

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – 227 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 22 вересня 2015 р. (протокол № 2).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України №747 від 13.07.2015 р. включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, 2015

УКРАЇНА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 394: 94 (477) «1941/1942»

Вадим Росицький

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ УПРОДОВЖ 1941–1942 РР.

У статті проаналізовано правовий статус особового складу Червоної армії в довоєнний період та на початку німецько-радянської війни. Оцінено правове та соціальне становище військовослужбовця в СРСР на основі аналізу юридичної бази та військового права. Проаналізована історіографічна база з проблематики правового та соціального стану та місця військового в СРСР. Простежено трансформацію та уточнено правовий статус рядово-старшинського та командного складу. Визначено термінологію та значення «правовий статус» для категорії «військовослужбовець».

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовець, офіцер, особовий склад, суб'єкт.

Однією з основних функцій держави є функція регулятора соціального становлення суб'єкта в суспільстві, визнання та забезпечення певних прав та обов'язків, саме тому проблема правового статусу є досить значною. Особовий склад Червоної армії та флоту СРСР, регламентувався зовсім по іншому, а ніж робітників та службовців в СРСР. Трудовий статус робітників та службовців регламентувався єдиними нормами трудового права, яке діяло на теренах всього СРСР. Дана верства населення – військовослужбовці, була значною маючи на 22 червня 1941 року 4 826 907 осіб, а за 4 роки боїв участі СРСР у Другій світовій було мобілізовано ще 29574,9 тисяч осіб, це складало по 10,5–11,5 млн вояків щороку, які знаходились в строю (5–6 млн були в діючій армії) [5, с.139]. Становленням до соціальної групи військовослужбовців, було прийняття присяги на вірність Батьківщині, це був юридичний факт.

Отже, метою дослідження можна викреслити соціально-правовий статус військовослужбовця в СРСР упродовж 1941–1942 рр., простежити процес його встановлення з передвоєнних років та його трансформацію під час початку бойових дій.

Слід уточнити, що особовий склад Червоної армії поділявся на командний та рядовий. Командний склад, в свою чергу також мав свою стратифікацію. Термін «офіцер», в перший період німецько-радянської війни не вживався, так як вважався контрреволюційним та буржуазним, лише з 1943 р. відновлено статус «офіцера». Офіцерський склад, на 1941–1942 рр. середній та вищий командний склад Червоної армії, – законодавчо установа в більшості держав адміністративно-правова категорія осіб, які мають військову чи військово-спеціальну підготовку (освіту) та персонально присвоєні офіцерські звання [12, с.176]. Інша частина, це звичайно рядовий склад збройних сил.

Серед дослідників правового статусу суб'єктів суспільства, А. Стремоухов зазначав, що в існуванні суб'єктів права виділяють три форми: загальну, галузеву і спеціальну, кожній з яких відповідає загальний, галузевий і спеціальний суб'єкт. Спеціальний суб'єкт права – це така особа, яке здатне володіти і користуватися правами і обов'язками в рамках окремих інститутів галузей права (міжгалузевих інститутів) та брати участь у конкретних правовідносинах [14, с. 77]. У своєму дослідженні він прийшов до висновку про те, що правовий статус військовослужбовців внутрішніх військ є спеціальним і здійснюється шляхом перетворення в дійсність можливих і необхідних прав і обов'язків через процеси їх забезпечення, реалізації, правового захисту [14, с. 9]. Спеціальним правовим статусом володіють не тільки військовослужбовці внутрішніх військ, а й усі інші військовослужбовці. Н. Артамонов визначав статус військовослужбовців «спеціальним правовим статусом особливого роду», відносячи це визначення до всіх категорій військовослужбовців [1, с. 26]. Досить значним дослідженням в даній галузі є доробок С. Лисенкова, а саме його дисертаційне дослідження «Правовий статус військовослужбовців упродовж Великої Вітчизняної війни (історико-правове дослідження)» [7]. Дослідник провів комплексний науковий аналіз правового положення військовослужбовців, які воювали на фронтах німецько-радянської війни, також виробив на основі практичних рекомендацій по закріпленню в сучасній юридичній науці принципів та підходів до визначення юридичного статусу учасника бойових дій [7 с. 5]. Але все таки він охоплюючи весь період німецько-радянського конфлікту 1941–1945 рр. досить приділяє значно менше уваги початковому етапові, а також на перший план виступає саме юридичний аспект, а не історичний.

Суб'єкт правових відносин – це особа, визнана суб'єктом права, але виступає вже не в якості потенційного носія суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а в якості дійсного учасника самого процесу дії норм, реалізації правосуб'єктності [2, с.177]. Взагалі статус «військовослужбовця», з всіма правами та обов'язками отримував кожен в незалежності від способу потрапляння на військову службу, хоча і військовослужбовці поділялися на наступні категорії: кадровий склад РСЧА; військовослужбовці запасу, мобілізовані на учбові збори і до початку війни знаходились у військах; призвані до лав армії за віком; громадяни, які добровільно вступили до лав збройних сил [7, с. 5].

Розглядаючи норми права, Н. Артамонов вперше виділив у структурі правового статусу військовослужбовців наступні складові частини: загальну, що відноситься до правового статусу будь-якого громадянина, спеціальну (сукупність військовослужбовчих прав і обов'язків); особливу (комплекс рис, що характеризують правове становище військовослужбовців); одиничну (що включає в себе правове становище кожного конкретного військовослужбовця) [1, с.26].

У той же час військово-правовою наукою давно визнано наявність існування спеціального правового статусу військовослужбовців. «Спеціальний статус відображає особливості положення певної категорії громадян, у тому числі військовослужбовців. Зазначені категорії, базуючись на загальному (конституційному) статус громадянина, можуть мати свою специфіку, додаткові права, обов'язки, пільги, передбачені поточним законодавством» [6]. Військовослужбовці користувалися всіма правами громадян СРСР згідно конституції СРСР [15, с. 10]. Цивільно-правовий стан військових – сукупність прав та обов'язків громадян СРСР, установлених Конституцією СРСР 1936, Конституцією УРСР 1937 та цивільними законами і військовими статутами. Війна порушила питання в першу чергу цивільні: майнові, житлові, сімейні права військовослужбовців.

Особливо цінний в плані вивчення означеного питання досвід Великої Вітчизняної війни, адже вона за масштабами бойових дій, кількості учасників, понесених втрат набагато перевершує всі війни, коли-небудь пережиті людством, і з її уроків можна почерпнути безліч прикладів для аналізу практики застосування законодавства упродовж військових дій. Для обґрунтування вивчення досвіду Великої Вітчизняної війни слід згадати вислів Д. Генкіна «Велика Вітчизняна війна, яка поставила перед усією радянською країною єдину мету – все для фронту, все для розгрому розбійницького німецького імперіалізму, глибоко відбилася на всіх областях народного життя. Відбилася вона і на справах, які розбираються в народних судах. Цей вплив позначилася і на характері справ, які розбираються в народних судах, і на виникненні ряду особливих питань, обумовлених саме війною » [4, с. 1–2].

Права та обов'язки особового складу Червоної армії СРСР можна розділити на три групи: задекларовані в Конституції СРСР та УРСР, основні (вони не могли бути обмежені чи заборонені іншими нормативними-правовими актами); права та обов'язки, які прописані в статутах Збройних Сил СРСР та окремих родів військ; нормативно-правові акти СРСР та союзних республік, які стосуються статусу та прав військовослужбовця.

За дотриманням законодавства у Червоній армії слідували органи військової юстиції. Також розпорядок служби та відносини особового складу в збройних силах регулювалися Статутом внутрішньої служби Червоної армії, уведеним в дію в 1937 р. [15, с. 10–11].

Військовослужбовці вступали у різноманітні відносини, в тому числі і цивільні. Велика Вітчизняна війна викликала підвищений інтерес до питання страхування життя, здоров'я, а також майна військовослужбовців. обов'язкового страхування життя і здоров'я військовослужбовців. Постановою РНК СРСР від 8 липня 1941 «Про страхової відповідальності органів Держстраху» Держстрах СРСР звільнявся від виплати страхового відшкодування в разі смерті застрахованих осіб або втрати ними працездатності, що відбулися в результаті військових дій. Це положення ставилося як до військовослужбовців, так і до інших категорій громадян. Народний комісаріат фінансів СРСР у постанові від 19 серпня 1941 № 661 [10, с.24] роз'яснив, що розуміється під військовими діями при здійсненні особистого страхування життя і здоров'я громадян – це застосування у військових цілях вогнепальної, холодної зброї, бомб, літаків, танків і інших машин.

Велике значення приділялося упродовж Великої Вітчизняної війни питань дотримання житлових прав військовослужбовців та членів їх сімей у воєнний час. Так, відповідно Постановами РНК СРСР від 4 липня 1941 р. «Про збереження житлової площі за покликаними до лав Червоної армії та Військово-морського флоту з мобілізації та про порядок її оплати» [11, с.115–116], і від 5 серпня 1941 «Про збереження житлової площі за військовослужбовцями та про порядок оплати житлової площі сім'ями військовослужбовців у воєнний час» [11, с.117–118], орендована військовослужбовцями житлова площа зберігалася за ними на весь період військової служби та оплаті не підлягала. Виселення осіб, що тимчасово займають житло військовослужбовців, вироблялося в адміністративному порядку. Пільги у сфері житлових правовідносин поширювалися також на членів сім'ї військовослужбовця. За ними зберігалася житлова площа на весь період

військової служби військовослужбовця, надлишки житлової площі вилученню не підлягали, оплата житлової площі членами сім'ї військовослужбовця проводилася за пільговим тарифом.

Законодавство у сфері шлюбно-сімейних відносин упродовж Великої Вітчизняної війни також піддалося суттєвого зміни. Перед вивченням шлюбно-сімейного законодавства періоду Великої Вітчизняної війни слід вказати, що теоретиками радянського цивільного права заперечувалося до середини 50-х рр. XX ст. існування сімейного права як окремої галузі права, незважаючи на наявність у зазначений період окремого кодифікованого акту, що регулює шлюбно-сімейні відносини. Сімейні відносини, на думку вчених-юристів періоду Великої Вітчизняної війни, регулювалися нормами цивільного права. «Сімейні відносини являють собою поєднання особистих і майнових відносин і регулюються нормами цивільного права» [7, с. 373].

Постановою пленуму Верховного Суду СРСР від 15 листопада 1939 р. встановлено, що якщо відповідач був призваний в Червону армію або військово-морський флот, то суд може з урахуванням обставин конкретної справи надати йому повне звільнення від заборгованості, що утворилася з аліментів [4, с.21].

На час бойових дій військовослужбовці різних чинів наділялися різноманітними адміністративними функціями, які були не притаманні в мирний час, а саме: контроль правопорядку, охорона державних об'єктів, контроль переміщення громадян тощо [3, с. 561–562]. Особливі повноваження у виконанні державних функцій військові ради та штаби мали в умовах облогового положення. Особливістю даного правового режиму було установлення більш жорстких у порівнянні з військовим положенням режимних правил та посилення юридичної відповідальності за їх порушення [9, с. 103]. Разом з цим, з цим питанням, адміністративних функцій Червоної армії, включення до лав збройних сил військ НКВС, бо разом з звичайними червоноармійцями на них розповсюджувалися ті самі норми. З 1 вересня 1939 року внутрішні війська НКВС були включені до РСЧА. Комплексом спеціальних прав та обов'язків володів особовий склад армії, який охороняв тиллові комунікації. Згідно «Положенню про війська НКВС, охороняючи тил діючої Червоної армії», затвердженому 28 квітня 1942 року замісниками наркомів оборони та внутрішніх справ, службові наряди цих військ мали право перевіряти документи у всіх без виключення осіб, проводити затримання порушників режиму, установленого в прифронтній зоні [3, с. 561–562]. З вище вказаного можна зробити висновок, що статус військового військ НКВС був значно розширений, а ніж в Червоної армії, хоча війська НКВС і були в підпорядкуванні командування РСЧА і входили в їхню структуру.

Ще однією значною частиною на початковому етапі війни СРСР та Німеччини 1941–1945 рр., було народне ополчення та винищувальні батальйони, які формувалися по всій території СРСР де проходили бойові дії, в тому числі по всій території УРСР. Дана іррегулярна складова Червоної армії виконувала значний спектр функцій від захисту правопорядку до охорони тилу та прямої участі в боях з ворогом. Постановою Раднаркому СРСР від 25 червня 1941 року про організацію охорони військового тилу, як про важливу віху військової логістики Червоної армії. В повній мірі вирішувалося питання охорони військового тилу та наведення там порядку з організацією інституту фронтових та армійських начальників охорони військового тилу [16, арк. 1]. Саме першорядним завданням була організація даного порядку в районі Західного фронту. Наведення порядку в тилах наших військ було досить важливим питанням. Однією з головних функцій начальників охорони тилу була ліквідація диверсантів, організація підвозу всього необхідного [16, арк. 2]. Винищувальні батальйони формувалися при міських та районних органах НКВС чисельністю 100–200 осіб [13, с. 17].

Були умови коли військовослужбовці втрачали свої права та пільги, і взагалі вибували з даної соціальної групи: полон, комікування, засудження через зраду, дезертирство тощо. Дезертирство, як один з найбільш розповсюджених військових правопорушень, під яким розуміється самовільне покидання військової частини чи ухиляння від військової служби. Відповідальність за дезертирство була прописана відповідними статтями Кримінального Кодексу РРФСР, котрі на військовий час встановлювали певну вищу санкцію – розстріл з конфіскацією майна. Всього за роки війни за дезертирство було засуджено 376 300 осіб, більша частина за період 1941–1942 рр. [5, с.140].

Наказ ставки № 270 санкціонував позасудову розправу над дезертирами та тими солдатами, які прагнули здатися в полон до ворога, а також під кримінальну відповідальність підлягали члени сімей правопорушників [8, с. 27–28]. Дані юридичні дії означали вибуття даними особами з соціальної групи військових та, як наслідок всіх гарантій правового захисту членів їх сімей.

Отже, статус військовослужбовця Червоної армії та осіб прирівняних до нього був значно високим в порівнянні з рештою населення. Був наявним широкий правовий спектр захисту в службових, майново-економічних та сімейних відносинах. Хоча, військовослужбовці, як певна «закрита» соціальна група, мали певні жорсткі нормативні норми – статuti, інструкції тощо, які на відміну від цивільного права більше впливали на службу та життя військовослужбовця. Але не слід

забувати, що певна жорсткість положення стосується соціальної групи, яка повинна захищати цілісність та суверенітет держави.

Список використаних джерел

1. Артамонов Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР / Н. В. Артамонов // Советское государство и право. – М., 1983. – № 5.
2. Артамонов Н. В. Правовой статус военнослужащих в СССР и его обеспечение / Н. В. Артамонов. – М., 1984.
3. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М.: «Юридическая литература», 1975.
4. Генкин Д.М. Судебная практика по гражданским делам в период войны / Д. М. Генкин. – М., 1943.
5. Гриф секретности снят: Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Андроников В.М., Буриков П. Д., Гуркин В.В. и др.; Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Воениздат, 1993.
6. Кудашкин А. В. Военная служба в Российской Федерации: теория и практика правового регулирования / А.В. Кудашкин. – СПб., 2009.
7. Лысенков С. Г. Правовой статус военнослужащих в период Великой Отечественной войны: историко-правовое исследование: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С. Г. Лысенков; МВД России. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2005.
8. Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии № 270 16 августа 1941 года //Военно-исторический журнал. – М., 1988. – № 9.
9. Сальников В.П. Теоретические проблемы правового режима при чрезвычайных обстоятельствах / В. П. Сальников, Н. Г. Янгол // Советский Союз в первый период Великой Отечественной войны. – Л., 1990.
10. Сборник по финансово-хозяйственным вопросам. – М., 1941. – № 10.
11. Сборник Правительственных Постановлений, действующих в военное время. – М., 1947.
12. Советская военная энциклопедия. Том 6. Объекты – Радиокомпас. – М.: Воениздат, 1976. – 671 с.
13. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945. Хроника. – М., 1970.
14. Стремоухов А. А. Юридический статус специального субъекта права: Теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. Наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства»; «История правовых учений» / А. А. Стремоухов; Науч.рук. В.П.Сальников; МВД России. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 2003. – 24 с.
15. Устав внутренней службы РККА 1937. – М.: Воениздат, 1938. – С.131.
16. Центральний державний архів громадський об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 3, арк. 1–2.

Вадим Росицкий

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТАТУСА ЛИЧНОГО СОСТАВА КРАСНОЙ АРМИИ В ПЕРИОД 1941–1942 ГГ.

В статье проанализированы правовой статус личного состава Красной армии в довоенный период и в начале Великой Отечественной войны. Оценено правовое и социальное положение военнослужащих в СССР на основе анализа юридической базы и военного права. Проанализирована историографическая база по проблематике правового и социального положения и места военного в СССР. Прослежено трансформацию и уточнено правовой статус рядового-старшинского и командного состава. Определена терминология и значение «правовой статус» для категории «военнослужащий».

Ключевые слова: правовой статус, военнослужащий, офицер, личный состав, субъект.

Vadym Rositsky

LEGAL REGULATION STATUS OF THE RED ARMY PERSONNEL DURING 1941–1942

The article analyzes the legal status of the personnel of the Red Army in the prewar period and the first period of the German-Soviet war. Was assess legal-social situation of a soldier in the Soviet Union, by analyzing the legal framework both military law and military. Considered historiographical base on issues of legal and social status and place in the Soviet military. Traced the transformation and clarification of legal status, ordinary and petty officers. Defined terminology and the meaning of "legal status" category soldier.

Key words: legal status, soldier, officer, personnel, subject.

УДК 94(477)

Надія Сафонова

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА ОДЕЩИНІ У 1941–1944 РР.

У статті аналізуються особливості німецько-румунського окупаційного режиму на Одещині (губернаторства Трансністрії) та процесу становлення, активної діяльності Організації українських націоналістів у часи Другої світової війни. Розвідку виконано на основі залучення широкого кола маловідомих раніше джерел державних архівів Одеської області, Служби безпеки України в Одеській області, Тернопільській області. У статті зроблено спробу структуризації організаційного оформлення ОУН в Трансністрії та його розгалуженої діяльності в часи окупації Одещини.

Ключові слова: Трансністрія, ОУН, провід, похідна група, Південна похідна група.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з із важливими науковими чи практичними завданнями полягає в осмисленні жертвовної долі українського народу в роки другої світової війни, що міцним ланцюгом пов'язує історичне минуле з сучасним і майбутнім. Святий обов'язок нашої пам'яті, великий заповіт Перемоги – передати майбутнім поколінням всю правду про війну та її національних героїв, правду, на яку не вплинули ні час, ні нинішні суспільно-політичні реалії.

Метою даної статті є визначення сутності висвітлення історії та діяльності Організації українських націоналістів в Трансністрії у роки Другої світової війни, їх жертвовної долі для створення соборної незалежної України та некоректних висновків і тверджень тоталітарного режиму щодо української національної ідеї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання даної проблеми у цьому напрямі свідчить, що сьогодні науковці все більше звертаються до аналізу діяльності ОУН-УПА, що є одним з найважливіших і в той же час найбільш суперечливих явищ в історії України ХХ ст. Ординарними підходами, однозначними оцінками – від суцільної апології до цілковитого заперечення, як це мало місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії, – воно не може бути поясненим. Слід передусім враховувати надзвичайно складні політичні умови формування цього руху, протистоянням могутнім іноземним силам, а також те, що повстанські формування були далеко не однорідними. «Підготовка до національної Української Революції, боротьба за Українську Самостійну Україну – це продовження революційно-визвольної боротьби українського народу на протязі всієї історії проти білих російських царів, польської шляхти, німецьких баронів та більшовицьких окупантів: Хмельниччина, бій Виговського з московським військами під Конотопом; рух карпатських опришків – Муха, Довбуш; Коліївщина, Карнелюк, Шевченко; революційне народництво 80-х рр. та ін.» [1].

Події в СРСР у 20–40-х рр. ХХ ст. дають підстави стверджувати, що галичани відзначалися високою національною свідомістю, патріотизмом, найчастіше мали фахову освіту і керувалися нормами суспільної моралі, гуманізму та права, тому власне найчастіше ставали жертвами комуністичного експерименту. Комуністичний режим вбачав у національній еліті західників потенційних супротивників, тому безжально знищував, застосовуючи терор та репресії. Західні українці, як і інші народи, що жили на території СРСР зазнали значного утиску як зі сторони комуністичної ідеології, так і зі сторони окупантів другої світової війни [2].

Через неминучість війни між Німеччиною і СРСР, лідери ОУН заздалегідь розробили плани своїх дій в умовах воєнного конфлікту. Незважаючи на певні сподівання отримати допомогу з боку Німеччини та не приховуючи бажання проводити активну збройну боротьбу проти СРСР, керівництво ОУН організувало ряд акцій, у подробиці яких гітлерівці не були втаємничені. До таких зокрема належить формування похідних груп й їх засилання на східні терени України.

Постановка завдання та виклад основного матеріалу дослідження визначено тим, що період тимчасової німецько-румунської окупації Одещини – це величезний пласт історії, який ще не досліджений у всій повноті і об'єктивності. 16 жовтня 1941 р. Одесу окупували німецько-румунські війська. На момент окупації в місті перебувало близько ста тисяч євреїв, до яких румунським окупаційним режимом були пристосовані найсуворіші покарання та винищення [3]. 16–18 жовтня 1941 р. команди ейнцацгрупен і солдати з Румунського оперативного ешелону вбили декілька тисяч євреїв. У перші дні окупації була проведена реєстрація всього чоловічого населення від 18 – до 50 років, і більшість чоловіків заарештовано. 22 жовтня цього ж року підірвано будівлю румунської комендатури [4]. Загибло близько 60 солдатів і офіцерів, у тому числі комендант міста, генерал Глугояну. Негайно в якості відповіді вбито близько 5 тисяч осіб, більшість з яких були євреями. Тисячі євреїв, чоловіків і жінок, були зігнані в приміське село Дальник, там частину з них

розстріляно в протитанковому рові, а частину розстріляно і спалено в чотирьох бараках. Заарештовані в перші дні румунської окупації були зігнані в артилерійські склади на так званій Люстдорфській дорозі (в шести км від міста), в яких були спалені (після визволення Одеси в ровах виявлено останки близько 23 тис. осіб) [5].

На початку листопада 1941 р. почалася масова висилка євреїв з міста в Доманівський район Одеської області. Більшість євреїв пішки, партіями по дві-п'ять тисяч чоловік відправлено в колгосп до Богданівки; багато хто загинув під час шляху. До середини грудня в Богданівці зібрали близько 55 тисяч євреїв (частина з них – не з Одеси). З 20 грудня 1941 по 15 січня 1942 рр. всі євреї в Богданівці були розстріляні командою ейнцацгрупен, румунськими солдатами, українськими поліцейськими і німцями-колоністами. Тисячі людей вбито в інших населених пунктах Доманівського району. У листопаді-грудні 1941 р. в Одесі видавалися накази, спрямовані проти єврейського населення, – про обов'язкову явку військових комендатур чи поліції всіх чоловіків від 18 до 50 років; про обов'язкову реєстрацію коштовностей; про носіння розпізнавального знака [4]. 7 грудня 1941 р. Одесу оголосили столицею Трансністрії. І. Антонеску (1882–1946 рр.), маршал і військовий диктатор (кондукатор) Румунії, був начальником генерального штабу, міністром оборони, а у вересні 1940 р. прийшов до влади в результаті фашистського перевороту проти короля Кароля II. При І. Антонеску Румунія стала активним союзником А.Гітлера і вступила у війну проти СРСР. Причому румунський фюрер мав неабиякий гонор: своїм декретом №1 [6] він зрубав для себе солідний шматок – утворив нову географічну країну – Трансністрію зі столицею в Тирасполі (а з середини жовтня 1941 р. столицю перевезено до Одеси). Трансністрія розташовувалася між Південним Бугом і Дністром і включала Вінницьку, Одеську і Миколаївську області України та лівобережну частину Молдавії, була розділена на 13 жудець (провінцій). Всю владу над «новим придбанням» здійснював сам І. Антонеску, хоча Г. Алексіану (особистий підпис – «professor civil pe langa comandamentu de capetenie al Armatei») [4] вважався губернатором Трансністрії до її звільнення Червоною армією в 1944 р. Багатоаркушні справи Державного архіву Одеської області підписано Г. Алексіані та затверджено його особистою печаткою [4].

За не повними даними, І. Антонеску, Г. Алексіану і їх підручні відповідальні за знищення понад 400 тис. українців.

Одразу після захоплення румунсько-німецькими військами теренів південно-західної України нова влада установила не лише окупаційну цивільну адміністрацію, а й розпочала застосовувати репресивну систему. На території губернаторства Трансністрії діяла навіть підпільна група прогетьманського спрямування, але через їх незначну чисельність і маловпливовість інформації для вивчення недостатньо.

Опираючись окупаційному режиму, на теренах Трансністрії ідея національного відновлення самостійності та соборності України отримала широку підтримку населення Одещини, що активно співпрацювало з організацією українських націоналістів. Історія Організації українських націоналістів, створеної у 1929 р., з метою посилення опору антиукраїнській політиці польських колонізаторів, з одного боку, і поширення сталінського тоталітаризму – з другого є складовою частиною історії українського народу. Активно долучившись до національно-визвольного руху, ОУН повела боротьбу за незалежність, соборність України.

Аналізуючи джерела для розв'язання дослідницьких завдань даної статті, стало відомо, що цікаве зібрання статей, документів про діяльність ОУН та УПА на Одещині у 40–50 рр. ХХ ст. упорядкували місцеві краєзнавці та фахівці-історики О. Пагіря, Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, І. Нікульча та ін..

На думку Т. Вінцовського, «радянська історіографія повністю замовчувала існування самостійницького руху на згаданих територіях» [8]. Румунські дослідники, на жаль, не були зацікавлені у вивченні українського національного руху. Тому, його важко ідентифікувати за джерелами румунського походження, оскільки вживалися узагальнюючі терміни – «іредентисти», «сепаратисти», «український рух» тощо [8].

На початку війни при пересуванні німецьких військ по території України зі Львова за німецькими частинами рушило понад п'ять тисяч самостійників, що розташовувались у містах України та створювали органи управління, що керувалися центральним органом управління у місті Львові.

Зі слів записаного протоколу допиту свідка Б. Липського, що проходив по справі № 15573-п зі звинувачення референта з пропаганди ОУН на Одещині Миколи Зубенка (1913 р.н.), виявлено, «основною програмою ОУН була боротьба за створення самостійної та незалежної України проти Радянської влади. До початку війни С. Бандера уклав договір з Гітлером про отримання допомоги німецькою армією для звільнення України від більшовиків». Із ходу слідства, допитів стало очевидним тиск на підсудного, його зміна показань із застосуванням фізичного впливу. Допити слідчим найчастіше переривалися, про що зафіксовано у часовій хронології протоколу допиту,

змінювалися показання свідків на протилежні, або такі, що потрібні були слідчим органам колишніх відділів УНКДБ з о/о. Б.Липський дав показання, що для «створення незалежної України із західної України, в основному із міста Львів, на східну територію засилялися кваліфіковані представники Організації українських націоналістів для підготовки та проведення підривної та шкідливої діяльності. Був складений маршрут слідування членів ОУН, починаючи з міста Сакол до Дрогобича, Тернополя, Проскурів – Вінницю – Умань – Кіровоград до Миколаєва. Починаючи з Вінниці відділялися похідні групи і направлялися для активної діяльності в окремі області України.

Після масових арештів зі сторони окупантів, плани оунівців та Гітлера стали різнополярними і тому українські самостійники змушені були відійти в підпілля і здійснювали задуми програмного питання про створення незалежної України, ведучи активну боротьбу вже й проти німецьких окупантів» [7]. З матеріалів допиту по справі М.Зубенка, арештованого П.Вітряного – «Стерня», засудженого до найвищої міри покарання через головування в ОУН (Одеса), відома така структурна схема (рис. 1).

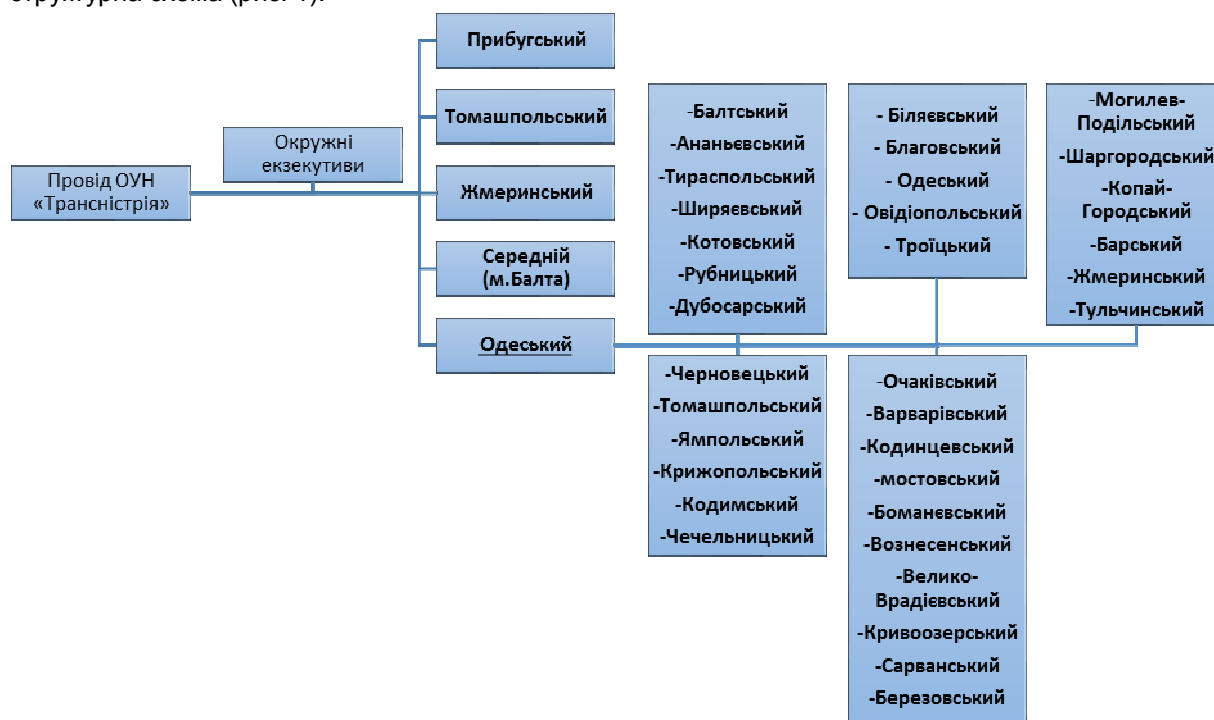

Рисунок 1. Схема підлеглих голові ОУН в Одесі.

Відомими лідерами та діячами ОУН в Трансністрії були: Семчишин Тимофій (відомий як, «Турчанович Шимон», «Ярема», «Пап», «Шелест», «Сагайдачний», «Башта Іван Іванович»), Яворський Богдан – «Мирон», Павлишин Мефодій – «Віктор Лісовський», «Соколовський»), Ільченко Іван – «Кир», Ченіга Мирослав – «Степа», Щавель Іван – «Зубенко» та ін. [9–10].

За свідченнями арештованих лідерів та членів організації в Трансністрії, структура організації мала такий вигляд (рис. 2).

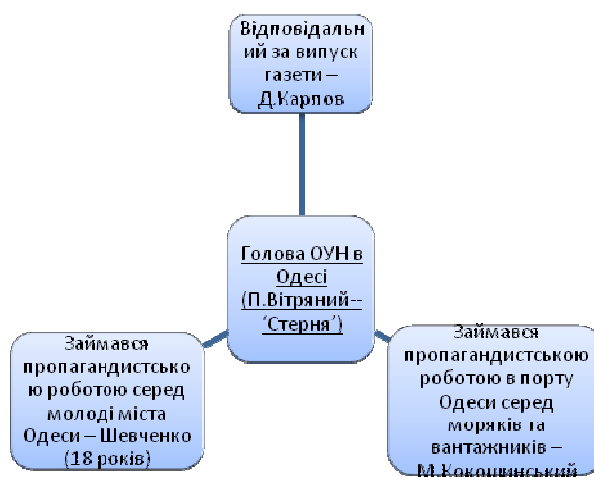

Рис.2 Структура організації ОУН Трансністрії.

Південна похідна група ОУН на території губернаторства Трансністрії налічувала до 140 осіб, з них кадрових керівників – 24 особи і мала наступну структуру (рис. 3).

Рисунок 3. Структура похідної групи ОУН в Трансністрії.

Склад референтів розподілялися наступним чином: М. Ченіга – займався організаційними питаннями проводу, оглядом румунської преси (добре володів румунською мовою), з метою збору інформації стосовно політики румун, повинен був допомагати при складанні пропагандистських статей, друкуванні та розмножуванні їх на друкованій машинці та стекло графі, займався редагуванням контрреволюційного журналу «За державність» [11].

Б. Яворський – займався оглядом румунської преси російською мовою, збирав інформацію про заходи, що організовувалися румунами, особливо діяльність каральних органів Сигуранца стосовно членів ОУН. Виявляв іноземних мешканців Одеси: болгар, греків, турків та ін.. з метою збору інформації щодо їх політичної діяльності. Б. Яворському також доручено встановлювати іноземні консульства в Одесі та можливість встановлення з ними зв'язку [12].

М. Павлишин мав завданням створювати мережу організацій націоналістів в Одесі, головним чином вербування студентства, інженерів та вчителів.

М. Зубенко займався пропагуванням ідей ОУН через поширення контрреволюційної літератури (був арештований у 1944 р., за вироком Військового трибуналу НКВС в Одеській області від 2 квітня 1945 р. позбавлений волі на 20 років каторжних робіт, 5 років – обмеження в правах, конфіскація майна).

І. Ільченко – референт зв'язку. За інструкцією займався створенням бойових груп «лоївки», в основному з числа членів ОУН, що знаходилися на нелегальному становищі. «Боївки» організовувалися в самооборонні загони.

За повідомленням помічника провідника південної похідної групи Т. Семчишина на листопад 1942 р. організаційна робота в Трансністрії велася погано, майже нічого не зроблено в напрямку зростання організації та підбору кадрів для керівної роботи. Саме з приїздом Т. Семчишина до Одеси пов'язана активізація руху самостійників на Одещині. Ним удосконалено функції та зобов'язання референтів похідної групи в Трансністрії. Помічником провідника групи Т.Семчишиним в Трансністрії згуртовано роботу членів ОУН та здійснена допомога загонам УПА, що діяли на території західної України. Переправлено чисельну кількість медичних засобів, хірургічних матеріалів, перев'язувальних матеріалів. Виконуючи завдання керівника південного кураєвого проводу, Т.Семчишин неодноразово інформував провід про те, що в Трансністрії переслідувалась українська культура, закривались українські школи, театри, заборонялось видавання української газети «Мир», у населення вилучалася будь-яка література, українські підручники, націоналістична робота переслідувалась румунським каральними спеціальними загонами Сигуранца, що вели боротьбу проти підпільного руху. Мобілізувавши значні ресурси каральні органи зуміли розкрити, арештувати та ізолювати чималу частину українських самостійників, а також окремі групи громадян. Що чинили пасивний спротив окупантам. На Одещині впроваджувалася румунізація та русифікація населення, лише були створені привілеї німцям фольксдойчам та молдаванам. У всіх містах і селах Трансністрії створювалися «Молдавські культурні товариства», через які румуни проводили свою агітаційну антирадянську роботу. Була введена обов'язкова шестидесятиденна трудова повинність для населення від 15 – до 55 років. Румуни здійснювали масове переселення українців з Кодимського та Рибницького районів на лівий берег Бугу, а їх господарства передавались молдаванам. Міста губернаторства Трансністрії грабувались, вивозилось цінне обладнання підприємств, трамваї та, навіть, трамвайні рейки, цінності музеїв та театрів. Як висновок, – економічна політика румун в Трансністрії будувалася на грабунку місцевого населення, арештів румунською жандармерією [7]. Таке свавілля не залишало байдужим місцеве населення, яке прагнуло національної ідеї, лідерів та символів визвольної боротьби.

У місті Одеса вербування та пропагандистська робота здійснювалась в основному серед студентства та інтелігенції. З цією метою була організована підпільна типографія для друкування газет, контрреволюційної національної літератури.

Отже, ідеї відновлення незалежної соборної України пропагувалися і мали немало прихильників під час Другої світової війни в різних її регіонах. Дана наукова проблема має перспективи досліджуватися й надалі та зайняти своє місце у написанні прозорої історії Другої світової війни на українських землях. Сьогодні достеменно відомо, що зусиллями українських дослідників зруйновано стереотип ОУН, який півстоліття насаджувався тоталітарною радянською історіографією, відкрито та публічно доведено раніше невідомі історичні факти діяльності провідників підпільного руху, відкриті державні архіви СБУ для громадськості.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у тому, що історикам слід продовжувати вивчення підпільно-революційної діяльності лідерів та членів ОУН, адже організація була високорозвиненою, стійкою, потужною за формою та своєю діяльністю, цілі, якої співпадають з сучасною метою відновлення та становлення української держави. Сьогодні відсутні біографії та долі багатьох українських націоналістів, до кінця не реабілітовані українською історією національні герої. Історична спадщина ОУН має й надалі залишатися предметом полеміки в українському середовищі для відновлення історичної правди.

Список використаних джерел

1. Вказівки для військових політкерівників та пропагандистів Української національної Революції на СУЗ. Лютий 1944 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10126/> 2. Реабілітовані історією. Тернопільська область / Упор. О.Г.Бажан, Є.О.Гасай, П.З.Гуцал. – Книга І. – Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч», 2008. – 718 с. 3. Держархів Одеської обл., ф. Р- 2238, оп. 1, спр. 4, 99 арк. 4. Там само, ф.Р-2138, оп. 1, спр. 5, 46 арк.; ф. Р-2377, оп.1, спр. 4, 480 арк. 5. Чтобы знали и помнили. – Режим доступу: <http://www.holocaust-odessa.org/chtob-znali-i-pomnili/> 6. Держархів УСБУ в Одеській обл., оп. 1, спр. 4, 99 арк. 7. Державний архів Одеської обл., ф. Р-2242, оп. 1, спр.1 а. 8. Вінцовський Т. С. Українське самостійницьке підпілля у Транснестрії (1941–1944 рр.) / Т. С. Вінцовський, І. Я. Нікульча // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 123. 9. Держархів УСБУ в Одеській обл., спр. 15573-п., 412 арк. 10. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372. – Т. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/21913/> 11. Держархів УСБУ в Одеській обл., ф. Р-2357, оп 1, ед. хр. 9. 12. Держархів УСБУ в Тернопільській обл., спр. 12977, п. 69.

Надежда Сафонова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОУН НА ТЕРРИТОРИИ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ В 1941–1944 ГГ.

В статье анализируются особенности немецко-румынской оккупации Одесской (губернаторства Транснистрии) и процесса становления, активной деятельности Организации украинских националистов во время Второй мировой войны. Разведку выполнено на основе привлечения широкого круга малоизвестных ранее источников Государственных архивов Одесской области, Службы безопасности Украины в Одесской области, Тернопольской области. В статье сделана попытка структуризации организационного оформления ОУН в Транснистрии и его разветвленной деятельности во времена оккупации Одесской области.

Ключевые слова: Транснистрия, ОУН, провод, походная группа, Южная походная группа.

Nadiya Safonova

OUN IN THE ODESSA REGION IN 1941–1944

This article analyzes the features of the German-Romanian occupation regime in the Odessa region (governor Transnistria) and the formation and activity of Ukrainian nationalists during World War II. Intelligence is based on the involvement of a wide range of previously little-known sources of State Archives of Odessa region, the Security Service of Ukraine in the Odessa region, Ternopil region. The article attempts to structuring organizational design OUN in Transnistria and its extensive activity at the time of the occupation of Odessa region.

Key words: Transnistria, OUN, leadership, derivative group, South derivative group OUN assistant.

УДК 94 (477) – 053.6 «1941/1944» 3–16

Микола Дробот

**МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»
В 1941–1944 РР.: ГРУПИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ
ТА РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ**

Досліджується проблема взаємозв'язку релігійно-моральних цінностей молодого покоління із суспільно-політичними орієнтаціями молодого покоління відносно майбутнього на теренах окупованої України.

Ключові слова: молодь, молоде покоління, національно-ідеологічні групи, суспільно-політична орієнтація, Церква

Історична пам'ять українців про Другу світову війну (далі – ДСВ) перебуває на трансформаційному етапі, для якого характерні зміни у суспільно-політичних, державно-ідеологічних, інтелектуально-ментальних сферах життєдіяльності українського народу. Основною креативною силою у цих змінах є історична наука, що веде активний процес перегляду, з точки зору сучасних реалій українського життя, причин, подій, результатів війни. Однак сьогодні серед головних здобутків дослідників, варто зазначити, домінуючим стало реконструювання або повне розвінчання окремих радянських постулатів, й навіть в наукових дослідженнях має місце повна дегероїзація цієї війни, це по-різному оцінюється сучасною молоддю, однак досить боляче сприймається старшими поколіннями і не відповідає виховним цілям, які виконують такого типу вирішальні історичні події в історії людства. Варто погодитися з дослідником І. Симоненко, що «події ДСВ принесли безліч страждань українському народу і не вирішили завдання здобуття державної незалежності. Але на переважно негативному матеріалі неможливо створювати національну пам'ять» [16, с. 45].

Сьогодні вітчизняна історична наука вже досягла того етапу дослідження коли з'являються загальнотеоретичні історичні праці та фундаментальні методологічні розробки. Зазначимо, що підготовка цих робіт проходить в інтелектуальній боротьбі із «мас-медійним підходом» до висвітлення цієї війни держаним керівництвом сусідньої держави, що намагається прищепити власним громадянам погляд на Росію як «самостійну та самодостатню цивілізацію». «Для цього активно використовується і вже добре сформований, опрацьований пропагандистами і укорінений в народній пам'яті сталий міф «Великої вітчизняної війни» [16, с. 46]. Особливо – мілітаристська складова цього головного об'єднуючого міфу нації. Після десятиліття ідеологічної розгубленості 90-х рр., російський політикум повертається до надійних, випробуваних часом державницько-імперських конструкцій і фактичної реабілітації Сталіна» [16, с. 46]. Цей підхід до розгляду ДСВ має одну значну хибу, як влучно зазначає Р. Сербин: «використання міфу «ВВВ» з його постулатами «радянського патріотизму», «визволення», «великої перемоги» відволікає увагу від головного значення війни для України – великої людської трагедії» [18, с. 64]. Саме нині назріла необхідність вивчення не тільки питань військової та політичної складової, а антропологічного аспекту історії ДСВ. Одним із головних питань антропологічного характеру являється проблема дослідження вікової стратифікації в період ДСВ. Однією із складових цього напрямку є, зокрема, суспільно-політичні орієнтації та релігійно-моральних цінності молодого покоління в часи «пограничної психічної ситуації», в часи війни та німецької окупації 1941–1944 рр.

На сьогодні проблема стану української молоді на теренах окупованої України глибоко не досліджувалася, а лише розглядалася в контексті загальнотеоретичних наукових розробок періоду ДСВ та нацистської окупації. При розгляді цього аспекту радянська історіографія дотримувалася позиції «зображення» молоді як основного людського ресурсу, що був повністю ідеологізований і значним чинником у боротьбі з окупантами. Ця думка простежується в комплексній роботі П.Тронька «Безсмертя юних...» [20], в 1958 р., яка написана на основі матеріалів із архівів ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, а також Українського філіалу інституту марксизму-ленізму при ЦК КПСС. Інше положення, на якому акцентувалася увага радянських чи прорадянських істориків, – це вивезення молодого покоління на роботу до Німеччини як обвинувачення німецького імперіалізму в насильстві. Ця позиція особливо помітна в роботі німецького історика НДР Н. Мюллера «Вермахт і окупація» [13], яка побачила світ у 1974 р. На протигагу радянській історіографії українські емігрантські історики, що часто були й учасниками подій, розглядали діяльність вікової страти молодого покоління через її внесок у боротьбу під прапором ОУН та УПА. При цьому вони по-різному трактували вивезення української молоді до Німеччини для відбуття трудової повинності.

Соціально-психічні особливості життєдіяльності молодого покоління під гітлерівською окупацією сучасна історіографія почала висвітлювати лише із настанням періоду деідеологізації та падіння «залізного муру між Заходом та Сходом». Російський історик Б. Соколов у роботі «Окупація. Правда і міфи», розглядаючи молоде покоління як основний ресурс для вивозу на німецькі підприємства Великого Райху зауважує, що для деяких молодих осіб це було свідомим вибором колаборації із окупантом [19]. Голландський історик К. Беркгоф у своїй книзі «Жива розпач...» [10] особливо увагу приділив українському молодому поколінню у різних розділах своєї наукової роботи, а саме: відношенню до окупації і реалій «нового порядку», діяльності молоді в партизансько-підпільній боротьбі тощо. При цьому автор намагається проникнути в ментальні спонукання молодого покоління в оцінці тих чи інших подій окупованої України.

ДСВ стала великою трагедією для України та її усіх жителів, але особливу специфіку вона мала на вікову страту молодого покоління. Цю специфіку можна виразити в двох положеннях, а саме: по-перше, українська молодь розглядалася двома тоталітарними антагоністичними системами як основний діяльно-трудова ресурс, що можна використати для власних цілей боротьби; по-друге, психічні особливості розвитку молоді (проблема вибору, самовизначення і т. д.) «наклалися» на умови тодішнього життя, соціально-психічної «граничної ситуації», створеної війною та окупації, що обумовлювало дотримання чи пошук нової суспільно-політичної орієнтації та оцінку духовної свободи від радянської ідеологічної системи (для прикладу – свобода віросповідання як основний чинник релігійної політики окупанта). Саме ці специфічні особливості були головними принципами проблеми духовного світу молодого покоління на території окупованої України.

До вікової страти українського молодого покоління включаємо – тих, хто народився у 20–30-х рр. ХХ ст. Ці молоді люди були об'єднані ідеологічними догмами, бачили суттєві протиріччя цього часу і тому дотримувалися різних суспільно-політичних орієнтацій відносно свого майбутнього. Вона формувалася під впливом відношення до радянської системи та сприйняття реалій німецького «Нового порядку». На думку автора поняття «українська молодь» не є однозначною у період воєнного часу. Використовуючи категорію «українська молодь», розуміємо, що вона відноситься умовно до трьох національно-ідеологічних молодіжних груп, що в тій чи іншій мірі не проявлялися під монолітною радянською системою (лише у форматі «комсомолец» та «не комсомолец»). Саме ДСВ та окупація дала поштовх відійти від дуального радянського поділу української молоді через внутрішній суспільно-політичний пошук молодого індивідууму. В цей час формувалися три національно-ідеологічні молодіжні групи, які можна класифікувати як: «прорадянська», «пронімецька» та «націоналістична». Ці молодіжні групи дотримувалися трьох суспільно-політичних орієнтацій: перша – на майбутнє із СРСР, друга – з Великим Райхом, а третя вбачала своє майбутнє в незалежній Україні. Вірогідно, ці орієнтації ґрунтувалися і на певних моральних цінностях, що належали також релігійній системі чи були поза нею, та керували оцінкою реалій «нового порядку», зокрема феномену «релігійного відродження».

Найбільш прихильно ставилися до німецькою окупаційної адміністрації молоді етнічні німці, так звані «фольксдойче», що були переважно вихідцями із південноукраїнських сімей католицького, лютеранського чи менонітського віросповідання. Як на диво, навіть традиційно миролюбні меноніти «некритично захоплювалися усім німецьким і не могли розрізнати в ньому добра від зла, – пригадує один із них. – Ми занадто довго перебували під радянським каблуком» [10, с. 229]. Це специфічне «національне відродження» українських молодих німців носило агностичне ставлення до «релігійних свобод» і бурхливе зацікавлення націонал-соціалізмом. Генерал-комісар Миколаївського округу констатував в оперативному своєму звіті в серпні 1942 р. регіональний характер зацікавленості церквою молодим поколінням фольксдойче, це давало підстави йому писати що вона «майже зовсім не цікавиться» нею в масштабах його округу [1, арк. 90]. «Тому розпочата націонал-соціалістична робота із молоддю сприймається місцевою німецькою молоддю із захопленням» [1, арк. 90]. Ця молодь завзято прийняла німецьку форму вітання («Хайль Гітлер!»), і сотні менонітів віком від сімнадцяти років подалися добровольцями на адміністративну, військову або поліційну роботу в ейфорії визволення від «східного варварства». Як пригадував один чоловік, котрий приєднався до Першого кавалерійського полку фольксдойче у Гнаденфельді (сучасне село Богданівка Чернігівської обл.), «про принцип пацифізму було забуто, і чоловіки вважали своїм обов'язком посприяти боротьбі проти страхітливих утисків, яких ми так довго зазнавали» [10, с. 230]. Ці люди зухвало поводитися з українцями, яких вони називали росіянами, керуючись фактом їхньої російськомовності, як і очільники німецької окупаційної адміністрації [2, арк. 30–31]. Один із ветеранів поліції констатує наступне: «Ми, меноніти, впродовж багатьох років зазнавали утисків, а наше етнічне походження було ганебним тавром. Нам давали різні образливі прізвиська, утискали різними не мислимыми способами, а нашу молодь рідко приймали до вищих навчальних закладів. Тому не диво, що за німецького режиму, наші люди мали схильність

зловживати владою відносно тих, хто так довго утискав і принижував нас» [10, с. 230]. Саме антигуманне ставлення радянської влади до німецької меншості було стимулом українсько-німецького місцевого конфлікту. Зокрема, скажімо, німецькій армії вдалося врятувати 30 населених пунктів менонітів із 57-ми, що знищувалися радянською армією на початку війни [10, с.28]. Один із фольксдойче, виходець із лютеранської родини Одещини, Арнольд Брунмаєр пригадував, що ставлення радянської влади як на початку війни, так і в її завершальній фазі залишалось незмінним. Він пригадував, що коли гітлерівці відступали із території СРСР під ударами Радянської армії, вони наказували німецьким колоністам відступати разом із ними, а «радянські танки атакували їх, роздавили сталевими гусеницями бойових машин декілька возів, поки не зрозуміли, що перед ними біженці, а не військова колона...» [15, с. 71].

Антирадянська орієнтація української молоді німецького походження надавала позитивну «ціннісну шкалу» процесам і подіям «нового порядку» окупаційної влади, зокрема так званому феномену «релігійного відродження», що мав своє специфічне проявлення у різних течіях християнства. Наприклад, один із молодих фольксдойче Яков Вібе (1927 р. нар.) свідчив про «релігійне відродження» в середовищі менонітів. Так, «в Миколаївській області, німецькі фермери-меноніти відновили свої духовні зібрання і спільні молитви Богу. Старий і малий сповідувалися в своїх гріхах, усвідомлюючи, що всі їх долі в руках Творця» [22, с. 12]. У своїх свідченнях він проводить оцінку свободи віросповідання таким чином: «Якщо радянська влада забороняла навіть згадувати про Бога, то окупанти України не забороняли віруючим сходитися. Меноніти збиралися по неділям, молилися, під керівництвом своїх проповідників вивчаючи Біблію, приймали водне хрещення» тощо [22, с. 12]. Не звертаючи увагу на «духовне пожвавлення» й на те, що обидві його сестри прийняли водне хрещення, Я. Вібе залишався поза «менонітською релігійністю», зосередивши увагу на навчанні. Після закінчення школи на «відмінно» він отримав в 1943 р. від німецьких окупаційних властей пропозицію стати вчителем. Його направили в педагогічне училище Києва, а потім Львова, а згодом і в Південну Пруссію. В 1944 р. виникла загроза, що його мобілізують в німецьку армію і відправлять на фронт, оскільки «Гітлеру було потрібніше солдатське м'ясо, а не шкільні вчителі» [22, с. 13]. Юному «фольксдойче» дуже кортіло повернутися до дому, і він звернувся до молитви до Бога, що стала початком «релігійного пробудження»: «Господи, якщо допоможеш мені вернуться до мами в окуповану частину Польщі, то я обов'язково покаюся перед Тобою і розпочну нове життя» [22, с. 13]. Цей уривок із біографії в майбутньому єпископа засвідчує типові вчинки молоді німецького походження періоду війни.

Загалом про німецької орієнтації дотримувалася менша частка від загальної чисельності українського молодого покоління на противагу двом наступним (прокомуністичної та націоналістичної). Це пояснювалося двома головними причинами. По-перше, радянською ізоляцією (географічна та політико-ідеологічна) від решти світу, яка створювала для молоді уявлення, що Москва то є попросту центр світу [17, с. 150]. Її представники навіть менше знали про інші країни, ніж старше покоління. На думку емігрантів-поворотян, київська «молодь цілком не розуміла ані заходу, ані того, що там робиться» [10, с. 232]. У Запоріжжі італійський журналіст зауважив «цілковите незнання зовнішнього закордонного світу»: «Майже всі дівчата знають алгебру, трохи тригонометрії, але не знають, де Рим, Берлін чи Париж...» [10, 232]. Іншою причиною, яка посилювала зазначені вище дві орієнтації настроїв молоді полягала в ставленні до них нацистського нового порядку, що передбачав організацію облав на молодих людей, які навіть доходили до жорстокого фізичного знищення задля примусової відправки на роботу до Німеччини та створення умов для «молодіжної нудьги», із-за закриття шкіл, клубів і т. п. [12, с. 259; 7, арк. 31, 38]. Перекладач організованої окупантами комісії із розслідування злочинів НКВС М. Селешко, спілкуючись із молоддю, дізнався, що «стара система, тобто більшовицька, бо вони іншої не знали, була ліпша, як нова» [17, с. 164]. Далі він додає, що «нова система принесла їм розчарування. Фашизм показав себе далеко гіршим, як його представляли більшовики в своїй пропаганді» [17, с. 164]. Але найважливіше, на відміну від того, що було перед 1941 р., молодь не бачили для себе майбутнього. Саме німці унеможливили досягнення успіху в житті, що можна простежити в архівних документах, звітах радянських агентів. «Ходячи до школи, я понад усе хотіла стати лікарем, – розповідала одна дівчина. – Але тепер мені доводиться кидати школу у десятому класі й шукати собі щось для прожиття. Моє життя зруйновано». А один шістнадцятилітній хлопець сказав радянському розвіднику: «я сиджу вдома й допомагаю матері по господарстві. В школу ходити не можу, бо вона далеко, а в мене немає взуття. Колись я хотів стати інженером» [10, с. 232].

На відміну від етнічних молодих німців більшість наддніпрянської української молоді мала тверду орієнтацію на радянський комунізм і рідко втрачала її за нацистського режиму, залишаючись їй вірною. Історик Павло Негретов (1923 р. нар.), уродженець Кіровограда, пригадував, що навіть Голодомор не послабив лояльності його покоління до радянської системи. «Ми не були кровожерливими, але коли приєднали Західну Україну та Прибалтійські республіки, ми раділи

успіхам нашої політики. Пам'ятаю, як у той час один із моїх шкільних товаришів сказав: «Ну, тепер НКВС там почистить...» І ніхто з нас йому не заперечив. У нашому Сталіногенді нам «запудрювали голову» так само успішно, як нашим одноліткам в Німеччині, в їх Гітлерюгенді» [15, с. 24–25].

Важливим фактом, що засвідчується багатьма різноманітними джерелами, є наявність прірви між орієнтаціями та в оцінці реалій «нового порядку» (зокрема і до «релігійного відродження») німецької окупації старшого та молодшого поколінь. Звітуючи восени 1941 р. про Київщину, Полтавщину та Дніпропетровщину, СД зауважувала, що молодь відрізняється тим, що вірить в комунізм, хоча «палких і справді переконаних борців» у ній є небагато [10, с. 231]. Голландський історик К. Беркгоф відзначає, що більшість представників «радянського покоління» віддавала перевагу радянській системі і вірила в засадничі постулати комунізму, на відміну від своїх батьків. Але з цього не обов'язково випливала любов до Сталіна. «Вони хвалять Леніна, бо знають про нього тільки із офіційних біографій, які дають йому сяйво святості, – писав один італійський журналіст про молодих жінок Запоріжжя в травні 1942 р. Ненавидять, як тільки можуть, Сталіна, але упівголоса, бо обсідає їх постійний страх, який ніколи їх не покидає» [10, с. 231].

Ця політична прірва між поколіннями зберігалася й на час відступу німців. До 1943 р. часто траплялося, що в одній і тій самій родині старші непокоїлися або засмучувалися з приводу успіхів Червоної армії, а молоді раділи їм. Як видно із тогочасних щоденників, наприкінці лютого 1943 р., «багато киян бояться приходу більшовиків», але бажання повернення Червоної армії нестримно наростало, «особливо серед молоді». У травні 1943 р. СД повідомляла: «Відомо, що часто в одній сім'ї батьки відкидають радянську систему, тоді як діти з нетерпінням чекають її повернення» [10, с. 233]. Те саме у вересні-жовтні 1943 р. зауважив у Вінниці перекладач М. Селешко, який перебував у Вінниці. Всі, кого він знав, хотіли, щоб німці забралися геть, але «старші всі були дуже зажурені, а молодь веселилася. Був поділ між настроями старших і молодших. Старші боялися більшовиків, а молодь бажала їх повернення» [17, с. 146].

Прірва настроїв і симпатій зберігалася між старшим та молодшим аналогічно і в релігійному питанні, особливо у ставленні до «релігійного відродження». Варто відзначити, що ця проблема є досить спірною, адже існують різні ідеологічні підходи у висвітленні тогочасних подій і в архівних джерелах. Наприклад, в одному радянському звіті кінця 1941 р. стверджується, що релігійною була «невелика частина населення, та й то літнього віку», а більшість українського люду «скептично» ставилася до відкриття церков і розмовляла про це «з іронією» [6, арк. 99]. Власне бачення цієї проблеми має німецький капелан Бенц, який володів російською мовою і провів декілька років в українському селі. Він зробив висновок, що «релігійне життя» існувало лише «там, де воно вже було до утвердження «комуністичного періоду», тобто в середовищі старшого покоління – людей, яким було понад тридцять п'ять років» [10, с. 253–254]. Молодь до двадцяти п'яти років майже вся була «повністю відчужена і байдужа» [2, арк. 30 зв., 32 зв., 33 зв.]. Однак, при відбудові чи реставрації церков вони долучалися до участі в цьому процесі, якщо їх просили [10, с. 254]. І скоріш за все, ці молоді люди допомагали у цьому здебільш з почуття солідарності і через те, що ніколи не бачили богослужіння. Ще восени 1941 р. СД оцінила, що половину молодого покоління становили атеїсти [10, с. 253]. Українська молодь СРСР швидко збагнула, що їй церковні служби цікаві менше, ніж радянські фільми. Вони припиняли ходити до церкви або ж ходили до неї «тільки як до театру. Послухають, як хор співає, і виходять. Про богослужіння молоді говорили, що нічого собі гарна вистава, й на тому кінець. Нарікали, що все нудьгою надихане, бо кожної неділі ту саму виставу повторюють, а то й надочуває...» [17, с. 102]. Взагалі поведінку молодого покоління православні ієрархи оцінювали як у цирку, оскільки вони, наприклад, торкалися риз священника і т. п. [5, с. 253]. Тобто, молодь не проявляла певної поваги до релігійної сутності богослужінь. Нерозуміння релігійного змісту християнських свят також була наявна в часи святкувань. Житель с. Мойсінець Іракліївського району Полтавської області Ф. Кушнір описує одне таке святкування українською радянською молоддю: «На Великодніх святах, молоді люди так понапивалися горілки по хатах, що не тільки добре побилися, а й ножами різалися...» [8, арк. 19].

Привертало увагу німецьких окупаційних органів влади кримінальність молодого покоління не лише в часи святкування, а й в буденному житті. У звіті начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі за березень-квітень 1942 р. зазначалося: «Особливо небезпечною являється підростаюча молодь, вихована в комуністично-більшовицькому дусі і дуже є схильною до кримінальності. Варто пригадати про особливо тяжкі випадки... Ці випадки не являються одиничними; вони переконливо вказують на те, що прийдеться очікувати від підростаючого покоління, якщо не будуть прийняті надзвичайні міри, щоби повернути молодь на шлях здорового розвитку. В першу чергу, варто енергійно протидіяти бездіяльному хитанню по місту та стоянню на кутках молоді, що займається продажем із-під поли цигарок та іншого, чим вона часто має більше, ніж ті люди, що працюють із ранку до вечора...» [12, с. 130]. Одним із засобів запобігання поширення злочинності серед юнацтва можна вважати вивчення Закону Божого в

школах. Не дивлячись на це у звітній записці німецьких окупаційних органів, з часом, зазначалося, що «по загальній думці молодь кидає здобуті за часи більшовизму дурні привички. Зменшилася серйозна лайка, а також припинилися насмішки над релігією. Покращилось також їх відношення до старшого покоління» [4, арк. 23].

У 1944 р. екс-генерал-комісар Магунія писав для звіту діяльності Рейхсміністерства східних територій документ під назвою «Досвід діяльності за період 2,5 років в Київському генеральному окрузі» [1]. Тут він зазначав, що політика заборони викладання релігії в школах була як копіювання політичних методів керівництва більшовизму, що було нераціонально. «Мені вважається помилкою, що ми саме в цій сфері політики по відношенню до релігії стали копіювати методи більшовизму, оскільки ми заборонили викладання релігії в школах, хоча б нас влаштовував би будь-який засіб, який підтримував би боротьбу проти ідеології більшовизму. Якщо говорити на користь оправдання цієї заборони, то велика частина українського народу мовби нічого не бажала знати про релігію й тому мовби переоцінюється її значення. Тому варто визнати, що все залежало від нас, використовувати чи не використовувати в наших цілях релігію [1, арк. 336]. Далі він зазначає, як висновок, що «молоде покоління місцевого населення не зможе, чим довше воно буде знаходитися в сфері більшовицького виховання, відмовитися від містичного сприйняття богослужіння, особливо у часи свят, у часи процесій, в часи церемоній й богослужбових співів на довготривалий термін» [1, арк. 336].

Питання прорадянської орієнтації української молоді можна розглядати під кутом зору оцінки поведінки та вчинків молодого людини у соціально-побутових умовах періоду окупації (вивіз на роботу до Німеччини, можливість брати участь в релігійному житті, втеча із табору військовополонених, приєднання до підпільної боротьби, втеча із ешелону остарбайтерів тощо). Крім цього, цей суспільно-політичний вибір орієнтації був тісно пов'язаний із обранням цінностей ідеологічної системи (світської релігії) чи поясненням усіх оточуючих подій «Божим промыслом» (провіденціоналізм традиційних аврамістичних релігій), тобто обранням християнських цінностей. Прикладом наведеного вище може слугувати момент із історії життя одного із євангельських діячів в Україні Петра Нахайчука (1923 р. народження), який був вихідцем із віруючої української родини. Він після участі в бойових діях на території Криму 1941 р. потрапив у військовий полон, із якого чудом був врятований, отримавши змогу виїхати на роботу до Німеччини. Але втік із ешелону остарбайтерів, а діставшись до дому свого брата Василя, спитав його: «Молишся чи ти Господу нашому?» [21, с. 171]. Але, отримавши негативну глузливу відповідь він все-таки заявив: «А я буду молитися і готовий служити Господу все своє життя, бо це він мене спас». А потім додав: «Я безкінечно вдячний великому Господу за те, що Він спас мене, і буду завжди славити Його і служити Йому» [21, с. 171]. І 13 вересня 1942 р. прийняв водне хрещення, розпочав регулярно відвідувати церкву баптистів... [21, с. 174]. Саме такі випадки серед молодих осіб, вихідців переважно із набожних сімей, не були поодинокими. Фактично, в часи війни молоді люди користувались можливістю свободи віросповідання, що надавав німецький окупаційний режим. Закріплюючи набір моральних цінностей в релігійній системі віруючого, при цьому дотримуючись пасивно прорадянської орієнтації, яка виражалася не йти на співпрацю із окупантами.

Аналіз архівного матеріалу переконує, що національною ідентичністю молодь не дуже цікавилася на усіх теренах України. Для відмежування своїх від чужих часто користувалися словом «наші», а не національними категоріями такими, як «росіянин» чи «українець». У 1995 р. історик із Нідерландів К. Беркгоф збираючи матеріал для написання своєї історичної праці спілкувався із Оксаною Яценко, яка народилася 1919 р. в с. Мисайлівка. На конкретне його запитання, коли жилося краще – «в 1930-х роках чи при німцях», вона відповіла: «При наших краще жилось» [10, с. 234]. Вона не мала на увазі ні українців, ні комуністів. Вона мала на увазі тільки те, що сказала. Можливо під словом «наші» українська молодь розуміла ефемерну сукупність людей обох національних таборів, що боролися проти нацистського терору окупаційного режиму.

Географічно своєрідний кордон національної ідентифікації пролягав, можливо, по Вінниччині та Житомирщині від якого на захід посилювалася популярність «українськості», ототожнення себе із «українцями», а на схід від цих областей українська людськість відносила себе саме до «наших». У серпні 1941 р. СД виявила, що на теренах цього «географічного кордону національної ідентифікації» «ідея об'єднаної радянської Росії з анексованою Україною під орудою Сталіна не завоювала прихильності молоді. Натомість, упродовж останніх років тут завжди у певній формі існувала ідея України, повністю незалежної від Росії, особливо серед зрілої молоді, хоч уже не залишилося сил, які працювали на цю мету» [10, с. 231]. У цьому регіоні на 1942 рік була помітна очима німців «значна підтримка» бандерівського руху ОУН, що почав охоплювати всі східні терени [2, арк. 27зв.]. Так, в 1943 р. перекладач М. Селешко помітив, що у Вінниці «молодь зовсім не мала в собі почуття національної ненависті і не мала бажання обґрунтовувати собі національні різниці... Національні ідеали були їм чужі» [17, с. 146].

Керівник підпільного прорадянського «Комітету сприяння Червоної армії» К. Метте доповідав центральному штабу партизанського руху 19 квітня 1943 р. про ситуацію, зокрема, в м. Могильові та на адміністративному кордоні обох рейхскомісаріатів «України» та «Остланду». Він розкриває проблему соціально-політичної орієнтації у взаємозв'язку із моральними цінностями радянської молоді переважно білорусько-українського походження: «Дуже багато молодих жінок і дівчата почали посилено знайомитися з німецькими офіцерами і солдатами, запрошувати їх на свої квартири, гуляти з ними і т. д.» [19]. Ця морально безвідповідальна поведінка засуджується доповідачем, але в ній він вбачає і військово-політичний хід противника, а саме: «окрім посиленої антирадянської агітації, провели широке вербування в таємну агентуру, особливо молодих дівчат і жінок, у тому числі колишніх комсомолок» [19]. Оцінюючи тогочасну молодь, доповідач також відмічає, що дуже різко впадала йому у вічі: «відсутність у значної її частини патріотизму, комуністичного світогляду [19]. Тому аморальна поведінка «стала результатом слабкого виховання в радянському дусі в сім'ї, школі і комсомолі» [19].

Фактично, «розсадником» українського національного світогляду продовжували залишатися землі «українського П'ємонту», а саме Західна Україна. Саме на цих землях молодь залишалася національно орієнтованою, поповнюючи ряд учасників націоналістичного руху Опору. В цілому це молоде покоління було релігійним, і щоб його втримати в дусі «націонал-християнства» відчувалася потреба в національній «героїзації» [9] особи священика, яка й була притаманна Українській Автокефальній Православній Церкві. Вона виражалася в посвяченні в священики українських суспільно-політичних діячів та організації святкувань ювілейних річниць їх народження. В одному із циркулярів Холмської єпархії зазначалося по причині святкування 60-ліття народження «борця за церкву і культуру» архієпископа Іларіона: «Для того, щоби виразити всеукраїнську високу повагу великому сину нашої країни, щоби дати нашій молоді приклад для наслідування, для поваги людини, яка все своє життя чесно несла українське знамено, відбудеться 31-го травня 1942 р. на Даниловій горі в м. Холмі ювілейне свято... на яке ми запрошуємо представників усіх областей нашої країни. Український народ! Докажіть, що ми всі вміємо шанувати наших істинно заслужених мужів. В цей день ми хотіли би бачити на горі св. Данила представників із золотоголового Києва, чорноземних полів Подолії, із усіх інших частин нашої Батьківщини, а також українців, проживаючих по всіх європейських країнах» [12, с. 123].

Один із можливих молодих учасників цієї події, член однієї із похідних груп ОУН-УПА М. Сидор-Чарторийський порівнював митрополита Івана Огієнка (його освіченість, вплив на громадськість, зовнішній вигляд і т. д.) із митрополитом Іларіоном Ярославом Мудрим, після однієї із зустрічей з ним перед походом на Південну Україну [22, с. 10]. Ці релігійно-психічні асоціації духовного життя цього молодого українця можна вважати свідченням хід процесу «національної героїзації» особи священика, яка, також, мала сенс для підняття національного духу молодого покоління і пробудження в ньому певного рівня релігійності. В одному із націоналістичних звітів відзначалося про ситуацію із релігійним питанням у молоді наступне: «більшовизм знищив тільки зовнішні образкові форми релігії, але віри в Бога не вирвав із народної душі. В усьому, що довкола діється, а також і в московсько-більшовицькій навалі, народ вбачав перст Божий і кару за людські гріхи. І українська молодь починає гуртуватися до релігії. Вона часто сама просить сказати їм українські молитви, щоби собі їх записати. Із усіх молитов молоді найбільше припадає до душі молитва: «Богородице, Діво, радуйся!» [5, арк. 56 зв.].

Питання релігійності української молоді, незалежно від суспільно-політичної орієнтації, залишається все-таки дискусійним. Як пригадував один із автокефальних священиків Д. Бурко, що українська молодь відвідувала церкву «значно менше, ніж в дорадянські часи» [11, с. 232] і то більш-всього «із-за цікавості» [6, арк. 20], що проявлялася масово серед українців [4, арк. 23]. Це дозволяло німецьким окупаційним органам звітувати про масове поширення релігійності по всій території України. Наприклад, (мовою документів – Прим. автора) в Житомирській області було помітно «загальне задоволення населенням відношенням німецької влади до віри і церковних справ» [4, арк. 29]. Констатовалося, що «молодь також наполегливо відвідує церкву» [4, арк. 29]. Також, в Київській області помітно «сильне відвідування церков, навіть молоддю» [4, арк. 34]. А на північному кордоні Рейхскомісаріату «Україна», а саме в Пінській та Брест-Литовській областях помітно, що «часто молодь проявляє посилену зацікавленість до релігійних питань» [4, арк. 35].

Аналізуючи ряд документів, які використані в цій науковій статті можна дійти ряду висновків. По-перше, використовуючи категорію «українська молодь», варто розуміти, що вона відноситься умовно до трьох національно-ідеологічних молодіжних груп («прорадянська», «пронімецька» та «націоналістична»), що в тій чи іншій мірі не проявлялися під монолітною радянською системою, яка поділяла її у форматі «комсомолец» та «не комсомолец». Саме війна та німецька окупація дала поштовх відійти від цього дуального радянського поділу української молоді через внутрішній суспільно-політичний пошук молодого індивідууму. По-друге, радянсько-німецька війна стала

великою трагедією для всіх жителів України, але особливу специфіку вона мала на вікову втрату молодого покоління на території Рейхскомісаріату «Україна», яка полягала в двох сферах життєдіяльності (діяльно-трудова та духовна). По-третє, релігійно-моральні цінності та суспільно-політичні орієнтації молодого покоління взаємопов'язані умовно, оскільки питання орієнтації української молоді можна розглядати під кутом зору оцінки поведінки та вчинків молодої людини у соціально-побутових умовах періоду окупації (вивіз на роботу до Німеччини, можливість брати участь в релігійному житті, втеча із табору військовополонених, приєднання до підпільної боротьби, втеча із ешелону оstarбайтерів тощо). Крім цього, цей суспільно-політичний вибір орієнтації був тісно пов'язаний із обранням цінностей ідеологічної системи (світської релігії) чи поясненням усіх оточуючих подій «Божим промислом» (провіденціоналізм традиційних аврамістичних релігій), тобто обранням християнських цінностей.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6.
2. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 26.
3. Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 15.
4. Там само, ф. 3676, оп. 4, спр. 161.
5. Там само, ф. 3833, оп. 3, спр. 15.
6. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 122.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 391.
8. Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 259.
9. Армстронг Дж. Героїчне і Людське: Спогад про українських національних провідників 1941–1945 роках / Дж. Армстронг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Statti/4-armstrong_%20joan.htm.
10. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя та смерть за нацистської окупації на Україні / К. Беркгоф. – К.: «Часопис Критика», 2011. – 455 с.
11. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. В 4-х томах: Т. 4. – Ч. 2. / І. Власовський. – Нью-Йорк: «Бавнд Брук». – 1996. – Репринт. – Київ, 1996. – 415 с.
12. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К., 2012. – 504 с.
13. Мюллер Н. Вермахт і окупація (1941–1944) / Н. Мюллер. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
14. Нагаєвський І. Спогади польового духівника / І. Нагаєвський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.galiciadivision.org.ua/kapelan/index.html>.
15. Нерретов П. И. Все дороги ведут на Воркуту / П.И. Нерретов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=10063>.
16. Симоненко І. М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С. 44–54.
17. Селешко М. Вінниця: спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938 / М. Селешко. – Нью-Йорк [та ін.]: Фондація ім. Ольжича, 1991. – 211 с.
18. Сербин Р. «Велика вітчизняна війна»: советський міф в українських шатах / Р. Сербин // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 63–88.
19. Соколов Б. В. Окупація. Правда и мифы / Б. В. Соколов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://royallib.com/read/sokolov_b/okkupatsiya_prawda_i_mifi.html.
20. Тронько П. Бессмертие юных. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны / П. Тронько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.molodguard.ru/heroes120.htm.
21. Усач Н. Крещенные Огнем (Иван Левчук и сподвижники). К истории пятидесятнического движения: сборник док. Повестей и очерков / Н. Усач, В. Трофименко. – В.: «Тезис», 2002. – 240 с.
22. Усач Н. Шестые Пятидесятницы. К истории пятидесятнического движения: сборник док. Повестей и очерков / Н. Усач, В. Трофименко. – В.: «Тезис», 2002. – 240 с.
23. Чарторийський М. С. Від Сяну по Крим. Спогади учасника III похідної групи Південь / М. С. Чарторийський. – Нью-Йорк: «Говерла», 1951. – 223 с.

Николай Дробот

МОЛОДОЕ ПОКОЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ РЕЙХСКОМИСАРИАТА «УКРАИНА» В 1941–1944 РР.: ГРУППЫ, ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ТА РЕЛИГИОЗНО-МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ

Исследуется проблема взаимосвязи религиозно-моральных ценностей молодого поколения с общественно-политическими ориентациями молодежи относительно будущего на территории оккупированной Украины.

Ключевые слова: молодежь, молодое поколение, национально-идеологические группы, общественно-политическая ориентация, Церковь.

Mykola Drobot

THE YOUNG GENERATION ON THE TERRITORY REICHSCOMMISSARIAT «UKRAINE» IN 1941–1944: GROUPS, SOCIO-POLITICAL ORIENTATIONS AND RELIGIOUS-MORAL VALUES

The problem of the relationship of religious and moral values of the young generation of socio-political orientations regarding the future of the young generation in the territory occupied Ukraine.

Key words: youth, young generation, national-ideological groups, socio-political orientation, Church.

УДК 94(477. 8)

Олег Ленартович

АНТИНІМЕЦЬКИЙ ФРОНТ УПА НА ВОЛИНІ В 1942–1943 РР.

У статті аналізуються причини та процес переходу українських націоналістів до збройної боротьби проти фашистського окупаційного режиму. Визначається роль мельниківської та бандерівської організації у розгортанні Руху опору на Волині. Висвітлюється питання формування збройних підрозділів ОУН (ОУН-б, ОУН-м), Фронту української революції (під керівництвом Т. Басюка «Яворенка») та УПА в регіоні у 1942–1943 рр. Визначено структуру, кількісний склад, тактику та стратегію боротьби цих формувань.

Ключові слова: ОУН, УПА, ФУР, крайовий провід, Волинь.

Серед низки проблемних питань з історії Другої світової війни найбільшу зацікавленість науковців викликають ті, що стосуються процесів формування основоположних принципів націоналістичної ідеології їх реалізації політичними партіями, перспектив національно-визвольного руху наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Об'єктивна оцінка діяльності ОУН та створених нею націоналістичних збройних формувань дає змогу припинити суперечки науковців стосовно характеру, тактики та стратегії боротьби. Зважаючи на діаметрально протилежне ставлення українців до запропонованої проблеми породжене відсутністю достовірної інформації, політичними спекуляціями актуальність теми зумовлена не лише науково-пізнавальними чинниками, а й практично – політичними.

Більш повно і всебічно висвітлити запроповану проблему дозволив аналіз публікацій В. Дмитрука, М. Ковалюка, А. Кенія, Г. Стародубець, П. Содоля та ін. в яких аналізуються організаційно-структурні зміни в ОУН, причини появи збройних підрозділів українських націоналістів та УПА. Інформацію про характер діяльності, територію поширення Фронту української революції під проводом Т. Басюка знаходимо в праці А. Баюка. Автор суб'єктивно оцінює ФУР надаючи йому ознак самостійного руху.

Основу джерельної бази дослідження склали документи Центрального державного архіву Громадських об'єднань України, зокрема, фонд 1 – «Центральний комітет Комуністичної партії України» у якому містяться документи особливого сектора і організаційно-інструкторського відділів ЦК КП(б)У за 1941–1953 рр.; фонд 62 – «Український штаб партизанського руху» у якому зберігаються доповідні записки, спецповідомлення, шифротелеграми командирів партизанських загонів про діяльність українських націоналістів, трофейні документи ОУН та УПА за період 1942–1944 рр. Важливе значення для дослідження запропонованої проблеми мають матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві Вищих органів влади і управління України, зокрема, у фондї 3833 – «Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях». Тут містяться документи органів ОУН та УПА різного рівня – від наказів провідників організації до внутрішніх документів надрайонних і районних провідників.

На початку 1942 р. в структурі українського визвольного руху на Волині виокремлюються кілька політичних сил які формують опозицію до окупаційної влади. Серед найбільш впливових Поліська січ – УПА Т. Бульби-Боровця, ОУН під керівництвом С. Бандери, ОУН на чолі з А. Мельником та Фронт української революції (ФУР) під керівництвом Тимоша Басюка («Яворенка») [17, с. 114–129].

Перехід до збройної боротьби для ОУН був болісним і довготривалим процесом. Керівництво бандерівської течії до середини 1942 р. негативно ставилось до партизанських методів боротьби. Це зафіксовано в листівці «Боротьба партизанів та наше ставлення до неї» (червень 1942 р.). В ній сказано: «Ми ставимося до партизанки вороже і рішуче її поборюємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях – це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України» [23, арк. 24].

Мельниківська організація теж негативно ставилась до ідеї збройної боротьби, адже сподівалась на допомогу Німеччини у справі відродження української державності. У пропагандистській листівці датованій червнем 1941 р. прямо говорилось про співпрацю та союзницьке відношення проводу ОУН-м до окупаційної влади: «Провід українських націоналістів певний, що майбутня співпраця України й Німеччини складеться в обопільній доброзичливості та пошані для добра обидвох народів» [22, арк. 2]. Мельниківці проголошували своєю метою створити державу між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем. За устроєм вона повинна була нагадувати Німеччину, очолюватись вождем нації А. Мельником [21, с. 38].

Пасивність ОУН-м була наслідком пронімецької орієнтації та фізичного знищення більшості активістів у 1941 р. Це підтверджується і німецькими джерелами. Зокрема, у звіті начальника поліції

безпеки і служби безпеки в Україні від 22 травня 1942 р. повідомлялося: «...В результаті затримання значної кількості мельниківців в Києві, активність мельниківського руху далі не розвивається» [29, арк. 12].

Подібна оцінка стану в організації звучить із вуст керівництва проводу. Часопис «Сурма» (видання ОУН-м) звинувачував бандерівців у вбивстві членів похідних груп, що рухалися на Волинь. Зокрема, на Сокальщині загинули Пукса, Мисковець, Шуйський, Шульга, провідник Волині О. Куц, крайовий провідник на західноукраїнських землях І. Мисик. Згадується про вбивство Сенника й Сціборського в Житомирі та ін.. Ці звинувачення ґрунтувалися на свідченнях очевидців і мали під собою підстави не дивлячись на категоричне заперечення з боку керівництва ОУН-б [26, арк. 36–37].

Втрати ОУН-м значно зросли із початком репресій окупаційної влади щодо українських націоналістів. Перші масові розстріли розпочалися в грудні 1941 р. у Житомирі. В Києві загинули: член Центрального проводу Я. Чемеринський-Оршан, П. Олійник, І. Рогач, О. Теліга, М. Теліга, І. Кошик та багато інших активістів [26, арк. 37].

Небезпека втратити ініціативу, другорядна позиція у визвольному русі та неприховане протистояння з бандерівською ОУН, змусили організацію розпочати формування власних збройних підрозділів. Активізація мельниківців припадала на серпень 1942 р. Теоретичною і практичною підготовкою воєнізованих формувань керував О. Кандиба («Ольжич»), який був призначений А. Мельником заступником голови ПУН та головою проводу на українських землях.

Організацією військової роботи на території південної Волині доручено займатися обласному бойовому коменданту О. Бабю («Арієць», «Білий»). Функції бойового коменданта Кременецького повіту виконував М. Данилюк («Блакитний»), Дубнівського – Р. Кивелюк («Ворон»). У процесі практичної роботи зі створення бойових одиниць виникла проблема їх фактичного підпорядкування. Створена бойова сітка могла стати складовою частиною політичної сітки ОУН-м, що звузило б її соціальну базу. Формальна незалежність структури давала змогу залучати позапартійний загал, зробити рух загальнонародним тому 19 серпня 1942 р. на організаційній нараді у Кременці прийнято рішення про підпорядкування військового коменданта виключно військовому керівництву [3, с. 60].

Організаційні зусилля вище згаданих бойових комендантів дали змогу створити малочисельні військові підрозділи на Кременеччині, в Торчинському, Луцькому і Ківерцівському районах Волині. Домінуючої ролі у визвольному русі вони не відігравали і лише створювали ілюзію збройної боротьби ОУН-м проти окупаційної влади [25, арк. 11].

До причин які спонукали початок збройного опору ОУН-б можна віднести негативне ставлення німецької влади до відродження української державності, масові арешти провідників організації, початок жорстокої окупаційної політики, поширення польського націоналістичного підпілля та радянського партизанського руху.

У квітні 1942 р. на околицях Львова члени ОУН-б провели Другу конференцію, присвячену аналізу ситуації та визначенню стратегії організації в нових умовах. Серед рішень цього зібрання основними стали: підтвердження законності Акту 30 червня 1941 р., визнання за ОУН-б монопольного права бути єдиним політичним центром визвольної боротьби, та необхідності збройного опору окупаційній владі. Вкотре підтверджено, що основним фронтом для ОУН-б залишається «фронт боротьби з московським імперіалізмом». Тобто, першочерговим стратегічним завданням стала підготовка до створення власних збройних сил та боротьба з радянськими партизанами. Така позиція ОУН-б визначала майбутню збройну боротьбу, як двофронтову: проти німецької окупаційної та радянської влади [11, с. 48–52].

Крайовий провід на північно-західних українських землях найбільш активно підтримував думку про необхідність збройної боротьби, адже ініціативу на Волині перехопив Т. Бульба-Боровець. Потрібно було негайно повернути собі позицію лідера, а отже готуватись до антинімецького виступу.

Г. Стародубець у дослідженні «ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)» стверджує, що навесні 1942 р. ОУН-б була цілком лояльною до німецької окупаційної влади, посилаючись на спогади Р. Петренко, С. Мудрика-Мечника, Є. Стахів, які пояснюють пасивність організації внутрішньопартійною неузгодженістю в питанні необхідності антинімецької боротьби [12; 14; 18].

Ця теза може бути вірною лише у випадку визначення позиції представників Центрального проводу, які перебували в Галичині. Стосовно волинського проводу вона не відповідає дійсності. Згідно з німецькими документами, вже в травні 1942 р. спостерігалася активізація бандерівської організації щодо творення збройних підрозділів на Волині, проведення військової підготовки кадрів, антинімецької пропаганди, саботажу розпоряджень окупаційної адміністрації. В донесенні начальника поліції і служби СД від 22 травня 1942 р. наголошується, що на Волині бандерівці активно готуються до національної революції, характер їхньої діяльності носить антинімецький характер, основою для майбутньої української армії може стати українська поліція та міліція де

проводиться активна пропагандистська робота, здійснюється військовий вишкіл в нелегальних школах. Згадується одна з них розташована в Клевані де у кінці 1941 р. проходили спецпідготовку 25 осіб [29, арк. 8–9].

Волинські реалії відрізнялися від галицьких більш жорстким окупаційним режимом і стимулювали початок збройного опору німецькій адміністрації. У 1942 р. починають формуватися збройні підрозділи ОУН-б, які були схожі на стихійно створені групи самооборони. Для надання організованості цьому руху, відповідно до рішення військової конференції, проведеної на початку грудня 1942 р. у Львові, крайовому провідникові Д. Клячківському доручено зайнятися створенням військових відділів на Волині-Поліссі. Вибір регіону був не випадковим, адже окрім сприятливих природних умов населення вже втягнуто до збройної боротьби в лавах Поліської січі Т. Бульби – Боровця, підтримувало ОУН і зазнавало репресій з боку окупаційної влади (знищено село Кортеліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобочині на Луччині та ін.), тероризувалося польським підпіллям та червоними партизанами. Це був етап створення самооборонних куцзових відділів (СКВ). Основу цих загонів складали члени ОУН-б та симпатики з місцевого населення. Поряд із цим здійснювалися і мобілізаційні заходи, організовувались старшинські та під старшинські курси, нагромаджувалась зброя, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та криївки [7, с. 152].

Окрім названих заходів великого значення надавалось роботі з підготовки членів ОУН в навчальних командах української допорогової поліції. Це убезпечувало членів організації від вивезення на роботу в Німеччину, давало можливість пройти військовий вишкіл та отримати зброю. Їх активно використовувала служба безпеки організації у ролі інформаторів. Масштабно була поставлена робота серед молоді. Провідники юнаків та юнок регулярно проводили заняття з історії України, української літератури, розповсюджували підпільну літературу серед молоді. Згідно радянського спецповідомлення від 16.01.1942 р. у Луцьку оунівська організація відродила молодіжну українську організацію «Січовий курінь». Її учасники займалися вивченням програми і присяги ОУН [32, арк. 1].

Важливе значення для виховання молоді мало вивчення «Декалогу», який містив 10 основних заповідей українського націоналіста, політичних постанов ОУН-б, організація та проведення національних свят. Ці заходи сприяли поширенню патріотичних настроїв та забезпеченню організації новими кадрами здатними на самопожертву. Пропагандистська діяльність була налагоджена чи не в кожному населеному пункті Волині. Вона набирала різних форм: створення лекторських груп, розповсюдження друкованих матеріалів (журнали «Ідея і чин», «До зброї», листівок, плакатів). Більшість цих видань публікувалася в підпільних друкарнях Рівного та Сарн [33, арк. 100]. Відтак чисельність ОУН в регіоні невпинно зростала, закладено ідеологічну основу майбутньої армії.

Восени 1942 р. крайовий провід ПЗУЗ звернувся до проводу ОУН-б із пропозицією розширити самооборонні куцзові відділи до рівня мобільних збройних відділів, які могли б оперативно переміщуватися в ті райони, де була потреба. Для налагодження цієї роботи направлено поручника В. Івахіва («Сонар», «Сом»), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Поморянах. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів Сарненщини створено перший військовий підрозділ ОУН-б [6, с. 509]. Дискусійним питанням залишається дата створення загону. На думку М. Лебідя – це грудень 1942 р. Л. Шанковський вважає, що це осінь 1942 р. Волинський дослідник В. Дмитрук зазначає, що перший відділ сформовано 14 жовтня 1942 р. на чолі з С. Качинським («Остапом»), а наступний через кілька днів під командуванням І. Перегійняка («Довбешки», «Коробки»), згодом в районі Колок-Степань (командир «Ярема»), в Пустомитівських лісах («Дорош») і на Кременеччині (командир «Крук»). Автор схиляється до останньої версії оскільки вона частково підтверджується німецькими документами в яких зазначено, що вже 16 жовтня 1942 р. українські націоналісти зібрали велике збройне формування в районі Сарн та наказом генерала Т. Чупринки від 14 жовтня 1947 р. в якому говорилося: «Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організовувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групки, борючись рівночасно з німцями й більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху – Українській Повстанській Армії» [16, с. 87; 5, с. 68].

Перемога радянських військ під Сталінградом, а відтак активізація партизанських загонів, які прибули з Білорусії і намагалися взяти під свій контроль територію Волині, діяльність польських формувань АК, загострення стосунків між польськими колоністами і українцями стали тими суспільно-політичними і військовими факторами зими 1942–1943 рр., які пришвидшили рішення проводу ОУН-б перейти до підготовки збройного виступу. Ініціатива крайового проводу ПЗУЗ підтримана тодішнім «урядуючим» провідником ОУН-б М. Лебедем («Максим Рубан») і оприлюднена в спеціальному зверненні. Гостро постало питання про необхідність об'єднання націоналістичних сил в умовах двофронтової боротьби. Серед потенційних союзників були загони Т. Бульби-Боровця, підрозділи

ОУН-м, сформовані на південній Кременеччині під керівництвом поручника Блакитного, Володимирщині під командуванням поручника Білого на Рівненщині під командуванням поручника Волинця та загони під проводом Т. Басюка який діяв на південній Кременеччині, головним чином у Лановецькому районі [15, с. 42–50]. Щодо останнього, то за своїми політичними переконаннями Т. Басюк належав радше до демократичного табору, оскільки був прихильником відродження УНР. Саме тому його загін певний час діяв, як самостійна бойова одиниця.

Таким чином, саме події, які відбувалися на Волині та Поліссі, стимулювали керівництво організації остаточно визначитись у питанні збройного опору окупаційній владі. Переломним моментом стала III конференція ОУН-б, яка проходила 17–21 лютого 1943 р. поблизу Олеська. Основним рішенням стало визнання необхідності активних дій, хоча тактичні аспекти викликали бурхливу дискусію. Крайовий провідник ОУН на Західноукраїнських землях М. Степаняк («Дмитро Дмитрів», «Сергій») пропонував об'єднати зусилля з іншими націоналістичними силами і організувати антинімецьке повстання створивши коаліційний уряд. Однак перемогла позиція крайового провідника ПЗУЗ Д. Клячківського і військового референта проводу Р. Шухевича про необхідність спрямувати основні зусилля на боротьбу проти червоних партизанів та поляків, а по відношенню до німців зайняти позицію самооборони. В будь-якому випадку діяльність бандерівської організації значно активізувалась [24, арк. 1–6].

Підготовлена заздалегідь матеріальна база, нагромаджені запаси зброї робили можливим початок формування повстанської армії. Згідно німецьких джерел у березні 1943 р. в розпорядженні бандерівської організації було близько 15 тис. гвинтівків, 1550 пістолетів, 45 тис. гранат [27, арк. 20–38]. Особовий склад вже існуючих на Волині підрозділів планувалося поповнити в першу чергу за рахунок активних членів ОУН-б які служили в лавах української поліції та шляхом проведення мобілізації місцевого українського населення. Поштовхом до активних дій став таємний наказ Центрального проводу ОУН-б від 20 березня 1943 р. про негайний перехід у лісові масиви та приєднання до повстанських загонів поліційних підрозділів дислокованих на Волині і Поліссі [35, арк. 62]. Вже наступного тижня Луцьк залишила районна та частина обласної поліції – всього 182 особи зі зброєю під командуванням «Рубашенка» (С. Коваль). Із м. Матієва комендант поліції «Лисий» (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також в окремих місцевостях Галичини. Спроби запобігти таким діям призвели до збройних сутичок з німцями, але зупинити процес формування підрозділів УПА їм не вдалось. Загальна чисельність повстанських частин поповнилась 4–5 тис. добре озброєних та вишколених вояків [8, с. 165].

Підтверджують інформацію про активне формування української національної армії в цей період і радянські джерела. Зокрема в спецповідомленні керівника УШПР Т. Строкача про діяльність українських націоналістів на окупованій території зазначено: «Отримано Українським штабом партизанського руху розвіддані про діяльність українських націоналістів за останній час відзначають великий рух націоналістів в районах Ковель, Голоби, Колки, Рожище, Маневичі (Волинської та Ровенської областей).

Штаб українських націоналістів прихильників Бандери ... в двадцятих числах березня місяця ц.р. вислав вказівку про формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського та бульбівського спрямувань.

Головне завдання національної української армії-здійснити революцію на Україні. В першу чергу захопити всі міста і залізничні вузли....

Німецьке командування дізнавшись про вказівки бандерівського штабу почало роззброювати, проводити арешти і розстріли української поліції. В с. Павурин Маневичького району, Волинська область поліція двох постерунків арештована і розстріляна. При спробі німців роззброїти поліцію в м. Ковель, останні вступили з німцями у бій. Вбито 18 осіб німців.

Поліцією звільнені всі заарештовані, а табори трудовинності розпущені.» [33, арк. 25–27]. Серед основних місць дислокації загонів українських націоналістів визначалися Волинський і Свинарський ліси. Саме в цьому напрямку відбувався рух поліційних підрозділів та цивільних осіб. Партизанський загін Шитова, що рухався з с. Косинки кожної ночі зустрічав групи по 50, 150 і навіть 400 осіб.

Німецька окупаційна влада, яка і раніше ставилася з недовірою до українських воєнізованих та поліційних підрозділів переконалася у небезпеці їх існування. Проведення масштабних репресій на Волині та відсутність достатньої кількості каральних підрозділів змусили окупантів шукати альтернативу кадрового поповнення поліції. Знаючи про зростаючу напругу в українсько-польських взаємовідносинах німці вирішили залучити поляків до антиукраїнських акцій. Використовувались, як місцеві так і сформовані на території етнічної Польщі підрозділи. Зокрема, в розвідповідомленні Українського штабу партизанського руху № 58 від 15 червня 1943 р. повідомлялося про прибуття до Почаєва 1500 озброєних поляків для боротьби з партизанами та українськими націоналістами. Подібні підрозділи відкомандировані німцями до Межиріччя, Тучина, Рокитного, Словечна і

Костополя (Ровенщина) [28, арк. 26–27]. Провокаційні дії окупантів мали на меті відвернути населення від організації потужного руху опору німецькій владі та стимулювали загострення міжнародного конфлікту. Розрахунок виявився вірним. Жорстокі вбивства українців на Волині почали асоціюватися з поляками, що призвело до поширення ненависті, збройного протистояння і масових вбивств мирного населення з обох боків, послаблення українського та польського визвольних рухів [34, арк. 56–72].

Процес формування збройних відділів ОУН в перші місяці відбувався швидко і масово. Підрозділи об'єднувалися в сотні, загони, групи. Наприкінці весни 1943 р. вже існували відносно великі повстанські формування чисельністю 500–800 вояків. Їх структура і командний склад виглядали наступним чином: перша група УПА (охоплювала Сарненщину) – командир «Дубовий» (І. Литвинчук). Діяла у складі сотень – «Яреми» (Н. Семенюк), «Пугача», «Ворона», «Шаули» (А. Рудика) та підстаршинської школи «Вовки»; друга група – «Енея» (охоплювала південну Рівненщину та Кременеччину) – командир «Еней» (П. Олійник). Діяла в складі загонів – «Черника» (Д. Казван) на Дубенщині, «Крука» (І. Климишин) на Кременеччині, «Чорноморця» (Є. Барсюк) в Острожчині; третя група – українська повстанча група «Озеро» (охоплювала Ковельщину) – командир «Рудий» (Ю. Стельмащук). Діяла в складі загонів – «Вовчака» (О. Шум) біля м. Ковеля, «Лисого» (І. Климчака) на Любомльщині, «Бистрого» в Голобщині. Серед менших формувань відомі підрозділи: «Рубашенка» (С. Коваль) на Колківщині, «Славка» (М. Горобець) на Горохівщині, «Сосненка» (П. Антонюк) на Володимир-Волинщині, «Пташки» (С. Затоканюк) на Луччині [2, с. 220].

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення до загонів УПА–Поліська січ Т. Бульби-Боровця адже вони намагалися опанувати територію Волині. Результатом зустрічей стали домовленості про можливість об'єднання та спільну назву збройних підрозділів – УПА. Однак, небажання визнати ОУН-б єдиним проводом українського народу призвело до протистояння і намагань з боку бандерівської організації силою приєднати бульбівські та мельниківські загони.

Більш продуктивним був переговорний процес із повстанцями загону Тиміша Басюка. Восени 1942 р. відбулась зустріч із головою Кременецької повітової управи, членом окружного проводу ОУН-б І. Міщенюком. Пропозиція про створення єдиного фронту зустріла схвалення фурувців. Відверта ж антимельниківська та антибульбівська агітація ними була засуджена. Тим не менше, від початку свого створення і до кінця весни 1943 р. відділ Яворенка тісно співпрацював з ОУН-б [15; 19].

А. Баюк у праці «В шумських лісах» надає загонам Т. Басюка форму народного руху перед яким стоїть завдання відродження української державності. Такий підхід є помилковим і радше видає бажане за дійсне. Один підрозділ без жодного політичного проводу не міг ставити перед собою таких глобальних завдань тим більше виконати їх. «Яворенко» не був прихильником залучення широкого українського загалу до збройної боротьби вважаючи, що це призведе до великих жертв, а отже, не прагнув до чисельного зростання власних загонів. Це було локальне явище породжене жорстким окупаційним режимом, а головною метою збройної боротьби стала оборона мирного населення [1, с. 14].

Німецькі звіти відображають і окремі наступальні операції фурувців. Зокрема у повідомленні з окупованих східних територій № 44 від 5 березня 1943 р. начальник поліції і служби безпеки в Україні відзначає, що в останній час в районі Кременця з'явилися групи «бандитів», які здійснюють збройні напади на сільськогосподарські підприємства. Далі йшлося: «це справа рук оунівського загону бандерівців, так званого «Фронту українських революціонерів» [30, с. 37]. В цьому ж документі згадуються вдалі напади українських націоналістів на тюрми в Пінську, Дубно та невдалий напад на тюрму в Кременці.

Впродовж березня-квітня 1943 р. відбулося об'єднання збройних відділів ОУН-б і колишніх поліцейських підрозділів в єдину військову структуру-УПА під керівництвом Головної команди (ГК УПА). В травні 1943 р. її очолив військовий референт проводу ОУН-б на ПЗУЗ В. Івахів («Сом», «Сонар»), а після його загибелі (13 травня 1943 р. біля с. Деражне на Ровенщині) – крайовий провідник Д. Клячківський («Охрім», «Клим Савур»). Військовим штабом, впродовж весни-зими 1943 р., керував В. Сидор, а потім – Л. Ступницький («Гончаренко») [8, с. 168].

Збільшення чисельності бандерівських загонів на території Волинської і Ровенської областей до 20 тис. та оперативна необхідність вимагали вдосконалення управління підрозділами УПА, забезпечення їх взаємодії, підвищення боєздатності [33, арк. 30]. З цією метою у середині серпня 1943 р. діючі територіальні військові групи були реорганізовані у нові військово-територіальні одиниці. Північно-західна група, або військова округа «Турів» (командири Олег і Ю. Стельмащук), дислокувалася в районах Луцьк, Горохів, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковель, Брест.

Північна група, або військова округа «Заграва», на чолі з Дубовим діяла в районах міст Сарни, Костопіль, Пінськ. У південній частині Ровенщини та на півночі Тернопільської області в Кременецьких лісах оперували формування Південної групи, або військової округи «Еней» (потім

«Богун»). Якою керував П. Олійник («Еней», «Роман»). З часом у північно-східному регіоні Ровенщини на кордоні з Житомирщиною була створена Східна група, або військова округа «Верещаки» (пізніше «Тютюнник»), під командуванням Ф. Воробця («Верещаки») [8, с. 169].

Поряд з військовими округами УПА створювалися військові надрайони та райони, які очолювалися комендантами. Командирам військових округ підпорядковувалися коменданти заплілля, які здійснювали керівництво тереновими справами, сільською самообороною. Система військових надрайонів і районів забезпечувала організаційний зв'язок УПА з територіальними структурами ОУН-б [8, с. 169].

Успішні бої з німцями підвищили авторитет УПА, додали бійцям належного досвіду. Відтак, сили повстанських відділів швидко зростали, і вже влітку 1943 р. вони сконцентрувалися в північній частині Волині. Цьому сприяло створення розгалуженої мережі військових вишколів для патріотично налаштованої української молоді. Зокрема, в Луцьку функціонувала школа з кількістю слухачів близько 600 осіб віком від 18 до 24 років. Прикриттям для офіційної діяльності оунівських інструкторів була підготовка сільськогосподарських робітників. Аналогічні школи розміщувалися в с. Кричальське Домбровицького району де проходили спецпідготовку 500 осіб, с. Ровенці того ж району – 200 осіб, с. Шпаново Ровенського району – 200 осіб. Серед учнів було багато жінок. З огляду на антинімецьку агітацію, що проводилася слухачами цих шкіл невдовзі вони були закриті, а частина слухачів потрапила до концтаборів [33, арк. 28].

Збільшення чисельності особового складу військових підрозділів відбувалося надзвичайно швидко, якщо в квітні 1943 р. нараховулося близько 10 тис. повстанців, то в червні 1943 р. – 20 тис. вояків. Очевидно, така динаміка пов'язана з процесом примусового приєднання загонів Т. Бульби-Боровця та ОУН-м до УПА [31, арк. 92].

Стосовно загальної чисельності УПА точаться суперечки. Дослідник із США П. Содоль називає цифру 25–30 тис. вояків у 1944 р. такої думки дотримується А. Кентій. Головний командир УПА В. Кук стверджував, що ця чисельність складала понад 100 тис. повстанців [9, с. 83; 20, с. 48]. Автор вважає, що постійний особовий склад загонів УПА був у кількості близько 50 тис. наприкінці 1943 р. та перевищував 100 тис. в період найбільшої чисельності в 1944 р. Підстави для обґрунтування саме такої кількості дають радянські документи, зокрема, звіти про кількість заарештованих і вбитих повстанців, членів ОУН та їх родин у повоєнні роки (йдеться про 200–250 тис. осіб) [13].

Найбільшою тактичною одиницею УПА був курінь (500–700 вояків), до якого входило три – чотири сотні. Кожна з них нараховувала 100–150 бійців і мала три стрілецькі чоти і одну чоту важких кулеметів. Чота (30 бійців) складалася з трьох роїв, по 8–10 бійців в кожній. Нерідко з оперативною метою три і більше куренів об'єднувалися у загони або бригади (2 полки), що було характерним для УПА-Північ. Поширеним було зведення різних бойових одиниць у формування непостійного складу і неусталеної чисельності: відділи і підвідділи [4, арк. 2; 8, с. 169].

Поштовхом до подальшої реорганізації територіальних структур повстанської армії став III надзвичайний Великий збір ОУН-б проведений упродовж 3–25 серпня 1943 р. Прийняте зібранням рішення про поширення діяльності УПА на територію Галичини стимулювало процес реорганізації відділів Української народної самооборони створених в липні-серпні 1943 р. в дистрикті «Галичина» на УПА-Захід (включала 6 військових округ, які охоплювали територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької облатей). Відповідно, повстанські загони дислоковані на Волині та Поліссі утворили на початку 1944 р. УПА-Північ. Згідно наказу Головної команди УПА від 26 січня 1944 р. командиром УПА-Північ призначено Д. Клячківського, а УПА-Захід – В. Сидора [10, с. 160–162].

Рішення про створення військових підрозділів УПА в Галичині співпадає в часі із періодом загострення польсько-українських взаємостосунків на Волині та появою великих рейдуючих партизанських з'єднань. Отже, можна припустити, що по-перше цей крок мав на меті посилити повстанську армію в боротьбі з польськими воєнізованими формуваннями, а по-друге великі підрозділи УПА могли успішно протистояти просуванню партизанських з'єднань. Малоімовірно виглядає версія про необхідність посилення УПА для боротьби проти окупаційної влади адже Центральний провід ОУН-б схилявся до позиції самооборони по відношенню німців. Це припущення частково підтверджується документом німецького командування від 9 лютого 1944 р. опублікованого В. Косиком в праці «Україна і Німеччина в Другій світовій війні». Зокрема в ньому підкреслюється, що на випадок відступу німців з Галичини УПА готується повністю усунути поляків і самій взяти владу.

Отже, антипольська та антирадянська спрямованість УПА, бажання опанувати територію всієї України стимулювали подальше збільшення її чисельності. Географічні назви підрозділів повинні були символізувати майбутні фронти північний, західний, східний і південний. І хоча повноцінну УПА-Схід та УПА-Південь не вдалося створити через відсутність соціальної підтримки, матеріальної бази, великих лісових масивів все ж окремі загони діяли на території Кам'янець-Подільської, Вінницької, півдні Житомирської та Київської областей.

Список використаних джерел

1. Бабюк А. В шумських лісах / А. В. Бабюк. – Ланівці, 1992. – 45 с.
2. Вовк О. Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації / О. Вовк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 215–228.
3. Данилюк М. Повстанський записник / М. Данилюк. – К.: Просвіта, 1993. – 192 с.
4. Держархів Рівненської обл., ф. Р.-30, оп. 2, спр. 17, 45 арк.
5. Дмитрук В. Г. Вони боролись за волю України. (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся) / В. Г. Дмитрук. – Т. 3. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 446 с.
6. Історія українського війська 1917–1995 / Автори В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. / Упорядник Я. Шашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
7. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняних війнах (1939–1945 рр.). / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 147 с.
8. Кентій А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.) / А. Кентій // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Від. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, Наукова думка, 2005. – С. 160–222.
9. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 201 с.
10. Літопис УПА. Т.1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали / Від. ред. Є. Шендера, співред. П. Потічний. – Торонто: «Літопис УПА», 1989. – 256 с.
11. Літопис УПА. Т. 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942–1946. / Від. ред. Є. Шендера, співред. П. Потічний. – Торонто-Львів: «Літопис УПА», 1995. – 592 с.
12. Літопис УПА. Т. 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади / Від. ред. Є. Шендера, співред. П. Потічний. – Торонто-Львів: «Літопис УПА», 1997. – 279 с.
13. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ю. Ленартович. – Луцьк: ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 154 с.
14. Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії / С. Мечник. – Львів: Месіонер, 1997. – 145 с.
15. Михальчук В. На грані двох світів. (До громадського профілю Тимоша Басюка-Яворенка) / В. Михальчук // Самостійна Україна. – 2000. – Січень-березень. – С. 42–50.
16. Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 85–91.
17. Реєнт О. УПА та збройні формування ОУН як чинники Другої світової війни / О. Реєнт, І. Муковський, О. Лисенко // Віче. – 1997. – № 10.
18. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя / Є. Стахів. – К.: Рада, 1995. – 318 с.
19. Стародубець Г. М. ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль, 2002. – 144 с.
20. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
21. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. / Збирач та упорядник В. Косик. – Львів: Месіонер, 1997. – Т. 1. – 384 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 77, 136 арк.
23. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 87, 33 арк.
24. Там само, спр. 102, 6 арк.
25. Там само, спр. 124, 53 арк.
26. Там само, оп. 2, спр. 77, 64 арк.
27. Там само, ф. 4328, оп. 1, спр. 7, 64 арк.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22 і, спр. 41, 176 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, 192 арк.
30. Там само, спр. 80, 161 арк.
31. Там само, оп. 23, спр. 523, 192 арк.
32. Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 182.
33. Там само, спр. 220, 90 арк.
34. Там само, спр. 227, 172 арк.
35. Там само, спр. 253, 185 арк.

Олег Ленартович**АНТИНЕМЕЦКИЙ ФРОНТ УПА НА ВОЛЫНИ В 1942–1943 ГГ.**

В статье анализируются причины и процесс перехода украинских националистов к вооруженной борьбе против фашистского оккупационного режима. Определяется роль мельниковской и бандеровской организации в развертывании Движения сопротивления на Волыни. Раскрывается вопрос формирования вооруженных подразделений ОУН (ОУН-б, ОУН-м), Фронта украинской революции (под руководством Т. Басюка «Яворенка») и УПА в регионе в 1942–1943 гг. Определено структуру, количественный состав, тактику и стратегию борьбы этих формирований.

Ключевые слова: ОУН, УПА, ФУР, краевой провод, Волынь.

Oleg Lenartovych**ANTI-GERMAN FRONT UPA IN VOLYN IN 1942–1943.**

In the article reasons and process of transition of the Ukrainian nationalists are analysed to the armed fight against the fascist of occupation mode. The role of OUN-m and OUN-b organizations is determined in development of Ruh of resistance on Volini. The question of forming of the armed subsections of OUN (OUN-b, OUN-m), Front of Ukrainian revolution (under the direction of T. Basuka «Yavorenko») and UPA lights up in a region in 1942–1943 Certainly structure, quantitative composition, tactic and strategy of fight of these formings.

Key words: OUN, UPA, FUR, Regional wire, Volin'.

УДК 94:356.15(477) «1943»**Петро Росицький****ВИШКІЛЬНІ КУРЕНІ УНС: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ**

Зроблено спробу висвітлити історію створення куренів Української народної самооборони в Карпатах упродовж другої половини липня – першої половини серпня 1943 р. Аналізується життя і побут унесівців під час проходження вишкільної підготовки.

Ключові слова: УНС, вишкільні курені, повстанський табір, побут унесівців, військове навчання.

Українська народна самооборона в дистрикті (далі – УНС) Галичина 1943 р. залишається недослідженою сторінкою історії українського руху Опору під час Другої світової війни. Зважаючи на те, що випускники вишкільних куренів УНС склали основу і були ядром сотень УПА в Галичині, дана проблема є важливою при вивченні українського визвольного руху.

Історіографія проблеми свідчить, що частково, вишкільні курені УНС знайшли своє відображення у працях І. Патриляка, В. Мороза та інших науковців. Проте, і надалі вказана тема потребує подальших ґрунтовних досліджень, побудованих на архівних джерелах.

Мета статті – подати коротку характеристику куренів УНС, описати життя і побут українських повстанців під час проходження військових навчань у вишкільних таборах.

Українська народна самооборона – своєрідна предтеча УПА в Галичині була організована в Карпатах упродовж другої половини липня – першої половини серпня 1943 р. Виникнення цієї формації пов'язане з репресивною політикою німецької окупаційної влади та організаційними заходами ОУН(Б). Своєрідним приводом до появи УНС був похід у регіон радянського партизанського з'єднання Сидора Ковпака. Саме поява ковпаківців на території дистрикту Галичина зумовила формування УНС пришвидшеними темпами, її чисельність вже на середину серпня 1943 р. становила близько 2000 вояків, яких зосередили у п'яти вишкільних куренях.

Перший курінь «Чорні чорти» – налічував 400–450 осіб командування ним здійснював хорунжий «Липей» (Ілько Рачок) [6, с.337]. Складався із трьох сотень: «Липея», «Козака»- Миколи Яворського і «Дона» – Михайла Дарабана. Ад'ютант командира УНС Олександра Луцького Василь Чижевський у своїх спогадах відзначає, що дві сотні цього куреня постійно займалися вишколом, а третя роботою пов'язаною із життям і охороною табору. Чергуючи їх у відповідному порядку, «Липей» намагався таким чином, підготувати вишкільників на належному військовому рівні [1].

Щодо історії створення куреня, то його основу заклала організована ще в червні 1943 р. старшинська школа «Чорні чорти». У другій половині липня старшинську школу переорганізують у вишкільний курінь, у зв'язку з цим, в Збанулі з Чорногори перекинуто створену в червні 1943 р. підстаршинську школу ім.Симона Петлюри, таким чином укомплектовано першу сотню майбутнього вишкільного куреня «Чорні чорти», що складалось з трьох сотень. Першою сотнею командував сотенний «Славко», другою сотенний «Скуба», третьою сотенний «Богун», загальне керівництво сотнею здійснював хорунжий «Липей». В середині серпня сотню УНС під командуванням «Липея» яка носила назву «Чорні чорти» доукомплектувано відділом чисельністю 300 осіб, під командуванням булавного «Козака» – Миколи Яворського. Відділ «Козака» був сформований із двох груп, перша комплектувалася в селі Грушка (складалася з осіб, що були вихідцями з околиць Галича, Станіслава, Тисмениці, Товмача), друга в селі Бортники Городенківської округи Товмацького повіту [7, с. 23–27]. Комплектація груп у відділ здійснювалася під керівництвом Мельника Петра – тодішнього вишкільного інструктора відділів УНС. В основному серед особового складу «Чорних чортів» переважали вихідці зі Станіславської, Коломийської, Городенківської та Бережанської округ [12, с. 71, 75].

Вишкільний курінь «Чорні чорти» розміщувався у спеціально збудованому таборі, будували його мешканці навколишніх з Космачем та Микуличином сіл під керівництвом майстра Дмитра Кравчука (Кіф'якового). Місце під його розташування вибрав Іван Белейлович уродженець Микуличина, на той час обласний командир Української народної самооборони Станіславщини. Стрілець УПА і учасник будівництва приміщень табору – Гринюк Юрій Васильович з Крайців зазначає, що спочатку корчували ліс, готували місце під забудову, розкопуючи схил гори. Тесали плениці (розрізана повздовж колода дерева), клали підвалини, стовпи і платви (зрубаний стовбур дерева), все різали на трачці (пристрій для розпилювання вручну колод на дошки). Інструмент працюючі приносили з собою. Щодня по дві години, робітники виконували функцію вартових, стоячи зі зброєю на стійці, щоб не допустити випадкових людей до місця будови. За два місяці збудували: три приміщення площею по 60 м²; кухню 20 м²; пивничку 12 м², для зберігання продуктів; шопу 30 м², – в якій одночасно могло харчуватись за столами до 30 осіб. Побудовані приміщення розміщувались навколо невеликої галявини, їх накривали грубим шаром смерекових гілок, таке

покриття виконувало подвійну функцію, захищало від негоди, і маскувало з повітря. Подібне розташування та маскуванню було у вишкільного куреня «Трембіта» – налічував 350–400 стрільців, командир – сотенний «Чорнобривий» [6, с.337].

До нього увійшла сформована в травні 1943 р. сотня «Трембіта» під командуванням «Чмелика», яку в червні реорганізували у підстаршинську школу «Беркути». Упродовж другої половини липня першої половини серпня, школу переформовують у бойову сотню, яку доповнили новомобілізованим відділом під командуванням «Чорнобривого». Відділ «Чорнобривого» складався з трьох груп. Першу групу було сформовано у селі Богатківці Підгаєцького повіту районним ОУН(Б) та районним військовим референтом, у ній переважали вихідці з Бережанської й Тернопільської округ – члени, симпатизи ОУН(Б) віком 18–25 років, освіта 6–7 класів. Серед цієї групи вирізнявся рій української допоміжної поліції на чолі з ройовим «Степом». Друга група була з околиць Рави – Руської. Третя група під командою «Оріха» комплектувалась вихідцями з південної Тернопільщини – повітів: Борщів, Заліщики, Копичинці, Терехів, Чортків [14, с.215–216]. Привівши мобілізований відділ у табір сотні «Трембіти», «Чорнобривий» за наказом командувача УНС Луцького перебрав командування сотнею, і таким чином, було утворено вишкільний курінь «Трембіта».

Табір трембітян розташовувався під горою Стовбою, Долинського району, Станіславської області. Будівля подібна до табору «Чорних чортів», але досконаліша, і більша за розмірами. Складалась теж із трьох споруд довжиною 17 м, шириною 12 м, і висотою 5 м прямокутної форми, що розміщувались на відстані 20–30 м одна від одної. У бічних довгих високих стінах споруд було вмонтовано два широкі вікна виглядом на південний схід, в стріхах два отвори – димоходи. Житлова площа кожної споруди – 102 м². В середині, по одну сторону розташовувались спальні місця вистелені м'якими смерековими гілками, на другій стороні – столи й лавки для харчування і теоретичних занять під час дощів, посередині-прохід, і одночасно місце де можна було розкласти ватру. Такі споруди називали колибами, їх будували з сирого негрубого круглого смерекового окореного дерева, спляючи дерев'яними замками. Стіни обтикали зеленим мохом, а стріха покривалася смерековою корою. За 200 м від колиб знаходився медичний пункт, а через 50 м прямо вниз біля двох джерел розташовувалась кухня з двома котлами, великим на страви, меншим на каву, чай. Кухня відкрита під стріхою на чотирьох стовпах, неподалік неї – невеликий погріб, що зачинявся на замок, тут зберігалися харчові резерви: залізні порції, сухарі, м'ясо й сало. Слід зазначити, що аналогічний табір на горі Чорна Сихла був у вишкільного куреня «Сіроманці», оскільки, будували його одні і ті самі майстри [14, с. 215–216].

Вишкільний курінь «Сіроманці» нараховував до 250–300 осіб, дислокувався на горі Чорна Сихла Болехівського району Станіславської області. Командир куреня – хорунжий «Яструб» (Дмитро Карпенко) [6, с.337]. Ядром стала сотня «Сіроманці», що почала формуватися 12 червня 1943 р. у лісі біля села Молодинче Ходорівського району, Дрогобицької області. Вона комплектувалась добровольцями з Бібреччини, Городоччини, Янівщини, Рогатинщини, Ходорівщини і Яворівщини. Наприкінці червня 1943 р. сотня «Сіроманці» налічувала 60 осіб, які були озброєні кулеметом РКМ і декількома гвинтівками [4, арк.1]. Станом на 15 липня 1943 р. «сіроманців» вже нараховувалось біля 200 осіб, крім вихідців зі Львівщини тут були уродженці Калушської та Стрийської округ [7, с. 21]. Упродовж другої половини липня відділ доукомплектовано добровольцями зі Станіславської округи, та легіонерами з розформованого українського 201-го батальйону охоронної поліції СД, серед них: «Крук», «Морський», «Вервека», «Красний», «Льонський», «Окунь», «Гамалій» і переорганізовано у вишкільний курінь.

Організація ще двох вишкільних куренів «Кривоніс I» та «Кривоніс II» тісно пов'язана з Лукою Павлишином («Вовком») – обласним командиром УНС Дрогобищини. Л. Павлишин, виконуючи наказ командувача УНС О.Луцького, сформував на території Дрогобищини у Сколівському та Старосамбірському районах два курені УНС по 300 осіб в кожному.

Табір сколівського куреня «Кривоніс I» розташовувався на стійбищі лісорубів у підніжжі гори Магура, неподалік села Брязи (тепер Козаківка) на Болехівщині. До його складу увійшли сотні: під командуванням Вільшанського – сформована в травні; на чолі з «Шухаєм» організована в другій половині червня; та «Іскри» комплектація якої розпочалася наприкінці червня 1943 р. Особовий склад вишкільного куреня «Кривоніс I» був укомплектований вихідцями зі Стрийщини та Сколівщини [3, арк.45]. Командир – хорунжий Шухай (в минулому старший десятник «Нахтігалю» Омелян Польовий), особливу увагу приділяв муштрі, і військовому вишколу підлеглих.

Курінь «Кривоніс II» базувався у Старосамбірському районі недалеко від села Недільна на крутій горі. Вже на початку липня 1943 р. він складався з двох сотень під командуванням «Орловича» і «Тигрися» чисельністю 90 осіб кожна. Командиром куреня командувач УНС О.Луцький призначив булавного «Омеляна» – колишнього старшину «Нахтігалю» Антіна Шкітака, родом зі села Борині Турківського району. Значну допомогу при формуванні і комплектації куреня надавав самбірський окружний провідник Кузьменко, сприяла й оунівська мережа округи. Завдяки

цьому, вдалося відібрати до куреня три сотні фізично здорових і дисциплінованих осіб, яких постійно вишколювали, і збудувати табір з усіма необхідними спорудами – складами, їдальнею, кухнею, колибами для повстанців, вишкільними площадками. Згідно спогадів очевидців, приміщення табору вишкільного куреня «Кривоніс II» справляли приємне враження своєю чистотою та атмосферою, кожної суботи тут працювала лазня з пранням білизни. «Кривоніс II» завдяки кмітливості командира Шкітака, був найкраще забезпечений порівняно з іншими куренями УНС, – зброєю, боеприпасами, продуктами харчування [11, с. 222].

Життєдіяльність куренів УНС у вишкільних таборах проходила за чітко встановленими військовими параметрами під егідою службового старшини. День регламентувався такою схемою: вставали о 6-й годині ранку. На свіжому повітрі організовано робили «руханку». Потім, милися зазвичай у джерелі, потоках, або з-під бочки з водою. Помившись співали молитву «Боже великий, творче всесильний», або декламували «Молитву революціонера: «Україно, Мати Героїв, зійди до серця мого»... Після молитви – сніданок в основному хліб, чай, або кава. О 8-й годині починався вишкіл і тривав до 12 год. О 1-й годині – обід – варили густу юшку, борщ, бульон, обов'язково з м'ясом. На свята чи з нагоди урочистостей – вареники, голубці, або гуляш. О 2-й годині починався знову вишкіл і тривав до 6 години вечора. О 7 год уенесівці вечеряли. Після вечері – «година вільного часу», кожен вишкільник використовував її на власний розсуд. Більшість просто збиралася гуртом, по черзі йшли у ліс збирали сухі дрова та розкладали велику ватру. Біля ватри проходила «година вільного часу» під час якої вивчалися пісні на різноманітну тематику, декламувалися вірші українських поетів, розповідалися всякі вигадані жартівливі історії, проводилися дискусії на різноманітні теми. Деякі повстанці демонстрували свої спортивні вміння та навички. Із закінченням «вільної години» відбувалася збірка усього куреня, під час якої доводились до відома денні накази. Закінчувався уенесівський будень молитвою «Боже великий, Творче Всесильний», причому вишкільники виконували її кожен день не зважаючи на погоду. Після молитви службовий старшина о 22 год., давав команду – «вечірня зоря», і повстанці вкладались на свої лежанки. Постіль стелили із смерекового гілля, накривалися хто чим мав, шинелі, куртки, рядна, під голову наплічник, або військову торбу з набоями та гранатами. У неділю і свята уенесівці відпочивали, писали листи рідним (працювала підпільна польова пошта), міняли постіль, розважались. Дуже багато співали, годинами грали в різні ігри (за винятком карт), читали й обов'язково купалися [14, с. 217–218].

Завдання вишкільних куренів – підготовка відповідного рівня стрільців і старшин для розбудови армії, тому основним заняттям у них було – військове навчання та внутрішня служба.

Військове навчання зобов'язувало вивчення таких дисциплін: польова служба (наступ, оборона, польова стійка, стежа, засідка, поведінка на маршах, постоях, взаємодія в різних ситуаціях, чати, похідна охорона, бойове пропагандистське маневрування); зброєзнавство (рушниця, кулемет, автомат, граната); впоряд (хода, біг, звороти, хвати рушницею, віддавання почести, лад, збірка, рівняння, відчислення, зміна ладів); стрілецький вишкіл (внутрішня та зовнішня балістика, стрілецьке положення, тримання зброї при стрілянні, вибір цілі, оцінка відстані, приціл, постріл, вогнева дисципліна, похибки, стріляння по літаках, нічне стріляння, вогнева позиція); піонерка і мінерка (самовкопування, маскування, вибухові речовини, способи підривання, місця загороджень, розвідка та усування мін, види мін); теренознавство, санітарна служба (особиста гігієна, перша допомога при пораненні), політичне виховання [9, с. 64]. Щодо виховної роботи у вишкільних таборах то її засвідчує курінний Хмель: «Я наказав два рази на тиждень – в неділю і середу – проводити бесіди під час яких обговорювати такі питання: що таке УНС, за що вона бореться, яким повинен бути повстанець і т.д. За програмою затвердженою вищим командуванням УНС, курс рядового бійця становив 359 годин, а старшинського складу 409 годин військової підготовки. Разом програма вишколу передбачала 768 годин навчання» [13, с.25].

Відносно внутрішньої служби, то вона поділялася на вартівничу, і службу з дотримання порядку в таборі та у всьому господарстві куреня. Несли внутрішню службу щодобово – старшина, підстаршина і стрілець. В їхню компетенцію входило нагляд за дотриманням обов'язків і норм таборового статуту (прикмети воїна – революціонера, права й обов'язки уенесівця, військові ступені, відношення підлеглого до зверхника, нагороди і покарання тощо), порядку в таборі, та контроль за роботою вартівничої служби. Щодо останньої, вартівнича служба мала окрему побудовану колибу – вартівню, де зберігалися однострої – трофейні шинелі, шоломи перефарбовані в українську синьо-жовту символіку з тризубами, їх одягали вишкільники, що заступали на варту. На зовнішню і внутрішню охорону табору виділялось десь біля двадцяти стрільців. Вона неслася по черзі, щоб кожний з вишкільників знав правила поведінки на варті. Ситуація вимагала цього, в Карпатах концентрувалися спецгрупи розвідок німецької, радянської, мадярської, польської, які намагалися влитись в УНС, щоб дочекавшись слушного часу знищити її формації, або деморалізувати. Тому, командування куренів приділяло вартівничій службі особливу увагу, бо йшлося про життя трьох сотень стрільців, а відповідна вартівнича служба виступала

запорукою і гарантом їх існування. У ній було три зміни, перша стояла на стійці, друга на поготівлі, а третя відпочивала, – так мінялися впродовж доби. На кожну добу визначалася кличка – пароль. Зв'язкові, що приходили до табору повинні були знати кличку, а як хтось випадково опинився біля табору і не знав клички, то вартовий змушував його лягати на землю та сигналом викликав командира варті, який вже вивчав хто саме та чи інша особа [10, с.28–29]. Вишкільні табори охороняли стежі (ходили навкруги табору), та стійки (пости) – мінімум двоє осіб на озброєння яких обов'язковим елементом являвся кулемет. Стійки розміщувалися так, щоб охопити якомога більший сектор спостереження і водночас обстрілу. В разі виникнення нестандартної ситуації чи наближення ворога, стійкою по зв'язку подавався умовний звуковий сигнал. За виняткових обставин, коли стійка складалася з трьох осіб, один покидав охоронний пункт, добирався до табору і повідомляв про ситуацію курінному. У випадку небезпеки кожен рій, чота, сотня, займали наперед підготовлені, чітко визначені позиції. Для поранених облаштовувались спеціально побудовані криївки, у гіршому випадку їх передавали станичним сіл [5].

Крім внутрішньої служби, важливу роль відіграло продовольче забезпечення вишкільних куренів, яким віддавав харчовий інтендант. Він тісно взаємодіяв із сіткою ОУН(Б) яка займалася організацією та постачанням продуктів харчування, особливе місце у цьому процесі відводилось господарчому станиці, в обов'язки якого входило: збирання хліба, худоби, різного роду продуктів, речей та проведення ряду сільськогосподарських заходів. Обтяжлива контингентна система окупаційної влади давала про себе знати, тому з харчами було досить важко, все залежало від організаційних здібностей господарчих станиці, їх вмінь та навиків роботи з населенням. Утримувати куреня УНС – справа непроста, за даними симпатика ОУН(Б) Степана Сінгалевича («Шарга») – господарчого у курені «Морозенка», потрібно було щомісячно з сіл організовувати мінімум 20 поросят, понад 4 т муки (млини не працювали, мололи на жорнах, їх теж бракувало бо розбивала поліція), 70 мішків (по 100 кг) картоплі, крупи, жиру, цибулі й інших приправ, гужовий транспорт, дрова тощо [8].

Доставкою продуктів харчування до вишкільних таборів, займалися перевірені особи із цивільної мережі ОУН(Б). Наприклад, в «курені Чорні чорти» за неї відповідали Дмитро Крим'юк та Іван Бережницький з Середнього Березова, а харчі заготовляв Василь Малкович (Петрукнік) у Вижньому Березові. Під керівництвом Крим'юка і Бережницького, хлопці з юнацтва ОУН(Б), спаковували хліб та інші приготовлені продукти в мішки, із настанням темряви мішки прилаштовували до сідел коней, і везли у певне обумовлене місце, приблизно за чотири кілометри від розташування вишкільного табору. В свою чергу в таборі, опівночі, службовий старшина, будив два рої стрільців, ті на «алярм» вставали, за лічені секунди одягались, без зброї під охороною вартівничої служби виходили з табору і забирали мішки з харчами. Юнаків, котрі постачали продукти харчування близько до табору не допускали, місце його знаходження ніхто зі сторонніх осіб не повинен був знати, навіть для жителів навколишніх сіл це була таємниця. Де знаходиться табір було відомо тільки зв'язковим, які курсували між ним та Проводом ОУН(Б), перебуваючи у найближчих селах [10, с. 20].

Болюча проблема вишкільних куренів – повстанський одяг. Добровольці приходили хто в чому мав, бо фактично не було майстерень для пошиття військового одягу. Хоча слід зазначити те, що багатьом станичним вдавалось забезпечити своїх односельчан військовим обмундируванням і не тільки, це все залежало від особистості станичного й матеріальної бази, що перебувала в його компетенції. Тому, були випадки коли приходили на вишкіл хлопці в повному німецькому чи мадярському однострої. Радянське обмундирування не користувались популярністю, за винятком шинелі – пошита з міцного сукна вона добре захищала від холоду. Як головні убори, уненесівцями використовувались пілотки: польські, німецькі, російські, мадярські, поліційні, також різноманітні кашкети, капелюхи. Одягали куртки, блузи, гімнастерки, френчі, піджаки, плащі, різноманітні штани.

Згідно вимог, вишкільник, насамперед, повинен був мати ремінь, на якому можна було б почепити багнет, патронташ, гранати. Згодом, серед населення збирали льняне полотно, його фарбували на зелено і шили для вояків однострої [5].

Отже, організовані вишкільні курені УНС виступали своєрідними центрами з підготовки військових кадрів для майбутньої повстанської армії. Їхню основу складали відділи самооборони, сформовані в травні-червні 1943 р., старшинський склад в більшості випадків – колишні вояки українського 201-й батальйону охоронної поліції СД, які свої знання та навички, набуті на службі у німців, використовували для вишколювання уненесівців. Останні, розміщувались у спеціально збудованих таборах де їх основним заняттям було військово навчання та внутрішня служба, а також певну увагу приділялось національно – патріотичному вихованню. Постачання та забезпечення продуктами харчування куренів УНС здійснювалось сіткою ОУН(Б), при активній допомозі місцевого українського населення.

Список використаних джерел

1. Архів Закордонних частин ОУН (м. Мюнхен). – Ф. 6 // Архів центру досліджень визвольного руху (м. Львів).
2. Вардзарук Л. Памятаймо! / Л. Вардзарук – Івано-Франківськ Місто НВ; 2008. – 228 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 76470, т. 1, арк. 45.
4. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 48, арк. 1.
5. Інтерв'ю з Мирославом Симчичем 1923 р.н. – жителем м. Коломиї Івано-Франківської обл., учасником куреня «Чорні чорти» // Особистий архів автора.
6. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9. – Київ-Торонто 2007. – 897 с.
7. Лесів С. В огні повстання / С. Лесів, Коретчук Я. – Калуш: Карпатський акцент, 2014. – 260 с.
8. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга II. / Лялька Я. (відп. ред.). – Львів, 1997. – 664 с.
9. Мороз В. УНС на терені Дрогобицької області (1943 р.) / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 6. – 123 с.
10. Паливода В. Спогади українського повстанця і багаторічного в'язня таборів ГУЛАГУ / В. Паливода. – Київ; Смолоскип, 2001. – 86 с.
11. Павлишин Л. На грані двох світів...»: спогади військового – бандерівця / Л. Павлишин / Літ. запис Василя Щеглюка. – Львів: Сполом, 2010. – 320 с.
12. Сапер. «Чорні чорти» (Спомин) // Літопис УПА. – Т. 4. – Торонто, 1979.
13. Хмель С. Українська партизанка (з крайових матеріалів) / С. Хмель. – Львів, 1994.
14. Чотовий «Чорноморець». Сотня «Трембіта» // Літопис УПА. – Т. 12. Торонто, 1989. – 352 с.

Петр Росицкий**ВЫШКИЛЬНЫЕ КУРЕНИ УНС: ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ.**

Сделана попытка высветлить историю создания куреней Украинской народной самообороны в Карпатах на протяжении второй половины июля – первой половины августа 1943 года. Подано детальное описание конструкций зданий вышкильных лагерей, жизнедеятельности куреней самообороны во время прохождения военной подготовки. Выделена основная задача и занятие вышкильных куреней УНС.

Ключевые слова УНС, вышкильные курени, повстанческий лагерь, быт уенесивцив, военное обучение.

Petro Rosickyi**TRAINING KURENS UNS (UKRAINIAN NATIONAL SELF – DEFENSE): THE DAILY LIFE**

The history of the creation of kurens are attempted to highlight by Ukrainian People's Self Defence in the Carpathians from late Suly to carly August in 1943. It is spoken in detail about the constructions of the training camps and vital activity of kurens during military training. The main task and activity of the training kurens of UPSD are distinguished.

Key words: UNS, training kurens, rebel camp, life uenesivtsiv, military training.

УДК 94(477)**Петро Ющенко****КОНЦЕПЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В ХОДІ «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ В 1939 Р.**

У статті на основі аналізу періодичної та монографічної літератури робиться спроба проаналізувати особливості використання радянськими владними органами концепції давньоруської народності для обґрунтування окупації та подальшого приєднання до СРСР Західної України та Західної Білорусії у вересні 1939 р.

Ключові слова: концепція «давньоруська народність», «возз'єднання», Західна Україна, Західна Білорусь, окупація.

Тривалий історичний період Україна була включена в орбіту внутрішньої і зовнішньої політики Росії. Тому зусилля російської історіографії були спрямовані на виправдання імперської політики Росії та обґрунтування її права на історичну спадщину України. Відтак, у радянській історичній науці утвердилося багато міфів та стереотипів щодо багатьох проблем з історії державності і права України зазначеного періоду. Серед ідеологічних міфів необхідно виділити міф про «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії з СРСР у 1939–1940 рр.

Питання окупації Західної України і Білорусії та втілення в життя таємних протоколів 1939 р. зверталися у своїх працях радянські, іноземні та сучасні українські історики [1–5]. Одні зупинялись на висвітленні питань підготовки та укладення радянсько-німецьких договорів, інші на початку окупації Польщі радянськими і німецькими військами у вересні 1939 р., треті аналізували наслідки радянсько-німецьких домовленостей для історії цілого європейського континенту. Однак

залишалось поза увагою істориків ідеологічне обґрунтування окупації радянськими військами західноукраїнських земель. Це питання і є предметом нашого дослідження. Метою статті є спроба аналізу політико-ідеологічного використання компартійним режимом концепції давньоруської народності для обґрунтування власної експансії на західноукраїнські землі на початку Другої світової війни.

Початок Другої світової війни став часом кардинальних політичних і соціальних перетворень у Західній Україні, спричинених геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі. Як відомо, західноукраїнські землі були одним із головних об'єктів торгу при розподілі території Польщі згідно статей додаткових таємних протоколів до угод між Німеччиною та СРСР від 23 серпня та 28 вересня 1939 р. [6]. Перемовини між радянським керівництвом та керівництвом фашистської Німеччини у серпні 1939 р. та підписання договору і секретних протоколів про розподіл сфер впливу і територіального поділу Східної Європи зумовили формування радянським режимом нової ідеології яка б обґрунтовувала б окупацію радянськими військами території Західної Білорусії та України. Зосередивши на своїх західних кордонах сильне угруповання військ – більше 600 тис. осіб, близько 4 тис. танків, більше 5,5 тис. гармат і 2 тис. літаків, радянське командування поставило завдання «звільнити населення від гніту поміщиків і капіталістів». Але в наказі не було жодного слова про звільнення братнього населення західних областей України і Білорусії і їх возз'єднання у складі СРСР [7, с. 88–89], хоча газета «Правда» і писала про «безправне становище 11 млн українців і білорусів» [8].

Ситуацію з обґрунтуванням окупації комуністичними військами західноукраїнських територій ускладнювала і попередня політика радянського уряду. Упродовж 1920–1930-х рр., як заявляв В. Молотов не виражало «будь-якої стурбованості становищем національних меншин в Польщі». Події «золотого вересня» 1939 р. викликали потребу виправдання перед усією світовою громадськістю «теперішнього втручання» у війну проти Польщі на стороні Німеччини. Формулювання про звільнення і захист «своїх українських і білоруських братів» з'явилась лише у переддень вторгнення радянських військ на територію Польщі [1, с. 38] При цьому нове завдання для військ передбачало не тільки захист українців і білорусів, але і порятунок польського народу від наслідків війни, в яку він був втягнутий своїми нерозумними керівниками [9, с. 448].

Вересневі події 1939 р. і вступ СРСР у війну радянське керівництво подавало світові як допомога братам українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина після розвалу польської державності. Після консультацій з німецьким послом Шуленбургом радянський уряд виступив з нотою польському послу Гржибовському, у якій наголошувалось, що «радянський уряд не може ... бути стороннім спостерігачем, коли єдинокровні українці і білоруси, що проживають на території Польщі, кинуті власним урядом на поталу долі, залишились беззахисними. Виходячи з даної обстановки радянський уряд віддав наказ Головному командуванню Червоної армії перейти кордон і взяти під контроль і захист життя і майно населення Західної України і західної Білорусії» [10]. Ця реляція була розрахована передусім на внутрішнього користувача – громадян СРСР та населення окупованих територій, які мали повірити у добрі наміри радянського керівництва і не виказувати явного спротиву радянським військам. Радянська офіційна пропаганда наполегливо доводила жителям Західної України, що перехід польсько-радянського кордону є прагненням запобігти окупації краю нацистами та захистити від поляків, що, відступаючи під натиском німецьких та радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні, не спиняючись перед убивством мирних жителів. В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР та Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Треба також урахувати, що західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами, а ненависть до польського окупаційного режиму охоплювала переважну більшість українців.

Радянською історіографією та партійною пропагандою використовувались винятково ідеології «визволення» та «возз'єднання». Про це свідчать вже перші опубліковані праці з даної проблематики. Події 1939 р. на західноукраїнських землях радянськими істориками розглядались на основі марксистсько-ленінської методології з її класовим підходом до подій і явищ минулого [6]. Партійно-державне керівництво своїм втручанням у висвітлення подій на Західній Україні всіляко намагалось змалювати тріумфальну перемогу радянського ладу і всіляку підтримку місцевого українства «возз'єднання» з іншими братами у новій радянській державі. Головним для істориків ставилось обґрунтування історичного прагнення українців жити разом з росіянами і білорусами у державі – правонаступниці Давньоруської слов'янської держави. Історики мали довести також факт постійної боротьби трудящих Західної України за право називатися радянським народом і добитися соціально-економічних перетворень на зразок перетворень початку 1930-х рр. в Українській РСР.

Згідно з твердженням радянських істориків саме упродовж IX–X ст. унаслідок зближення і злиття багатьох східнослов'янських племен сформувалася етнічна і мовна єдність – давньоруська

народність. Вона, як і будь-яка народність за відомим сталінським визначенням, нібито мала спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільний психологічний склад, що виявляється у спільності культури. Ця давньоруська народність нібито існувала деякий час і після розпаду Київської Русі – у період феодальної роздрібненості, і лише згодом, після монголо-татарської навали, коли окремі частини Київської Русі опинилися в різних державних утвореннях, почався розпад давньоруської народності на три частини, які в XIV–XV ст. перетворилися на три східнослов'янські народності: російську, українську та білоруську. Відповідно до цього і єдина давньоруська мова розпалася на три східнослов'янські мови [11].

Досить символічно, що події осені 1939 р. співпали з остаточним утвердженням в радянській ідеологемі концепції «давньоруської народності». Московський історик Борис Греков, який висунув теорію про існування «давньоруської народності» – єдиного руського (східнослов'янського) народу Київської Русі, спільного пращура українського, російського та білоруського народів, видав у 1939 р. монографію «Київська Русь». Монографія обґрунтовувала приєднання споконвічно руських територій до Радянського Союзу. Б. Греков 26 жовтня 1939 р. після подій «золотого» вересня на засіданні відділення історії та літератури АН СРСР зробив доповідь, у якій він прослідкував «етнокультурну єдність та спільність західних українців і білорусів» [12, с. 379–380]. У монографії наголошувалось, що давньокиївська доба – це «період нашої історії, коли склалися і великоруський, і український, і білоруський народи... Історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії» [13, с. 160]. У цьому контексті давньоруський період в історії сучасних східнослов'янських народів став предтечею до створення СРСР і об'єднання у його кордонах всіх українців і білорусів.

У радянській державі ідеологи більшовизму пропонували українцям роль молодшого брата росіян в утриманні радянської системи та підкріплювала цю пропозицію історичними аргументами: без цього союзу українці й Україна давно зникли б з карти світу перед загрозою агресії зовні, чи то в часи Речі Посполитої та Османської імперії, чи то в часи Першої світової війни. Українці виростили з Київської Русі, спільної колиски трьох братніх народів – українського, білоруського та російського, а покинувши її, тільки й хотіли возз'єднатися з братами та будувати з ними спільне майбутнє – Радянський Союз з його «новою історичною спільнотою» – радянським народом. Отже, компартійний режим у 1930-ті роки запропонував українцям, як зазначає Ярослав Грицак, «радикальну національну амнезію» [14, с. 127]. Їх ніби купували українською радянською державністю з власними історичними ідеологемами, які мали замінити радянським українцям власну історію.

Отже, саме події 1939–1940 рр. – приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР – відіграли вагомий роль у генезисі концепції єдиного руського народу давньоруської доби у значенні спільного предка трьох пізніших східнослов'янських народностей. Нова ситуація поставила питання про походження українців і білорусів. У зв'язку з цим перед істориками ставилося завдання висвітлення спільності походження і єдності всіх частин, відповідно українського та білоруського народів, які об'єдналися, нарешті, кожний у своїй «єдиній радянській державі» [15, с. 73].

У 1939 р. концепція Давньокиївської держави запроваджується і в вузівські курси з історії СРСР. Одночасно йшла боротьба за викорінення інших поглядів на історію України і Білорусії. Висвітлення історичного процесу мало відбуватися на «марксистсько-ленінській методології», яка полягала і в спільній історії трьох східнослов'янських народів у період Київської Русі. У той же час нове радянське ставлення до спільного історичного минулого трьох народів (насамперед, українського і російського), призводить до екстраполяції оцінки подій 1939–1940 рр. на явища середини XVII ст., які теж починають розумітися у сенсі возз'єднання українців (і білорусів) вже з «братнім російським народом». Закономірність об'єднання східнослов'янських народів 1654 р. пояснюється не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що предки цих народів (а також білоруського) жили спільним життям в одній давньоруській державі [16, с. 161–162], але зазнали «прикрого розділення», за висловом З. Когута, «через монголо-татарських, литовських, польських «агресорів»...» [15, с. 68].

З моменту приєднання Західної України та Західної Білорусії починає формуватися у радянській історичній науці і публіцистиці концепція не лише возз'єднання українських і білоруських «західників» зі своїми народами, але одночасно відновлюється і традиційне положення імперської історіографії про возз'єднання в середині XVII ст. українського і білоруського народів з російським народом [17, с. 309]. Термін «возз'єднання», який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 р. українського народу (і білоруського), тепер зазнав акомодативної стосовно характеристики приєднання частини України та Білорусії до Росії в 1650-х рр. Все це органічно призводить до виникнення ідеї возз'єднання західних українців і західних білорусів також і з російським народом

[15, с. 68], хоча ця ідея не набула поширення, а тим більше офіційного визнання (власне, як на ті роки і концепція «возз'єднання» 1654 р.). Цікавими для порівняння є два коротких огляди історії Західної України, які вийшли в Москві та Києві в 1940 р., оскільки це дає можливість побачити, наскільки різним було розуміння нової політики пам'яті радянськими українськими та російськими істориками. В Києві С. Білоус та О. Оглоблін описували щойно приєднані землі як «давні українські землі», в Москві ж В. Пічета в першому ж реченні проголосив землі Західної України та Білорусі «споконвічними російськими землями, які були частиною імперії Рюриковичів» [18, с. 25].

Влітку 1940 р., через рік після приєднання до Української СРР, а точніше, – до СРСР західноукраїнських земель радянське керівництво знову звернулось до використання концепції для вирішення питання приєднання до СРСР Бессарабії і Північної Буковини. У розмовах В. Молотова та посла Німеччини в СРСР фон Шуленбурга наголошувалось на тому, що брати-українці вже багато років перебувають під гнітом румунських поміщиків і прагнуть до возз'єднання з іншими братами-слов'янами у єдиній державі. 26 червня 1940 р. Й. Сталін виступив з ультиматумом і вимогою від Румунії передати радянському Союзу Бессарабію і частину Буковини заселеної українцями [19]. Знову у нагоді стала концепція про спільність історії східнослов'янських народів і прагнення вже українців Буковини і Бессарабії жити у спільній радянській Україні.

Події 1939–1940 рр. вплинули на різні сфери політико-ідеологічної складової розвитку радянської державності в Україні. Зокрема, територіальне розширення України та збільшення її народонаселення вивело республіку на друге після Російської Федерації місце у радянській ієрархії республік, посиливши соціально-економічний потенціал республіки. Крім того в СРСР помітно зростає роль східнослов'янських етносів у демографічному розподілі населення. У зв'язку з цим партійне керівництво ставить перед радянськими істориками нове завдання, яке полягало у історико-етнографічному обґрунтуванні спільності українського, білоруського і російського народів. Історики, етнографи, археологи мали довести спільне походження народів, відстежити їх історичну еволюцію у напрямку постійності намагань східних слов'ян поєднати свою долю у спільній державі, якою став Радянський Союз.

На думку Н. Юсової приєднання Західної та Південно-Західної України до складу УРСР у 1939–1940 рр. призвело до створення етногенетичної комісії в УРСР, яка мала розробляти історію окремих народів СРСР. Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і проблем походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було артикулювати положення про єдність походження українського і російського народів – «єдинокровних братів»; синхронність, а також історичну закономірність їх формування адекватного методології історичного матеріалізму [13, с. 221].

Актуальність прояснення питання стосовно походження й формування української народності була важливою в умовах, коли щойно відбулося возз'єднання майже всіх українських земель. У зв'язку з цим необхідно створити наукові засади і популяризувати питання, висвітлювали спільність походження і єдність всіх частин українського народу, який об'єднався, нарешті, в єдиній «українській державі». У політичному сенсі це завдання обумовлювалося необхідністю добитися лояльності українського народу (насамперед – західників), на засадах українського радянського патріотизму в умовах загострення міжнародної ситуації. У межах риторики політико-правового та історичного обґрунтування окупації Західної України та Буковини і Бессарабії виникає і ідея возз'єднання українського народу та відбувається історична модернізація ідей М. Грушевського про історичне прагнення українців до об'єднання у єдиній українській державі. Упродовж століть українці боролися проти «тяжкого іноземного іга» і їм постійно допомагав братній російський народ і Російська централізована держава. Для українців це мало, звичайно ж, «велике прогресивне значення», які в «умовах тяжкого іноземного гніту справедливо вбачали в Російській державі надійну опору, в боротьбі за своє визволення і часто зверталися по допомогу і раз у раз одержували її» [20]. За умови постійної боротьби українців за свою незалежність і проти іноземних поневолювачів і відбулося возз'єднання Західної України з Україною справжньою, тобто підросійською. Радянський уряд у вересні 1939 та 1940 р. тільки посприяв українцям і виконав історичну місію, об'єднавши територіальні фрагменти України у складі Радянського Союзу. Пізніше дана концепція лягла в основу радянської позиції на переговорах з західними демократіями у Ялті і Потсдамі про розподіл сфер впливу і визначення кордонів післявоєнної Європи [21, с. 115].

Отже, радянський варіант взірця 1939 р. об'єднання українського, а також білоруського народів, не лише відіграв роль вагомого ідеологічного та культурно-політичного чинника, що спричинив захоплення Радянським Союзом нових територій, але й актуалізував у творчості радянських історіографів ідею давньоруської етнічної єдності східних слов'ян або «руського народу», що, мала побудувати основні напрямки ідеологічного обґрунтування поступової асиміляції радянських народів і створення на базі російської мови та культури нового радянського народу «правонаступника» давньоруського народу.

Список використаних джерел

1. Трубайчук А. 1939 год: к истории советско-немецкого сговора / А. Трубайчук. – К.: Истина, 1994. – 138 с.
2. Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 /И. Фляйшхауэр. – М., 1990.
3. Ширер У. Взлет и падения третьего рейха. В 2-х томах / У. Ширер. – М., 1991. – Т.1.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – К., 1975. – Т.1.
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль – К.: Альтернативи, 1999.
6. Гуменюк Т. І. Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії / Т. І. Гуменюк // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12132/3-Humeniuk.pdf?sequence=1>.
7. Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941 / М. Семиряга. – М., 1992.
8. Правда. – 14 сентября 1939.
9. Внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1946. – Т. 4.
10. Правда. – 18 сентября 1939.
11. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Г.П.Півторак. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivt07.htm>.
12. Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – 1-ї половини 40-х рр. XX ст.) / Н. Юсова // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 9. – С. 379–380.
13. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (в 1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. Юсова. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 543 с.
14. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004.
15. Юсова Н. М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Н. М. Юсова // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 67–76.
16. Юсова Н. «Проблема давньоруської народності» в праці В.В.Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.) / Н. Юсова // Ruthenica. Зб. наук. пр. – К., 2002. – Том. I. – С. 152–163.
17. Греков Б. Д. Первый труд по истории России / Б.Д.Греков // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С. 67.
18. Yekelchuk S. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / S. Yekelchuk. – Toronto, 2004. – P. 25.
19. Правда. – 27 июня 1940.
20. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї //Електронний ресурс «Ізборник». – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/yakovenko/yak13.htm>.
21. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії / Н. Яковенко // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 113–124.

Петр Ющенко**КОНЦЕПЦИЯ ДРЕВНЕРУССКОЙ НАРОДНОСТИ В ХОДЕ «ВОССОЕДИНЕНИЯ» ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ И ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ В 1939 ГОДУ**

В статье используя периодическую и монографическую литературу делается попытка проанализировать особенности использования советскими властными органами концепции древнерусской народности для объяснения оккупации и дальнейшего присоединения к СССР Западной Украины и Западной Белоруссии в сентябре 1939 г.

Ключевые слова: концепция «древнерусская народность», «воссоединение», Западная Украина, Западная Белорусь, оккупация.

Petro Yushchenko**CONCEPTION OF OLD RUSSIAN NATIONALITY IS DURING THE «REUNION» OF WESTERN UKRAINE AND WESTERN BELARUS IN 1939**

In the article on the basis of analysis of periodic and monographic literature an attempt to analyses the features of the use of conception of Old Russian nationality soviet imperious organs for the ground of occupation and further tacking to Soviet Union of Western Ukraine and Western Belarus in September, 1939 is done.

Key words: conception «Old Russian nationality», «reunion», is Western Ukraine, is Western Belarus occupation.

УДК 253:37.014(477) «1941/1943»(045)

Інна Гончаренко

**ДОКУМЕНТАЦІЙНИЙ СУПРОВІД ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО
ПРОФІЛЮ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ (1941–1943 РР.)**

У статті на основі аналізу низки джерел простежено документаційний супровід та матеріально-технічне забезпечення підготовки спеціалістів інженерно-технічного профілю та кваліфікованих робітників на окупованій території України (1941–1943 рр.)

Ключові слова: окупаційна політика, професійна освіта, освітні установи, матеріально-технічне забезпечення, документаційний супровід.

Становлення сучасних наукових досліджень періоду нацистської окупації України відкриває нові аспекти того складного часу, серед яких виділяється і так звана «освітянська тематика». Гітлерівська окупаційна адміністрація потребувала значної кількості кваліфікованих фахівців, які могли б забезпечити внутрішні потреби Райхскомісаріату «Україна» – найбільшого окупаційного утворення, що постало на теренах УРСР. Значний дефіцит професійних кадрів спричинений військовим часом та особливостями окупаційного режиму, призводив до необхідності створення системи підготовки спеціалістів інженерно-технічного профілю та кваліфікованих робітників, які змогли б заповнити наявні вакансії у різних галузях господарства. Без цих фахівців було неможливо ні налагодити роботу виробничої інфраструктури, ні забезпечити «повноцінну» економічну експлуатацію ресурсів окупованої країни.

Відповідно до зазначеного, об'єктом даної публікації є функціонування освітніх закладів інженерно-технічного профілю в окупованій Україні, предметом – проблеми підготовки спеціалістів інженерно-технічного профілю та кваліфікованих робітників. Завдання публікації – проведення аналізу роботи закладів професійної освіти, які діяли на теренах Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ).

Слід зазначити, що у цілому, проблеми пов'язані з діяльністю закладів професійно-технічної освіти у яких здійснювалася підготовка фахівців для забезпечення різноманітних, у тому числі і виробничих потреб РКУ є недостатньо вивченими. Характеристику діючим в Україні навчальним закладам, які готували спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою проводить О.Потильчак. На його думку, гітлерівська політика в сфері підготовки спеціалістів зазначеного профілю не відзначалася послідовністю, спричинюючись гострою нестачею професійних кадрів [1, с. 782–790]. Дослідження, присвячені діяльності Черкаського педагогічного інституту проводилися В. Масненком та О. Кулаківською, які охарактеризували нормативну базу та навчальні плани, відповідно до яких діяв цей заклад освіти [2, с. 282–288]. Окремі проблеми з названої тематики досліджував О. Гончаренко, серед яких – функціонування окремих вузів [3, с. 50–68]. Останніми роками висвітлення освітнього сегмента окупаційної політики в Україні значно активізувалося. Слід назвати низку невеликих за обсягами публікацій Т.Заболотної, В. Борисова, Л. Бідочі, С. Могилюк, Н. Шевченко. Здебільшого вони стосуються регіональних аспектів функціонування закладів освіти всіх типів, але їхня важливість від того не зменшується, оскільки їх автори не лише вводять до наукового обігу новий, раніше невідомий фактологічний матеріал, а й пропонують власні методики наукових досліджень.

Зазначимо, що розвиток освіти інженерно-технічного профілю в РКУ залежав від багатьох чинників. Для нормальної роботи окупаційних органів влади та функціонування виробничої інфраструктури були потрібні кваліфіковані кадри. Відповідно до цього, прагнучи «закрити» існуючий дефіцит кваліфікованих працівників гітлерівці були змушені відновлювати роботу окремих закладів освіти. Особливу зацікавленість окупаційних адміністрацій як військової зони так і РКУ викликала підготовка фахівців інженерно-технічного та робітничого профілів. І в цій галузі окупаційна адміністрація зустрілася із гострою проблемою відсутності необхідної кількості професійних кадрів. Недавні ж військові дії поруйнували комунальне господарство та транспортні комунікації, в руїнах перебувало багато фабрик, заводів, а з евакуацією підприємств радянською владою відправлено на Схід немало спеціалістів. А їх потенціал був необхідне не стільки для забезпечення потреб місцевого населення, скільки для продовження війни. Тому, окупаційним адміністраціям довелося реагувати на цю проблему й приступати до створення навчальних закладів, які готували спеціалістів інженерно-технічного профілю.

З початку отримання влади, цивільна адміністрація РКУ збирала статичні дані про наявність учнів, які до війни навчалися у технічних закладах освіти. Цим самим створювалися передумови для здійснення швидкої підготовки спеціалістів. Ось яке розпорядження отримали сільські старости гебітскомісаріату «Олешки»: «Я прошу повідомити про взяте на облік молоде покоління, як підлягає навчанню у технічних школах або ж тієї молоді, яка вже навчалася і в найближчий час знову повинна буде навчатися. Звіт має бути конкретним, і стосуватися лише технічних шкіл. Прошу назвати річну потребу у технічно підготовленій молоді і окремих професійних груп» [4, арк. 155].

Відповідно до установок окупаційної адміністрації відновлено роботу частини тих вищих навчальних закладів, які до війни готували відповідну категорію фахівців. Не обійшлося тут без особистих бачень місцевого німецького командування, регіональних потреб на ринку праці, наявності відповідної матеріально-технічної бази. Свої міркування з цього приводу наводили й керівники органів місцевого управління, які намагалися відновити комунальне господарство.

Вже 1 листопада 1941 р. розпочалася робота Дніпропетровського інституту інженерів транспорту. У складі інституту нараховувалося чотири факультети (шляхо-будівельний, електротехнічний, експлуатаційний, механічний), на яких навчалось 119 студентів. Набору нових студентів до інституту не проводилось.

Сприятливіші умови склалися для Дніпропетровського політехнічного інституту. Цей вуз «успадкував» матеріально-технічну базу чотирьох дніпропетровських інститутів (металургійного, гірничого, хіміко-технологічного та будівельного), по-друге, викладачі та співробітники займалися прикладною, господарською тематикою. На 1 червня 1942 р. у складі політехнічного інституту працювало п'ять факультетів: будівельний, механічний, металургійний, хіміко-технологічний та гірничий, на яких проходили навчання 249 студентів [5, с. 86].

В окупованій Україні на базі довоєнних закладів освіти відкрито роботу багатьох технікумів. Так, в Вінницький будівельний технікум відновив свою роботу 20 жовтня 1941 р. До структури технікуму входило два відділи: відділ житлового та комунального будівництва, відділ шляхового будівництва. На I II курсах технікуму створено по 2 групи учнів, на III і IV – по 1 академічній групі. Станом на 1942 р. нараховувалося 180 учнів [6, арк. 73].

У Вінницькому будівельному технікумі працювало 13 викладачів фахових та загальноосвітніх дисциплін. Кількісно учнівський контингент I–IV курсів відділення цивільного будівництва та I – III курсів шляхового будівництва становив 140 осіб (110 хлопців та 30 дівчат) [7, арк. 2]. На обох відділеннях здійснювалася підготовка техніків-будівельників. Станом на 1 травня 1943 р. кількість учнівського контингенту у технікумі скоротилася. Частина з них відраховано за неуспішність та пропуски занять, а 23 другокурсників взято на роботу на одне з німецьких підприємств. У зв'язку із зменшенням контингенту дирекцією закладу освіти прийнято рішення про об'єднання контингенту I і II курсів в одну групу. Аналогічні процеси щодо об'єднання учнівських груп з різними спеціальностями в одну курсову групу відбувалися і в Вінницькому енергетичному технікумі. Причина цього також полягала у різкому зменшенні учнівського контингенту.

У Вінницькому будівельному технікумі працювало 13 викладачів. Серед навчальних предметів викладалися: архітектурні проекти, геодезія, опір матеріалів, залізобетонні конструкції, історія України, географія, хімія, фізика, математика, українська мова та література, німецька мова, креслення, Закон Божий, фізична культура [7, арк. 1].

У грудні 1942 р. переглянуто концепцію підготовки спеціалістів для цукрової промисловості. Визнано, що підготовка механіків-теплотехніків та механіків-електротехніків є занадто вузькою, і не відповідає реальним потребам виробництва. Адміністрація закладу освіти пропонувала переглянути навчальні плани і розпочати підготовку техніків-механіків, які б змогли забезпечити повноцінне функціонування теплоенергетичного і механічного устаткування цукрових заводів Вінницької області. У результаті, навчальний план переглянуто, а після затвердження керівними виробничими установами він мав бути застосований для продовження навчання учнів II курсу [8, арк. 14].

Підготовкою кваліфікованих робітників займалися відповідні відділи міських управ. Так, у Дніпропетровську у зв'язку з відсутністю кваліфікованих робітників з ініціативи міської управи та при підтримці начальника Управління праці при міській будівельній конторі з 15.03.1942 р. була відкрита «Школа практичного навчання», яка готувала допоміжних кваліфікованих робітників третього розряду. Усім учням обіцялося харчування, хліб та заробітну плату в розмірі 75 коп. за 1 годину [9].

Влітку 1942 р. Вінницька ремісничка школа оголосила про прийом учнів на відділи: токарів, слюсарів, модельників і ливарників чавунного та кольорового лиття з тримісячним терміном навчання. Учні школи забезпечувалися гуртожитком та харчуванням у їдальні [10].

Частина ремісничих шкіл виробляла відповідну продукцію. Так, за листопад 1942 р. ремісничі школи Дніпропетровська виробили продукції на суму 206.554 крб. Відзначилася ремісничка школа №

1, яка за цей місяць виробила продукції на суму 101.757 крб. [11]. Учні Житомирської школи механізації міського господарства, у виробничих майстернях закладу освіти восени 1941 р. щоденно виробляли 2,5 тонни цвяхів [12].

Звісно, що більшість фахових шкіл виникали у містах з розвиненою промисловістю. Так, у Дніпропетровську з ініціативи міської управи та начальника Управління праці розпочалась підготовка кваліфікованих робітників з металообробного та швацько-трикотажного профілів.

В Умані восени 1941 р. з ініціативи шляхового відділу міської управи розпочались заходи з відкриття курсів пічників, штукатурів, теслів, малярів, столярів та бондарів [13, с. 102].

Зіньківська ремісничка школа підпорядковувалась промислового відділу місцевої управи, звідки находили вказівки та розпорядження. Адміністрація школи зобов'язувалася щомісячно передавати в промисловий відділ звіти про вироблену продукцію [14, арк. 4].

У Кременчуці відділ міського господарства міської управи створив учбово-виробничі курси. Як видно із заяв вступників, на цих курсах готували спеціалістів для комунального господарства [15]. Курси почали працювати наприкінці 1941 р. Для дівчат при них організовано курси крою і шиття [16, арк. 199]. Бажаючи надавати відповідні документи: автобіографію, заяву де вказувався фах, за яким бажали навчатися [17, арк. 1].

Групи учнів навчалися на відкритих заводах і фабриках, кількомісячних курсах при відділах міських управ. Так, відповідно до наказу №607 від 31 грудня 1941 р. по відділу культури та освіти Київської міської управи на базі колишньої 6-ої ремісничої школи, що діяла при заводі «Арсенал» створювалась ремісничка школа, якій передавались майстерні. Створеному в м. Києві I-му механічному технікуму підпорядковувались 3 та 6 ремісничі школи [18, арк. 119]. Крім вище зазначених у Києві працювали фахові школи: ремісничка школа при заводі № 3 тракторних запасних частини та ремісничка школа № 2 при заводі запасних частин сільськогосподарських машин [19, арк. 1].

Німецькі органи управління суворо реагували на втручання українських допоміжних структур в їх компетенцію. Так, 9 жовтня 1942 р. керівнику відділу культури і освіти Київської міської управи був направлений лист штадт-комісара. Текст листа красномовно засвідчував відповідні погрози: «За поданими мені відомостями, ви взяли на себе сміливість скорегувати переведену моїм довіреним діловодом постанову про штати. Я заперечую проти такого роду втручань раз на завжди і попереджую вас цим. За дальніші випадки я маю на меті спеціально оштрафувати винного» [20, арк. 16].

Нацистський окупаційний режим в Україні характеризувався організацією системи нещадної економічної експлуатації трудового потенціалу країни, здійсненням планомірного геноциду її населення, українцям відводилась роль малоосвічених рабів, позбавлених елементарних прав. У зв'язку з цим українці не могли отримати повноцінної освіти.

Певну роль при створенні та відновленні роботи закладів професійної освіти відігравали органи місцевого управління, керівники яких намагалися компенсувати брак кваліфікованих спеціалістів для промисловості, комунальної сфери. Відповідно до установок Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ створено наступну систему професійної освіти: нижча ланка (ремісничі та професійні курси, фахові дворічні підготовчі школи, ремісничі училища й навчальні майстерні), середня ланка (середні професійні школи, училища та технікуми). Вищу освіту цього періоду репрезентували університети та галузеві інститути. Університети створювалися на довоєнній матеріально-технічній базі з інтеграцією до їх складу на правах факультетів окремих навчальних закладів. Чимало закладів освіти, які до війни мали статус ВНЗ, у період окупації перетворилися на заклади, які здійснювали підготовку фахівців із середньою спеціальною освітою. Навчальні плани та програми, відповідно до яких здійснювалася організація навчально-виховного процесу, передбачали підготовку вузькоспеціалізованих фахівців, а тому з них за відповідними установками німецького керівництва мали максимально вилучатися предмети загальноосвітнього циклу. Водночас, всупереч німецьким установкам ці предмети все ж залишалися у навчальних планах. Навчальні плани, за якими здійснювалася підготовка фахівців, так і не отримали єдиного універсального зразка. Але обов'язковою їх складовою були такі предмети, як: Закон Божий, українська мова та література, історія України. Більшість контингенту навчальних закладів окупаційного періоду становили студенти довоєнних освітніх установ. За рахунок цього раціонального заходу окупаційна адміністрація отримувала можливість здійснити прискорене навчання й підготувати кваліфікованих спеціалістів. Саме на таких засадах здійснювалася підготовка кадрів для промисловості. Здійснивши облік осіб, які до війни навчалися у закладах освіти професійного спрямування, окупаційна адміністрація відновила роботу училищ, технікумів та низки інститутів, організувала навчально-виховний процес таким чином, щоб завершити підготовку й випуск підготовлених спеціалістів. Після цього чимало навчальних закладів тимчасово припиняли свою роботу.

До основних проблем, які виникали при підготовці фахівців у роки окупації слід віднести: розбалансованість системи управління окупованими теренами України, недостатня матеріально-технічна база й кадрове забезпечення роботи навчальних закладів професійного спрямування.

Доводиться констатувати, що проблема документаційного супровіду та матеріально-технічного забезпечення підготовки спеціалістів інженерно-технічного профілю та кваліфікованих робітників на окупованій території України (1941–1943 рр.) продовжує залишатися недостатньо вивченим, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

Список використаних джерел

1. Потильчак О. Нациська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою (1942–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації 1941–1944 / Держ.ком.архів України; Упоряд. Н.Маковська. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 782–790.
2. Масненко В. Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941–1943 рр. / В. Масненко, О. Кулаківська // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краснзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси: «Ваш Дім», видавець ПП Дикий О.О., 2005. – 475 с.
3. Гончаренко О. Вища професійна освіта в Райхскомісаріаті «Україна»: плани окупаційної адміністрації та реалії «нового порядку» / О. Гончаренко // Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми. – Випуск 1. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 184–193.
4. Держархів Херсонської обл., ф.Р-1501, оп. 3, спр. 8, 155 арк.
5. Борисов В. Культурно-освітні процеси. у м. Дніпропетровську в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Борисов // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – Випуск 17. – № 1. – 2009. – С. 86.
6. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1312, оп. 1, спр. 1408, 128 арк.
7. Там само, спр. 143, 8 арк.
8. Держархів Вінницької обл., ф.Р-1312, оп. 1, спр. 137, 16 арк.
9. Січовий М. Підготовка будівельних кадрів / М. Січовий // Дніпропетровська газета. – 1941. – 14 березня.
10. Оголошення про прийом учнів до Вінницької ремісничої школи. – 1942. – 13 серпня // Вінницькі вісті. – 1942. – 13 серпня.
11. Продукція ремісничих шкіл // Дніпропетровська газета. – 1942. – 12 грудня.
12. Окольський Р. Житомирська школа механізації міського / Р. Окольський // Голос Волині. – 1941. – 3 жовтня.
13. Ревегук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) / Ревегук В.Я. – Полтава, 2004. – 288 с.
14. Держархів Полтавської обл., ф.Р-2802, оп. 1, спр. 1, 67 арк.
15. Там само, ф.Р-2641, оп. 1, спр. 1, 20 арк.
16. Там само, ф.Р-2293, оп. 1, спр. 2, 202 арк.
17. Там само, ф.Р-2293, оп. 1, спр. 4, 105 арк.
18. Держархів Київської обл., ф. Р-2356, оп. 6, спр. 29, 464 арк.
19. Там само, спр. 103, 31 арк.
20. Там само, спр. 37, 53 арк.

Інна Гончаренко

ДОКУМЕНТАЦИОННОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ТА МАТЕРИАЛЬНО ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ И КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ РАБОЧИХ НА ОККУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1941–1943 ГГ.)

В статье на основе анализа ряда источников прослеживается документационное сопровождение и материально-техническое обеспечение подготовки специалистов инженерно-технического профиля и квалифицированных рабочих на оккупированной территории Украины (1941–1943 гг.)

Ключевые слова: оккупационная политика, профессиональное образование, общеобразовательные учреждения, материально техническое обеспечение, документационное сопровождение.

Inna Goncharenko

DOCUMENTATION AND SUPPORT LOGISTICS TRAINING SPECIALISTS OF ENGINEERING PROFILE AND SKILLED WORKERS IN THE OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE (1941–1943)

In the article on the basis of analysis of a number of sources traced documentary support and logistics specialists training engineering profile and skilled workers in the occupied territory of Ukraine (1941–1943).

Key words: politics occupation, vocational training, educational institutions, logistics, documentary support.

УДК 94 + 355. 355 (477.41) «1941–1943»

Надія Бойко

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ (АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ ЦДАВО УКРАЇНИ)

У публікації представлені документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які містять інформацію про окупаційний режим на Переяславщині у 1941–1943 рр.: частина документів висвітлює боротьбу окупаційного режиму з партизанами у 1941 р., інша частина – окремі етапи становлення і посилення цього режиму. Розглядаються документи окремого фонду ЦДАВО України – колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (ф. КМФ-8).

Ключові слова: ЦДАВО України, Друга світова війна, Переяслав, Переяславщина, окупація.

Однією з маловивчених сторінок новітньої історії України залишається окупаційний режим у роки Другої світової війни. Малодослідженими є і регіональні аспекти проблеми, зокрема на Переяславщині. На сьогодні відсутні монографії чи наукові статті присвячені цій проблематиці. Лише окремі аспекти досліджувалися у наукових розвідках. Тому досить актуальною постає потреба в об'єктивному і не заангажованому висвітленні дворічного окупаційного режиму на переяславській землі.

Досить вагомою з проблематики нацистської окупації Переяславщини є робота Я. Потапенка та О. Гончаренка «Переяславщина у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [1]. Її автори використовують як відомі дослідницькому загалу джерела, так і не апробовані матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У статті вперше розглядається функціонування каральної системи на території м. Переяслава.

Наступні публікації О. Гончаренка у співавторстві з О. Тарапон «Рух опору на Переяславщині періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.)» [2] та Я. Потапенка «Особливості антифашистського руху опору на Переяславщині у період радянсько-німецької війни 1941–1945 років» [3] вносять до наукового обігу низку ще не використаних джерел. Власне, цими роботами можна завершити огляд історіографічного ряду зазначеної проблеми.

Дослідники О. Гончаренко та Я. Потапенко називають джерельну базу досліджень окупаційного періоду Переяславщини «доволі незначною, можна сказати фрагментарною і бідною» [1, с. 255]. Цілком можливо, що вони мають рацію.

Документи німецького походження, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), стали джерелом для дослідження окупаційного періоду на Переяславщині. Метою цього дослідження є введення до наукового обігу не апробованого документального матеріалу, частина якого висвітлює боротьбу окупаційного режиму з партизанами у 1941 р., а інша частина – окремі етапи становлення і посилення цього режиму в 1941–1943 рр. Розглядаються документи окремого фонду ЦДАВО України – колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях (ф. КМФ-8). Типовими за формою документами цієї колекції є: накази, розпорядження, інструкції, донесення, рапорти, плани, журнали бойових дій (військові щоденники), схеми і карти.

Основна частина інформації про воєнні дії безпосередньо в Україні зберігається у документах командувача військами оперативного тилового району групи армій «Південь». На жаль, більшість архівних документів не дають вичерпної інформації з досліджуваної проблеми.

17 вересня 1941 р. частини Червоної армії залишили Переяслав. До міста ввійшли німецькі війська. Почався період тимчасової окупації Переяславського району, який тривав до 22 вересня 1943 р., тобто два роки і п'ять днів.

Військові підрозділи в окупованому місті почали створювати орган управління – гарнізонну комендатуру. В документі це зафіксовано так:

«Управління (продовольче управління 162 – примітка автора) створило з 3-го по 15-е жовтня в Переяславі пункт видачі продовольства і перетворило його в якості єдиного військового закладу одночасно в гарнізонну комендатуру. Цей населений пункт і його околиці були обшукані військами з метою виявлення руських солдатів, зброї і боєприпасів. Захоплених полонених і зібрану зброю і т. п. довелося відправити на збірний пункт в Яготин.

В даному районі призначені: 1 бургомістр, 1 заступник бургомістра, 1 секретар, 1 начальник колгоспу і 1 його заступник, які займаються питаннями збирання майже зібраного урожаю, який

поки що знаходиться в снопах і копицях. Збір зернових і коренеплодів наразі ще продовжується» [4, арк. 228].

У звіті про роботу окремих гарнізонних комендатур, яка пророблена в упродовж 1–19 жовтня 1941 р. у розділі «Робота в конторах гарнізонних комендатур» наводяться перші кроки нової влади: «Складаються списки жителів. Чоловікам призовного віку видаються посвідчення особи. До теперішнього часу в районі дій гарнізонної комендатури у Великій Каратулі появилися 50 цивільних і військовополонених. Видано 20 довідок про благонадійність, які призначені для звільнення українців із таборів для військовополонених» [4, арк. 229–230].

Правила реєстрації, паспортизації, надання довідок змінювалися впродовж перебування нацистів у населених пунктах, трансформувалися під впливом заходів, запроваджуваних на певній території та змінювалися залежно від ситуації на фронті та в тилу.

В звіті від 21 жовтня 1941 р. про пророблену роботу силами гарнізонних комендатур в районі розквартирування зазначається: « В Переяславі полк (164-й піхотний полк – авт.) не створив гарнізонної комендатури, так як з прибуттям в район розквартирування комендатура уже існувала (створена комендантом армійського тилового району 585)» [4, арк. 226]. Отже, згідно цього документу в Переяславі створено гарнізонна комендатура комендантом армійського тилового району 585.

В селах району військові частини відразу ж почали призначати бургомістрів (так зазначено в документах – авт.). Документи, датовані 21 жовтня 1941р., зафіксували таке призначення в кількох селах.

«Гарнізонна комендатура призначила бургомістрів і начальників колгоспів у Студениках, Панфілах, на хуторі Сосновка, в Соснові і в Сомковій Долині» [4, арк. 226].

«В населених пунктах Єрківці і Старе бургомістри були призначені 111-ю піхотною дивізією» [4, арк.225].

«8-а легка транспортна колона призначила бургомістрів у Великій Каратулі і на хуторі під Великою Каратуллю. В зазначених населених пунктах були призначені також тимчасово начальники колгоспів» [4, арк. 229].

«В районі розквартирування полку діють наступні бургомістри:

у Чопилках – Єрмак Хвилон Максимович,
у Панфілах – Лецат Євгеній Романович,
у Соснові – Бережний Павло,
на хуторі Сосновка – Данильченко Макар,
у Сомковій Долині – Царьох» [4, арк. 224].

«В якості бургомістрів призначені:

у Великій Каратулі – Обциренко Томас,
у Строковій – Юханович Роман,
у Сулимівці – Шамолов Симон,

На хуторі ім.1 Травня під Великою Каратуллю –Овсієнко Олексій» [4, арк. 227].

Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до «нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої, або встигли «вислужитися» після приходу німців.

Всі офіційні документи, що регулювали внутрішнє життя окупованих територій, мали основним завданням поставити життя громадян у суворі режимні рамки, що перешкоджали б їм чинити будь-який опір окупантам.

В німецькому донесенні від 8 листопада 1941 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» телеграмою констатував: «314-й батальйон поліції завершив каральні операції в Переяславі» [5, арк. 110].

18 листопада 1941 р. відправлене заключне донесення про операції по зачистці території упродовж 11–15 листопада 1941 р., у якому детально описані дії окупантів.

«Від одного жителя із Гланишева, що в 10 км на північ від Переяслава, надійшло донесення, що упродовж тривалого часу він спостерігав, як 3 жителі цього населеного пункту на сільській бойні, яка розміщена поблизу річки Трубіж, забивали худобу і вночі на човні перевозили м'ясо на протилежний берег річки. За його словами, м'ясо переправлялося для партизанів, які ховалися в лісі на протилежному березі річки.

На підставі цих даних 11 листопада 1941 р. 1-а рота прочесала Гланишів. В селі арештовано одну людину із числа вищезгаданих трьох осіб. Двоє інших були відсутні, і встановити їх місцезнаходження не вдалося. Після обшуку, проведеного в селі, і, який не приніс ніяких результатів, забравши з собою арештованого, рота на зворотному шляху прочесала ліс, в якому ніби то ховалися партизани. В ході ретельного прочісування не знайдено нічого, що дозволило б зробити висновок про перебування там партизанів.

12 листопада 1941 р. двоє інших підозрілих осіб явилися до міліції в Переяславі. В результаті допиту цих осіб не вдалося довести нічого, що підтвердило б свідчення про їхні дії в Глинишеві, і тому обидва були відпущені. З третім обійшлися за законами військового часу, тому що він був членом партії з багаторічним стажем і в якості агента надавав послуги ГПУ, про що підтвердили жителі села.

8 листопада 1941 р. бургомістр Переяслава повідомив, що в селі Помоклі, біля 20 км на північний схід від Переяслава, є 3 брати, які виділялися своєю активністю в партійній діяльності і в даний час намагаються організувати партизанські групи.

На підставі цього повідомлення 11 листопада 1941 р. 3-я рота виступила в село Помоклі, в якому удалося арештувати двох із згаданих трьох братів. Місце знаходження третього брата, який був головним винуватцем, встановити не вдалося, оскільки він, швидше за все, втік із цієї місцевості.

При очній ставці арештованих з бургомістром Переяслава, який їм заявив, що до приходу німецьких військ, вони в якості партійних діячів тероризували в Переяславі населення і потім також негідним чином зводили наклеп на Німеччину і приймали активну участь у формуванні партизанських загонів. Вони не змогли навести ніяких обґрунтованих заперечень на ці звинувачення. Більше того, під час очної ставки були виявлені додаткові протиріччя і, таким чином, по відношенню до обох довелося поступити у відповідності із законами військового часу.

Одночасно проведено прочісування села Помоклі, яке не привело ні до яких результатів.

14 листопада 1941 р. проведена операція в Рогозові, що розташований в 35 км на північно-захід від Переяслава. Після переговорів з начальником гарнізонної комендатури і представником української міліції заарештовано 9 осіб, які були засуджені за законами військового часу. 8 із них були колишніми військовослужбовцями, які дезертирували із руської армії, не мали посвідчень і тривалий час знаходилися в цьому населеному пункті. Один чоловік виявився колишнім посібником НКВД, і в селі його характеризували як підозрюваного у зв'язках з партизанами.

Зброї і боєприпасів в селі знайдено не було.

Упродовж 12–15 листопада 1941 р. 2-а рота була задіяна в районі Комарівки.

Один чоловік із Комарівки, якого населення характеризувало як колишнього партизана і який втік із села, коли туди прибула бойова група, був засуджений за законами військового часу в зв'язку з тим, що в його будинку в Комарівці була знайдена зброя.

15 листопада 1941 р. прочесано район на захід від Комарівки смугою шириною 8 кілометрів аж до Дніпра. Не знайдено нічого, що дозволило б зробити висновок про наявність партизанів. Один пустий блочний будинок був спалений.

15 листопада 1941 р. близько 16.00 год. рота повернулася до Переяслава» [5, арк. 193–196].

Це донесення ще раз засвідчує те, що вилловлювали «міфічних» партизанів і страчували людей, які ніякого відношення до партизанської боротьби не мали. Першочерговими заходами, до яких вдалися нацисти, було «умиротворення» території шляхом поступового знищення всіх, хто становив загрозу для окупаційної влади: комуністів, комсомольців, радянських функціонерів, активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених і т.п. Смертна кара фактично перетворилась на один з найбільш поширених та ефективних інструментів німецької адміністрації та застосовувалася без зайвих сумнівів і зволікань.

В німецькому журналі бойових дій 20 листопада 1941 р. зазначено: «Поліцейський полк «Південь» завершив заходи по умиротворенню території в районі Переяслав – Золотоноша – Хорол» [5, арк. 207].

Ще в одному донесенні за 20 листопада 1941 р. констатується: «Поліцейський полк резерву командуючого військами оперативного тилового району закінчив операцію по боротьбі з партизанами в районі Переяслав – Золотоноша –Хорол» [6, арк. 26].

Наступний документ під грифом «таємно» від 12 листопада 1941 р. констатує: «В районах на схід від Києва знаходяться наші комендатури: ...в Переяславі – гарнізонна комендатура II 348» [5, арк. 140].

Гарнізонна комендатура 348 підпорядковувалась 197 польовій комендатурі, про що засвідчує звіт санітарного відділу 197 польової комендатури від 18 грудня 1941 р. по 17 січня 1942 р.: «Гарнізонні комендатури, які знаходяться в підпорядкуванні 197-ї польової комендатури розміщуються: ...348-а гарнізонна комендатура в Переяславі» [7, арк. 57].

В документі, який містить список районів, що підпорядковуються польовим і гарнізонним комендатурам [7, арк.265], та в іншому документі, в якому подається кількість службовців допоміжної поліції в районах [7, арк. 268], вже записано так: «Гарнізонна комендатура I 348, Переяслав». З цього можна зробити два висновки: або допущена помилка при друкуванні, або гарнізонна комендатура II була переведена в гарнізонну комендатуру I. Ці комендатури різняться між собою штатним розкладом.

В «Наказі про введення гарнізонних комендатур» від 25 жовтня 1942 р. подається штатний розклад:

«Гарнізонна Гарнізонна
комендатура / / комендатура / / /
5 офіцерів і чиновників 3 офіцерів і чиновників
13 унтерофіцерів і рядових 9 унтерофіцерів і рядових
2 автомашини 2 автомашини
2 мотоцикли –
2 велосипеди 2 велосипеди» [8, арк. 57].

В Переяславі знаходилася гарнізонна комендатура І 348, якій підпорядковувалися Переяславський район, що мав 49 общин, і Бориспільський район з 28 общинами [7, арк.265].

Окреме місце в діяльності окупаційних органів влади посідала українська допоміжна поліція, кількісні показники кадрового складу якої не мали стабільності. Хоча один документ зафіксував «Число службовців допоміжної поліції в районах».

Згідно цього документу кількість службовців допоміжної поліції Переяславської гарнізонної комендатури І 348 складала 931 особу, із них Переяславський район налічував 587 осіб, а Бориспільський –344 особи [7, арк. 268].

Наприкінці 1942 р. окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – «опорні пункти», що створювалися по одному на 3–4 села, або на 6–8 «громадських господарств». Опорний пункт складався з агронома, бухгалтера й технічного працівника. Їхню роботу очолював господарський офіцер.

Один із документів від 26 липня 1943 р. містить «Список опорних пунктів, складений по окремим областям і районам»:

«Область Переяслав
Район Баришівка опорний пункт Баришівка
Сулимівка
Паришків
Скопці
Район Березань Березань
Черевики
Волково
Недра
Район Переяслав Переяслав
Гланишів
Студеники
Єрківці
Андруші
Віненці
Хоцьки
Ташань
Соснова
Помоклі» [9, арк.78–79].

Отже, наведені архівні документи сприяють глибшому дослідженню окупаційного періоду на Переяславщині. Цілком очевидно, що пошукову роботу в цьому напрямку потрібно продовжити з метою виявлення нових документальних матеріалів у таких архівах, як Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Державний архів Київської області.

Список використаних джерел

1. Потапенко Я. Переяславщина у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Я. Потапенко, Олексій Гончаренко // Переяслав у віках: Монографія / Авт. упоряд. проекту Коцур В. П., Колибенко О. В. – К., 2007. – С. 254–267.
2. Гончаренко О. Рух опору на Переяславщині періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.) / О. Гончаренко, О. Тарапон // Наукові записки з української історії. – 36. наук. статей. – Вип. 21. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 282–288.
3. Потапенко Я. Особливості антифашистського руху опору на Переяславщині у період радянсько-німецької війни 1941–1945 років / Я. Потапенко // Наукові записки з української історії: 36. наук. статей. – Вип. 21. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 289–294.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 224, 226, 229, 230.
5. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 153, арк. 110, 140, 207.
6. Там само, спр. 195, арк. 26.
7. Там само, спр. 156, арк. 57, 265, 268.
8. Там само, спр. 199, арк. 57.
9. Там само, спр. 495, арк. 78–79.

Надежда Бойко

НАЦИСТСКИЙ ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНЕ ЯЗЫКОМ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ (ОБЗОР ДОКУМЕНТОВ ЦГАВО УКРАИНЫ)

В публикации представлены документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, которые содержат информацию об оккупационном режиме на Переяславщине в 1941–1943гг.: часть документов освещает борьбу оккупационного режима с партизанами в 1941 году, а другая часть – отдельные этапы становления и усиления этого режима. Рассматриваются документы отдельного фонда ЦГАВО Украины – коллекция микрофотокопий документов германско-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, которые действовали на оккупированных восточных территориях (ф. КМФ-8).

Ключевые слова: ЦГАВО Украины, Вторая мировая война, Переяслав, Переяславщина, оккупация.

Nadiya Boyko

THE NAZI OCCUPATION REGIME IN PEREYASLAV REGION BY LANGUAGE OF ARCHIVAL DOCUMENTS (REVIEW OF DOCUMENTS FROM CSASA OF UKRAINE)

The publication presents the documents of the Central state archive of Supreme authorities and administration of Ukraine, which contain information about the occupation regime in Pereyaslav region in 1941–1943.: some of the documents illuminates the struggle of the occupation regime with the partisans in 1941, and the other part – the individual steps in the formation and strengthening of the regime. Considered the documents separate fund of CSASB Ukraine – collection scratchcopy documents Nazi administrative agencies, military groups and their rear guard units operating in the occupied Eastern territories.

Key words: TSDAVO Ukraine, World War II, Pereyaslav, Pereyaslav region, ccupation.

УДК 930.2:94 (477.83/.86)

Роман Савіцький

«ЛІТОПИС УПА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

У статті подано огляд видання «Літопис УПА»; проаналізовано матеріали, що розкривають особливості суспільних процесів на території дистрикту Галичина у 1941–1944 рр. Крім того, здійснено спробу диференціювати джерела на окремі групи, взявши за основу тематичний принцип.

Ключові слова: «Літопис УПА», український національно-визвольний рух, нацистська окупація, дистрикт Галичина, суспільні процеси.

Друга світова війна як найбільший військовий конфлікт в історії людства, залишила величезну за своїм змістом та обсягом джерельну базу. Цей масив документальної інформації, як це не парадоксально, дуже часто приводить дослідників до зовсім протилежних висновків (згадати, хоча б, результати радянської та західної історіографії). Гостро дискусійними є питання колабораціонізму, особливостей проживання населення на окупованій території, національно-визвольного руху. Вирішення таких контрверсійних питань можливе тільки завдяки залученню до наукового обігу різновидового джерельного матеріалу, використанню напрацювань вітчизняної та зарубіжної археографії, а також різностороннього та аполітичного аналізу наявної інформації.

«Літопис УПА» – серійне видання з історії українського національно-визвольного руху (у 2012 р. воно включало 100 томів). Видавництво «Літопису УПА» розпочалось у 1973 р. в Канаді, а з 1995 р. продовжилось і в Україні. В залежності від місця видавництва та тематики виділяють наступні серії: «канадська» (або ж «стара» чи «основна»), «Літопис УПА. Нова серія» («київська»), «Літопис УПА. Бібліотека», «Літопис УПА. Події і люди». У каталозі до перших 100 книг «Літопису УПА» зазначається, що «томи появляються не періодично, а в залежності від підготовки й опрацювання наступних. Перша серія «Основна» – налічує 51 том. Друга – «Нова серія» – (започаткована в 1995 р.) нараховує 18 томів. Вона виходить під грифом не лише «Літопису УПА», але й Інституту української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, Державного комітету архівів України та Галузевого державного архіву СБУ. Третя – «Бібліотека» – (заснована у 2000 р.) видає дослідження та спогади. У серії вийшло 11 томів, а ще декілька готуються до друку. Для

популяризації визвольної боротьби започатковано четверту серію «Події і люди», в якій опубліковано 17 книг та планується видавати інші дослідження» [5, с. 4]. За даними офіційного сайту «Літопису УПА» до 2015 р. у чотирьох серіях видано 118 томів («основна» серія – 51 том, «Літопис УПА. Нова серія» – 24 томи, «Літопис УПА. Бібліотека» – 13 томів, «Літопис УПА. Події і люди» – 30 томів) [6].

Метою цієї статті є проаналізувати зміст «Літопису УПА» та показати як він розкриває суспільні процеси на території дистрикту Галичина у 1941–1944 рр.

Перед безпосереднім вивченням «Літопису УПА» слід зауважити, що тут не подається аналіз таких серій як «Літопис УПА. Нова серія», «Літопис УПА. Бібліотека», «Літопис УПА. Події і люди». Аналіз змісту вищеназваних серій, на нашу думку, було б доцільно подати окремим дослідженням. Об'єктом нашого дослідження є ті праці, що виходили друком під заголовком «Літопис УПА» (так звана «основна» чи «канадська» серія; на нашу думку правильно вживати назву «Літопис УПА» без уточнень, оскільки такою є назва у самому виданні).

До «Літопису УПА» включено «переважно секретні документи переправлені з України, що їх рейдуєчі частини і спецкур'єри переправили на Захід. Більшість із них походить з архіву ЗП УГВР (Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради – примітка автора). Винятком є томи 2, 6, 21, 22, 48, які базуються на німецьких, польських, чеських і словацьких архівах. Томи – 43, 44, 46, 49, 50 укладені на основі знайденого у 2004 р. архіву в с. Озерна Тернопільської області» [29].

Варто також зазначити, що не всі томи «Літопису УПА» стосуються території дистрикту Галичина та хронологічних рамок нашого дослідження (1941–1944 рр.). Тому нижче подано огляд тих матеріалів, які прямо чи опосередковано розкривають проблему нацистської окупації Галичини. Зокрема, том 6 розкриває діяльність УПА через призму німецьких документів. Частина з опублікованих джерел стосується території дистрикту Галичина (документи № 34, 37, 44, 46, 52, 62). Серед цих документів представлені: звіти Абверу при головному командуванні про дії УПА в Галичині, про стосунки з угорською армією, лист командира «Охрима» невизначеної групи УПА «До Головного командування німецького війська у Галичині», у якому зазначається, що «співпраця буде можлива тоді, коли німці припинять терор супроти українського населення і звільнять політичних в'язнів [7, с.194]. Щодо 7-ого тому, то в ньому міститься інформація про особливості завершального періоду нацистської окупації, про зміну ставлення окупаційної влади до українського національно-визвольного руху (док. № 1, 2, 7 та ін.) [8].

Тематично поєднаний із попередніми томами 21 том «Літопису УПА», що розкриває особливості діяльності повстанського руху через призму німецьких архівних матеріалів. Більшість із документів цього видання знаходяться у Державному архіві США у Вашингтоні та були опрацьовані Омеляном Антоновичем [18, с. 7]. Джерельна цінність опублікованих документів також зумовлюється тим, що вони є німецькомовними, тобто зберігається автентичність тексту. Для зручності користування у кінці кожного з трьох вищеназваних томів подається коротка анотація українською та англійською мовами. Проте переклад документів німецьких органів влади про діяльність УПА та анотації до них, що містяться в 6, 7 та 21 томах отримали критичне висвітлення у сучасній українській історіографії [2].

Безпосередньо стосується тематики нашого дослідження восьмий том «Літопису УПА». У ньому подані документи та офіційні публікації Української Головної Визвольної Ради (далі – УГВР) за 1944–1945 рр. Про створення УГВР оголошено на установчих зборах, що відбулися 11–15 липня 1944 р. біля сіл Недільна (нині Старосамбірський район Львівської обл.) та Сприня (нині Самбірський район Львівської обл.) під охороною відділів УПА. Згідно із документами УГВР: «а) консолідує самостійницькі суспільно-політичні елементи; координує діяння політично-активних середовищ; очолює визвольну боротьбу, дає напрям українській державницькій політиці та керує нею; репрезентує український народ та його державницькі змагання перед зовнішнім світом» [9, с. 27]. Установчі збори УГВР проводились під час активної фази Львівсько-Сандомирської наступальної операції радянської армії. Німецьке військово керівництво на чолі із генерал-фельдмаршалом Моделем сконцентрувало свої зусилля на фронтних боях, що створило сприятливі умови для проведення Установчих зборів УГВР. Також у цьому томі містяться такі документи, як «Універсал УГВР», «Присяга вояка УПА», матеріали із «Вісника» (друкований орган Президії УГВР), а також статті А. Пансенка, О. Бродового, Й. Позичанюка, Я. Старуха про УГВР. Значно збільшує інформаційну цінність видання підбірка світлин, що розміщені наприкінці тому [9]. Діяльності УГВР за кордоном у 1946–1952 рр. присвячені два наступні томи «Літопису УПА» [10–11]. Завершує серію публікацій про УГВР том 26 «Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади». У цій книзі містяться спогади активних учасників утворення та функціонування УГВР (М. Прокопа, Л. Шанковського, Д. Ребет, Р. Галібея та ін.), документи про закордонну політичну діяльність представників УГВР (М. Лебеда, К. Микитчука, Є. Стахіва, А. Долинського, Я. Струтинського та ін.), листи Президента УГВР К. Осьмака

[20]. Документи розміщені у томах №№ 8, 9, 10 та 26 дають змогу зробити висновки про те, що український національно-визвольний рух активно функціонував у важких умовах нацистської окупації. Внутрішня та зовнішня політика, що проводилась УГВР, є яскравим підтвердженням цього.

Одинадцятий том «Тернопільщина: Список упавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 р. до 31 грудня 1948 р.» є першим з-поміж книг «Літопису УПА», що вміщує детальний список воїнів УПА. Уже у вступі вказано, що серед 730 вояків, біографії котрих подано у виданні, не всі загинули від «радянської кулі», але є також і загиблі у боротьбі з німецькими військами. Список подано у територіальному вимірі: Тернопільський надрайон (Великоборківський, Микулинецький, Козлівський, Велико-Глибочоцький райони) та Зборівський надрайон (Зборівський і Заложцівський райони). Крім того, у виданні знаходиться інформація про долю окремо взятого воїна УПА у період нацистської окупації краю [12].

Продовжує публікацію коротких біографічних даних учасників українського націоналістичного підпілля том 36 «Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини». У цьому виданні міститься структурована за географічним та алфавітним принципом інформація про повстанців, короткі біографічні відомості, посилання на архівні матеріали. Подаються дані про членів ОУН та вояків УПА колишньої Дрогобицької та Львівської областей [26].

Важливим джерелом до вивчення українського національно-визвольного руху у східній частині дистрикту Галичина (Бережанська, Чортківська, Тернопільська округи) є 12-ий том «Літопису УПА» під назвою «Третя подільська округа УПА «Лисоня». На особливу увагу заслуговує документи, що датуються 1943–1945 рр. та подає описи боїв повстанців з більшовиками та німцями [13].

Наступним джерелом до вивчення суспільних процесів у дистрикті Галичина є 15-ий том «Літопису УПА». У ньому подаються спогади командира відділу особливого призначення Костя Гіммельрайха про ставлення німців до УПА [14].

Спільною тематикою об'єднані 18-ий та 19-ий томи «Літопису УПА». Обидві книги розповідають про групу УПА «Говерля». У томі 18 подано звіти та офіційні публікації групи УПА «Говерля». Том 19 містить спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру, що розкривають діяльність групи УПА «Говерля». Структуру тому складають чотири розділи. У першому розділі подано три статті командира IV Воєнної округи УПА-Захід Івана Бутковського, в яких автор описує діяльність УПА у східній частині дистрикту Галичина, боротьбу УПА з радянськими партизанами та німецькими й угорськими арміями у 1943–1944 рр. Другий розділ містить спогади вояків УПА Івана Морковчука, Івана Богуславського, Миколи Литвинця, Володимира Чав'яка. Третій розділ («Підпільні видання мемуарного характеру») подає передрук журналу «За волю України», брошуру «Полковник Грегіт-Різун», витяг із збірки «Буковина у боротьбі» та інші матеріали [16]. У четвертому розділі знаходимо спогади голландського генерал-лейтенанта Едварда Й. Ц. ван Готенгема про контакти з УПА, які уже були видані окремою книгою [3].

У 23-му томі, що вийшов друком під назвою «Медична опіка в УПА» подається інформація про спроби налагодити медичне забезпечення у структурних підрозділах УПА, про діяльність з червня 1941 р Українського Червоного Хреста. Крім того, у цій праці подається спогади та статті активних учасників медичного руху: доктора Т. Воробця, І. Савицької-Козак, В. Гранаса-Ониськова, Д. Капітана, Р. Мороза, А. Мартинюк та багато ін. Погляд «збоку» на організацію медичної опіки в УПА продемонстровано завдяки спогадам та документам «лікарів-чужинців»: А. Штерцер, П. Моцюк, Б. Подоляк, В. Давидович [19].

Том 32 «Медична опіка в УПА. Книга друга» є логічним продовженням 23 тому. Серед масиву документів, що знаходяться у книзі, для нашого дослідження мають значення спогади А. Стецько (студентка медицини, яка в 1943–1946 рр. виконувала обов'язки референта УЧХ у м. Львові та його околицях), О. Зеленюка (хірург УПА) та ін. Інформація, що стосується теми нашого дослідження, сконцентрована у третьому розділі книги «Медично-санітарна опіка в УПА в Галичині» (статті, нариси, спомини учасників Санітарної служби УПА і УЧХ). Якщо врахувати умови окупації, то варто відмітити, що медичне забезпечення вояків УПА організоване на високому рівні. Зокрема, Р. Симків подає інформацію про курси медичних сестер у Долині, що свідчить не тільки про надання послуг практичної медицини, а й про підготовку кваліфікованих кадрів [31, с.335].

Том 24. «Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946. Передрук підпільного журналу» є репринтом журналу, що був друкованим органом Проводу ОУН. Для нашого дослідження мають вагоме значення документи, що стосуються періоду нацистської окупації краю (числа 1–7 за 1942–1944 рр.). У цих документах ми можемо прослідкувати динаміку змін у політиці ОУН. Важливою, на нашу думку, є позиція щодо українсько-польських відносин, яку на сторінках журналу висловив Я. Борович: «Вдумуючись глибше в історію польсько-українських відносин, аналізуючи минулу і сучасну польську політичну ментальність, приходиш до глибокого пересвідчення, що ніколи з поляками ні до чого путнього і певного не договоришся, коли обстоюєш політику незалежницьку і державницьку українську національну ідеологію... [Але] Ми свідомі того, що перед лицем небезпек,

які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіалізмів тільки спільний фронт поневолених... є одинокою правильною відповіддю» [1, с. 195–196].

Наступний том, що подає дані про нацистську окупацію Галичини, має назву «Тисяча доріг. Спогади». У ньому подається розповідь М. Савчин, яка виконана у літературній формі та містить велику кількість прямої мови. Авторка пише про початок німецької окупації (вона на той час була у Львові), про атмосферу великої надії на відродження власної державності, що панувала у перші дні окупації. Також згадує про злочини НКВД, які були здійснені перед відступом радянської влади. Разом з тим, М. Савчин пише й наступне: «Фронт просувався все далі на схід, протягуючи за собою вибухи бомб та гул гармат. Лиш важкий гуркіт бомбовиків у небі та довгі військові ешелони на схід нагадували про війну. Тим часом життя вклалось у свої звичні форми. У селі відновлено адміністрацію, пошту, торгівлю, а восени відкрито школу. В усіх установах працював місцевий елемент, який дбав насамперед про добро населення. Адміністрація часто остерігалася людей від грабунків з боку німців, що час від часу наїздили на село» [21, с.38]. М. Савчин детально розповідає про свою підпільну роботу у структурах ОУН, про побутові особливості нацистського «нового порядку» й про підпільну діяльність УЧХ.

Том 29 «З юнацьких мрій – у ряди УПА» подає спогади ройового УПА Івана Гарасимова («Палія»). Для нашого дослідження особливе значення мають перші частини книги, що містять інформацію від осені 1943 р. про те, як «відбувались вишколи молоді, підготовка до збройної боротьби, як діяла підпільна організація ОУН з різними реферантурами, ... як постачали харчі для підстаршинських і старшинських підпільних шкіл, доставляли та розділювали зброю» [22, с. 7]. Також у спогадах вміщено опис вишкільного табору УПА «Олені», який розташовувався під горою Маґура. «Табір стояв над потічком, у котрому вода ніколи не замерзала. Метрів, може, сто від потоку стояли чотири довгі колиби, що вміщували по 60 вояків. За потоком була шпиталька. Недалеко від неї стояв великий будинок, у котрому містився штаб школи та квартири для інструкторів. Далі над самим потоком була колиба на одну чоту. Ще трохи далі – великий магазин. Внизу, над іншим потоком, стояла кухня. Недалеко від кухні була лазня-парня, збудована ... на зразок сибірських лазень. Біля кухні висіли на деревах заморожені четвертини волів і свиней» [22, с. 32]. Щодо безпеки табору, то тут «на всіх підходах були обладнані кулеметні гнізда, в яких постійно перебували наші застави» [22, с. 32].

Том 30 «Крізь сміх заліза. Хроніки» продовжує публікацію спогадів учасників УПА про власні життєві долі і боротьбу проти окупантів. У цій книзі знаходимо спогади Степана Стебельського («Хріна», подано два твори «Крізь сміх заліза» й «Зимою в бункері») та Олекси Конопадського («Острроверха», його усні розповіді опубліковано Анною Черешньовською під заголовком «Спомини чотового Острроверха: Хроніка тактичних відтинків УПА «Лемко» і «Маківка», 1944–1948 рр.) [23].

Також підбірку спогадів містить том 31 «УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя» 1943–1947 рр.». У цій книзі опубліковано спогади І. Гарваса, З. Соколюка, А. Гука, А. Кчала, І. Лялюка, котрі вели свою боротьбу на території сучасної Львівщини. У виданні, окрім спогадів, також містяться офіційні документи (оперативні звідомлення і звіти) за 1945 р. і 1946 р. [24].

У томі 45 «Літопису УПА» містить 46 спогадів про життя генерала Романа Шухевича («Тарас Чупринка», Головний Командир УПА). Серед публікацій є інформація і про спроби німецької влади використати український національно-визвольний рух у своїх цілях для боротьби з більшовизмом [30, с. 223–233], і про боротьбу німецьких окупаційних властей з повстанцями, [4, с. 326–330].

Східних регіонів дистрикту Галичина стосується том 49 «Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950 рр. ...». У цьому виданні подано інформацію про протистояння УПА з польським населенням, боротьбу з німецькою та радянською владою [28].

Підсумовуючи наведену вище інформацію, можна зробити наступні висновки. Із п'ятдесяти одного тому першої серії «Літопису УПА» питання нацистської окупації Галичини прямо чи опосередковано висвітлюється у двадцяти одному (ТТ.: 6–8, 11–12, 15, 18, 19, 21, 23–28, 29–32, 36, 45, 49). У відповідності до тематики опублікованих матеріалів можна виділити кілька доволі умовних груп:

- а) німецькі документальні дані про УПА (ТТ. 6, 7, 12);
- б) матеріали, що розкривають діяльність УГВР у 1944 р. (ТТ. 8, 26);
- в) списки загиблих учасників національно-визвольного руху (ТТ. 11, 36);
- г) документи окремих військово-територіальних одиниць (ТТ. 12, 18, 19, 49);
- д) спогади учасників та очевидців подій (ТТ. 15, 28, 29, 30, 31, 45);
- е) повстанська періодика та інші підпільні видання (Т. 24);
- є) документи, що розкривають особливості медичного забезпечення УПА (ТТ. 23, 32).

Запропонована класифікація є доволі умовною, оскільки деякі томи видання (наприклад, тт. 26, 32 та ін.) містять джерела різного походження, а підбір матеріалів здійснено відповідно до

конкретно взятого видання. Великий обсяг опублікованої джерельної інформації, що виходить не системно, певною мірою ускладнює пошук необхідної інформації. Очевидно, видавці «Літопису УПА», усвідомлюючи цю проблему, спробували її вирішити шляхом публікації каталогів та довідників [5, 17, 25].

Загалом, «Літопис УПА», незважаючи на широку репрезентативність опублікованих документів, недостатньо розкриває особливості окупаційної політики нацистів у Галичині. Зрештою, вирішення цього питання й не було основною метою авторів та укладачів цього унікального, багатотомного видання. Проаналізувавши зміст «Літопису УПА», можна стверджувати, що в ньому зібраний величезний масив джерельної інформації щодо українського національно-визвольного руху загалом та у дистрикті Галичина зокрема. Творці цього видання не ставили перед собою завдання розкрити суспільні процеси в дистрикті Галичина в період нацистської окупації. «Його завдання – опублікувати, з дотриманням джерельної точності, документи й матеріали до історії УПА, а також стимулювати й видавати праці про діяльність УПА та історію України того періоду взагалі» [27, с.881]. Тому у географічному та хронологічному сенсі «Літопис УПА» розкриває ширшу проблематику, аніж нацистська окупація Галичини (а саме: територія сучасних України, заходу Польщі, півдня Білорусії, заходу Словаччини; хронологія, – у більшій мірі, – 20–50-ті рр. ХХ ст.). У тематичному плані «Літопис УПА» не розкриває (або розкриває виключно через призму українського національно-визвольного руху) такі сторони суспільного життя, як регіональна політика, економіка, культура та релігія. Для детальнішого вивчення цих сторін суспільного життя дистрикту Галичина потрібно залучати ширшу джерельну базу. Проте, якщо брати до уваги вивчення українського національно-визвольного руху в дистрикті Галичина, то «Літопис УПА» висвітлює це питання дуже детально та не має подібних аналогів ні в українській, ні в світовій археографії.

Список використаних джерел

1. Борович Я. Україна і Польща / Я. Борович // Літопис УПА. – Т. 24: Ідея і чин. Орган проводу ОУН, 1942–1946 рр. Передрук підпільного журналу / [ред. Ю. Маївський, Є. Штендера]. – Торонто-Львів, 1995–1996. – С. 190–197.
2. Гончарук Г. Нацистські документи про УПА: Різничатання / Г. Гончарук, О. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2003. – 216 с.
3. Готенгем Е. Й. Ц. Моя зустріч з УПА // Е.Й.Ц.ван Готенгем. – Нью-Йорк – Мюнхен: Logos, 1972. – 24 с.
4. Дмитрик. Провідника врятувало Провідіння / Дмитрик // Літопис УПА. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Тарас Чупринка». Головний Командир УПА / [ред. П. Потічний, М. Посівнич]. – Торонто – Львів, 2007. – С. 326–330.
5. Літопис Української Повстанської Армії. Каталог (1973–2012 рр.) / [ред. П. Потічний]. – Торонто – Львів, 2012. – С. 4.
6. Літопис УПА online. Веб-сайт Літопису Української Повстанської Армії. – Режим доступу: <http://www.litopysupa.com/main.php?pg=1>.
7. Літопис УПА. – Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. Книга перша: 1942 р. – червень 1944 р. / [ред. Т. Гунчак, П. Потічний]. – Торонто, 1983. – 256 с.
8. Літопис УПА. – Т. 7: УПА в світлі німецьких документів. Книга друга: червень 1944 р. – квітень 1945 р. / [ред. Т. Гунчак, П. Потічний]. – Торонто, 1983. – 272 с.
9. Літопис УПА. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша: 1944–1945 рр. / [ред. П. Потічний, Є. Штендера]. – Торонто, 1980. – 320 с.
10. Літопис УПА. – Т. 9: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга друга: 1946–1948 рр. / [ред. П. Потічний, Є. Штендера]. – Торонто, 1982. – 535 с.
11. Літопис УПА. – Т. 10: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга третя: 1949–1952 рр. / [ред. П. Потічний, Є. Штендера]. – Торонто, 1984. – 424 с.
12. Літопис УПА. – Т. 11: Тернопільщина. Список упавших героїв української революції / [ред. Є. Штендера]. – Торонто, 1985. – 248 с.
13. Літопис УПА. – Т. 12: Третя подільська округа УПА «Лисоня» / [ред. Є. Штендера]. – Торонто – Львів, 1989. – 352 с.
14. Літопис УПА. – Т. 15: Спогади командира відділу особливого призначення / [авт. тексту К. Гіммельрайх, ред. Є. Штендера]. – Торонто, 1987. – 266 с.
15. Літопис УПА. – Т. 18: Група УПА «Говерля». Книга перша: Звіти та офіційні публікації / [ред. П. Содоль]. – Торонто– Львів, 1990. – 328 с.
16. Літопис УПА. – Т. 19: Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру / [ред. П. Содоль]. – Торонто – Львів, 1992. – 357 с.
17. Літопис УПА. – Т. 20: Показчик до «Літопису УПА». Книга перша. / [ред. С. Шпак]. – Торонто – Львів, 1994. – 524 с.
18. Літопис УПА. – Т. 21: УПА в світлі німецьких документів. Книга третя: червень 1941 р. – травень 1943р. / [ред. П. Потічний]. – Торонто – Львів, 1991. – 271 с.
19. Літопис УПА. – Т. 23: Медична опіка в УПА / [ред. М. Ріпецький]. – Торонто – Львів, 1992. – 480 с.
20. Літопис УПА. – Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга четверта: Документи і спогади. / [ред. П. Потічний]. – Торонто – Львів, 2001. – 658 с.
21. Літопис УПА. – Т. 28: Тисяча доріг. Спогади / [авт. тексту М. Савчин, ред. П. Потічний, Є. Штендера]. – Торонто – Львів, 1995. – 600 с.
22. Літопис УПА. – Т. 29: З юнацьких мрій – в ряди УПА / [авт. тексту І. Гарасимів, ред. І. Тимочко-Камінська, С. Голяш]. – Торонто – Львів, 1999. – 336 с.
23. Літопис УПА. – Т. 30: Кризь сміх заліза. Хроніки / [авт. тексту С. Стебельський, ред. П. Потічний]. – Торонто – Львів, 2000. – 552 с.
24. Літопис УПА. – Т. 31: УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя». 1943–1947 рр. / [ред. І. Лико]. – Торонто – Львів, 2001. – 324 с.
25. Літопис УПА. – Т. 35: Показчик до «Літопису УПА». Книга друга. / [ред. С. Шпак]. – Торонто – Львів, 2002. – 870 с.
26. Літопис УПА. – Т. 36: Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини / [ред. М. Горбаль]. – Торонто – Львів, 1985. – 1058 с.
- 27.

Літопис УПА. – Т. 46: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946–1948 рр. Книга 3 / [ред. П. Потічний] – Торонто – Львів, 2007. – 842 с. 28. Літопис УПА. – Т. 49: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943–1950 рр. Книга перша (1943–1947 рр.) / [ред. М. Посівнич, І. Гомзяк]. – Торонто – Львів, 2010. – 832 с. 29. Літопис УПА. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_УПА. 30. Рен С. Спогади про генерала Романа Шухевича / С. Рен // Літопис УПА. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – «Гарас Чупринка». Головний Командир УПА / [ред. П. Потічний, М. Посівнич]. – Торонто – Львів, 2007. – С. 223–233. 31. Симків Р. Курси медичних сестер у Долині / Р. Симків // Літопис УПА. – Т. 32: Медична опіка в УПА. Книга друга / [ред. М. Ріпецький]. – Торонто – Львів, 2001. – С. 335–337.

Роман Савицький

«ЛИТОПИСЬ УПА» КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ В ГАЛИЧИНЕ В ПЕРИОД НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1944 ГГ.)

В статті представлений огляд видання «Літопись УПА»; проаналізовані матеріали, розкриваючі особливості соціальних процесів на території дистрикту Галичина в 1941–1944 гг. Крім того, здійснено спробу диференціювати джерела на окремі групи, взявши за основу тематичний принцип.

Ключові слова: «Літопись УПА», українське національно-визвольне рухання, нацистська окупація, дистрикт Галичина, соціальні процеси.

Roman Savitskiy

«LITOPIS UPA» AS SOURCE FOR THE STUDY OF SOCIAL PROCESSES IN GALICIA IN A PERIOD OF NAZI OCCUPATION (1941–1944)

This article provides an overview of the content of the publication «Litopis UPA»; volume analyzed, revealing the features of social processes in the District of Galicia in 1941–1944. In addition, an attempt to differentiate the material into separate groups taking the thematic principle.

Key words: «Litopis UPA», Ukrainian national liberation movement, the Nazi occupation, District Galicia, social processes.

УДК 947.085.6

Ігор Дацків

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджуються втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. В результаті аналізу історичних документів про знищення та вивезення архівних культурних надбань із нашої держави, з'ясовано, що імперські сили робили цю справу професійно та цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі загарбницькі цілі, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їх національну самобутність, державність та існування. Окремлено загальні масштаби трагедії втрати архівних фондів, а також маршрути їх переміщення та місця подальшого зберігання.

Ключові слова: історико-культурні цінності, архіви, документи, окупаційні установи, евакуація.

На порозі III-го тисячоліття нової ери, в добу творення незалежної української держави до важливих завдань її національного відродження відноситься невідкладне вирішення проблем виявлення та повернення суспільству історико-культурних цінностей, котрі впродовж століть вивозились та знищувались за межі нашої країни для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народу, позбавити його національної самобутності права на державність, а відтак і саме існування.

Нашій країні судилося пройти тернистий історичний шлях, кожний етап якого позначений значними незворотними втратами національних історико-культурних надбань. Світові шедеври визначних художників, мозаїки, стародавні ікони, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу, козацькі клейноди – все це неоціненне багатство за різних обставин у певні періоди пограбовано, розкидано по світу, вилучено з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно вплинуло на духовний розвиток українського народу, самоусвідомлення, самоутвердження себе європейською нацією.

В обширному реєстрі втрачених історико-культурних скарбів України особливо численним є перелік національних культурних цінностей, знищених або вивезених з території країни в період Другої світової війни.

Ця безпрецедентна в історії людства світового масштабу катастрофа спричинила руйнівні наслідки для цивілізації на нашій планеті. Людство усвідомило, яка хистка межа відділяє його буття від небуття, як незворотно втрачаються тисячолітні надбання світової культури.

У роки війни на території України загинув кожний шостий з її громадян. Понад 700 міст і 28 тисяч сіл цілковито зруйновано, втрачено 40 % економічного потенціалу. Небувалих збитків війна завдала українській культурі. Виявлені нові факти свідчать про те, що у протистоянні між двох тоталітарних режимів в ході реалізації нацистської імперської політики на окупованих територіях, з одного боку, і сталінської політики знищення історичної пам'яті підневільних народів, з іншого, історико-культурні цінності були приречені на винищення і забуття. Проблема визначення втрат історико-культурних надбань України недостатньо досліджена в українській та зарубіжній історіографії.

Нині, коли досліджуються «білі плями» в історії, насамперед ХХ ст., період Другої світової війни, і, зокрема окупація українських земель, не отримали належного висвітлення, сфальсифіковані ідеологічними штампами. Сьогодні виявлення масштабів матеріального і духовного спустошення, втрат історико-культурних цінностей України спричинених Другою світовою війною – один із важливих напрямів досліджень цієї страшної сторінки в історії нашої країни і цілого людства.

Відбудовано зруйновані міста і села, відроджено економіку країн, зазнає змін соціальна психологія європейських народів. Лише втрати історико-культурних цінностей дедалі гостріше нагадують нам про себе зруйнованими пам'ятками архітектури, порожніми полицями бібліотек та архівних фондів, скромними експозиціями музеїв, що значною мірою позначається на загальному рівні національної і вселюдської культури.

Одна з найскладніших – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже наближені спроби її дослідження свідчать про застосування за тоталітарного режиму замість ґрунтового виявлення всіх аспектів проблеми, усталеної практики декларативно-пропагандистського використання освячених політичним керівництвом колишнього Радянського Союзу, ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній з обліку збитків, заподіяних під час війни архівам, бібліотекам, музеям в тому числі іншим культурним закладам і установам України, які започаткувалися у воєнні і в повоєнні роки, не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Відомі й факти їх безслідного зникнення [1, с. 20]. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які зазнали непоправної шкоди під час війни, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях належать до найактуальніших в сьогоднішніх умовах державотворення проблем. У радянській історіографії панував спрощений підхід до вивчення цього питання, здебільшого усім подіям надавалось негативного характеру, руйнація та знищення приписувались виключно нацистським окупантам, хоча радянська влада була найгрізнішим руйнівником української національної культури.

Всебічне дослідження, розсекречення джерел інформації, яке окреслює загальні масштаби втрат архівних фондів, а також маршрути їх транспортування у місця подальшого утримання, покликане відновити історичну справедливість, привернути увагу фахівців та світової громадськості щодо добровільного повернення історико-культурних цінностей України, втрачених внаслідок війни, колоніальних пограбувань або контрабандних крадіжок. Не було жодного випадку, коли силоміць вилучені раритети української культури, рукописні книги чи стародруки, твори мистецтва, документи історії, церковне майно, приватні чи громадські колекції повернуто законному власнику.

Отже, розбудова держави, завдання духовного відродження України, визначення перспектив розвитку усіх галузей національної культури, подальша демократизація суспільства, підвищення рівня національної самосвідомості зумовлюють необхідність активізації дій у сферах виявлення та повернення культурних цінностей в Україну.

Мета нашої публікації полягає у тому, щоб на підставі неупередженої оцінки тогочасних дій виявити низку чинників, які спричинили втрату архівних фондів України, дослідити механізми вилучення та шляхи їх міграції, виявити місця знаходження, узагальнити й визначити масштаби завданих збитків і розробити рекомендації щодо теоретичного і практичного використання результатів дослідження.

У статті передбачено виконання наступних завдань: відслідкувати умови та обставини знищення радянською владою значної частини документальних матеріалів оперативного значення за неможливості їх вивезення; з'ясувати долю архівних фондів, втрачених під час евакуації до

східних областей Радянського Союзу та розкрадених в місцях утримання; проаналізувати результати реалізації нацистської політики в сфері вилучення архівних цінностей з окупованої території; визначити масштаби втрат архівних цінностей України за період нацистської окупації.

В історичній науці на сучасному етапі недостатньо висвітлена тема, присвячена дослідженню обставин, наслідків та масштабів втрат архівних фондів України під час Другої світової війни. Це зумовлено, в першу чергу, тим, що радянський режим замовчував цю проблему. Тільки з отриманням Україною незалежності виникла необхідність пошуку, збирання зі всього світу та зберігання на належному рівні матеріально-культурних скарбів українського народу.

Науковці, котрі займалися даною проблематикою, обмежувались доступом до інформації з огляду на її знаходження у закритих спецфондах архівів. Попередні праці з проблеми, яка досліджується, за весь післявоєнний період можна класифікувати за трьома групами, а саме: праці істориків, громадських діячів періоду існування СРСР, серед яких Л. Максакова [2], В. Максаков [3], П. Гудзенко [4], О. Мітюков [5], П. Павлюк [6] та інші. Загалом, радянські історики у наукових працях, присвячених заподіяним українській культурі збиткам, не в стані були науково їх осмислити, подати об'єктивні аналітичні оцінки. Вони були занадто заідеологізовані, висвітлення даної проблеми подавалось неповним, однобоким – всі звинувачення лишень покладалось на нацистську окупаційну владу без жодного натяку німецькій окупаційній владі, і ніякого натяку про збитки заподіяні архівним надбанням України, радянською владою. Потрібно зауважити, що недостатньо досліджувались науковцями обставини евакуації українських архівів до східних областей СРСР, основна увага зверталась на подвиги радянських людей, котрі рятували культурні цінності під час евакуації. Серед когорти зарубіжних дослідників доречно відзначити П. Грімстед [7], Д. Лам-Мейера [8], Н. Мюллера [9], В. Фідлера [10] та інших.

З проголошенням незалежності Української держави до проблеми повернення втрачених історико-культурних та духовних цінностей знову привертано увагу уряду та української громадськості. Вже з 90-х рр. ХХ ст. започатковано дослідження різних аспектів, проблеми вилучення і повернення архівних фондів втрачених внаслідок Другої світової війни. Результати досліджень відображено у науковому доробку О. Федорука [11], І. Дацківа [12], М. Дубик [13], Б. Іваненка [14], Т. Себти [15] та інших. Таким чином, окремі аспекти діяльності представників як радянської адміністрації, так і німецької окупаційної влади та її союзників щодо збитків заподіяних архівам України знайшли відображення в сучасній українській історіографії, однак до останнього часу не реалізований комплексний підхід до встановлення втрат архівних фондів України в період евакуації радянськими органами влади, та винищення культурних та документальних цінностей здійснюваних не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції.

Друга світова війна, що була однією з найжахливіших подій у всесвітній історії, крім величезних і непоправних людських і матеріальних втрат, принесла ще й надзвичайно велику розруху у духовній сфері людства, зокрема українського народу. Адже волею імперських амбіцій двох політичних держав Україна стала однією з основних арен жадливої битви, в полум'ї якої горіли і нищились безцінні духовні скарби нашого народу.

За роки Другої світової війни в Україні була не лише знищена, а й вивезена величезна кількість матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, в тому числі й велика кількість архівних Документів, рукописних та інших писемних джерел. Сьогодні, коли висвітлюється багато «білих плям» в історії, потрібно зауважити, що втрати українських архівних фондів під час Другої світової війни являють собою проблему, в якій слід врахувати, крім прямого вивозу нацистами архівних матеріалів до Німеччини, часткову евакуацію їх на початку війни в тиллові райони СРСР.

На початок війни мережа державних архівів України складалася з 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних архівів та 21 їх філіалу, 746 районних та 65 міських архівів [14, с. 27].

Відтак, із перших днів війни почалася підготовка і проведення евакуації цілком таємних і таємних документів науково-історичного і оперативного значення в східні райони СРСР. Продовж липня-вересня 1941 р. із 37 державних архівів України 19 областей евакуйовано 6500 фондів, які нараховували 1,5 млн справ, що складало за об'ємом 60 вагонів документального матеріалу. Евакуйовано найбільш цінні державні документи, зокрема з Центрального архіву давніх актів з історії України документи XVI-XIX ст., в тому числі унікальні історичні документи-грамоти Б. Хмельницького, різні укази та інше [16, с. 435].

Вивезено повністю всі документи Центрального архіву революції і обліково-довідковий матеріал управління державними архівами України, документи Центрального фото-фоно-кіно архіву-фотокартотека, фільми, негативи тощо.

Вивезено весь фонд друкованих матеріалів-газет за 1917–1941 рр., всього 1400 назв і 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги. Також евакуйовано документи Генерального Секретаріату Центральної Ради, урядових установ періоду гетьманщини, Директорії УНР та інші.

Крім того, вивезено документи каральних і розвідувальних органів царського уряду: охранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій генерал-губернаторів і губернаторів, контррозвідки тощо [17, арк. 37].

Однак із деяких державних архівів прикордонних областей евакуювати документи не було можливості в результаті порушення зв'язку з тилом. Так, із м. Луцьк документів евакуювати не вдалося, всі оперативно-довідкові матеріали були знищені на місці. Із Чернівецького, Дрогобицького, Станіславського, Рівненського і Тернопільського архівів евакуювані тільки оперативно-довідкові матеріали. З Львівського обласного архіву вивезено всі оперативно-довідкові документи і незначну частину документальних матеріалів секретних фондів [18, арк. 116–117]. 9 вересня 1941 р. П. Гудзенко підбив кінцеві підсумки евакуації в Україні у рапорті начальнику Архівного управління СРСР Нікитинському: «У відповідності до вищих вказівок всі таємні документальні матеріали держархівів УСРС направлені в глибокий тил. Матеріали, що не мають оперативного і наукового значення (макулатура), знищені. Залишилась основна частина документів держархівів, котрі евакуювати не видається можливим через відсутність транспорту» [19, арк. 94]. Відповідно до вказівок НКВС Союзу РСР документи державних архівів України евакуювано в такі міста: Златоуст, Уфа, Актюбінськ, Шадринськ, Ульяновск, Балашов, Уральськ [17, арк. 4].

На підставі неупередженого аналізу тогочасних дій можна виділити низку чинників, які спричинили втрату більш ніж половини архівного фонду України: по-перше, загибель архівів внаслідок ворожого бомбардування в перші дні війни; по-друге, знищення частини документів, які мали оперативне значення, у зв'язку з неможливістю їх вивезення у безпечні місця; по-третє, евакуація документів на схід і, по-четверте, здійснення нацистської політики в галузі культурних цінностей на окупованій території.

Проте очевидно, що переважна частина зраненого державного архівного фонду лишилася в Україні. І збитки, заподіяні архівам, які опинилися на окупованій території, перевищили всі разом взяті вищеназвані чинники втрат [14, с. 28]. Вперше в історії винищення культурних і документальних цінностей здійснювалося не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції.

У різних окупаційних німецьких територіальних утвореннях в Україні архівними питаннями займалися різні організації, насамперед архівна служба айнзацштабу рейхслайтера Альфреда Розенберга. Головною фігурою нацистської політики в Україні в питаннях культурних цінностей був німецький архівіст доктор Георг Вінтер. Восени 1941 р. після служби при окупаційних військах у Франції він був відряджений в Україну.

З кінця 1942 р. Георг Вінтер очолив Крайове управління архівами, бібліотеками музеями. Підпорядковуючись Еріхові Коху та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був представником Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstsb Reichsleiter Rosenberg: – ERR) при відомстві гітлерівського райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга [20, с. 93].

Політика окупаційних властей щодо українських архівів була чіткою і передбачала: а) недопущення знищення захоплених документів; б) здійснення їх суворого обліку; в) максимальний збір і найкраще використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму; і, найголовніше, планомірне вивезення до рейху найбільш цінних колекцій [21, с. 21–22]. Під час окупації в Україні діяло кілька організацій, що займалися розшуком історико-культурних цінностей, їх збереженням, конфіскацією та іншими заходами. На початку окупації архіви грабувалися окремими військовими організаціями. У початковий період війни особливо відзначилася так звана група Еберхарда фон Кюнсберга, батальйон особливого призначення при міністерстві закордонних справ, що був створений з ініціативи міністра закордонних справ Ріббентропа і діяв під його керівництвом.

Командиром батальйону був штурмбанфюрер СС Еберхард барон фон Кюнсберг. Батальйон складався з чотирьох рот. Його завдання полягало в тому, щоб негайно після падіння великих міст захопити, виявити і вилучити з палаців й музеїв архівних та бібліотечних цінностей, що призначалися для відправки до Німеччини [22, арк. 156]. Вивезення архівних документів з території України відбувалося упродовж усього окупаційного періоду. В результаті повітряного бомбардування Чернігова німецько-фашистською авіацією 23 серпня 1941 р. разом з будівлями обласного держархіву УНКВС Чернігівської області згоріли документальні матеріали упродовж 1661–1940 рр. в кількості 1280 фондів, майже 1300 тис. одиниць зберігання. До його складу входили документи великих російських і українських письменників, документи російських імператорів, історичних діячів, грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Знищені матеріали висвітлювали історію Лівобережної України починаючи з середини XVII по XIX ст. включно, процес приєднання України до Росії, діяльність графа Розумовського в Україні, історію державних установ, судочинства в Україні з середини XVII ст. по 1938 р., національно-визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти, розвиток

цехового ремесла, повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії з середини XIX–XX ст. [23, арк. 125–126].

З Львівського обласного державного архіву вивезено документальні матеріали з XIII ст. по 1939 р. Вивезені в Тинець поблизу Кракова матеріали Губернаторства і Намісництва Галиції з 1772 по 1918 р., 41 пергаментний диплом за період з 1434 по 1865 р., а також 103 пергаментних дипломи з XIII по XIX ст. архіву Лянцкоронських і 113 з архіву Дідушицьких. Вивезено колекцію в 1 тис. книг і актів різних місцевостей та установ Галичини, метричні книги, опис майна церков, рукописні книги [23, арк 1–2].

За період окупації німецькими військами були захоплені і вивезені з Тернопільського обласного архіву УНКВС в міста Краків і Лодзь документальні матеріали з 1924 по 1935 р. 10 фондів у кількості 924 одиниці зберігання, знищено і розграбовано матеріали 40 фондів за період з 1915 по 1939 р. [24, арк. 12].

За період окупації зазнали втрат і харківські архіви. На час захоплення Харкова там знаходилися й архівні фонди, перевезені у липні – серпні 1941 р. з Києва та інших міст України для подальшої евакуації на Схід, але потрапили до рук окупантів [25, с. 5].

Величезні списки втрачених документів Дніпропетровським обласним державним архівом: з близько 800 тисяч справ евакуйовано лише 43 тис. (5 %). Та й серед них більшу частину склали описи, таємні фонди та деякі документи політичного характеру часів царату. Найцінніша частина архівної колекції – фонди канцелярії Катеринославського губернатора, губернського правління, канцелярії Азовського козацького війська, міської управи, фонди багатьох освітніх, релігійних, медичних установ, органів місцевого самоврядування, документи промислових підприємств, судових установ тощо за 1679–1941 рр. залишились в окупованому місті й загинули внаслідок воєнних дій та окупації. Таким чином тільки обласний архів втратив понад 750 тис. архівних справ. В окупованому Дніпропетровську залишилася також велика кількість документів партійних організацій, бібліотек, історичного та художнього музеїв. За даними штабу керівника робочої групи оперативного штабу рейхсміністра А. Розенберга Й. Брауна, у Дніпропетровську на час приходу німецької армії знаходилося 1195 тис. архівних справ у складі 3100 фондів [26, с. 188–189].

У період тимчасової окупації м. Луцьк – з 25 червня 1941 р. по 5 лютого 1944 р. – архівні документальні матеріали повністю знаходилися в руках окупаційних властей. Конкретні розміри збитків, що їх зазнали документи архіву, визначити важко, бо частину з них до війни не обліковано і не впорядковано. Але, як стверджують підсумкові акти збитків, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 р., фашистами були повністю знищені 8 фондів облдержархіву загальною кількістю більше 12 тис. одиниць зберігання, 46 – заподіяно значної шкоди, всього знищено 1116946 справ. Відсутніх збитків завдано і бібліотеці облархіву; знищено і вивезено 9071 примірник друкованих видань. Втрати настільки значні, що за кількістю втрачених одиниць зберігання архів не вийшов на ту кількість і сьогодні. Архівні фонди вивозилися на вантажних автомобілях, частину з них відправлено в Німеччину, інші до Варшави. Знищення і пограбування архівних матеріалів проводилося німецькими військами за розпорядженням Луцького гебітскомісара Ліндера [27, с. 225–226].

Важка доля випала і на Державний архів Вінницької області. В результаті повітряних бомбардувань і артилерійських обстрілів загинула частина документів за період з 1923 по 1931 рр. в кількості 42229 одиниць зберігання. Знищено 257 фондів, зокрема фонди губернських установ та органів влади. Що ж стосується документів дореволюційного періоду, то німці вивезли 588 планів поміщицьких маєтків Подільської губернії та 10 карт. Окрім того, втрачено 27 фондів церков, 1 фонд синагоги, 2 фонди мирових суддів, фонди Центральної комісії, впровадженої для ревізії дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній та деякі інші фонди [28, с. 205].

Зазначимо, що найбільш масовий вивіз культурних цінностей почався під час відступу. Так, навесні і влітку 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний злам, нацистське командування прийняло рішення про евакуацію на Захід найважливіших культурних цінностей, зокрема тих, які, згідно з їхньою пропагандистською оцінкою, могли характеризувати «становище та досягнення німецьких колоній на окупованих землях» [29, арк. 39]. Серед архівних матеріалів перевага надавалася документам німецьких громад в Україні і актовим книгам місцевих магістрів, які функціонували в системі середньовічного магдебурзького права і, відповідно, нібито демонстрували давній німецький вплив на долю цих земель. Відбір матеріалів з українських архівів та їх відправку у вересні-жовтні 1943 р. здійснювала адміністрація Г. Вінтера і спеціалісти штабу А. Розенберга [30, с. 20].

У 1943 р. при наступі Червоної армії за наказом доктора Г. Вінтера були вивезені в Кам'янець-Подільський і далі в Німеччину документи Центрального архіву давніх актів – книги Київського, Володимирського, Подільського, Брацлавського воєводства за 1519–1836 роки (5838 книг), фамільні

зібрання польських магнатів Потоцьких, Гижицьких, Сапег за XVIII-XIX ст. (182 коробки), Рум'янцевський генеральний опис Малоросії XVIII ст. (429 книг), зібрання Товариства Несторалітописця за 1512–1806 рр. (736 документів) [31 с. 91]. Вивезення здійснювалося також союзниками нацистів. Так, при відступі румунських військ із м. Чернівці і області весь документальний матеріал Чернівецького облдержархіву був приготовлений до евакуації: зв'язаний у в'язки і спакований в ящики. Весь матеріал евакуювати в глиб Румунії не вдалося, але цінні фонди – примарії, жандармерії, сігуранци, трибуналу – вдалось вивезти румунським властям. Трибунал був відправлений в Трансільванію, а решту – в Ясси та Бухарест. Вивезені матеріали були дуже великою цінністю в історичному і науковому відношенні. Окрім того, румунами вивезено значну кількість архівних матеріалів з прикордонних районів Північної Буковини – в Сучаву, Радауци, Кимполунг. Ці матеріали також становили велику цінність, особливо у вирішенні прикордонних питань [19, арк. 4]. Загалом таких прикладів можна б було наводити ще багато. Треба зазначити, що архіви України під час Другої світової війни зазнали збитків ще й внаслідок невдало проведеної евакуації документів в тил, масових знищень за розпорядженнями радянських служб, знищення документів та руйнування приміщень архівів внаслідок воєнних дій обох сторін.

Отже, архіви України під час Другої світової війни зазнали втрат ще при евакуації їх в тил радянськими органами, як дорогою, так і шляхом знищення їх частини, яку не встигали евакуювати у віддалені райони СРСР. Частина архівів пропала в місцях їх розміщення, а також в результаті залишення їх в Російській Федерації і неповернення в Україну. Величезні втрати архівів України сталися також під час німецької окупації українських земель шляхом знищення їх, а також масового вивезення до Німеччини. Таким чином, український народ зазнав величезних втрат духовної спадщини, яка мала велику наукову й історичну цінність. Відтак, висвітлення минулого може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей України, але й заповнити «білі плями» в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Список використаних джерел

1. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження / Олександр Федорук // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с.
2. Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны / Л. В. Максакова. – М.: Наука, 1990. – 133 с.
3. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945 г.г.) / В.В. Максаков. – М.: Наука, 1969. – 430 с.; Максаков В. В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г. / В. В. Максаков // Вопросы архивоведения. – М., 1961. – № 2. – С. 3–13.
4. Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни / П.Гудзенко // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – К., 1958. – № 2(32). – С. 30–42.
5. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О.Г. Мітюков // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 9–18.
6. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни / П. Павлюк // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1948. – № 2 (3). – С. 11–14.
7. Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Kennedy Grimsted / Patricia Kennedy Grimsted // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.; Грімстед Патриція Кеннеді. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди / Патриція Кеннеді Грімстед // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 46–76.
8. Лам-Мейер Д. Міжнародний інформаційний листок «Здобич війни», видання присвячене проблемам культурних втрат у другій світовій війні / Д. Лам-Мейер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С. 189–191.
9. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). / Н. Мюллер. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
10. Фідлер В. «Трофеї війни» та міжнародна відповідальність / В.Фідлер // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Танат, 1996. – Вип. 10. – С.79–86.
11. Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності / О. Федорук // Віче. – 1993. – № 3. – С.20–27.; Fedoruk A. Conference «The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage» in Minsk – by Alexander Fedoruk / A. Fedoruk // Spoils of war. – № 4. – August 1997. – 99 p.
12. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І.Б. Дацків // Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 22 с.
13. Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / М. Г. Дубик // Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 1997. – 22 с.; Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України / М. Г. Дубик // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – К., 1996. – С.194–198.; Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації / М. Г. Дубик // Наук. зап.: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519–542.
14. Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати,

повернення, відшкодування / Б. Іваненко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 26–33. 15. Себта Т. Діяльність німецьких архівних управлінь у Генеральному Губернаторстві і Райхскомісаріаті Україна (1939–1945 pp.) / Т. Себта // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 9. – С. 230–237. – Рец. на кн.: Stefan Lehr. Ein fast vergessener «Osteinsatz»: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – 2007: Droste Verlag, 2007. – 412 s.; Себта Т. Архівні джерела про українські культурні цінності вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Т.М. Себта // України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000. – 20 с. 16. Дацків І. Українські архіви під час Другої світової війни / І. Б. Дацків // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т. 4. – С. 435–439. 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 62, арк. 37. 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 14, оп. 1, спр. 2313, арк. 116–117. 19. ЦДАВО України, спр. 2314, арк. 94. 20. Грімстед Патриція Кеннеді, за участю Геннадія Боряка. Нищення українських музеїв, архівів бібліотек у роки другої світової війни / Грімстед Патриція Кеннеді, Геннадій Боряк // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 92–105. 21. Іваненко Б. Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу / Б. Іваненко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 7. – К: Абрис, 1996. – 64 с. 22. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 3107, т. 4, арк. 156. 23. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2702, арк. 125–126. 24. Там само, спр. 2728, арк. 12. 25. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 2. – К., 1997. – 102 с. 26. Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час другої світової війни / Д. Мешков // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с. 27. Гика В. Про збитки заподіяні архівним установам Волині в роки другої світової війни / В. Гика // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с. 28. Петренко Г. І. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки другої світової війни / Г. І. Петренко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – 334 с. 29. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 5, спр. 2, арк. 39. 30. Грімстед Кеннеді П. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / Грімстед П. Кеннеді Грімстед, Г. Боряк. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с. 31. Пшеничний А. П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны / А. П. Пшеничный // Отечественные архивы. – 1992. – № 6. – С. 90–98. 32. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2740, арк. 4.

Игорь Дацкив

СУДЬБА УКРАИНСКИХ АРХИВОВ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье исследуются потери Украиной историко-культурных ценностей во время Второй мировой войны. В результате анализа исторических документов об уничтожении и вывозе архивных культурных приобретений из нашего государства, выяснено, что имперские силы делали это дело профессионально и целеустремленно, преследуя свои корыстные захватнические цели, чтобы исказить историческую правду и память народов, поставить под сомнение их национальную самобытность, государственность и существование. Очерчено общие масштабы трагедии потери архивных фондов, а также маршруты их перемещения и мест последующего хранения.

Ключевые слова: историко-культурные ценности, архивы, документы, оккупационные учреждения, эвакуация.

Igor Datskiw

DESTINY OF UKRAINIAN ARCHIVES IN SECOND WORLD WAR

This article deals with the loss of Ukraine's historical and cultural property during Second World War. The analysis of historical documents about the destruction and removal of archival cultural heritage of our country gives reason to believe that the imperial forces have been doing this work professionally and purposefully pursuing their selfish aggressive goals to distort historical truth and memory nations to question their national identity, sovereignty and existence. The general scope of the tragedy of the loss of archives, as well as routes and locations of moving further storage are outlined.

Key words: historical and cultural values, archives, documents, occupying agencies, evacuation.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 94 (477): 378.4 «1805/1820»

Вадим Жук

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ МЕДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА ПОЧАТКУ ЙОГО ІСНУВАННЯ

У статті розглядається професійна діяльність науково-педагогічних кадрів медичного факультету Харківського імператорського університету у перші роки його існування. Висвітлюються їх освітня, наукова та практична робота, рівень кваліфікації та внесок кожного з них у справу розбудови інфраструктури цього вищого навчального закладу і організації та розвитку навчального процесу у ньому. Аналізується роль перших харківських учених-медиків у процесі становлення вищої медичної освіти на території Наддніпрянської України.

Ключові слова: Харківський університет, медичний факультет, професор, викладач, ад'юнкт.

Першим університетом на території Наддніпрянської України був Харківський імператорський університет, відкритий 1805 р. Серед факультетів, які тоді в ньому існували, функціонував і медичний. Процес його становлення відбувався у складних умовах відсутності належної матеріально-технічної бази і нестачі кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, через що Міністерство народної освіти вимушене було запрошувати для викладання у ньому значну кількість закордонних учених. Першим ученим-медиком Харківського університету довелося докласти чималих зусиль для початкової розбудови свого факультету. Ситуацію ускладнював і той факт, що через малу кількість студентів у перші роки існування факультету регулярний навчальний процес на ньому був відсутній. Таким чином, науково-освітня діяльність перших харківських учених-медиків проходила у специфічних умовах розбудови і становлення медичного факультету.

Проблематика діяльності науково-педагогічних кадрів Харківського імператорського університету була порушена у працях сучасних дослідників історії науки і освіти на українських землях у ХІХ ст. В. Онопрієнка [1], Н. Шип [2], О. Пилипчука [3] та інших. Але означена тематика була висвітлена в них у загальному, поверхневому контексті. Проблеми початкової розбудови інфраструктури вищих навчальних закладів та навчального процесу у них залишаються актуальними і на сучасному історичному етапі.

Метою цієї статті є дослідження, розкриття і аналіз широкого кола аспектів професійної діяльності перших професорів і викладачів медичного факультету Харківського імператорського університету і їх внеску у становлення та розбудову вищої медичної освіти на теренах Наддніпрянської України.

Зародження вищої медичної освіти на українських землях було тісно пов'язане з відкриттям у 1805 р. Харківського імператорського університету. Згідно університетського статуту 1804 р., на медичних відділеннях (факультетах) університетів Російської імперії передбачалося функціонування шести кафедр: 1) анатомії, фізіології і судової медицини; 2) патології, терапії і клініки; 3) лікарської фармакології, фармації і медичної словесності; 4) хірургії; 5) повивального мистецтва; 6) ветеринарії [4, стб. 269]. Але повноцінне навчання студентів-медиків, у тому числі читання лекцій, у Харківському університеті почалося лише у 1811 р., а практичні заняття студентів в університетських клініках стали проводитися тільки з 1814 р. [5, с. 475].

Головною перешкодою масовому залученню молодих людей до лав студентів медичного факультету у ті часи була відсутність його матеріально-технічної бази (анатомічного театру, хірургічної та терапевтичної клінік, кабінетів, лабораторій, інструментів, препаратів тощо). Тому, наприклад, у 1809 р. на факультеті навчалось лише три студенти. Тогочасний попечитель Харківського навчального округу С. Й. Потоцький навіть пропонував закрити медичний факультет. Але його позиція не знайшла підтримки у Міністерстві народної освіти, яке того часу очолював О. Розумовський. Більше того, сам імператор Олександр І висловив бажання, щоб у Харківському університеті продовжував існувати медичний факультет [6, с. 56]. І поступово кількість студентів почала збільшуватись. Якщо 1808 р. випускником медичного факультету став лише один студент, 1809 р. – 2, 1812 р. – 1, то вже 1814 р. дипломи про вищу медичну освіту отримали 8, а 1815 р. – 9 харківських студентів [7, с. 12].

Отже, на перших порах функціонування медичного факультету його професори і викладачі були змушені займатись переважно науковою та організаційною роботою. За дорученням Ради університету впродовж 1805–1807 рр. вони читали лекції вихованцям Харківського колегіуму, яким

було дозволено з цією метою відвідувати університет [8, с. 16]. Також перші університетські учені-медики працювали над підготовкою до відкриття навчально-допоміжних закладів і подальшим їх облаштуванням, розробляли навчально-методичну літературу, писали наукові праці, відправлялись в інспекторські поїздки по підвідомчих університету закладах Харківського навчального округу і т. п.

У перші роки існування Харківського імператорського університету більшість його викладачів складала іноземці. Не був виключенням у цьому відношенні і медичний факультет, чотири з шести перших викладачів якого були запрошені викладати на ньому з-за кордону. А один з двох вітчизняних викладачів – А. Я. Калькау – хоч і був підданим Російської імперії, але також мав іноземне походження. Та найпомітнішою постаттю серед перших професорів-медиків Харківського університету був саме вітчизняний учений-практик Павло Михайлович Шумлянський, який завдяки своєму досвіду і знанням 1805 р. був запрошений очолити тамтешню кафедру хірургії. Він же став і першим деканом медичного факультету цього вищого навчального закладу [7, с. 158].

П. Шумлянський народився у 1754 р. на Полтавщині. Навчався у Києво-Могилянській академії, потім у Петербурзькому військовому сухопутному шпиталі, закінчивши який, отримав звання лікаря. Пізніше він довершував свої знання за кордоном і 1790 р. захистив у Страсбурзькому університеті докторську дисертацію «*De proxima toricae inflammationis causa*» («Про безпосередню причину місцевого запалення»), яка потім була перекладена німецькою мовою і внесена до покажчика вибраних творів для хірургів, надрукованого 1794 р. у Лейпцигу [5, с. 531].

Після повернення на батьківщину П. Шумлянський був почергово професором Петербурзького військового сухопутного шпиталю, Кронштадтського училища і, нарешті, найпрестижнішого на той час медичного навчального закладу у Російській імперії – Московської медико-хірургічної академії. У 1805 р. П. Шумлянський був переведений до Харківського університету. На той час йому йшов уже 52-й рік і він став найстаршим викладачем на медичному факультеті. Авторитету Павлу Михайловичу додавало й те, що у нього за плечима вже був чималий досвід, як викладацької, так і практичної (хірургічної) роботи [7, с. 158].

Професор П. Шумлянський став основоположником наукової роботи медичного факультету Харківського університету. Його друковані праці були присвячені питанням оперативної хірургії, терапії, лікуванню вивихів та інфекційних хвороб, протипожежної допомоги, вивченню лікувальних властивостей мінеральних вод Полтавської та Харківської губерній, а також організації медичної освіти [6, с. 83]. Також він вважається одним із засновників вітчизняної гістології. Павлу Михайловичу було доручено Радою університету виступити з актовою промовою «Про фізичні способи життя» на щорічних урочистих зборах університету, які відбулися 30 серпня 1806 р. [7, с. 159].

Позитивні відгуки мала й педагогічно-викладацька діяльність П. Шумлянського. Також Павло Михайлович був одним з небагатьох викладачів університету того періоду, які вживали під час своїх лекцій українську мову [5, с. 971]. Завдяки багаторічним зусиллям П. Шумлянського, у 1814 р. була нарешті відкрита хірургічна, а 1815 р. – і терапевтична університетські клініки. Хірургічна клініка, директором якої став сам Павло Михайлович, розташовувалася у невеликому приміщенні на шість ліжок. Упродовж перших п'яти років щорічна кількість хворих у ній не перевищувала 26 осіб [9, с. 115]. П. Шумлянський працював у Харківському університеті до 1817 р., після чого за станом здоров'я вийшов на пенсію. Помер Павло Михайлович 1821 р. у Харкові.

Першим викладачем кафедри повивального мистецтва Харківського імператорського університету був Авраам Якович Калькау. Він народився 1779 р. у Москві. Університетську освіту отримав у Московському та Єнському університетах. 1801 р. у Віттенберзькому університеті здобув ступінь доктора філософії, а захистивши 1805 р. у Геттінгенському університеті дисертацію «Періодичні зміни органічного тіла», став доктором медицини і хірургії. З 1807 р. він почав працювати у Харківському університеті на посаді ад'юнкта. За відсутності регулярних занять на медичному факультеті, в перші роки діяльності у Харкові Калькау займався обробкою і складанням енциклопедії та методології медицини. Згодом читав курси повивального мистецтва, акушерства та дієтетики, медичної словесності і енциклопедії медицини [7, с. 301–302].

У 1811 р. А. Калькау подав на розгляд факультету наукову працю «Введення у медичну науку» для обрання на посаду екстраординарного професора. Декан медичного факультету, професор П. Шумлянський та професор В. Дрейсиг «знайшли її сповненою ерудиції, корисною не тільки для студентів, а й взагалі для всіх осіб, що присвячують себе вивченню медицини, і тому такою, що заслугоує бути надрукованою» [5, с. 623]. Його сучасник та колега, професор латинської словесності і старожитностей К.-Д. фон Роммель у своїх спогадах відзначав, що Калькау був одним з вітчизняних викладачів Харківського університету на початку його існування, хто був добре обізнаним з німецькою літературою та визначався тонким розумінням найкращих її представників [10, с. 61]. Помер А. Калькау у січні 1812 р. [5, с. 624].

Першим викладачем кафедри патології, терапії і клініки у Харківському університеті був Вільгельм Фрідріх Дрейсиг. Цей німецький учений-практик народився 1770 р. у Галле. Навчався у місцевому університеті, а потім написав дисертацію «Офтальмія (запалення очей) новонароджених» та захистив її 1793 р. у Ерфуртському університеті, ставши доктором медицини. До Харкова Дрейсиг прибув у 1807 р. [7, с. 137–138] Оскільки на перших порах навчання на медичному факультеті не проводилося, то Дрейсиг займався переважно науковою роботою. Так, він підготував та подав 1812 р. до Ради університету підручник з патології, написаний латинською мовою [5, с. 279].

В. Дрейсиг став першим директором відкритої 1815 р. університетської терапевтичної клініки. Упродовж 1813–1815 рр. він був деканом медичного факультету. Також В. Дрейсиг займався у Харкові приватною медичною практикою. Він користувався великою популярністю серед місцевого населення і мав чималу клієнтуру, навіть не дивлячись на те, що не володів російською мовою. Коли почалося навчання на медичному факультеті, В. Дрейсиг читав курси загальної патології, приватної патології та терапії хронічних хвороб. Також він активно займався організаційною роботою в університеті [7, с. 138]. Помер В. Дрейсиг у 1819 р. від типової для тогочасного Харкова хвороби – нервової лихоманки. Усі чиновники університету були присутні на його похованні, а вдячні студенти не відходили від будинку свого наставника впродовж трьох останніх днів його життя [11, с. 822].

На кафедру лікарської фармакології, фармації і медичної словесності у 1806 р. ординарним професором був призначений Георгій Георгійович Корритарі. Він народився 1772 р. в Угорщині. Вивчав медицину та хімію в Єнському університеті. 1806 р. здобув у Будапешті ступені доктора медицини та магістра окулістики. У Харківському університеті Корритарі читав латинською мовою курси фармакології, історії медицини і медичної словесності. У 1807 р. він був деканом медичного факультету. Того ж року Корритарі було доручено виголосити на щорічних урочистих зборах університету промову, що мала назву «Про об'єднання вивчення медицини і філософії». З власної ініціативи професор надавав безкорисну медичну допомогу мешканцям міста, які потерпали від хвороб очей. Г. Г. Корритарі недовго пропрацював у Харкові, пішовши з життя 1810 р. [7, с. 85–87].

Першим професором кафедри ветеринарії Харківського імператорського університету був Федір Васильович Пільгер. Він народився 1760 р. у німецькому місті Ветцларі, вивчав медицину у Гіссенському та Ерлангенському університетах, потім працював, поєднуючи викладацьку діяльність з медичною практикою. У 1806 р. Пільгер приступив до виконання обов'язків у Харківському університеті. На той час він уже був відомим ученим. Серед його наукових праць варто відзначити «Систематизований посібник з практичної і теоретичної ветеринарії» у 2-х книгах (1801–1804 рр.) [5, с. 500]. Першою ж працею Пільгера у Харкові був «Короткий роздум про лютуєчу у деяких губерніях серед рогатої худоби інфекцію» [7, с. 303].

Одночасно Ф. Пільгер займався і медичною практикою, причому, лікуючи, як тварин, так і людей. Ця його діяльність була настільки успішною, що від пацієнтів не було відбою, а його сучасник, професор латинської словесності і старожитностей Харківського університету К.-Д. фон Роммель називав його у своїх спогадах «геніальним ветеринаром і медиком» [10, с. 67]. Але надання Ф. Пільгером медичної допомоги людям формально було незаконним, оскільки він не мав диплому лікаря. Примітно, що саме присудження Пільгеру ступеня доктора медицини і хірургії у Дерптському університеті, яке супроводжувалося скандалом, оскільки він отримав його без захисту дисертації і без складання будь-яких екзаменів, стало однією з причин розробки і введення у дію уніфікованих правил набуття медичних ступенів у всій Російській імперії [12, стб. 481, 484].

Ф. Пільгер працював у Харківському університеті до 1820 р. За час своєї роботи на медичному факультеті він читав зоопатологію, настанови про вигодовування скота, краніологію та деякі інші курси [7, с. 309]. Причому, порівняльне вивчення хвороб людей і тварин Ф. Пільгер використовував, як у лікарській практиці, так і у процесі викладання студентам університету. Варто відзначити, що саме професор Ф. Пільгер був ініціатором і розробником проекту заснування ветеринарного інституту при Харківському університеті [5, с. 478–479]. Це відбулося 1807 р., але ветеринарна школа при університеті була відкрита лише 1842 р., уже без його участі. З 1849 р. вона була перетворена у ветеринарне училище, а у 1863 р. – нарешті, у ветеринарний інститут. Також саме Пільгер заснував 1817 р. перший ветеринарний журнал у Російській імперії «Украинский домовод», в якому друкував свої наукові розвідки [11, с. 767]. Помер Ф. Пільгер у 1828 р.

З іменем німецького ученого Людвіга Йосиповича Ванноті пов'язане заснування у Харківському університеті кафедри анатомії, фізіології і судової медицини, а також відкриття анатомічного театру і анатомічного музею. Ванноті народився 1771 р. у місті Фрайбург у Брайсгау. Вищу освіту отримав у місцевому Фрайбурзькому університеті, де 1798 р. також здобув і ступінь доктора медицини. На службу до Харківського імператорського університету Ванноті був

запрошений попечителем Харківського навчального округу С. Потоцьким ще до його відкриття, а прибув до міста у травні 1805 р. [7, с. 1]

Ставши ад'юнктом кафедри анатомії, фізіології і судової медицини, а також прозектором у Харківському університеті, Л. Ванноті активно долучився до розбудови цього новоствореного вищого навчального закладу. Завдяки його зусиллям і наполегливості 1806 р. в університеті був відкритий анатомічний театр, облаштуванням якого, у тому числі й виготовленням інструментів і препаратів, він займався особисто [13, с. 9]. За півтора десятиліття роботи у Харківському університеті Л. Ванноті читав латинською мовою курси анатомії, фізіології, енциклопедії медицини, судової медицини та медичної поліції, антропології, фармакології, фармації, історії медицини і медичної словесності, а також завідував фармацевтичною лабораторією [13, с. 17–18].

З 1806 по 1813 рр. Л. Ванноті виконував обов'язки секретаря медичного факультету. У 1810 р., після смерті професора Г. Корритарі, він отримав кафедру фармакології, рецептури та історії медицини, на якій викладав до самої своєї кончини. 1811 р. він був затверджений на посаді екстраординарного професора, а вже через рік – призначений ординарним професором фармакології і пов'язаних з нею наук [7, с. 2]. 1807 р. Ванноті у співавторстві з професором В. Ф. Дрейсигом підготував ґрунтовну доповідь на тему «Про жакливе забруднення міста Харкова, яке породжує різні хвороби» [13, с. 12].

У 1818 р. Л. Ванноті виступив на щорічних урочистих зборах університету з актовою промовою «Про ймовірну виліковність майже усіх хвороб». Помер Л. Ванноті після тривалої хвороби 1819 р. у віці 48 років. Причому, поважний професор пішов з життя, знаходячись у крайніх злиднях – у його дружини навіть не було коштів на його поховання [13, с. 20]. Як зазначає видатний український історик, професор Д. Багалій, Л. Ванноті був відданим науці ученим, що належав до тих небагатьох іноземних професорів, які оволоділи російською мовою та «увійшли в інтереси російського суспільного життя» [11, с. 820].

Таким чином, першим професорам і викладачам медичного факультету Харківського імператорського університету доводилося за відсутності необхідної інфраструктури розробляти і налагоджувати навчальний процес майже з нуля. Оскільки упродовж 1805–1811 рр. повноцінного регулярного навчального процесу на медичному факультеті не було, то представники його професорсько-викладацького корпусу займалися в цей період переважно науковою та організаційною роботою. Завдяки їм в університеті були відкриті терапевтична і хірургічна клініки, анатомічний театр та анатомічний музей, лабораторії і кабінети, а також виготовлена або закуплена (у тому числі й з-за кордону) чимала кількість медичних інструментів, приладів та препаратів.

Характерною особливістю було те, що більшість фундаторів вищої медичної освіти на території Наддніпрянської України склали іноземні учені, оскільки вітчизняних науково-педагогічних кадрів відповідної підготовки і кваліфікації у ті часи гостро бракувало. Також більшість тогочасних учених-медиків Харківського університету поєднували освітню й наукову діяльність з медичною практикою, причому, іноді лікуючи людей на безоплатній основі. Отже, зусиллями перших науково-педагогічних працівників медичного факультету Харківського імператорського університету на початку XIX ст. був закладений фундамент для подальшого розвитку, як власне цього вищого навчального закладу, так і в цілому української медичної освіти і науки.

Список використаних джерел

1. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX століть: Навч. посіб. / В. І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с. 2. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К.: Институт истории Украины, 1991. – 172 с. 3. Пилипчук О. Я. Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи – перша третина XX ст.): Навч. посіб. з українознавства / О. Я. Пилипчук, О. Ф. Коновець, Л. П. Яресько. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 80 с. 4. Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 1. – Стб. 264–301. 5. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков: Паровая типография и литография «Зильберберг», 1893–1898. – 1204 с. 6. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Типография фирмы «Адольф Дарре» (Издание Харьковского университета), 1906. – 329 с. 7. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багаля. – Харьков: Типография «Печатное дело» князя К. Н. Гагарина (Издание Харьковского университета), 1905–1906. – V, 471, 314, XVI с. 8. Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования / А. Рославский-Петровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – № 7. – С. 1–36. 9. Фойгт К. К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года / К. К. Фойгт. – Харьков: Типография Харьковского университета, 1859. – 173 с. 10. Роммель, К.-Д. фон. Пять лет из истории Харьковского

университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815) / К.-Д. фон Роммель. – Харьков: Типография Харьковского университета, 1868. – 111 с. 11. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2 (1815–1835 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков: Паровая типография и литография «М. Зильберберг и сыновья», 1904. – 1204 с. 12. О разрешении затруднений, происходящих от разнообразия экзаменов медицинских в Главном медицинском управлении и в университетах [22 августа 1808 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 1. – Стб. 481–485. 13. Попов М. А. Первый профессор анатомии в императорском Харьковском университете Людвиг Осипович Ванноти / М. А. Попов. – Харьков: Паровая типография и литография «Зильберберг», 1900. – 29 с.

Вадим Жук

НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРСКО-ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА МЕДИЦИНСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ХАРЬКОВСКОГО ИМПЕРАТОРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ВНАЧАЛЕ ЕГО СУЩЕСТВОВАНИЯ

В статье рассматривается профессиональная деятельность научно-педагогических кадров медицинского факультета Харьковского императорского университета в первые годы его существования. Освещаются их образовательная, научная и практическая работа, уровень квалификации и вклад каждого из них в дело развития инфраструктуры этого высшего учебного заведения и организации и развития учебного процесса в нём. Анализируется роль первых харьковских ученых-медиков в процессе становления высшего медицинского образования на территории Поднепровской Украины.

Ключевые слова: Харьковский университет, медицинский факультет, профессор, преподаватель, адъюнкт.

Vadym Zhook

SCIENTIFIC-EDUCATIONAL ACTIVITY OF PROFESSOR'S STAFF OF MEDICINE FACULTY OF KHARKIV IMPERIAL UNIVERSITY AT THE BEGINNING OF HIS ESTABLISHING

The article deals with professional activity of scientific-pedagogical staff of Medical faculty of Kharkiv Imperial University at the first years after establishing. It is reviewed their educational, scientific and practical work, qualification level and contribution each of them to the creating of University's infrastructure, forming and developing educational process there. The role of first Kharkiv's scientist-medic is analysed during the process of formation higher medical education on the area of Dnieper Ukraine.

Key words: Kharkiv University, Medicine faculty, professor, educators, adjunct.

УДК 001.891:061.62(091)(477.53)

Володимир Шульга

**ВИТОКИ СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОСЕРЕДНИЦЬКОГО БЮРО ТА
ВИПРОБУВАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ НЬОМУ
(ДО 135-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ)**

Методом історико-наукового аналізу розглянуто передумови появи Організаційно-посередницького бюро та випробувальної комісії при ньому, заснованого при Комітеті сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, якому цього року виповнюється 135 років. Окреслено основні принципи діяльності, здобутки та досягнення у галузі рослинництва.

Ключові слова: організаційно-посередницьке бюро, випробувальна комісія, Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, сільськогосподарська дослідна справа, аграрна галузь.

У цьому році своє 135-річчя від дня заснування відзначає Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Це видатне творче об'єднання стало справжнім явищем у вітчизняному галузевому науково-освітньому та культурному середовищі. Воно розпочало свою генеруючу консолідуючу діяльність із 1880 р. не тільки в регіоні, але і для потреб Воронезької, Катеринославської, Курської та Полтавської губерній та області війська Донського. Йдеться про території, де значну частину населення і до сьогодні становлять українці.

У наукових працях багатьох вітчизняних дослідників предметом досліджень ставали різні аспекти науково-організаційної діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості багатьох вітчизняних дослідників [1–5]. У розгалуженій структурі товариства від 1912 р. існував важливий дорадчий орган – комітет сільськогосподарського рослинництва, який сприяв розвитку сільськогосподарського рослинництва на наукових основах, насамперед, для півдня країни у межах діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.

Методом історико-наукового аналізу із залученням доступних матеріалів з архівних та періодичних джерел концептуально розкрито внесок Організаційно-посередницького бюро та випробувальної комісії при ньому, що діяли при комітеті сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості для організаційного ствердження вітчизняного галузевого дослідництва на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Згідно з положеннями статуту Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, відповідно до його § 49 [6], на засіданні загальних зборів 16 березня 1912 р. засновано комітет сільськогосподарського рослинництва. Він розташовувався за адресою: м. Харків, вул. Московська, 10 [7, с. 453]. Уже наприкінці 1913 р. до складу комітету сільськогосподарського рослинництва входило 70 осіб. Серед його засновників значаться видатні діячі аграрної науки: П. Будрін, О. Гельмер, Г. Дібольт, А. Зайкевич, Б. Єнкен, М. Резніков та ін. [8, с. 128]. Комітет сільськогосподарського рослинництва проводив відповідні заходи із розвитку галузі рослинництва, репрезентував її здобутки та працював над удосконаленням технологій вирощування галузевої продукції.

Уже на першому з'їзді з сільськогосподарської дослідної справи Південного Сходу європейської Росії та Північного Кавказу, що відбувся упродовж 24–26 травня 1912 р. у Ростові-на-Дону, за дорученням комітету сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості було винесено на розгляд наукової громадськості доповідь про створення організаційно-посередницького бюро та випробувальної комісії при ньому [9]. Слід відмітити, що зібрання цілком підтримало основні положення інформаційного повідомлення Б. Єнкена.

Основним завданням новоутворення ставило виписування та облаштування дослідних установ і господарств. При ньому була заснована комісія зі спільного випробування пристроїв і машин, що застосовувалися у дослідних інституціях, насінневих та селекційних господарствах.

Організаційно-посередницьке бюро входило до складу комітету сільськогосподарського рослинництва і було однією з його установ. Воно мало на меті сприяти, базуючись на раціональній організації, облаштуванню дослідних установ, господарств, контрольних станцій, технічних лабораторій та інших подібних установ. У свою чергу, новоутворення надавало підтримку

вищезазначеним інституціям в отриманні необхідної інформації; складало проекти пристроїв й устаткування, програми робіт; виконувало посередницькі функції щодо виписування обладнання на замовлення установ; облаштовувало склади, майстерні, агентури, контори. Варто наголосити на популяризаційній діяльності організаційно-посередницького бюро. За його ініціативою та безпосередньою підтримкою проводилися виставки, конкурси, запрошувалися провідні діячі аграрної науки для проведення бесід і лекцій на актуальні галузеві теми. Крім того, бюро займалося видавничою діяльністю. Під його егідою виходили наукові праці, друкувалися звіти, розроблялися плакати та інше наочне приладдя, що мало стосунок до основної діяльності установи. Значну допомогу надавала довідкова бібліотека та участь фахівців відповідних галузей у різних проектах, що стосувалися роз'яснювальної роботи з місцевим населенням та зацікавленими організаціями.

Склад організаційно-посередницького бюро визначався загальними зборами комітету сільськогосподарського рослинництва та його правлінням. Фінансування новоутворення здійснювалося від нарахувань: 1) профільного комітету; 2) одноразових і постійних внесків установ та осіб, які користувалися його посередницькими послугами; 3) із відсотків, нарахованих на виписані предмети; 4) зі сплати за складання проектів, планів, кошторисів та інших робіт; 5) із доходів від складів і майстерень. У свою чергу, кошти бюро поділялися на три фракції: 1) запасний фонд, в який відраховувався визначений відсоток від обороту і внески установ, що користувалися послугами бюро; 2) щорічні витрати на ведення справи, що визначалися щорічним кошторисом та 3) оборотні кошти, необхідні для проведення його операцій [9, с. 450].

Варто зазначити, що при організаційно-посередницькому бюро була створена випробувальна комісія. Вона виділялася зі складу бюро і поповнюється відповідними фахівцями, кількість яких визначалася комітетом сільськогосподарського рослинництва. Комісія створювалася з метою організації та виконання випробувань пристроїв і машин, що застосовувалися вищезазначеними установами. Випробувальні операції проводилися як комісією, так і окремими (за згодою з останньою) дослідними установами. Комісія зосереджувала свою діяльність на складанні програми випробувань, погодженні її з дослідницькими інституціями. У ній знаходили відображення пристрої та машини, призначені для випробування, які розподілялися між інституціями для проведення випробувань. До того ж, були визначені умови цих експериментів і складений відповідний кошторис. Комісія робила зведені звіти отриманих від випробувань матеріалів і надсилала їх зацікавленим установам. Витрати на випробувальні операції покладалася на комісію та інституції, що проводили випробування устаткування згідно з кошторисом та розрахунками, які складали за спільною згодою.

Зауважимо, що облаштування подібного бюро було нелегкою справою. Багато часу приділялося науково-організаційній діяльності. Випробувальна комісія була нерозривною ланкою новоутворення. Потреба в її облаштуванні була більш гострою, ніж у самому бюро. На початку ХХ ст. проблематика випробування устаткування набула особливої актуальності. Оскільки багато вітчизняних науково-дослідних установ по суті просто дублювали одне одного, одночасно тестуючи новітнє обладнання. Для того, аби покращити стан галузевого дослідництва, і було вирішено заснувати Комісію з випробування устаткування. Це, у свою чергу, мало об'єднати структурні спеціалізовані одиниці сільськогосподарської дослідної справи – дослідні установи, селекційні і насінневі господарства, колективні дослідні тощо. Передбачалося, що при згуртуванні зусиль у галузі рослинництва можна досягти чималих здобутків та використовувати різноманітний, досить цінний досвід спеціалістів багатьох дослідних інституцій, які, згідно з «Положенням» Організаційно-посередницького бюро, ставали його членами. Таким чином, досягалася цілеспрямована, далекоглядна мета ініціаторів створення вищезазначених структурних підрозділів задля згуртування дослідницьких закладів для подальшого розвитку аграрної науки та дослідної справи.

Серед здобутків комісії з випробування устаткування можна виділити те, що завдяки зосередженню в одному місці виписок (а вони переважно охоплювали закордонні товари) можна було досягти значного здешевлення предметів при визначенні їхньої якості. Крім того, вкрай важливим у діяльності організаційно-посередницького бюро стало значне спрощення праці окремих представників дослідних полів і господарств з облаштування інституцій, оскільки розробкою відповідних проектів займалося новоутворення за участю кращих фахівців у відповідних галузях. Також вони опікувалися налагодженням співпраці із закордонними фірмами, проводили аналітичні огляди їхньої діяльності та окреслювали майбутніх перспективних партнерів. Таким чином, з організацією філій спрощувалися й деякі технічні аспекти та питання комерційного характеру. Цілком зрозуміло, що об'єднання і систематизація таких випробувань могла усунути вищезазначені недоліки і надати можливість здійснювати різні випробування з найменшим залученням коштів і сил та у більшому обсязі тощо.

На чолі принципів заснування бюро і комісії стояла добровільна згода зацікавлених установ, фондів, фахівців. Спочатку спільної співпраці з дослідними інституціями було створено спільне виписування пристроїв і машин та їх випробування. Виконавчим органом, відповідно до положення,

був комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [7, с. 455]. Крім того, бюро займалося складанням планів і кошторисів з устаткування відповідних установ, маючи постійний склад службовців. У разі необхідності планувалося додатково облаштувати склади і майстерню.

Науково-організаційна діяльність організаційно-посередницького бюро здійснювалася наступним чином. Виписки проводилися через бюро, при відрахуванні невеликого відсотка на витрати з випускання у запасний фонд. Відправку предметів здійснювали безпосередньо з місця замовлення. Аналогічним чином відбувалися й випробування. Базуючись на попередній діяльності дослідних установ, результати яких неодноразово ставали предметом дискусій членами бюро, складався список, кошторис і програма випробування різних машин і апаратів. Бюро зверталось до всіх дослідних інституцій з проханням висловити свою принципову згоду на участь у випробуваннях. У свою чергу, дослідницькі установи вносили доповнення і зміни до програми і кошторису, визначали групу товарів, у випробуванні яких вони бажають брати участь. Крім того, визначалася сума, яку слід було внести кожній установі. У цей же час відбувалося визначення організацій, які могли проводити ті чи інші дослідження. Зібраний матеріал надходив у бюро, яке згодом систематизувало відомості і сприяло якнайшвидшому проведенню випробувань та інформувало зацікавлені установи у прийнятих рішеннях.

Таким чином, на початковому науково-організаційному етапі планувалося об'єднати дослідні інституції щодо спільних виписок пристроїв і машин та їх випробування, поряд зі створення центрального апарату, який би займався організацією, облаштуванням й наданням організаційно-посередницьких функцій. Саме з цією метою провідні аграрії згуртували свої сили для подальшого розвитку галузі рослинництва та сільськогосподарської дослідної справи загалом. Як наслідок, облаштували спочатку комітет сільськогосподарського рослинництва Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, а пізніше – організаційно-посередницьке бюро для випускання і облаштування новітнім устаткуванням дослідних інституцій та випробувальної комісії пристроїв і машин при ньому.

Список використаних джерел

1. Головка А. Сельско-хозяйственные общества Харьковской губернии / А. Головка. – Харьков: Из-во Харьковской земской управы, 1910. – 136 с.
2. Грищенко Т. Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у житті та творчій діяльності М.М. Вольфа у 1915–1919 рр. / Т. Грищенко // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. ... / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – 2012. – Ч. 3. – С. 83–85.
3. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. О. Куліков. – Х., 2005. – 19 с.
4. Кунець В. В. Сільськогосподарські товариства Харківської губернії на початку XX ст. / В. В. Кунець // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. – С. 129–130.
5. Поштаренко Д. В. Досвід Харківського товариства сільського господарства у розвитку тваринництва Харківщини у кінці XIX – на початку XX ст. / Д. В. Поштаренко // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. ... / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – 2012. – Ч. 3. – С. 121–123.
6. Устав Харьковского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Харьков, 1879. – 15 с.
7. Енкен Б. К. О комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства / Б. К. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону. – 1913. – С. 453–457.
8. Отчет Комитета сельскохозяйственного растениеводства за 1913 год // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. 1913, вып. IX. Деятельность общества за 1913 г. – Х.: Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченка, 1914. – 128–132.
9. Енкен Б. Об организационно-посредническом Бюро и испытательной комиссии при нем / Б. Енкен // Труды 1-го съезда по сельскохозяйственному опытному делу Юго-Востока Европейской России и Северного Кавказа, 24–26 мая 1912 г. – Ростов-на-Дону. – 1913. – С. 446–452.

Владимир Шульга

ИСТОКИ СОЗДАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПОСРЕДНИЧЕСКОГО БЮРО И ИСПЫТАТЕЛЬНОЙ КОМИССИИ ПРИ НЕМ (К 135-ЛЕТИЮ ХАРЬКОВСКОГО ОБЩЕСТВА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ)

Методом историко-научного анализа рассмотрены причины возникновения Организационно-посреднического бюро и испытательной комиссии при нем, основанного при Комитете сельскохозяйственного растениеводства Харьковского общества сельского хозяйства и

сельскохозяйственной промышленности, которому в этом году исполняется 135 лет. Определены основные принципы деятельности, достижения и успехи в области растениеводства.

Ключевые слова: Организационно-посредническое бюро, испытательная комиссия, Харьковское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности, сельскохозяйственное опытное дело, аграрная отрасль.

Volodymyr Shulga

IN THE ORIGINS OF THE ORGANIZATIONAL AND INTERMEDIARY BUREAU AND ITS TESTING COMMISSION (FOR 135TH ANNIVERSARY OF KHARKIV SOCIETY OF AGRICULTURE AND AGRICULTURAL INDUSTRY)

The prerequisites of appearance of the Organizational and intermediary bureau and the testing commission at it, established by the Committee of agricultural crop of Kharkiv society of agriculture and agricultural industry, which this year celebrates 135th anniversary are considered by the method of historical and scientific analysis. The basic principles, achievements and advances in crop production are observed.

Key words: the Organizational and intermediary bureau, the testing commission, Kharkiv society of agriculture and agricultural industry, agricultural research case, agriculture.

УДК 796.5 (477)

Ганна Чепурда

ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ПЛАНІВ ЗАЛІСНЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено втілення в життя планів заліснення степових та лісостепових регіонів України у період після закінчення Другої світової війни відповідно до «великого плану перетворення природи». Показані заходи радянської влади по створенню системи полезахисних лісосмуг, передбачених «Великим планом перетворення природи».

Ключові слова: «великий план перетворення природи», лісонасадження, меліорація земель, полезахисні лісосмуги, протиерозійні роботи.

Після закінчення Другої світової війни, наряду з ліквідацією її наслідків, в колгоспах та радгоспах України були відновлені у великих розмірах роботи по створенню лісозахисних насаджень. Лісомеліоративні заходи передбачали звичайно закладку стокорегулюючих прибалкових та приярних лісових смуг, створення суцільних насаджень по ярам, балкам, берегам річок, біля ферм, по берегам ставків та водосховищ.

Метою статті є розкриття специфічних особливостей втілення в життя планів заліснення регіонів України у період після закінчення Другої світової війни відповідно до «Великого плану перетворення природи».

У свій час до порушеної нами проблеми зверталися Д. Гак, І. Романенко, Л. Сумський, Ф. Кошелєв, П. Вакулук, В. Литвин, Б. Кіндюк [1]. Водночас сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дозволяють висвітлити раніше маловідомі сюжети та зробити нові висновки щодо наслідків реалізації «Великого плану перетворення природи» для українських земель.

З метою складання проектів на лісорозсадники і лісосмуги в Україні у 1949 р. організовано республіканський трест «Агролісопроект». З кінця 1940-х рр. різко збільшився випуск машин і механізмів для потреб лісового господарства [2, с. 133].

До штатів сільськогосподарських органів від машинно-тракторних станцій до Міністерства сільськогосподарства УРСР введено посади спеціалістів-агролісомеліораторів. Посади таких же спеціалістів були введені в обкомах партії, а в ЦК КП(б)У було створено сектор полезахисного лісорозведення.

У лісогосподарських та лісотехнічних інститутах і технікумах України різко збільшили набір на лісогосподарські та лісомеліоративні факультети, а в кількох сільськогосподарських вишах України були відкриті лісомеліоративні факультети [2, с. 134].

У 1948 р. посадка полезахисних смуг була здійснена на площі 9182 га, обліснення та закріплення пісків проведено на площі 2361 га, посадка лісових насаджень по ярам та балкам проведена на площі 4737 га [3, с.4].

Упродовж 1949–1952 рр. колгоспи і радгоспи України щорічно, своїми силами, саджали і сіяли в середньому по 66000 га полезахисних лісових смуг. Посадки здійснювались як державою, так і

колгоспами. Спеціальними урядовими постановами навіть регулювалася передача лісів колгоспам. Наприклад, постановами Ради Міністрів СРСР № 3179 від 17 липня 1950 р. та Ради Міністрів УРСР від 27 липня 1950 р. № 2285 виконкомам обласних рад надавалося право здійснювати передачу укрупненим колгоспам дрібних ділянок Держлісфонду, розміром до 100 га, які знаходилися поруч з колгоспними землями, з відома органів лісового господарства. Ліси площею понад 100 га передавалися з дозволу уряду відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 906 від 25 березня 1948 р. [4, арк.41].

У кожному колгоспі та радгоспі були організовані лісомеліоративні та лісокультурні ланки. Виконання робіт по створенню лісосмуг і садіння лісокультур у колгоспно-радгоспних лісах покладалося на колгоспи та радгоспи. На проведення цих робіт держава видавала їм кредити. За договорами з колгоспами і радгоспами лісопосадка та догляд за ними могли проводити машинно-тракторні станції і ці показники включалися їм у плани [2, с.132].

Так, у Київській області тільки під час весняного сезону 1949 р. було посаджено 3058 гектарів полезахисних лісових смуг [5, арк. 6]. Починаючи з 1949 р. щорічна площа лісопосадок у 3–4 рази перевищує обсяг рубок стиглого лісу [2, с.114].

Навесні 1950 р. колгоспи Запорізької області на своїх полях посадили і посіяли 7153 гектари полезахисних лісосмуг, виконавши річний план на 119,2 %. Велика робота була пророблена в Запорізькій області і по облісенню ярів і балок та насадженню лісу на пісках. В області не було плодоносних насаджень дуба. Восени 1950 р. область отримала до 800 тонн жолудів із лісгоспів півночі України [6, арк.54].

Практикувалася «шефська допомога колгоспам», коли лісники закладали лісові полоси. Наприклад, лісники Олександрівського лісгоспу на Кіровоградщині у 1950 р. заклали лісових полос на площі 3,2 га, саджанці на яких прийнялися на 97 %, а також взяли під лісорозвідник 0,5 га, отримавши вихід посадкового матеріалу на 120 % вище плану [6, арк.98]. У 1950 р. Ширяєвська ЛЗС на Одещині виконала план тракторних робіт на 117 %, перевиконали план посівів та посадки лісу, досягли приживлюваності лісу на 83 % [6, арк.71].

Праця лісничих стимулювалася. Так, у 1950 р. 6 працівників дільниці на Ворошиловоградщині за висадження сосни на площі 34 га, на якій показник сходження досяг 85 % отримали премію у розмірі 6 тис. крб. [6, арк. 37].

15.03. 1949 р. заступник міністра лісового господарства УРСР у доповідній записці зазначав, що у порівнянні з довоєнним періодом план посіву та посадки лісу збільшився у 2 рази (1 10000 гектарів проти 54 тис. га у 1940 р.), а план цих же робіт по степовим областям збільшився більше ніж утричі.

У 1949 р. організовано 15 лісозахисних станцій, а постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 р. намічено організувати у 1950 р. – 20, 1951 р. – 25 лісозахисних станцій [7, арк. 45].

При вирощуванні лісів вперше почали широко використовувати різні машини [8, с.128]. Зі стенограми республіканської наради працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР від 5–6 серпня 1949 р., новоутворена Черкаська лісозахисна станція стала до роботи 28 березня 1949 р. Вже на початку роботи вона мала 16 тракторів, 10 плугів, 9 культиваторів, багато борін. На 15 березня 1949 р. станція була повністю укомплектована керівним та обслуговуючим персоналом, в першу чергу трактористами та причіплювачами. Отже станом на 1 липня 1949 р. станція виконала план з розкорчування – 214 га, оранки – 767 га, культивуваці – 638 га, боронування – 1192 га, тобто якщо взяти до уваги, що план у них був 10051 гектарів, то на той час вони його виконали 6753 га або 57 % [9, арк. 57].

Полезахисні лісові насадження, їх вирощення найбільшого розмаху досягло у 1949–1952 рр., після виходу у світ постанови Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. про план перетворення природи. Відповідно до реалізації «великого плану перетворення природи» детально розписано де, яку лісосмугу із яких деревних порід вирощувати.

Упродовж 1949–1952 рр. колгоспи і радгоспи України щорічно своїми силами саджали і сіяли в середньому по 66000 гектарів полезахисних лісових смуг [8, с.159]. Це було вдвічі більше, ніж передбачалося урядовим планом.

Для створення державних, колгоспних та радгоспних захисних лісових смуг та облісення ярів, балок, берегів озер та рік у степових та лісостепових районах УРСР необхідна була маса посадкового матеріалу: сіянців деревних, чагарникових та плодкових порід, асортимент яких жорстко регламентувався. Підбиралися дерева й чагарники, які добре приживалися в ярах та на крутосхлах, були надзвичайно посухостійкими. Так, для створення колгоспних та радгоспних захисних смуг була розіслана на місця детальна рекомендація які саме і в яких районах саджати деревно-чагарникові породи [3, с.15–17].

У постанові Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України пропонувалось звернути особливу увагу на розведення у степових районах України дуба, як найбільш цінної та довговічної породи [9, с. 14]. Так, у доповідній записці заступника міністра лісового господарства УРСР від 15 березня 1949 р. зазначається наступне: «У відповідності з планом, затвердженим постановою ЦК КП(б)У від 1 березня 1949 р. Міністерство лісового господарства Української РСР зобов'язане відпустити колгоспам із своїх лісхозів для весняних робіт 100 тонн жолудів та 24280 тис. штук посадкового матеріалу» [7, арк. 13]. Крім того при посадках захисних насаджень рекомендувалось вводити 10–15 % плодкових дерев та чагарників [7, арк. 14]. З довідки сільськогосподарського відділу КПУ про виконання постанови Ради Міністрів від 20 жовтня 1952 р. № 3484 «Про створення нових та використання існуючих насаджень горіхоплідних порід» видно, що для посадки в полезахисних лісосмугах намагалися садити дерева горіхових порід.

З впровадженням у життя «великого плану перетворення природи» на теренах України організувалась ціла супутня галузь в лісовому господарстві – розсадники, які також потребували чималих площ. Із вже згаданої нами вище доповідної записки заступника міністра від 15 березня 1949 р. черпаємо наступне: «Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1948 р. та постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 20 січня 1949 р. організуються 50 великих агролісомеліоративних розсадників на площі 4000 гектарів для забезпечення посадковим матеріалом лісгоспів та колгоспів» [3].

Упродовж 1949–1950 рр. в Україні організовано 2685 колгоспних, міжрадгоспних і державних лісорозсадників загальною площею 22780 га, створено 69 лізозахисних станцій, кілька степових лісгоспів і десятки степових лісництв, укомплектованих спеціалістами та необхідною технікою [2, с. 133].

Про те, настільки дієвим був захист від суховіїв лісосмугами, а лісові насадження ставали могутнім фактором регулювання ґрунтових вод, працівники сільського господарства могли пересвідчитися вже на своєму власному досвіді. Колгосп ім. Т. Шевченка Близнюківського району Харківської області у 1948 р. зібрав з площі 785 га, яка знаходилась під захистом молодих лісових смуг, зернових культур по 16,8 центнера з кожного гектара, а сусідній з ним колгосп «Червоний прапор», який не мав полезахисних лісових смуг, в тому ж році зібрав на своїх полях тільки по 10,5 центнерів з гектара [10, с. 5]. Колгосп ім. М. Будьонного Березівського району Одеської області, маючи на своїх полях 30 га полезахисних смуг, у 1948 р. під захистом цих смуг виростив озиму пшеницю по 30–33 центнери з кожного гектара, а на ділянках, не захищених смугами, урожай озимої пшениці вирощено по 21,7 центнера з гектара. Колгосп «Запорожець» Старобешівського району Сталінської області на полях, оточених полезахисними лісовими смугами, у 1947 р. зібрав урожай озимої пшениці по 40 центнерів з гектара, а з полів, не захищених полосами, по 21 центнеру з гектара.

На Присиваській агролісомеліоративній станції (Херсонщина), де у 1949–1951 рр. створено повну мережу лісосмуг, урожайність зернових була на 7–9 центнерів з одного гектара вища, ніж у Генічеському районі [8, с. 167].

Силами працівників Нижньо-Дніпровської станції Українського науково-дослідного інституту була проведена значна робота, що мала практичне значення. Інститутом був розроблений метод щільового внесення на ближній поверхні ґрунтів шляхом глибокої передпосадкової оранки. Цей метод відкривав перспективи в області заліснення пісків та мав добрі показники [11, арк. 116].

Але вже навіть на початковому етапі виконання «Великого плану перетворення природи» почали виникати певні труднощі. Так, із стенограми першої міжобласної кушової наради робітників лісного господарства України по захисному лісонасадженню від 12 лютого 1951 р. випливає, що, наприклад, по Харківському міжобласному управлінню лісового господарства, яке проводило роботу на території двох областей, Харківської та Полтавської, і до складу якого входило 14 лісгоспів, 4 діючих лізозахисних станцій, 10 крупних розсадників, підлеглих лісгоспам та 4 берерклетових господарств, план обліснення за 1950 р. був виконаний по Харківській області на 42,6 %, а по Полтавській на 50,7 %. При цьому загальний план заліснення державної смуги Білгород – Дон в межах Харківської області упродовж 1950 р. виконано вже на 80 % [6, арк. 79].

План посадки захисних лісових насаджень в Тернопільській області на 1962 рік для колгоспів області було доведено до 2275 га, а виконано план лише на 6 % [12, арк. 131].

Із 22,8 тис. гектарів насаджень загинуло 2,2 тис. га. Приживлюваність решти складала в середньому по Україні 70 % [13, арк. 174].

На початку 1950-х рр. у лісництві зіткнулися з проблемою загибелі нових насаджень. Так, про це говорилося на Першій міжобласній кустарній нараді робітників лісового господарства України по захисному лісонасадженню, яка проходила 12 лютого 1951 р. Вказувалося на загибель насаджень сосни в Ізюмському лісництві площею до 38 тис. га, у Куйбишевському лісництві 800 га нових насаджень шовковиці були пошкоджені гусінню [6, арк. 61]. В урядовій довідці зазначалось, що не

зважаючи на багатозначність лісових насаджень, вони все ще створювались у незначних обсягах, а там де вони були, їх знищували шляхом випасу худоби чи навіть вирубування [14, арк. 11].

Часто непродумано порушувалася сівозміна, знищувалися лісові смуги. Лише за квітень – вересень 1951 р. органами Міністерства сільського господарства УРСР виправлено внутрішньогосподарський землеустрій 69 колгоспів і перероблено його проекти у 210 колгоспах [15, с.18].

Характерними були й фінансові негаразди. Як доповідав директор Черкаської лісозахисної станції Київського управління на республіканській нараді працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР, лісозахисні станції «із самого початку свого існування були представлені самі собі»: Черкаська лісозахисна станція не мала спеціальних машин, не мала тракторів. Таким чином, посадка в основному здійснювалася вручну і згідно нормативів колгоспникам повинні мали заплатити по 25 крб за га. Проте план перезатверджено із закладанням механізованого шляху посадки, який передбачав лише 14 крб. за га. Таким чином, договір з колгоспниками укладався за одним планом, а оплату потрібно було здійснити після виконання робіт вже за іншим [9, арк. 56].

Як визнавалося на міжобласній нараді передовиків лісового господарства УРСР, що проходила у лютому 1953 р., Мінлісгосп незадовільно підходив до планування та постатейному фінансуванню витрат, створюючи у роботі «незрозумілості» з фондом зарплатні та адміністративно-управлінськими витратами. У свою чергу несвоєчасна виплата зарплат призводило до падіння трудової дисципліни [11, арк. 12]. Не забезпечувалася і охорона лісонасаджень від самовільного вирубування [16, арк. 9].

Особливістю радянської державної системи була та обставина, що спрямованість прийнятих рішень прямо залежала від особи керівника країни. Це положення добре підтверджується на прикладі реалізації в Україні «Великого плану перетворення природи», важливою складовою якого було полезахисне лісонасадження. У березні 1953 р. помер Й.Сталін, а нові керівники не вважали за доцільне проводити роботи зі створення штучних лісів. Реалізацією такого політичного рішення стала постанова Ради Міністрів СРСР від 20 квітня 1953 р. № 1144, якою припинялися роботи по захисному лісорозведенню. Лісозахисні станції були ліквідовані, техніку і приміщення від них забрали, посади агролісомеліораторів у всіх державних органах скоротили, а також скасували оперативну державну звітність по захисному лісорозведенню. Все це різко знизило відповідальність колгоспів та радгоспів та сільськогосподарських органів за збереження уже створених лісопосадок і проведення протиерозійних заходів. З 1953 р. майже всі колгоспи припинили виділяти агролісомеліоративні ланки. Багато колгоспів не виділяло і колгоспних лісоводів [16, арк. 9].

Інвентаризаціями було встановлено, що внаслідок послаблення уваги до цих питань загинуло 58 % лісосмуг, створених після 1949 р. Виконання робіт по захисному лісорозведенню в обсягах і у строки, які були передбачені постановою від 20 жовтня 1948 р., дало б можливість Україні створити повну систему, зокрема полезахисних лісових смуг, зберегти землю, ріки та водойми, захистити землю від вітрової та водної ерозії, звести до мінімуму шкоду від посух та суховіїв та одержувати високі та сталі урожаї. За даними лісогосподарських органів, 75 % коштів та праці, витрачених на захисне лісорозведення у 1949–1953 рр., не принесли ніякої користі. За даними П. Вакулюка, прямі збитки в цінах 1953 р. становили 18 млн крб. [17, с.485].

Також слід звернути увагу на те, що стратегія та тактика полезахисних робіт не були тоді продумані до кінця, роботи проводилися поспіхом, часто лише «для плану». Заважав волюнтаризм, схематизм і шаблон у виконанні робіт, ігнорувався віковичний досвід лісо вирощування [2, с. 135].

На Республіканській нараді працівників лісостепових областей Української РСР у серпні 1949 р., як зазначав старший лісничий Глухівського лісгоспу Хтанін, їм доручено догляд за колгоспними посадками, але у 1948 р. вони з цим завданням не впорались, бо постанова вийшла наприкінці жовтня, і починати роботи треба було взимку. Проте не було навіть фізичної можливості перевірити ґрунти взимку, в навесні ці ґрунти були підготовлені неякісно. Незважаючи на велику перевантаженість працівників потрібно було ще знаходити час для перевірки якості колгоспних посівів [9, арк.80]. У багатьох господарствах не вистачало посадкового матеріалу. Часто лісосмуги саджали з порід, що не відповідали місцевим ґрунтово-кліматичним умовам [18, арк. 486].

У 1950 р. колгоспи і радгоспи України одержали з Москви розпорядження, згідно з яким площа міжсмужних полів повинна бути не більшою 100 га. У південних районах України при такому розміщенні лісосмуг не могло бути й мови про ефективний захист ланів. По всій території України, незалежно від ґрунтово-кліматичних умов застосовувався гніздовий спосіб створення лісосмуг, запропонований так званим «народним академіком» Т. Лисенком. Наприклад, у 1951 р. планом було передбачено закласти 80 тис. га полезахисних лісових полос, з них 60 тис. га мали здійснюватись гніздовим способом. Цей план був навіть перевиконаний: всього висаджено 97,2 тис. га, з них гніздовим способом на 74,4 тис. га був здійснений посів жолудя навесні, а вже восени

колгоспи провінні були здійснити лушення та оранку ґрунтів на всіх широких міжряддях [4, арк. 174]. Проте цей спосіб не міг гарантувати бажаного результату, адже Т. Лисенко рекомендував вирощувати лісосмуги без догляду разом з зерновими сільськогосподарськими культурами і без спеціального обробітку ґрунту. Рекомендації Т. Лисенка, затверджені урядом, були для всіх виконавців обов'язковими. Держплан СРСР та Міністерство фінансів не виділяли коштів на обробіток ґрунтів і догляд за лісосмугами, а це й приводило до їх загибелі [2, с. 135].

Колегія Міністерства лісового господарства УРСР у 1951 р. створила комісію з учених і виробничників, яка обстежила полезахисні лісові смуги України і встановила, що дубочки під покровом зернових культур і без догляду ростуть дуже погано, в більшості випадків гинуть. Розглянувши матеріали роботи комісії, колегія Мінлісгоспу УРСР прийшла до висновку, що рекомендації Т. Лисенка мають антинауковий характер і приносять колосальну шкоду. Колегія запропонувала підлеглим міністерству, підприємствам створювати лісосмуги та інші лісонасадження рядовим способом. Це рішення викликало в партійних, урядових, особливо у наукових колах, де всі посадки займали прихильники Т. Лисенка, значне незадоволення [2, с. 137]. Більша частина лісосмуг, закладених за способом Т. Лисенка, загинула. Замість того, щоб зробити висновки і переорієнтуватися на перевірену практикою технологію лісовирощування, відповідні відомства та органи влади почали дискредитувати саму ідею полезахисного лісорозведення, говорилося, що воно нібито немає особливого значення і не заслуговує на увагу, яку йому приділяло.

Занепаду лісокультурної справи сприяло і те, що весною 1953 р. Міністерство лісового господарства Української РСР ліквідовано. 12 травня 1953 р. прийнято постанову Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б)У «Про припинення робіт із створення державної захисної лісової смуги на берегах річки Сіверський Донець, лісових насаджень на пісках, в ярах і балках і про припинення обов'язкового для колгоспів і радгоспів державного планування». На її підставі закривалися розсадники з вирощування саджанців, землі, вилучені у колгоспів і радгоспів під нові ліси, поверталися колишнім землекористувачам. Колгоспи та радгоспи, скориставшись моментом, значні площі лісосмуг і захисних лісонасаджень переорали або знищили худобою [2, с. 137]. З тематики наукових установ забиралися всі теми, пов'язані з цією проблемою.

З того часу полезахисне лісорозведення неодноразово зазнавало періодів короточасного піднесення і тривалого занепаду, а новостворювані лісосмуги продовжували гинути.

Цікаві дані по Луганській області наводив начальник управління лісовим господарством та лісозаготівлі України А. Симоненко. Проведена восени 1960 р. інвентаризація всіх полезахисних лісонасаджень на землях колгоспів, виявила гибель посадок приярово-балочних та висаджених на пісках на площі – 3,6 тис. га. Це пояснюється тим, що питанню захисного лісорозведення як в колгоспах, так і в районних організаціях не приділяється належної уваги [18, арк. 9]. На початку 1960-х рр. керівництво здійснило спробу виправити ситуацію, було прийнято спеціальну постанову № 1541 від 12 вересня 1960 р. «Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території УРСР» [18, арк. 1]. Проте плани посадки захисних лісових насаджень систематично не виконувались. Дійшло до того, що в ряді областей Української РСР у 1962 р. план зі створення полезахисних лісосмуг був виконаний лише на 6–12 % [12, арк. 131].

Причини крилися у тому, що плани по створенню захисного лісонасадження нічим не підкріплювались, фактично створюючи лише додаткові проблеми для колгоспів та радгоспів. Не було створено умов для забезпечення садивним матеріалом, а механізований догляд за вже висадженими лісосмугами не здійснювався.

Таким чином, практично відразу після прийняття постанови «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР» розпочалися активні роботи з реалізації передбачених нею заходів.

Створенням полезахисних лісосмуг займалися як держава, так і колгоспи, формуючи потужну організаційну та матеріально-технічну базу, яка дозволила упродовж декількох років закласти основу системи полезахисних лісосмуг. Проте у ході реалізації в життя цих проектів проявилися й негативні чинники – шаблонне виконання вказівок щодо методів висадження лісосмуг, поспішність робіт, фінансові негаразди, волонтаризм, які призводили до зниження ефективності робіт та не дозволили завершити створення запланованої системи лісосмуг.

Список використаних джерел

1. Гак Д. В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д. В. Гак, И. Н. Романенко. – Симферополь: Крымиздат, 1952. – 117 с.; Кошелев Ф. П. Величественные сталинские стройки коммунизма и их народнохозяйственное значение / Ф. П. Кошелев. – М.: Госполитиздат, 1952. – 168 с.; Сумський Л. М. Величні будови комунізму / Л. М. Сумський. – К.: Рад. школа, 1951. – 72 с.; Вакулук П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулук. – Ф.: Поліфраст, 2000. – 624 с.; Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті

(1949–1955) / В. М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 240 с.; Кіндюк Б. В. Лісове законодавство України: історико-правове дослідження (1917–2011 рр.): автореф. дис. докт. юрид. наук 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Б. В. Кіндюк. – Х.: [б. и.], 2013. – 34 с. 2. Вакулук П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П. Г. Вакулук, В. Л. Самоплавський. – Х.: Прапор, 2006. – 384 с. 3. Постанова № 76 Ради Міністрів Української РСР та Центрального комітету КП(б) України від 20 січня 1949 року «Про єдиний план заліснювальних робіт по створенню захисних лісонасаджень, про впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водойм для забезпечення високих і сталих урожаїв у степових і лісостепових районах Української РСР». – 5105–1-77–4. 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 80, спр. 944. 5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 817. 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5105, оп. 1, спр. 265. 7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 816. 8. Вакулук П.Г. Ліс і людина / П. Г. Вакулук. – К.: Урожай, 1989. – 270 с. 9. ЦДАВО України, ф. 5105, оп. 1, спр. 88. 10. Шенников А. П. Пути увеличения кормовых ресурсов животноводства на берегах водохранилищ / А. П. Шенников // Природа. – 1954. – № 5. – С. 52–56. 11. ЦДАВО України, ф. 5105, оп. 1, спр. 512. 12. ЦДАВО України, ф. 5105, оп. 2, спр. 374. 13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 344. 14. ЦДАВО України, ф. 5106, оп. 1, спр. 360. 15. Кошелев Ф.П. Величественные сталинские стройки коммунизма и их народнохозяйственное значение. – М.: Госполитиздат, 1952. – 168 с. 16. ЦДАВО України, ф.5105, оп. 2, спр. 242. 17. Вакулук П. Г. Нариси з історії лісів України / П.Г. Вакулук. – Ф.: Поліфраст, 2000. – 624 с. 18. ЦДАВО України, ф. 5105, оп. 2, спр. 242.

Анна Чепурда

ВОПЛОЩЕНИЕ В ЖИЗНЬ ПЛАНОВ ОБЛЕСЕНИЯ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Исследовано воплощение в жизнь планов облесения степных и лесостепных регионов Украины в период после окончания Второй мировой войны в соответствии с «великим планом преобразования природы». Показаны мероприятия советской власти по созданию системы ползащитных лесополос, предусмотренных «великим планом преобразования природы».

Ключевые слова: «великий план преобразования природы», лесонасаждения, мелиорация земель, ползащитные лесополосы, противозерозионные работы.

Anna Chepurda

IMPLEMENTATION OF THE PLAN AFFORESTATION REGIONS OF UKRAINE: HISTORICAL PERSPECTIVE

There was investigated the implementation of afforestation plans of steppe and forest steppe regions of Ukraine in the period after the Second World War according to «the Great Plan of nature transformation». The following measures of the Soviet government to establish shelterbelts system provided by the Great plan of nature transformation are shown.

Key words: «The great plan to transform nature», afforestation, land reclamation, shelterbelts, erosion work.

УДК 378.14(477):002«2003/2015»(045)

Ірина Петрова, Юлія Ткач

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО, АРХІВОЗНАВСТВО» В УКРАЇНІ

У статті розглянуто основні етапи становлення та розвитку системи підготовки наукових кадрів в галузі документознавства та архівознавства в Україні. На підставі бібліографічної інформації, представленої на веб-сайтах Українського інституту науково-технічної і економічної інформації, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, здійснено кількісний та якісний аналіз захищених дисертацій на здобуття наукового ступеня зі спеціальності «Документознавство, архівознавство».

Ключові слова: Україна, документознавство, архівознавство, дисертація, наукова спеціальність.

Наукова спеціальність «Документознавство, архівознавство» затверджена на початку ХХІ сторіччя. Проте, за короткий проміжок часу вона зазнала суттєвих змін: перехід до нової галузі науки та отримання нового шифру, прийняття одразу двох паспортів спеціальності, відповідно до яких встановлюються дві галузі науки, з яких присуджуються наукові ступені. На наш погляд, вивчення цієї трансформації через кількісні та якісні показники процесу підготовки науковців з документознавства та архівознавства в Україні є актуальним питанням. Визначення тематики дисертацій на здобуття наукового ступеня за спеціальністю «Документознавство, архівознавство», динаміки їх захисту, установ, в яких він відбувався, та інше окреслює перспективні напрями документознавчих та архівознавчих досліджень.

У сучасній історіографії документознавства питання становлення та розвитку наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» знайшло відображення у публікаціях В. Бездрабко, С. Кулешова, Н. Кушнарєнко, І. Матяш, А. Соляник [1]. Автори характеризують умови виникнення спеціальності та нагальність її затвердження, висловлюють своє ставлення до процесу віднесення спеціальності до галузі науки «Соціальні комунікації», аналізують паспорти спеціальності з шифром 07.00.10 та 27.00.02, визначають напрями дисертаційних досліджень з документознавства та архівознавства. Кількісно-якісний аналіз захищених в Україні дисертацій за спеціальністю «Документознавство, архівознавство» представлений у статті Л. Філіпової «Сучасні дисертаційні дослідження зі спеціальності «Документознавство. Архівознавство» в Україні: деякі підсумки», яку дослідниця опублікувала у науково-практичному журналі «Вісник Книжкової палати» в 2014 р. Хронологічними межами цього аналізу є 2008–2013 рр. Вважаємо, що для відтворення цілісного уявлення процесів становлення, сучасного та подальшого розвитку наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство», персонального вкладу у формування системи підготовки наукових кадрів в галузі документознавства та архівознавства, необхідно вивчити повний часовий проміжок – від дати включення до переліку спеціальностей, за якими проводяться захисти дисертацій до сьогодні. В нашому дослідженні цей період датується з жовтня 2002 р. до першої половини 2015 р.

Метою статті є характеристика основних етапів розвитку наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство», а також кількісно-якісний аналіз захищених дисертацій з шифрами спеціальності 07.00.10 та 27.00.02. Зауважимо, що до переліку кваліфікованих наукових робіт не включено дисертації, в яких розглядалися проблеми документознавства та архівознавства, але захист відбувався у спеціалізованих радах за іншими спеціальностями.

Поява наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» була ініційована співробітниками Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД). У 1998 р. вони розробили проект «Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України» [2]. Автори концепції вважали доцільним введення спеціальностей «Архівознавство» і «Документознавство» до номенклатури спеціальностей Вищої атестаційної комісії України (ВАК), відкриття спеціалізованої вченої ради з правом проведення захистів дисертацій за цими спеціальностями.

Важливою подією стало затвердження Постановою президії ВАК від 9 жовтня 2002 р. № 9–11/9 паспорта спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство», розробником якого був колектив науковців УНДІАСД (керівник – завідувач відділу документознавства інституту, доктор історичних наук, професор С. Кулешов) [3]. Формула спеціальності за паспортом визначає галузь науки як ту, що вивчає сутність, закономірності, засоби та форми функціонування документа в

оперативному та архівному стані документально-інформаційних систем і комунікацій як в історичному, так і в сучасному соціокультурному процесі [4].

Поява паспорта спеціальності зробила можливим підготовку наукових кадрів із документознавства та архівознавства, проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. У 2003 р. на базі УНДІАСД відкрито спеціалізовану вчену раду К 26.864.01, одним з напрямів діяльності якої було прийняття до розгляду та проведення захисту вищезазначених дисертацій за спеціальністю 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» [5]. Саме з шифром 07.00.10 захист дисертаційних досліджень відбувався з 2004 р. до другого кварталу 2008 р, що наочно представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Дисертації, захищені за спеціальністю 07.00.10 «Документознавство, архівознавство»

№ з/п	Тема	Автор	Установа, в якій проведено захист, рік
1.	Науково-методичні засади комплектування державного архіву (на прикладі Державного архіву м. Києва)	Купченко Віра Петрівна	УНДІАСД (м. Київ), 2004
2.	Переліки документів у діловодстві: історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки	Сельченкова Світлана Вікторівна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
3.	Використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України: науково-методичні засади, напрями та форми (1993–2004 рр.)	Юдіна Лариса Миколаївна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
4.	Керування документацією за кордоном: історія, законодавство, теоретичні основи та технології	Антоненко Ірина Євгенівна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
5.	Документальні фонди музеїв Київщини: історія формування, склад, організація, використання	Діденко Людмила Михайлівна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
6.	Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи	Кисельова Алла Анатоліївна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
7.	Культура діловодства в сучасних установах України: становлення, технологія, організація, керування	Палеха Юрій Іванович	УНДІАСД (м. Київ), 2005
8.	Музичний документ: визначення поняття, класифікація та методика описування (на прикладі архівної спадщини композитора Ю. С. Мейтуса (1903–1973))	Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
9.	Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття	Загорецька Олена Михайлівна	УНДІАСД (м. Київ), 2005
10.	Розвиток інноваційних технологій у формуванні інформаційних архівних ресурсів України (1991–2003 рр.)	Сукало Алевтина Миколаївна	НБУВ (м. Київ), 2005
11.	Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825–2003 рр.)	Солодова Віра Владленівна	УНДІАСД (м. Київ), 2006
12.	Веб-сайт обласної державної адміністрації України як документально-інформаційна система: засади функціонування, структура, зміст	Чекмарьова Любов Олександрівна	УНДІАСД (м. Київ), 2008
13.	Документаційне забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку	Петрова Ірина Олександрівна	УНДІАСД (м. Київ), 2008

Отже, упродовж з 2004 р. – до початку другого кварталу 2008 р. захищено 13 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.10 –

документознавство, архівознавство, з яких 4 стосувалися питань архівознавства, а 9 були присвячені документознавчій проблематиці. Більшість дисертацій, а саме 12 з 13, були захищені в УНДІАСД, 1 дисертація була захищена в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ). У географічному аспекті всі 13 дисертацій були захищені у м. Києві. За хронологічним показником найбільш результативним виявився 2005 рік, в цілому: 2004 рік – 1 дисертація, 2005 рік – 9 дисертацій, 2006 рік – 1 дисертація, 2008 рік – 2 дисертації. Актуальними питаннями, яким присвячені дисертаційні дослідження цього періоду, стали: вивчення процесів пов'язаних з документуванням управлінської інформації та організації роботи зі службовими документами як в Україні, так і за кордоном; нормативно-правове регулювання цих процесів та розкриття їх сутності в історичному контексті; дослідження конкретних видів документів та інформаційних архівних ресурсів. Науковими керівниками здобувачів ступеню кандидатів наук були доктори історичних наук, професори Г. Боряк, С. Кулешов, І. Матяш, М. Слободяник, Ю. Корольов. За кількістю найбільш дисертацій захищено під керівництвом С. Кулешова та І. Матяш (по чотири дисертації). Цей показник свідчить про становлення наукової школи С. Кулешова (документознавча) та наукової школи І. Матяш (архівознавча).

На початку 2007 р. на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1718 «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь» на шпальтах «Бюлетня Вищої атестаційної комісії України» було опубліковано проекти наукових паспортів спеціальностей, за якими пропонувалося проведення захистів дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата й доктора наук і присвоєння вчених звань у галузі «Соціальні комунікації». Розробником виступив науково-педагогічний колектив Харківської державної академії культури – В. Шейко (керівник групи розробників), М. Дяченко, М. Каністратенко, О. Кравченко, Л. Стародубцева, О. Гаврюшенко, Л. Тишевська, О. Тортика, С. Потрашков, В. Ряполов [6, с. 247].

Результатом плідної роботи стало включення у 2008 р. спеціальності «Документознавство, архівознавство» до нової галузі науки «Соціальні комунікації», відповідно й зміна шифру спеціальності – 27.00.02. Проте, цікавим фактом стало затвердження двох паспортів спеціальності «Документознавство, архівознавство»: перший дозволяє захист дисертаційних досліджень із соціальних комунікацій, а другий – з історичних наук. Формула спеціальності за першим паспортом (умовне перерахування) – галузь науки, яка вивчає теорію, процеси та форми функціонування документа в оперативному та архівному стані документально-інформаційних систем і комунікацій, за другим – галузь науки, яка вивчає сутність, закономірності, процеси та форми функціонування документа в оперативному і архівному станах в історичному аспекті [7].

За період з другого кварталу 2008 р. до першої половини 2015 року за спеціальністю 27.00.02 – документознавство, архівознавство було захищено 29 дисертацій, з них 6 на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій. Перелік останніх представлений у таблиці 2.

Відповідно до показника «установа, де проведено захист» 5 дисертацій з 6 були захищені в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв (далі – НАКККіМ), а 1 в НБУВ. Саме НАКККіМ першою розпочала проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій [8, с. 51]. У географічному аспекті всі 6 дисертацій були захищені у м. Києві. За хронологічним показником 3 дисертації було захищено у 2011 р. та 3 дисертації було захищено в 2012 р.

Таблиця 2

Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, захищених за спеціальністю 27.00.02 «Документознавство, архівознавство»

№ з/п	Назва	Автор	Установа, де проведено захист, рік
1.	Комунікаційна система документального забезпечення управління вищим навчальним закладом	Якимюк Юлія Петрівна	НБУВ (м. Київ), 2011
2.	Навчальна документація в інтегрованому інформаційно-комунікаційному просторі вищого навчального закладу	Шелестова Анна Миколаївна	НАКККіМ (м. Київ), 2011
3.	Нормативно-правові акти в комунікаційному середовищі сучасної України	Вилегжаніна Маріанна Вадимівна	НАКККіМ (м. Київ), 2011
4.	Документально-інформаційне забезпечення туристичної галузі в Україні: соціально-комунікаційний аспект	Матвієнко Анатолій Тихонович	НАКККіМ (м. Київ), 2012
5.	Документаційне забезпечення системи управління якістю на промисловому підприємстві	Кудлай В'ячеслав	НАКККіМ (м. Київ),

		Олегович	2012
6.	Керування документацією в органах управління культурою України: соціально-комунікаційний аспект	Добровольська Вікторія Василівна	НАКККІМ (м. Київ), 2012

Тематика захищених дисертацій вказує на те, що фахові інтереси більшості здобувачів наукового ступеню кандидата із соціальних комунікацій спрямовані на дослідження комунікаційної системи конкретної галузі. Чотири дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій було захищено під науковим керівництвом доктора історичних наук, професора М. Слободяника, одна дисертація під науковим керівництвом доктора педагогічних наук, професора Л. Філіпової, одна дисертація під науковим керівництвом доктора історичних наук, професора С. Кулешова. Після затвердження нового шифру спеціальності «Документознавство, архівознавство» (27.00.02) захищено 22 дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук та 1 дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, що наочно представлено у таблиці 3.

Таблиця 3

Дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, захищених за спеціальністю 27.00.02 «Документознавство, архівознавство»

№ з/п	Назва	Автор	Установа, де проведено захист, рік
1.	Система керування електронною документацією у Федеративній Республіці Німеччина (1990–2006 рр.)	Рудюк Володимир Вікторович	НАКККІМ (м. Київ), 2008
2.	Архівно-бібліотечні зібрання української еміграції з Чехословацької Республіки: історія переміщень та опрацювання в Україні (1945–2007)	Боряк Тетяна Геннадіївна	НАКККІМ (м. Київ), 2008
3.	Архівна спадщина М. Ф. Біляшівського (1867–1926): склад, зміст та історико-культурна значущість	Примак Алла Федорівна	Центр пам'ятокознавства НАН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури (м. Київ), 2009
4.	Архівний портал ЮНЕСКО: засади створення, структура, інформаційний ресурс	Кравцова Олена Анатоліївна	НАКККІМ (м. Київ), 2009
5.	Вторинна документальна інформація з історії України в бібліографічних посібниках і архівних довідниках 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.	Політова Олена Аркадіївна	НАКККІМ (м. Київ), 2009
6.	Організація діловодства в органах державної влади Чернігівської губернії (1802–1856 рр.)	Леміш Наталія Олександрівна	УНДІАСД (м. Київ), 2009
7.	Аудіовізуальні документи як джерела інформації та організація користування ними в державних архівах України	Ємельянова Тетяна Олександрівна	УНДІАСД (м. Київ), 2010
8.	Організація архівної справи в Польщі (1945–2005 рр.)	Мельник Ростислав Ігорович	УНДІАСД (м. Київ), 2010
9.	Підготовка документознавців для сфери державного управління в Україні (1995–2008 рр.)	Дубова Світлана Володимирівна	НАКККІМ (м. Київ), 2010
10.	Архівні інформаційно-пошукові системи: розширення пошукових можливостей (1991–2008 рр.)	Збанацька Оксана Миколаївна	НАКККІМ (м. Київ), 2010
11.	Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської Академії наук в 1920–1930-х рр. ХХ ст.: формування, склад і зміст документів	Іващук Леся Анатоліївна	НБУВ (м. Київ), 2010
12.	Розвиток системи комплектування і обліку	Корчемна	НБУВ

	рукописних фондів бібліотек України та створення сучасних інформаційних ресурсів (1918–2009)	Ірина Степанівна	(м. Київ), 2010
13.	Становлення і розвиток документознавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)	Бездрабко Валентина Василівна	НБУВ (м. Київ), 2010
14.	Документальні ресурси краєзнавчих досліджень Поділля (1991–2010 рр.)	Климчук Людмила Вікторівна	НАКККІМ (м. Київ), 2012
15.	Державна політика України у сфері діловодства (1917–2010): основні риси і напрями	Сокур Людмила Анатоліївна	НАКККІМ (м. Київ), 2012
16.	Архів Львівського університету у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст.: історія формування та функціонування	Осередчук Ольга Анатоліївна	НБУВ (м. Київ), 2012
17.	Організація діловодства в дворянських депутатських зібраннях на території України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)	Гарашук Тетяна Степанівна	УНДІАСД (м. Київ), 2012
18.	Електронне документознавство в Україні: сутність наукового напрямку, історія формування, перспективи розвитку	Ковтанюк Юрій Славович	УНДІАСД (м. Київ), 2012
19.	Нормативне та науково-методичне забезпечення діловодства в Україні у 1920–1930-х роках	Сальнікова Наталія Валеріївна	УНДІАСД (м. Київ), 2012
20.	Сучасна архівна термінологія в Україні	Зозуля Світлана Миколаївна	УНДІАСД (м. Київ), 2012
21.	Дослідницька діяльність Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР в м. Києві: економічні та інформологічні напрями документознавчих досліджень	Горєва Вікторія Володимирівна	УНДІАСД (м. Київ), 2012
22.	Українські документально-інформаційні ресурси у віртуальному просторі Канади: структура, інформаційне наповнення та методика пошуку	Вінтонів Христина Михайлівна	УНДІАСД (м. Київ), 2014
23.	Організація та діяльність Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.)	Доліновський Володимир Іванович	УНДІАСД (м. Київ), 2014

Важливою подією упродовж другого кварталу 2008 – до першої половини 2015 р. у контексті захисту дисертацій за спеціальністю 27.00.02 – документознавство, архівознавство став захист докторської дисертації Валентини Василівни Бездрабко. Її дослідження є вагомим внеском у розвиток історичного документознавства.

У цей період до наукових установ, в яких проходив захист дисертацій (УНДІАСД – 10 дисертацій, НБУВ – 4 дисертації, НАКККІМ – 8 дисертацій), долучився Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (захищено 1 дисертацію). За географічним аспектом всі 23 дисертації були захищені у м. Києві. За хронологічним показником найбільш результативним виявився 2012 рік, в цілому: 2008 рік – 2 дисертації, 2009 рік – 4 дисертації, 2010 рік – 7 дисертацій, 2012 рік – 8 дисертацій, 2014 рік – 2 дисертації. Склад наукових керівників дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 27.00.02 – документознавство, архівознавство збільшився – це доктори історичних наук, професори І. Войцехівська, Л. Дубровіна, Т. Ківшар, С. Кулешов, І. Матяш, М. Слободяник, М. Щербак, доктор педагогічних наук, професор О. Матвієнко, кандидати історичних наук, старші наукові співробітники О. Загорецька та Н. Христова, кандидат історичних наук, доцент О. Виноградова.

Актуальною стала тематика дисертацій, присвячених історії архівної справи та діловодства, становленню та розвитку документознавства в Україні, проблемам електронного документознавства, формуванню архівної термінології тощо.

Незважаючи на стабільність процесу розвитку наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» в цілому, активізації потребує підготовка наукових кадрів в галузі документознавства та архівознавства за паспортом спеціальності, який дозволяє захист дисертацій із соціальних комунікацій. Тематика дисертаційних досліджень, на наш погляд, повинна

враховувати запити сучасного суспільства, яке прагне розвиватись в інформаційному напрямі, проставляючи акценти на модернізації документно-інформаційного забезпечення управління, використанні мультимедійних комунікацій.

Список використаних джерел

1. Бездрабко В. В. Документознавство як наукова спеціальність або враження про місце реєстрації в системі соціальних комунікацій / В. В. Бездрабко // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С. 163–169; Бездрабко В. В. «Соціальні комунікації»: чи прийнятне запропоноване? / В. В. Бездрабко // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Літературознавство. – Луцьк, 2010. – № 21. – С. 70–76; Бездрабко В. В. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства – провідна наукова установа документознавчої галузі / В. В. Бездрабко // Архіви України. – 2009. – № 3–4(264). – С. 66–95; Кулешов С. Г. Деякі міркування щодо віднесення наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» до галузі науки «Соціальні комунікації» / С. Г. Кулешов // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 100–105; Кушнарєнко Н. Н. Этап начальной институционализации научных исследований в отрасли социальных коммуникаций: опыт Украины / Н. Н. Кушнарєнко, А. А. Соляник // Научные и технические библиотеки. – 2011. – № 6. – С. 49–55; Матяш І. Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі історичних дисциплін / І. Матяш // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 5–12. 2. Матяш І. Б. Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (проект) / І. Б. Матяш, Я. С. Калакура, В. С. Лозицький, К. Т. Селіверстова // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 17–25. 3. Горбатюк М. Сучасний стан підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації для архівної галузі України / М. Горбатюк // Матеріали Всеукр. (з міжнарод. участю) наук.-практ. конф. «Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії», (Київ, 21–22 травня 2015 р.) / Держ. архів. служба України, УНДІАСД, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України; редкол.: Г. І. Калінічева (голова) [та ін.]. – Київ, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/21-22_05_2015/mater-conf-21-22_05_2015.pdf. 4. Паспорт спеціальності 07.00.10 – документознавство, архівознавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_1c/pg_ijgows.htm. 5. Горбатюк М. Сучасний стан підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації для архівної галузі України... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/21-22_05_2015/mater-conf-21-22_05_2015.pdf. 6. Бездрабко В. В. Підготовка наукових кадрів із документознавства в Україні: модерні відповіді на виклик часу / В. В. Бездрабко // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: «Культура і соціальні комунікації». – Острог, 2009. – Вип. 1. – С. 239–254. 7. Паспорти спеціальності 27.00.02 – документознавство, архівознавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journ.univ.kiev.ua/nauka/naukova_stor/Pasport_CK_VAK.pdf. 8. Філіпова Л. Я. Сучасні дисертаційні дослідження зі спеціальності «Документознавство. Архівознавство» в Україні: деякі підсумки / Л. Я. Філіпова // Вісник Книжкової палати. – 2014. – № 6. – С. 48–52.

Ирина Петрова, Юлия Ткач

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУЧНОЙ СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЕ, АРХИВОВЕДЕНИЕ» В УКРАИНЕ

В статье рассмотрены основные этапы становления и развития системы подготовки научных кадров в области документоведения и архивоведения в Украине. На основании библиографической информации, представленной на сайтах Украинского института научно-технической и экономической информации, Украинского научно-исследовательского института архивного дела и документоведения, Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, осуществлен количественный и качественный анализ защищенных диссертаций на соискание ученой степени по специальности «Документоведение, архивоведение».

Ключевые слова: Украина, документоведение, архивоведение, диссертация, научная специальность.

Iryna Petrova, Yulia Tkach

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SPECIALTY «DOCUMENT MANAGEMENT AND ARCHIVING» IN UKRAINE

The basic stages of formation and development of the academic training in the field of «Document management and archiving» in Ukraine are investigated in the present article. The quantitative and qualitative analysis of the completed Ph. D. and doctoral theses in candidacy for a degree in the field of «Document management and archiving» is conducted on the basis of bibliographic information provided on the websites of the Ukrainian Institute for Scientific, Technical and Economic Information, Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping, Vernadsky National Library of Ukraine.

Key words: in Ukraine document management, archiving, Ph. D. thesis, doctoral theses, scientific specialty.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК [930.1:7.078] (477.53–25)

Дар'я Сергієнко

ІСТОРИКО-ГРОМАДСЬКІ ВПЛИВИ НА ДОБРОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИЗАВЕТИ МИЛОРАДОВИЧ (1832–1890 РР.)

Наведено біографічну довідку життєдіяльності Є. Милорадович. Розглянуто особливості виховання та сімейного життя представниці української еліти XIX ст. Виявлено найближче оточення з його політичними та громадськими позиціями. Досліджено суспільну атмосферу в Наддніпрянській Україні та поширення громадського руху в 60-х рр. XIX ст. Висвітлено меценатську діяльність Єлизавети Іванівни, що охоплювала сферу освіти, культури, видавничої діяльності, просвітницьку роботу. Виявлено вплив добродійної діяльності мецената на освітньо-культурний розвиток регіону.

Ключові слова: Єлизавета Іванівна Милорадович, полтавська «Громада», меценат, добродійність, недільні школи.

Роль жінок в історії українського меценатства досліджена достатньо поверхово, хоча достеменно відомо, що жінка в українських землях брала активну участь у суспільно-громадському житті. До когорти таких жінок-подвижниць належала Єлизавета Іванівна Милорадович, котра активно підтримувала український рух, була учасником полтавської «Громади» та засновницею Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ). Важливу роль у становленні світогляду мецената Єлизавети Іванівни відіграли історичні, громадські й особистісні впливи, дослідження яких надасть розгорнуту характеристику її добродійної діяльності в різних сферах громадсько-суспільного життя.

Серед останніх публікацій, присвячених Є. Милорадович, слід відзначити праці В. Філіповича [1], В. Панченка [2], в яких досліджено культурно-просвітницьку діяльність і внесок у розвиток освіти та шкільництва мецената. Роль Єлизавети Іванівни у створенні й участі громадських організацій, зокрема полтавської «Громади» та НТШ, розкривають А. Бурдейний, О. Лісняк [3] та А. Чернов [4]. Проте існуючі публікації фрагментарно висвітлюють діяльність пані Милорадович. Вони звертають увагу, загалом, на її роботу у суспільно-громадській сфері, оминаючи її внесок у благодійність, розвиток освіти та культури Полтавщини.

Мета статті – на базі епістолярної спадщини мецената й інших друкованих пам'яток дослідити суспільно-політичну атмосферу в Наддніпрянській Україні в середині XIX ст., виявити особливості походження, виховання і найближчого оточення добродійниці та проаналізувати масштаби цих впливів на результати діяльності Є. Милорадович. Висвітлити меценатську діяльність Єлизавети Іванівни у сфері освіти та культури.

Єлизавета Іванівна Скоропадська (в заміжжі – Милорадович) народилася 31 грудня 1831 р. (1 січня 1832 р.) у відомому палаці Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії [5, арк. 126].

Єлизавета Іванівна походила з вищої української еліти XVII–XVIII ст. – по батькові зі Скоропадських, а по матері – з Тарновських, відомих своєю філантропічною, меценатською, просвітницькою діяльністю. З юності вона захоплювалася українською старовиною, побутом, оскільки зростала в оточенні талановитих людей, соціально активних представників українських козацько-старшинських і шляхетських родів [6]. Постійними гостями Скоропадських були Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Маркевичі, місяцями жили письменники, художники, артисти. На сцені домашнього театру виступали знамениті на той час українські музиканти Заремби, мандрівні лірники й кобзарі. Гостював у Скоропадських і Тарас Шевченко [7, с. 37].

Дитинство і юність Єлизавети минули в справжньому українському середовищі. Її оточували предмети козацької старожитності й українська атмосфера. Стіни батьківської оселі були завішані портретами гетьманів, почесне місце серед яких належало портрету І. Мазепи та кільком старовинним народним картинам із зображеннями легендарного народного героя – козака Мамає [5, арк. 134]. Завдяки цьому в Єлизавети розвинулися національні почуття, які вона намагалася зміцнити своєю активною суспільною позицією.

У 1849 р. в сімнадцятирічному віці Єлизавета Скоропадська одружилася із заможним та освіченим полтавцем, графом Левом Милорадовичем [8, с. 152]. Він належав до роду, представники якого були українськими і російськими державними, військовими, культурними діячами, дипломатами та меценатами.

Не тільки сімейні негаразди, нелюбов до чоловіка та тяжка втрата доньки змусили Єлизавету Іванівну зосередити увагу на громадській та добродійній діяльності. Вплинула на це і суспільна атмосфера в Наддніпрянській Україні. Розвиток і поширення громадського руху 60-х рр. були закономірним продовженням діяльності масонських лож, декабристських організацій та Кирило-Мефодіївського товариства в першій половині XIX ст. У центрі цього руху опинилася Полтава. Саме завдяки громадам почав формуватися жвавий інтерес до вивчення історії України, збиралися літописи та різні документи з історії краю [7, с. 66].

У 1855 р. імператорський престол посів Олександр II, вихований у ліберальній традиції. Він визнав неминучість селянської реформи та надав амністію членам Кирило-Мефодіївського братства. У середині XIX ст. лібералізація суспільного життя, що була передумовою майбутніх реформ та модернізації, водночас сприяла похваленню національного руху [7, с. 67]. Осередками української інтелігенції стали напівлегальні організації – громади. Вони об'єднували кращих представників українських козацько-старшинських і шляхетських родів, громадських діячів, учених, літераторів, учителів, лікарів, письменників, студентів, учнів старших класів гімназій, ліберально налаштованих поміщиків. Громади здійснювали культурно-освітню діяльність, зокрема організацію недільних шкіл і публічних читань, видавали популярні книжки серед народу, влаштовували театральні вистави, збирали й вивчали українські фольклор і старожитності. Підтримуючи національне відродження, активно почала діяти інтелігенція. Громади виникли в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Так розпочався рух, який став однією з основних ідеологічних основ відродження національної ідеї [9, с. 67–69].

Наставником Єлизавети Милорадович був Михайло Павлович Позен, один із теоретиків селянської реформи 1861 р. Імовірно, що саме під його впливом Є. Милорадович так активно підтримувала ідею щодо звільнення селян. Антикріпосницькі погляди Єлизавети Іванівни дедалі поглиблювалися, чому сприяла заборонена література. Графиня Є. Милорадович отримувала з Петербурга та з-за кордону заборонену революційну літературу й поширювала її [7, с. 54–55]. Громадсько-культурна і просвітницька діяльність батька та чоловіка Єлизавети сприяли її органічному долученню до традицій благодійництва й активної участі в українському громадсько-політичному рухові 60–70-х рр. XIX ст.

Настрої, суспільно-політична позиція та цілеспрямованість пані Милорадович особливо чітко простежується в її листуванні з небожем по лінії чоловіка графом Григорієм Олександровичем Милорадовичем (1834–1905 рр.), яке тривало впродовж 1860–1865 рр. [7, с. 59]. Тоді Григорій був молодим кавалергардом. Пані Милорадович не подобалася його посада: вона відверто кепкувала стосовно служби близької їй за духом людини в царя [10, с. 56] і намагалася долучити його до видання та розповсюдження українських книг: «Подбай, Грицик, ти ж щирий українець, в тобі тече кров Полуботка. Кавалергардська ліврея не могла ж тебе остаточно розбестити, якщо зішкребти іржу, ти все ж українець» [10, с. 86]. Єлизавета Іванівна намагалася пробудити в Григорія національні почуття, постійно нагадуючи в листах, що він – нащадок наказного гетьмана, чернігівського полковника Павла Полуботка.

У своєму міському будинку та на Гожулянській дачі Єлизавета Іванівна продовжувала традиції, започатковані ще її батьком – постійно приймала на гостини діячів культури – акторів, композиторів, музикантів, істориків. Вона інтенсивно самостійно навчалася, захоплювалася політичною економією, вивчала мови, зокрема англійську, планувала написати історію України і для цього студіювала «Історію Русів» [10, с. 45].

Активна громадська позиція і бажання допомогти широким масам населення сприяли тому, що Єлизавета Іванівна долучилася до суспільного життя. Її захопили ідеї громадівців. Під впливом гуртка в неї розвинулася національна свідомість, Єлизавета стала покровителькою і натхненницею кожної акції, що проводилася громадівцями.

За матеріальної й організаторської допомоги Є. Милорадович у вересні 1861 р. і січні 1862 р. в Полтаві діяли недільні школи: одна – для дівчаток, інша – змішана [11, с. 56] і щоденна (вечірня) – для хлопчиків, яку графиня утримувала на власні кошти.

Важливим напрямом діяльності полтавських громадівців було влаштування публічних лекцій, народних читань, відкриття бібліотек і книгарень. За допомогою Є. Милорадович загальна шкільна рада організувала читальню для міщан «Народну бібліотеку» [12, арк. 1–1 зв.]. Єлизавета опікувалася полтавським аматорським театром. У її планах була також організація Товариства грамотності в Полтаві. Проте міністр внутрішніх справ П. Валуєв відповів, що це місто не потребує більше освітніх закладів для народу. Є. Милорадович планувала видавати власну газету «Нива», яка, однак, так і залишилася в проєкті громадівців [7, с. 88].

Після заборони Валуєвським циркуляром видань українською мовою Є. Милорадович пожертвувала гроші на розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда» [7, с. 102]. З ініціативи Д. Пильчикова виникла ідея заснувати у Львові

товариство, котре б піклувалося про розвиток українського письменства, друкувало українські книжки, які потім можна було б поширювати в Східній Україні. Він переконав Є. Милорадович надати кошти на таку важливу справу [3, с. 65–66]. Графиня позитивно сприйняла цю ідею і внесла 20 тис. австрійських срібних крон для створення товариства. Спершу товариство планували назвати «Галицьке Наукове Товариство», але Є. Милорадович сприяла тому, щоб воно мало ім'я Т. Шевченка. Статут організації склали за дорученням Єлизавети Іванівни М. Драгоманов і Д. Пильчиков [3, с. 67]. Лідери організації придбали друкарню й розпочали широкомасштабну видавничу діяльність.

Крім участі в суспільно-громадському житті Полтавщини, Єлизавета Іванівна впродовж усього життя активно здійснювала добродійництво. Вона гідно продовжила добрі справи своїх пращурів. У розпал Кримської війни 1853–1856 рр. небадужі жінки-полтавки, зокрема і Єлизавета Іванівна, організували збори коштів для підтримки солдат. Цю благодійну діяльність широко висвітлювали «Полтавские губернские ведомости». Жінки зібрали 900 крб. і надіслали командувачеві Дунайської армії Михайлу Горчакову з проханням розділити їх рівними частинами між 9 нижчими чинами [7, с. 112–113].

Після скасування кріпацтва в 1861 р. Є. Милорадович подарувала кожному своєму селянинові по десятині землі понад те, що визначалося згідно з реформою. Єлизавета Іванівна була членом московського комітету шовківництва. Вона опікувалася вихованками Полтавського єпархіального жіночого училища. З 1878 р. й до смерті очолювала Полтавське дамське благодійне товариство, будучи головою його правління, якому передала у спадок свою садибу з будинком і значний капітал. Є відомості, що графиня придбала товариству велику, на 20 десятин, садибу і пожертвувала 6 тис. крб. [7, с. 112].

Є. Милорадович створила жіноче товариство піклування про дітей-сиріт, відкрила дитячий будинок для немовлят-сиріт. Для хворих дітей меценат влаштувала окрему кімнату на своїй дачі в Гожулах.

У кореспонденції з Полтави, надрукованій львівською «Правдою» 1890 р., повідомлялося, що коштом Є. Милорадович видано граматику В. Золотава, 4 українські «Прописи», «Арифметку» О. Кониського, а також «Оповідання зі св. Письма» С. Опатовича [4].

Значну допомогу Є. Милорадович надавала першій жіночій гімназії та реальному училищу в Полтаві. У 1879 р. Єлизавета Милорадович подарувала свій будинок на вулиці Кузнецькій Олександрівському реальному училищу [13, с. 218].

Піклувалася графиня Милорадович й про сиріт та притулки, надаючи дітям можливості набути досвіду в різних ремеслах тощо.

Пані Єлизавета заснувала в Полтаві філантропічне товариство. Окрім того, графиня була членом Полтавського сільськогосподарського товариства [2, с. 38]. Є. Милорадович була гарною піаністкою і грала на благодійних концертах, що відбувалися в Полтаві. За словами сучасників, у місті не існувало такої благодійної організації, в якій би Єлизавета Іванівна не брала участі [9, с. 64].

Полтавська губернська управа придбала бібліотеку Є. Милорадович і гербарій (мох і лишай) Германа Вагнера, які, очевидно, графиня збирала, для поповнення фондів природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [1, с. 133].

Єлизавета Іванівна допомагала незаможним учням, сплачуючи за їхнє навчання. Так, учасник Полтавської громади учень гімназії Палкін виховувався на кошти графині [9, с. 8].

Довідавшись про смерть Єлизавети Іванівни, громадський діяч О. Хропаль з повагою написав: «Нехай земля їй буде пером, а Україні-Русі пошли Боже більш таких добродійок з посеред українських богатирів; най би вони хоч таким чином, хоч потроху спокотували гріхи батьків проти народу» [14, с. 58].

Отже, Є. Милорадович упродовж усього життя брала активну участь у громадській діяльності, переважно в добродійності, ніколи не шкодуючи сил і коштів на громадські потреби. Передумовами до зацікавлення пані Єлизаветою цією сферою життя були різноманітні впливи. Її походження та спорідненість з українськими козацько-старшинськими та шляхетськими родами, виховання в суто українській козацькій традиції, громадська та благодійна діяльність батьків та найближчих родичів – усе це прищепило Єлизаветі Іванівні любов до рідного краю, почуття справедливості та необхідності допомагати ближнім. Політичні події в Наддніпрянській Україні, поширення ліберальних поглядів, розвиток громадського руху, поновлення інтересу до історії та культури України не оминули й пані Милорадович. Згідно з багатьма даними, вона була постійним учасником громадсько-суспільних подій Полтавщини.

Своїми справами Єлизавети Іванівни сприяла пробудженню національної ідеї: організувала недільні школи, поширювала книги для народу, опікувалася народним театром, не шкодувала коштів на благодійництво. Оселя графині Милорадович у Полтаві стала справжнім центром українства, а в кожній українській акції пані Єлизавета відіграло роль щедрого мецената й

опікуна-покровителя. Її участь у діяльності Полтавської громади та заснуванні Товариства ім. Шевченка у Львові сприяла зміцненню зв'язків між східними та західними українськими землями.

Список використаних джерел

1. Філіпович В. Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович / В. Філіпович // Педагогічні науки: зб. наук. пр. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С. 131–136.
2. Панченко В. Єлизавета Милорадович та її «півмалюнівський» витвір / В. Панченко // Український тиждень. – 2014. – № 16. – С. 38–40.
3. Бурдейний А. Єлизавета Милорадович – фундатор наукового товариства імені Шевченка / А. Бурдейний, О. Лісняк // Вісник Львівського університету. – 2010. – № 43. – С. 65–67.
4. Чернов А. Гетьманша [Електронний ресурс] / А. Чернов. – Режим доступу: http://duxovna-stolitca.blogspot.com/2011/12/blog-post_24.html.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1219, оп. 3, спр. 2, 160 арк.
6. Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) [Електронний ресурс] / О. Прицак. – Режим доступу: <http://lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua2.html>.
7. Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія / І. М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.
8. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 149–152.
9. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Полтавська громада / М. Гніп. – Харків: Держ. в-во України, 1930. – Кн. I. – 235 с.
10. Половникова С. О. До тебе прихильна, дарма, що кавалергард: листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865) / Упор. С. О. Половникова; від. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
11. Граховецький Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1962) / Д. Граховецький // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 51–73.
12. ЦДАК України, ф. 707, оп. 27, спр. 467, арк. 307–307 зв.
13. Громади // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / відп. ред. А. В. Кудрицький. – Київ: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 218–219.
14. Хропаль О. С Полтави. 15 (27) марта р. 1890 (Похорон Єлизавети Іванівни Милорадовички) / О. Хропаль // Правда. – 1890. – № 4. – С. 57–58.

Дарья Сергиенко

ИСТОРИКО-ОБЩЕСТВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ НА БЛАГОТВОРИТЕЛЬНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛИЗАВЕТЫ МИЛОРАДОВИЧ (1832–1890 ГГ.)

Приведено биографическую справку жизнедеятельности Е. Милорадович. Рассмотрено особенности воспитания и семейной жизни представительницы украинской элиты XIX в. Выявлено ближайшее окружение с его политическими и гражданскими позициями. Исследовано общественную атмосферу в Приднепровской Украине и распространение движения громад в 60-х гг. XIX в. Освещено меценатскую деятельность Елизаветы Ивановны, которая охватывала сферу образования, культуры, издательской деятельности, просветительскую работу, а также влияние благотворительной деятельности мецената на образовательно-культурное развитие региона.

Ключевые слова: Елизавета Ивановна Милорадович, полтавская «Громада», меценат, благотворительность, воскресные школы.

Daria Serhiienko

THE HISTORICAL AND CIVIC IMPACT ON THE CHARITY OF ELIZABETH MILORADOVICH (1832–1890)

The author studied the pedigree, education, home environment of one of the representatives of the Ukrainian elite in the XIX century. Determine the social and political views, surrounded by Elizabeth Miloradovich. The author also investigated the socio-political atmosphere and social movements in the 60s in the Dnieper Ukraine. The paper studies of the charity of Elisabeth Miloradovich which covers the education, culture and the publishing activities. Also determine the impact of Elisabeth Miloradovich on the overall development of the culture of the region.

Key words: Elizabeth Ivanivna Miloradovich, Poltava «Gromada», philanthropist, charity, Sunday school.

УДК 94(477)

Діана Животівська

ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ КИЇВСЬКОГО ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1890–1917 РР.)

У статті автором висвітлено багатогранну діяльність почесних членів київського фізико-математичного товариства, а саме В. Єрмакова, О. Столетова, К. Феофілактова, М. Шіллера та М. Жуковського. Розглядаються основні напрями наукових пошуків учених, їх внесок у процес становлення та розвитку науки. Однією з визначних граней громадсько-просвітницької діяльності вчених була популяризація досягнень у науці, активізація дослідницької роботи. Активною була і видавнича діяльність учених. Аналіз звітів та протоколів засідань товариства, щоденників та іншої опублікованої літератури свідчить про участь вчених у засіданнях товариства, з'їздах, міжнародних конгресах, видатних подіях, ювілейних датах, організації популярних курсів, публічних лекцій для студентів, учителів, робітників. Після дослідження вчених науці залишалось зробити лише крок, щоб побачити величезні відкриття в галузі фізики та математики.

Ключові слова: київське фізико-математичне товариство, почесні члени, науково-педагогічна діяльність, дослідницька робота, фізико-математичні науки.

Неабияку роль у науці і культурі відіграють наукові товариства – один з найцікавіших і водночас найменш досліджених феноменів науки. В другій половині XIX ст. в Україні виникають спеціалізовані товариства, члени яких роблять фундаментальні дослідження та відкриття. Так, в 1889 р. організоване Київське фізико-математичне товариство. Однак, розкрити всебічну діяльність товариства неможливо без аналізу наукових поглядів та особистісних якостей його членів.

Огляду життєвого шляху та наукової діяльності членів товариства присвячені статті та повідомлення членів товариства, загальні та ювілейні роботи з історії університету. З розвідок радянських часів слід відзначити роботу В. Добровольського, яка присвячена науковим та громадським здобуткам В. Єрмакова та його вкладу в методику викладання математики. М. Сомінський висвітлює знамениті дослідження О. Столетова. На основі вивчення епістолярної спадщини вченого та великої кількості архівних джерел проаналізовано його наукову, громадську і літературну діяльність. Життю та науково-педагогічній діяльності М. Шіллера присвячені роботи В. Русакова, Ю. Храмова. В історіографії сучасного періоду даній проблематиці присвячені загальні праці про математиків Київського університету і не розкриті особистісні якості членів товариства. Джерельною базою статті служать протоколи засідань та періодичні видання.

Метою статті є вивчення організаційно-наукової діяльності почесних членів київського фізико-математичного товариства та розкрити їх істотний внесок у розвиток фізико-математичної науки.

Аналіз звітів та протоколів засідань товариства, щоденників з'їздів, опублікованої літератури свідчить про велику наукову і просвітницьку діяльність. Члени товариства брали участь у засіданнях товариства, з'їздах, міжнародних конгресах, видатних подіях, ювілейних датах, організували популярні курси, читали публічні лекції для студентів, вчителів, робітників.

Товариство складалося з дійсних та почесних членів як місцевих, так і з інших міст. Найбільш активним членом товариства був В. Єрмаков (1845–1922 рр.), доктор «чистої» математики, професор Київського університету кафедри чистої математики, член-кореспондент Академії наук, заступник голови Київського фізико-математичного товариства, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1884 р.). Він закінчив Київський університет у 1868 р. і був залишений стипендіатом для підготовки до професорської діяльності. Він слухав лекції в Берліні та Парижі. Після захисту магістерської дисертації в Петербурзькому університеті (1873 р.) В. Єрмаков працював в Київському університеті. З 1899 р. він професор Київського Політехнічного інституту. Б. Букреєв охарактеризував В. Єрмакова як талановитого педагога, «його лекції відзначались доступністю викладу та новизною» [5].

В доповідях В. Єрмакова були розглянуті питання про методи доведень в математиці, про роль пам'яті в математичних побудовах. Про роль і значення математики, про основні принципи диференціального числення. Неодноразово В. Єрмаков доповідав про диференціальні рівняння з алгебраїчними та однозначними інтегралами, про розшукування раціональних інтегралів лінійних диференціальних рівнянь [8–15].

К. Феофілактів очолював київську університетську школу геологів, під впливом якої формувалися спеціалісти-геологи широкого профілю. В університеті св. Володимира читав лекції та

на засіданнях товариства виступав з повідомленнями з геології, палеонтології і мінералогії упродовж 46 років.

Один з учнів вченого П. Тутковський в своїй статті [20] згадував: «Старанно оброблені, глибоко продумані, витончені за формою і суто наукові за змістом лекції Костянтина Матвійовича відмічалися в той же час простотою. Доступністю і живістю викладу. Повідомляючи масу перевічених фактів. Костянтин Матвійович завжди об'єднував їх загальною ідеєю, вказував значення і місце цих фактів у системі науки. Не даючи слухачам загубитися в їхній масі. І часто-густо захоплював слухачів любов'ю до предмета. Виняткова дикція, майстерна манера викладу і живий інтерес лекцій К. Феофілактова завжди залучали значне число слухачів».

Величезний внесок, внесений працями М. Жуковського в науку, видно хоча б з того, що неможливо вказати підручника з гідромеханіки, в якому його роботам не приділялося б місця. Чудові результати, отримані М. Жуковським в аеро- і гідромеханіці, в деяких частинах абсолютно змінили весь характер викладу основ науки.

Деякі результати М. Жуковського стали класичними. Вони увійшли в науку і назавжди залишаться в ній поряд з дуже невеликим числом істин, що є основними, вузловими пунктами. Але і крім цього, М. Жуковський є абсолютно оригінальним і самобутнім вченим.

Крім безпосередньої педагогічної діяльності на кафедрах Московського вищого технічного училища і Московського університету, М. Жуковський упродовж всього свого життя віддавав багато енергії і сил роботі в наукових і технічних товариствах, багато з яких виникли при його участі і за його ініціативою.

Упродовж піввікової невтомної наукової діяльності вчений багато дав нового в областях математики, механіки, гідродинаміки і, особливо, в аеромеханіці, в якій він займає почесне місце поряд з такими світовими іменами, як Гельмгольц, Томсон, Кірхгофф.

М. Жуковський залишив нам більше 170 наукових праць і поклав міцний фундамент науковим дослідженням з проектування літаків і гребних винтів [2].

У своїх вчених працях охоплював майже всі питання у галузі фізико-математичних наук, вирішуючи їх з вражаючою повнотою, з властивою йому геніальною простотою геометричних побудов. Робив свої праці широко доступними для розуміння.

Іншою характерною рисою праць вченого є їх практична цінність. Він займався не лише теоретичними питаннями, але кожного разу його увага зосереджувалася і на питаннях прикладного, інженерного характеру.

Темами його робіт були найрізноманітніші питання з теоретичної, прикладної та будівельної механіки, з математики, з астрономії, з зовнішньої балістики, з математичної фізики, з гідравліки, теорії корабля і т. д. Але більшість його праць присвячено питанням гідродинаміки, аеродинаміки і теорії авіації, якими він зайнявся, переймаючись сучасними проблемами науки, техніки і культури людства [6].

Першою роботою з аеродинаміки була стаття «До теорії літання», надрукована в 1890 р. У цій статті він вирішує завдання про виникнення сили тягіння у тіла, здатного внутрішніми силами переміщатися в рідині, і вважає, що силу тягіння потрібно шукати в терті рідини. Пізніше М. Жуковський довів, що джерелом підйомної сили є приєднані вихори, а не тертя.

У той час наукова думка цікавилася проблемою польоту на апараті важчому за повітря. Спроби вирішити це питання теоретично приводили до маловтішних результатів. Це створило навколо проблеми польоту на апараті важчому за повітря значний песимізм, і треба було мати величезну ерудицію та сміливу думку, щоб в 1892 р. виступити з працею, яка ввела М. Жуковського в область майбутніх завдань аеродинаміки, вирішенню яких він і присвятив усе своє життя.

Самою основною і великою роботою М. Жуковського є «Вихрова теорія гребного гвинта» (1912–1918 рр.). Цій роботі передувала серія більш ранніх його праць, починаючи з 1898 р., в яких він ставив кардинально важливі завдання, які не піддавалися вирішенню упродовж більше 100 років.

Вихрова теорія гребного гвинта побудована на підставі висновків його теорії приєднаних вихорі. Ці гвинти отримали назву гвинтів типу «МЄЖ» і з успіхом ставляться на літаки [3; 4].

Цей невеликий огляд його основних робіт може бути доповнений ще не менше як 60–70 працями з аеродинаміки, не рахуючи лекцій та підручників.

Упродовж 50 років друкувалися його праці в різних журналах. Багато з них нині стали бібліографічною рідкістю і тому невідомі навіть фахівцям.

Період великої і напруженої роботи О. Столетова розпочався з 1882 р., коли його призначили завідувачем кафедрою дослідної фізики в Московському університеті. Уже в перші роки своєї викладацької діяльності в університеті О. Столетов зробив велику роботу з метою підняття рівня викладання. Цікава оцінка цієї сторони діяльності О. Столетова, зроблена О. Соколовим: «Лекції Олександра Григоровича з дослідної фізики відрізнялися завжди багатим матеріалом, суворою системою, ясністю і незвичайною захопливістю викладу, так що охоче відвідувалися студентами

інших курсів і навіть інших факультетів. Демонстрації на лекціях були завжди бездоганними, хоча він уникав надмірностей, що віднімають занадто багато часу і тому позбавляють лекції повноти теоретичного викладу» [1; 18].

До своєї педагогічної роботи О. Столетов ставився як до надзвичайно важливої і відповідальної справи, не менш важливої, ніж проведення серйозного наукового дослідження. Тому, оцінюючи діяльність О. Столетова, необхідно розглядати під кутом зору самого Столетова, який вважав, що робота професора повинна складатися з двох напрямків: наукових досліджень і навчання студентів. О. Столетов надавав рівною мірою серйозного значення як науковій, так і викладацькій діяльності, що дозволяє безперервно забезпечувати науку новим поповненням кваліфікованих вчених. Переконавшись у важливості справи підготовки молодих людей і тієї ролі, яка відводиться професору, було тим джерелом, звідки О. Столетов черпав сили і натхнення для своєї творчої педагогічної діяльності. Ось чому О. Столетов був винятковим лектором, а його лекції незмінно збирали велику аудиторію, користувалися величезною і, звичайно, заслуженою популярністю [19].

Аналіз протоколів свідчать, що О. Столетов неодноразово виступав на засіданнях товариства з повідомленнями з галузі вивчення зовнішнього фотоелектричного ефекту. Коли О. Столетов проводив свої дослідження, ніхто і нічого не знав ні про будову атома, ні про існування електронів, ні про квантово-механічні закони.

Класичні дослідження фотоелектричних явищ дали подальший розвиток фізики фотоелектрики і газового розряду, не кажучи вже про те, що методи вимірювання слабких актиноелектричних струмів та інерції явища, вперше ним розроблені, лежали в основі лабораторних схем і установок, застосовуються у наші дні [7; 22].

Результати наукової діяльності О. Г. Столетова дали можливість фізикам впритул підійти до остаточної розгадки фотоелектричного ефекту. Недарма такий досвідчений фізик, як Август Кундт, що виховав велику кількість вчених, в бесіді з В. А. Міхельсоном сказав: «Дослідження актиноелектричних явищ досить складні; якщо в цій області зроблено що-небудь хороше, то це тільки роботи О. Г. Столетова» [17].

Професор М. Шіллер (1848–1910 рр.) закінчив Московський університет, три роки працював у берлінській лабораторії Гельмгольца. В 1875 р. за дисертацію «Опытное исследование электрических колебаний» він отримав ступінь магістра фізики і призначений приват-доцентом з теоретичної фізики в університет св. Володимира.

Науково-педагогічна діяльність М. Шіллера представлена базою дослідників В. Русакова [16], Ю. Храмова [21]. Наукові роботи М. Шіллера відносяться до багатьох розділів фізики: механіки, термодинаміки, оптики, молекулярної фізики та ін. Він був фундатором фізико-математичного товариства при Київському університеті, у якому за 14 років прочитав 92 доповіді. М. Шіллер читав вступні лекції до лабораторних вправ, а заняття в лабораторії проводили Й. Косоногов та К. Жук, а пізніше В. Роше та Я. Жук. Завдяки їх роботі зросла кількість лабораторних робіт, зокрема з розділів механіки та оптики. Було покращено роботу майстерні, яка, крім поточного ремонту, виготовляла й нові прилади. Повільно складалася база для експериментальної роботи. Вчений опублікував низку підручників і посібників з теоретичної фізики, написав біля 90 наукових робіт.

Особливість сьогодення у тому, що доказана вирішальна роль людського (інтелектуального) капіталу у розвитку провідних країн світу. У цих країнах значний відсоток національного багатства створено і створюється видатними вченими, професорами університетів, про що говорять досягнення науки і техніки. Математична та фізична науки внесли у світову скарбницю такі роботи, наукова і методологічна цінність яких безперечна до наших днів.

Список використаних джерел

1. Добровольский В. А. В. П. Ермаков (1845–1922). / В. А. Добровольский. – М., 1988. – 88 с. 2. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1893 год. – К., 1894. – 52 с. 3. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1892 год. – К., 1893. – (Отг. из Университетских Изв. за 1893 г.). – 54 с. 4. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1894 год. – К., 1895. – 47 с. 5. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1904 год. – К., 1905. – 53 с. 6. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1906 год. – К., 1907. – 49 с. 7. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1911 год. – К., 1912. – 53 с. 8. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1912 год. – К., 1913. – 45 с. 9. Отчет о заграничном путешествии кандидата В. П. Ермакова. – Унив. изв. – 1874. – № 1. – С. 1–14. – № 5. – С. 15–21. 10. Тутковский П. А. Феодилактон К. М. как профессор / П. А. Тутковский. // Зап. Киевского о-ва естествоисп. – К., 1905. – Т. 19. – Вып. 1. – С. 3. 11. Граціанська Л. М. Математики Київського університету. / Л. М. Граціанська. – К., 1967. – 47 с. 12. Історія Київського університету (1834–1959) / за ред. О. З. Жмутського. – К., 1959. – 345 с. 13. Дневник X-го съезда русских естествоиспытателей и врачей в

Киеве /под ред. Л. Л. Лунда. – К., 1898. – С. 766. 14. Дневник XI-го съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20–30 декабря 1901 г. /под ред. Б. К. Полянова. – С.-Петербург, 1902 г. – с. 544. 15. Болховитов В. Александр Григорьевич Столетов. / В. Болховитов. – М., 1965. – 120 с. 16. Тепляков Г. М. Александр Григорьевич Столетов. / Г. М. Тепляков. П. С. Кудрявцев. – М., 1966. – 216 с. 17. Тимирязев Т. А. А.Г. Столетов. Общедоступные лекции и речи. / К. А. Тимирязев. – М., 1902. – С. 305–333. 18. Лазарев П. П. Александр Григорьевич Столетов. В кн.: Очерки истории русской науки / П.П.Лазарев. – М.-Л., 1950. – С. 167–176. 19. Шиллер Н. Н. Характеристика личности и научных трудов покойного профессора А. Г. Столетова. / Н. Н. Шиллер. – К., 1896. – 12 с. 20. Соминский М. С. А. Г. Столетов /М. С. Соминский. – Л., 1970. – С. 352. 21. Русаков В. П. Принцип Н.Н. Шиллера / В. П. Русаков. – К., 1953. – 181 с. 22. Храмов Ю. А. Физики: Биографический справочник / Ю. А. Храмов. – К., 1977. – 512 с.

Диана Животовская

ПОЧЕТНЫЕ ЧЛЕНЫ КИЕВСКОГО ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА (1890–1917 ГГ.).

В статье автором рассмотрены многогранную деятельность почетных членов киевского физико-математического общества, а именно В. Ермакова, А. Столетова, К. Феофилактова, М.Шиллера и М. Жуковского. Рассматриваются основные направления научных изысканий ученых, их вклад в процесс становления и развития науки. Одной из граней общественно-просветительской деятельности ученых была популяризация достижений в науке, активизация исследовательской работы. Активной была и издательская деятельность ученых. Анализ отчетов и протоколов заседаний общества, дневников и другой опубликованной литературы свидетельствует об участии ученых в заседаниях общества, съездах, международных конгрессах, выдающихся событиях, юбилейных датах, организации популярных курсов, публичных лекций для студентов, учителей, рабочих. После исследования ученых науке оставалось сделать лишь шаг, чтобы увидеть огромные открытия в области физики и математики.

Ключевые слова: киевское физико-математическое общество, почетные члены, научно-педагогическая деятельность, исследовательская работа, физико-математические науки.

Diana Zhyvotivska

HONORARY MEMBERS OF THE KIEV PHYSICAL-MATHEMATICAL SOCIETY (1890–1917)

In the article the multifaceted activities of honorary members of the Kiev Physical-Mathematical Society, that is V. Ermakov, A. Stoletov, K. Feofilaktov, M.Schiller and M. Zhukovsky are described. The main directions of scientific research scientists and their contribution to the formation and development of science are revealed. One of the prominent faces of socio-educational activities was to promote scientific excellence in scholarship, research intensification. Publishing scientist was active too. Analysis reports and minutes of meetings of societies, journals and other published literature indicates about involvement of scientists in society meetings, conventions, international congresses, outstanding events, anniversary dates, the organization of popular courses, public lectures for students, teachers and workers. After researching science scientists had to do only step to see great revelation in physics and mathematics.

Key words: Kiev Physical-Mathematical Society, honorary members, scientific and educational activities, research, physics and mathematics.

УДК 94(477.8)(092) «18/19»

Віра Мельник

АНАЛІЗ Т.ОКУНЕВСЬКИМ «БАДЕНІВСЬКИХ» ВИБОРІВ 1895 Р. ПІД ЧАС ЗАСІДАНЬ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ

Зроблено спробу проаналізувати взаємовідносини населення та виборчої правової системи в Галичині в кін. XIX ст. на прикладі виборів 1895р. та громадсько-правової участі в них Т.Окуневського.

Ключові слова: Галицький сейм, Галичина, Т. Окуневський, вибори, порушення виборчого процесу.

Автономія Галичини у складі Австро-Угорської імперії була чинником, що сприяв політичному розвитку українського й польського національних рухів, основним осередком взаємодії яких став Галицький Сейм та навколо сеймова боротьба [10, с. 6]. Діяльність Галицького крайового сейму є важливою складовою історії українського парламентаризму в цілому та українсько-польських стосунків зокрема. Виборча кампанія, у свою чергу, дає уявлення про рівень суспільно-політичної свідомості населення Галичини в певний період. Виборча кампанія забезпечувала формування конкретних політичних програм, які, перш за все, мали забезпечити національні інтереси українців і поляків [4, с.85].

Вибори до крайового сейму завжди були тією подією в житті Галичини, яка не оминала жодну людину, що мала виборче право. Кожен з свідомий житель цікавився кандидатурами які будуть обиратися та їх передвиборчими програмами. Саме передвиборчі перегони відігравали чи не найбільше значення у виборчому процесі та й у самих результатах виборів. А результати їх були не завжди на користь галицьких українців, що на той час становили майже половину населення краю, коли ж до сейму проходило не більше 10–20 депутатів, за винятком перших виборів 1861 р. [9, с.23]. Одразу ж виникає питання, що ж було запорукою таких невтішних результатів виборів. Проаналізувавши хід передвиборчого процесу та й самі вибори не важко дійти висновку, що система упродовж проведення виборів до Галицького сейму вже неодноразово присутніми стають факти підкупу виборців та численні фальсифікації самого голосування.

Особливого значення набувають передвиборчі перегони тоді, коли кандидати в послі починають проводити свою агітаційну політику не тільки передвиборчими агітаційними листівками, але й живим спілкуванням з виборцями. Саме в цей час зароджується в Галичині новий вид агітації такий, як зустріч виборців з кандидатом до сейму, адже до цього часу населення неодноразово брало участь у виборах і обирало кандидата не знаючи ні його програми, ні поглядів на подальший розвиток краю, почувши вперше його прізвище на самих виборах.

Насамперед організовувалися віча кандидатами у депутати в округах, на них запрошувалися всі бажані мешканці цієї місцевості, що мали виборче право. Самі кандидати на початку виголошували свої програми, після чого відповідали на питання присутніх виборців. Нерідко починалися дискусії чи суперечки відносно тих чи інших питань.

Переконливим науковим проектом, стала б аналітика виборчого процесу та правових порушень під час нього. Подібними міркуваннями й зумовлена актуальність нашого дослідження, метою якого є вивчення особливостей та впливу на результат виборів через правову призму.

Зацікавленість історією політичного розвитку Галичини знайшла своє відображення у працях українських громадсько-політичних діячів та істориків на межі XIX–XX ст. К. Левицького [11], А. Вахнянина [7] та ін. За роки незалежності України опубліковано низку праць вітчизняних правознавців та істориків, щодо окремих аспектів розвитку парламентаризму в Галичині. У цьому контексті значний інтерес становлять праці О. Аркуші [4], К. Кондратюка [9].

Слід також виділити праці відомого професора права В. Кульчицького «Галицький сейм – знаряддя соціального і національного пригнічення трудящих (1861–1914)» та «Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – початку XX ст.)» [10], які не втратили своєї актуальності і до сьогодні.

Зацікавленість юридичною діяльністю Т. Окуневського відображена у працях українських громадсько-політичних діячів та істориків на межі XIX–XX ст. К. Левицького [11], В. Яшана [17–19] та ін. За роки незалежності України опубліковано низку праць вітчизняних правознавців та істориків, щодо окремих аспектів юридичної діяльності адвокатів в кін. XIX – на поч. XX ст. У цьому контексті значний інтерес становлять праці І. Андрухівіа [2], Т. Андрусяка Т. [3], С. Барана [5] та ін.

Вибори до Галицького сейму 1895 р. характеризувалися поглибленням тиску адміністративного апарату на виборців задля проведення до депутатського корпусу прихильників курсу «нової ери». Численні правопорушення та тиск на виборців призводять до втрати підтримки власної громадськості. В цих обставинах скликано новий Галицький сейм на першу сесію, VII

періоду, – на день 28 грудня 1895 р. Обрано нового маршалка крайового – графа Станіслава Бадені, заступника маршалка караєвого – кардинала архієпископа Сильвестера Сембратовича і намісника – князя Евст. Сангушка. Нову українську депутатську репрезентацію творили: О. Барвінський, о. К. Гаморак, М. Каратницький, М. Кульчицький, о. К. Мандичевський, о. В. Небиловець, С. Новаковський, К. Охримович, Т. Окуневський, Д. Остапчук, Д. Савчак, Н. Вахнянин, Л. Винничук і Т. Заячківський.

Вибори до Галицького сейму досить часто проходили з значними порушеннями і це не могло не хвилювати таку справедливу, чесну і досвідчену особистість, як Т. Окуневський. Про це свідчать його виступи на засіданнях Галицького сейму. Проаналізувавши хід його виступів на цю тематику варто зазначити, що Т. Окуневського цікавили не тільки ті території Галичини від яких він балотувався, як кандидат до сейму, що могло б мати суб'єктивне значення, але й загалом весь хід виборчого процесу в Галичині.

Провівши детальний аналіз виступів одного з депутатів Т. Окуневського у 1896 р. можна зробити висновок, що це рік боротьби за справедливі та чесні вибори. Т. Окуневський наводить чимало фактів порушення під час виборів. Так, 2(14) січня 1896 р. він виступив з промовою у Галицькому сеймі про хід виборів в Турчанському окрузі. Т. Окуневський одразу ж відзначив цікавий факт: «Може бути, що в нашому парламенті є якоюсь аномалією виступати проти важливості вибору посла одноголосно вибраного» [6], адже до цього часу депутати, що обиралися одноголосно у своєму окрузі не вважалися такими, що були сфальсифіковані і на цьому окрузі не перевірялася легітимність виборів.

Саме, Т. Окуневський чи не вперше на засіданні сейму порушив це питання, але не голосливо, а на підтвердження цього він наводить низку чинників фактів, а саме, найперше те, що староста Турчанського округу збирав у себе всіх війтів і розказував їм за кого ті мають голосувати. В свою чергу запрошені були на ці збори і жандарми, які погрожували людям «Цісар далеко, Бог – високо, а староста тут з кроком і тут тебе спече!» [6]. Факти таких порушень та залякувань, як зазначав Т. Окуневський «можуть засвідчити війт Никола Комарницький і священники о. Салемонь і о. Прухницький» [6].

Іншою важливою рисою порушень на виборах було те, що вони проводилися не в спеціально відведених на те приміщеннях – громадських канцеляриях, а у дворах та корчмах. Коли ж проти такого місця голосування хтось заперечував, то комісар одразу заарештовував «Przecież toobszardworski, imwolnotubyć» [22, с. 30]. Т. Окуневський розумів важливість певного порядку під час виборчого процесу, а саме точно відведеного місця для голосування до якого мали б змогу прийти всі виборці, без жодного на те тиску чи провокацій. Час проведення виборів, так само не був фіксованим, не одноразово вибори починалися раніше і закінчувалися пізніше, таким чином не завжди виборець встигав здійснити свій вибір.

Третім важливим порушенням, яке відзначав Т. Окуневський, був агітаційний процес, який проходив під час самих виборів і виборчого голосування. Ця агітація в ході виборів часто, на його думку, виглядала, як погроза, чи нав'язування своєї думки решті виборців. Вже в часи виборів до Галицького Сейму депутат розумів всю важливість і порядок проведення виборчих агітацій, які на його думку мали закінчуватися ще до голосування і кожен виборець міг би обдуманно зробити свій вибір.

Четвертою ланкою фальсифікацій на виборах, було те, як вважав Т. Окуневський, що не було чіткого і зафіксованого списку виборців, які мали право голосу під час виборів. Таким чином, староста міг неодноразово змусити до голосування чи надати право проголосувати особі, що не мала права голосу, цим самим фальсифікувавши вибори.

Для підтвердження цих фальсифікацій Т. Окуневський розказує про хід виборів у кожному селі та відзначає причини порушень здебільшого через війтів та комісарів. Свій виступ на цьому засіданні депутат закінчив такими словами: «Ці названі факти не є винятковими, а винятковим є право!» [22, с. 34]. Далі у виступі він звертає увагу на деморалізацію суспільства вищими верствами. Вже в той час Т. Окуневський чітко розуміє весь вплив влади на суспільство, на народне волевиявлення і впродовж всієї своєї парламентської та громадської діяльності протидіє цьому, бореться за справедливість виборів.

Вже під час VIII засідання Галицького сейму 15 січня 1895 р. Т. Окуневський виступав щодо «верифікації виборів з сільських курій округів: чортковського, снятинського і золочівського». Посла зацікавив чортківський округ і знову він обізнаний у численних фактах порушень виборчого права. А саме, відзначає Т. Окуневський присутність арештів, відбирання заробітків для залякування людей. Для підтвердження цього він називає численні факти і вимагає розслідування таких порушень та визнання виборів не дійсними. Проте така пропозиція посла була не підтримана сеймом [22, с. 40].

Такі виступи Т. Окуневського не оминала й тогочасна преса. Вона не тільки подавала тексти виступів депутата в сеймі, але й проводила детальний аналіз цих виступів. А саме газети:

«Народова» у вступній статті «Русини в сеймі» та «Dziennik polski» у статті «Posłom guskim pro metogia» чітко виступили з осудженнями виступів Т. Окуневського про нелегітимність виборів. У відповідь на такі виступи депутата, газета «Народова» написала «обурююсь яко напасть на польську суспільність», а «Dziennik» назвав такі його виступи негативними на польську суспільність в Галичині [8]. Якщо провести аналіз тогочасної польської періодики, то Т. Окуневського ніколи не сприймали позитивно і завжди його виступи та й сама діяльність сприймалася, як антипольська.

Натомість, тогочасна українська інтелігенція підтримала такі настрої Т. Окуневського, назвавши їх предметними та такими, що опираються на факти, «а ті приклади і наведені факти мали б стати на захист справжніх селян та проти деморалізації і тероризму» [16]. Отже, вже на той час свідомі українці розуміли, що запорукою подальшого розвитку українського народу є передусім чесні і справедливі вибори, а політика польської шляхти у відношенні до простого українського люду лише деморалізувала та пригноблювала їх свідомий вільний вибір. Українська інтелігенція, як і Т. Окуневський розуміли, що подоляки (східногалицькі консерватори, що представляли польських землевласників) перебуваючи у стані постійної паніки, щодо міцніючої української еліти, яка дедалі частіше і голосніше заявляла про право самостійно представляти свій народ і відмовляла в цьому польській шляхті, шукали всі можливі впливи для придушення українського руху. Складовою частиною цього процесу була боротьба за кожен сеймовий мандат у курії громад східної Галичини. Саме подоляків в той час стали «головними інспіраторами системи», за якою «чиниться найстрашніший тиск на вибори, доходить до кричущих гвалтів, проливається кров, заповнюються в'язниці, конституціоналізм доводиться до ілюзії, викликається гіркота і розпач, копається прірва між двома народами – все для того, щоб переконати світ, що половина краю, три мільйони Русинів... властиво зичать собі, щоб їх представниками були єдино і виключно Пінінські, Валевські, Богдановичі, Сапєга і т.д., бо вони репрезентують і підносять польськість» [21, С.98].

Варто зазначити, що не вся українська політична еліта цього періоду позитивно сприймала таку критику послом Окуневським польської шляхти та проведення виборів в Галичині. Зокрема, В. Дзедушицький, відомий в історії, як один із засновників течії подоляків-автономістів, яка виступала за зміцнення і розширення автономії Галичини та залишила після себе численну ідейну літературу та публіцистику. Саме він виступив з промовою на XI засіданні сейму 9(21) січня 1896 р. В. Дзедушинський відзначав, що у промові Т. Окуневського були присутніми образливі слова проти польського народу [6]. Він визнавав неминучість демократизації суспільства, але вважав, що цей процес повинен бути поміркованим. На думку В. Дзедушинського, «демократично» можна вирішувати лише локальні проблеми, але не питання державного рівня.

На XV засіданні Галицького сейму Т. Окуневський виголосив три запити. У першому депутат розповів про вибори нової громадської ради, що відбулися в селі Звертові Жовківського повіту. Він ставив питання перед урядом, чому староства зневажають закони [15]

Інший запит Т. Окуневського був про арешт на 48 год. двох виборців з Жовкви за зневагу до вїйта на його донесення, без слухання свідків та винуватців. «Зваживши, що таке самовільне скорочення свободи обвинувачуваного державою містить в собі категоричне знамення, котрий з уряду повинен бути караний; зваживши, що такий вчинок влади підкопує в населення віру в справедливість органів правительственних і породжує незадоволення з існуючих порядків, підписані запитують: чим оправдає ц.к. правительство таке порушення законів і порядків підвладними собі органами? Чи думає постаратись над слідством карним над тяжко провинившимся комісаром? Які міри хоче воно прийняти щоб в майбутньому захистити селян від знущань з боку адміністративних урядників, котрих так само стосується кодекс карний?» [15].

Останній запит Т. Окуневського стосувався останніх виборів до сойму крайового «в повіті снятинському допустив секретар староства наступних помилок урядових». Далі депутат перераховував численні порушення у кожному селі, а потім запитував уряд, чи «... думає високе правительтво предприняти, щоб охоронити повіт снятинський від таких злочинів урядника, котрий допускався їх так часто і безкарно» [15].

Наведені факти дають можливість зробити низку важливих, в контексті розглянутої проблеми, висновків. Адміністративний тиск на українське населення був надзвичайно жорсткий. Це мало свою мету – шляхом залякування досягати бажаних для владних чинників результатів чи то під час виборів, чи в будь-якій іншій ситуації. При цьому адміністративні органи далеко не завжди втримувалися в рамках вимог чинного законодавства, користуючись з незнання цього законодавства переважною більшістю населення. Припиняючи збори виборців, на яких депутат звітував про свою роботу в сеймі, представник адміністративної влади мав на меті, як мінімум, двояке завдання: а) продемонструвати, напередодні наступних виборів силу і вплив цієї влади перед значною кількістю селян регіону, серед яких більшість була виборцями (Вибори в цей період були куріяльними. До V (сільської) курії вони проходили в два етапи. Спочатку в сільській громаді, в залежності від чисельності, вибиралися виборці, які потім вже відкритим голосуванням віддавали

свій голос за конкретного кандидата) та переконати тих самих селян у відсутності можливостей посла до сейму впливати на адміністративну владу; б) дискредитувати Т. Окуневського, вплив та авторитет якого, напередодні виборів, ставив під поважний сумнів провести по даному округу зручного для адміністрації кандидата.

Ідучи на серйозний конфлікт, «приносячи себе в жертву», він ставить перед собою чітку мету. Перше: підняти рівень національної гідності, національної свідомості, національної консолідації найширших верств українського населення, продемонструвавши, що немає таких практичних, утилітарних питань, заради яких можна жертвувати гідністю та самоповагою народу. Друге: шляхта, яка в переважній більшості в Галичині, силою історичних обставин, була не українська, ніколи, з доброї волі, не буде трактувати селян, які складали переважну більшість українського населення як рівного собі партнера, не зважаючи на всі передвиборні обіцянки польських кандидатів у депутати.

Власною зорганізованістю і солідарністю український народ може домогтися поваги до себе і врахування своїх інтересів.

Т. Окуневський наочно продемонстрував, що при всій недосконалості судової системи, вона давала можливість протистояти адміністративному свавілля, захищати свої права та інтереси. Будучи сам адвокатом, від вдається до правової допомоги Є. Олесницького. Їм вдається продемонструвати силу і можливості фаховості, знання права та вміння ефективно використовувати ці знання. Результатом стало не тільки спростування всіх обвинувачень, але й перемога Т. Окуневського на цих та наступних виборах. Сказане жодною мірою не означає, що випадок з Т. Окуневським був чимось неймовірним для існуючої в Галичині системи адміністративно-владних відносин, і після процесу над ним нічого подібного вже не було. Радше навпаки. Виборча боротьба набирала все гостріших форм, і адміністрація йшла на все більш потворні зловживання і порушення.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 328, оп. 1, спр. 103, арк. 126.
2. Андрусак Т. Правові погляди Теофіла Окуневського / Т. Андрусак // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. Львів: Афіша, 2010. – С.116.
3. Андрухів І. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1839 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 56.
4. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 років. / О. Аркуша. – Львів, 1996. – С. 169.
5. Баран С. Д-р Теофіл Окуневський / С. Баран // Життя і право. Вісник теорії і практики. – Львів, 1937. – Ч. 3 (42). – С. 4.
6. Бесіда посла Окуневського // Діло. – 2(14)січня 1896.
7. Вахнянин А. Матеріали до політики русинів від часу так званої «нової ери» / А. Вахнянин // Руслан. – 1908. – Ч. 181.
8. Дописи // Діло. – 20 жовтня 1907.
9. Кондратюк К. Розвиток доктрини українського парламентаризму в Галичині у складі Австро-Угорщини / К. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 23–31.
10. Кульчицький В. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). / В. Кульчицький. – Львів, 1965. – С. 6.
11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. / К. Левицький. – Львів: З друкарні о.Василян, 1926. – С. 492.
12. Мельник В. Діяльність Теофіла та Ярослава Окуневських у віденській «Січі» / В. Мельник // Схід. – № 9 (100). – 2009. – С. 50–54.
13. Окуневський Т. Станислав у 1880-их роках / Т. Окуневський // Альманах Станиславівської землі. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XXVIII. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. С.103.
14. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) // Драгоманов М., Окуневський Т.; Зладив М. Павлик. Львів: З «Народової Друк.» Манецких, 1905. – С.47–48.
15. Про суд над нашим студентством // Діло. – 14 вересня 1907.
16. Справи соймові // Діло. – 27 січня (8 лютого) 1896.
17. Якимович Б. «Гей, «Січ» іде, красен мак цвіте...» / Б. Якимович. – Львів, 2000. – С. 31–32.
18. Яшан В. Д-р Теофіл Окуневський / В. Яшан // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – С. 580.
19. Яшан В. Пацифікація в Городенці і Городенківському повіті / В. Яшан // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – С.225
20. Яшан В. Судівництво та адвокатура й адміністрація / В. Яшан // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – С. 94
21. Feldman W. Stronictwa i programy polityczne w Galicyi. 1846–1906. / W. Feldman. – T.2. – Kraków, 1907. – S. 207.
22. Stenograficzne sprawozdania Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi I Lodomeryi wraz z wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1895/96 od 28 grunia 1895 do 8 lutego 1896. – S.69.

Вера Мельник

АНАЛІЗ Т.ОКУНЕВСЬКИМ «БАДЕНИВСКИХ» ВИБОРОВ 1895 Г. ВО ВРЕМЯ ЗАСЕДАНИЙ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМА

Сделана попытка проанализировать взаимоотношения населения и избирательной правовой системы в Галичине в конце XIX в. на примере выборов 1895г. и общественно-правового участия в них Т.Окуневского .

Ключевые слова: Галицкий сейм, Галичина, Т.Окуневский, выборы, нарушение избирательного процесса.

Vira Mel'nyk

**ANALYSIS T.OKUNEVSKYY BADENI ELECTIONS IN 1895
URING MEETINGS GALICIAN SEJM**

An attempt to analyze the relationship between population and electoral legal system in Galicia in the context XIX century for example 1895 elections legal and public participation in T.Okunevskyy.

Key words: Galician Sejm, Galicia, T.Okunevskyy, elections, violations of the election process.

УДК 29:94 (477): 355.02

Наталія Гірна

ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ АГРАРНИХ РУХІВ ГАЛИЧИНИ

У статті аналізується діяльність Івана-Мар'яна Івановича Кревецького (1883–1940 рр.), який розглядав історичні процеси як прояв активної діяльності національної еліти у формуванні державних політичних інститутів на прикладі історичного розвитку Галичини кінця XVIII – початку XX ст.. Особливого науково-критичного осмислення у його працях набули проблеми з історії українського аграрного руху в Галичині, що становлять значний інтерес для сучасних дослідників суспільно-політичної та економічної історії України. Висвітлено передумови та наслідки аграрних рухів у Галичині.

Ключові слова: селянські рухи, «страйколомство», Галичина, дідичі, селяни.

Становлення громадянського суспільства та формування національної ідеології у незалежній Україні відбувається в нових суспільно-політичних умовах, які обумовлюють бурхливе зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. Головним критерієм гуманітарної політики держави стає вивчення особистісного аспекту в історії шляхом презентації як окремих осіб так і формування через них цілісності в історичних дослідженнях. У професійному аспекті вивчення історії України на сучасному етапі потребує детального аналізу наукової спадщини дослідників, які спричинилися та відіграли вагомую роль у становленні вітчизняної історіографії.

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження наукової діяльності Івана-Мар'яна Івановича Кревецького (1883–1940 рр.), який розглядав історичні процеси як прояв активної діяльності національної еліти у формуванні державних політичних інститутів на прикладі історичного розвитку Галичини кінця XVIII – початку XX ст. та її попередніх етапів. Особливого науково-критичного осмислення у його працях набули проблеми з історії українського аграрного руху в Галичині, що становлять значний інтерес для сучасних дослідників суспільно-політичної та економічної історії України.

Наукове вивчення аграрних страйків у Східній Галичині розпочалося ще на початку XX ст. і викликало жваву дискусію щодо їх початків. Публікації в газеті «Діло» [4], статті З. Поздра [14], В. Будзиновського [1] та ін. присвячені страйку 1902 р. який охопив села галицького Поділля. В радянський час дослідження селянських страйків пов'язувалися з діяльністю Михайла Павлика [8, с. 58–62], який підготував ряд добірок для європейської преси [9].

Проблема селянських страйків у Галичині заторкувалася й окремими польськими авторами (В.Найдус [13], С. Гошовський [11], В. Фельдман [10] та ін.).

Усі автори дотримувалися думки, що селянські страйки в Галичині розпочалися в 1896–1897 рр.: період, коли у селянському середовищі працювали радикальні агітатори, які надали селянському рухові організованих форм.

Натомість, І. Кревецький відносив початок аграрного страйку в Галичині до 1848–1849 рр. [7].

Мета статті полягає у висвітленні наукової позиції І. Кревецького щодо початку та особливостей аграрних страйків Галичини, а також аналізу головних офіційних документів щодо селянських виступів.

Початок аграрних виступів І. Кревецький пов'язує із зміною суспільної обстановки в епоху «Весни народів», коли 17 квітня 1848 р. у Відні був опублікований цісарський маніфест, який від 15 травня скасував панщину. Однак, звільнення селян від панщизняних обов'язків відразу відчувли місцеві поміщики, адже уже влітку 1848 р. українські селяни Східної Галичини вдалися до аграрних страйків та бойкотів. Уперше в Галичині поміщики, які вели зернове господарство, зазнали значних збитків [7, с. 3].

І. Кревецький аналізував причини страйкового руху, серед яких головною називав економічний визиск селян, особливо у «більших земельних посіпостях на Сході». Ще до проведення аграрної реформи, з Відня надходили відомості, що «панщизняний пережиток буде незабаром знесений», а за кождий день праці будуть від тепер платити готовими грішми; одначе робити на панськiм полі

селяни все таки ще мусіли, а ціле добродійство лежало у винагороді за працю» [9, с. 4]. Однак питання винагороди залишалось не розв'язаним, тому що суму цієї «винагороди» визначав сам поміщик і в багатьох випадках вона була символічною.

Однак, така «добродійна» праця тривала не довго, всього лише два-три весняні місяці, тому що від 15 травня галицькі селяни стали вільними. В нових умовах, коли поміщик позбавлявся усіх обов'язків щодо свого підданого, оплата праці в 5–6 крейцарів не могла задовольнити селянина, оскільки йому не вистачало коштів на утримання своєї родини. Натомість поміщики і надалі дотримувалися такої низької оплати праці, що відповідно вело до селянського протесту у формі аграрного страйку чи бойкоту.

Серед причин селянських рухів І. Кревецький називав ще «страх, що даючи дідичам поміч при оброблюванню поля, зробляться знов їх підданими й поволи будуть обов'язані робити панщину», саме ця небезпека знову опинитися у панщизняній залежності «відганяла багатьох селян від панських ґрунтів» [7, с. 5–6]. Навіть в офіційній відозві тодішнього намісника Галичини гр. Агенора Голуховського зазначалося, що селяни намагалися знаходити роботу в «далеких властителей землі» [2], тобто у віддалених поміщицьких господарствах, уникаючи праці у «своїх» панів. Це було обумовлено і тим, що в значній кількості селян залишалися непростими відносинами із тими ж «своїми» поміщиками, оскільки вони пам'ятали ще недавні «ситаманські нагайки, кому не загоїлися були ще рани на плечах від панських побоїв, той волів навіть потерпіти голод, аби тільки віддячити своїм недавнім «добродіям» [7, с. 6]. Водночас, цитована губернаторська відозва, нав'язувала до традиційного селянського «лінивства», чим пояснювали відмову громад працювати на поміщицьких ланах» [7, с. 6].

І. Кревецький зазначав, що дати повну картину селянського страйку складно, оскільки відсутні рапорти та реляції староств з місць, немає відомостей про цей рух у тогочасній періодиці, трапляються лише фрагментарні відомості. Рух цей охопив жовківську округу (є відомості, що поміщик розпорядився відбирати у селян серпи, щоби вони не «жали на своїх загонах, думаючи через те змусити їх до роботи на панській лані» [7, с. 6–7]. В іншій інформації йдеться про Стрийську округу, де поміщик не погоджувався на «високу ціну» за працю, яку вимагали селяни, а тому «спровадив собі дешевих робітників з інших сіл» [7, с. 7]. В селі відбулася сутичка між прибулими та місцевими селянами. Прибулих називали «страйколомом» і відганяли їх від панських загонів силою [6]. Хоча джерельна база страйкового руху 1848–1849 рр. обмежена, втім навіть офіційний орган «Галичо-руській Вѣстникъ» який видавався у Відні інформував, що «багато громад не хотіло давати за відповідну зарплату помочи підчас жнив бувшим своїм дідичам і іншим більшим властителам землі, наслідком чого було те, що значна частина плодів пропала на пні» [2].

У підсумку слід зазначити, що аграрний рух 1848–1849 рр. завдав значної шкоди поміщицьким господарствам, оскільки вони змушені були вдаватися до спровадження селян в господарства з інших територій, і, навіть, з-за кордону.

Селянські страйки і бойкоти, які вперше виникли у Галичині в 1848 р. повторилися і наступного 1849 року [3].

Аналізуючи селянські аграрні рухи 1848 і 1849 рр. І. Кревецький звернув увагу на ставлення до них офіційної влади, передовсім Галицького намісництва. Дослідник стверджував, що ці рухи застали галицькі бюрократичні кола зненацька, не підготовленими до селянських виступів і тих втрат, які понесли місцеві поміщицькі фільварки. І. Кревецький зазначав, що на позицію намісництва ймовірно вплинула симпатія Ф. Стадіона до галицької шляхти як, зрештою, «об'єктивність наступного намісника В. Залеського. Таким чином, місцеві урядові структури належним чином не відреагували на страйковий рух.

Зовсім іншу позицію зайняв А. Голуховський – намісник Галичини після бомбардування Львова місцевим австрійським гарнізоном 2 листопада 1848 р. Він належав до галицько-польського аристократичного кола і відрізнявся діаметрально протилежною позицією щодо згаданих страйків, аніж перші два губернатори. Оцінюючи події літа 1848 р. намісник не очікував повторення селянських рухів, і тому видав 12 липня 1849 р. обширну антистрайкову відозву до селян, звинувачуючи їх у «лінивстві» й «злій волі», погрожуючи змусити працювати на панських ланах силою» [7, с. 7–9].

У «Відозві до сільського народу в Галичині» зазначалося: «Так як тепер стоять засіви, можна напевно надіятися дуже видатних жнив, за що повинні ми тим більше дякувати Богу, що запаси збіжжя, зібрані давніше, з причини неурожаю, який проявився декуди в остатніх літах, вже цілком зужиті, і коли би і цього року жнива випали зле, то можна би побоюватися недостатку й нужди. Та цього нещастя за божою помоччю не буде, бо Бог дав, що засіви удалися, й поблагословив працю сівача; одначе чоловік не повинен уживаючи не зле безконечної доброти творця й не повинен допустити, щоби божий дар через лінивство або злу волю знівечився» [2]. Як бачимо, намісник

вдавався до традиційних в оцінці селян зауважень щодо «лінивства» і «злої волі» в окремої їх частини.

У наступній частині відозви аналізувалися події 1848 року: «Минулого літа дістав уряд сумну вістку, що багато громад не хотіло давати за відповідну зарплату помочи при зборі жит'я своїм бувшим дідичам і іншим більшим властителю землі, наслідком чого було те, що значна частина плодів пропала. Багатьом із тих громад впоїли неприятели уряду й законного порядку думку, що вони, даючи поміч дідичам при оброблюванні поля, зробляться знов їх підданими і поволи будуть обов'язані робити панщину. Сі легковірні і одурені, т. є. збаламучені злими людьми громади воліли найматися на роботу в далеких властителю землі, або, не маючи заробітку, воліли терпіти нужду й недостаток, чим помагати своїм дідичам; вони з причин безпідставного, т. є. пустого страйку принесли шкоду самим собі й своїм ближнім» [2]. Таким чином, як видно з відозви, головною причиною аграрного страйку були побоювання того, що у випадку роботи в поміщицьких фільварках, місцеві селяни повернуться до панщизняних обов'язків.

Далі у намісницькій відозві зазначалося: «Знов інші громади відмовляли тої помочи з лінивства і зі злої волі, й зробили тому тяжкий гріх против Бога й против обов'язку до ближнього. Хоч я вважаю певним, що добродушний сільський народ в Галичині давно вже досить переконався про злі наміри ворохобників, які агітували в краю і про фальшивість розсіваних звісток, а також, що народ прийшов до ліпшого пізнання своїх обов'язків, то таки аби у сільського народу усунути всяке підозріне, я пояснюю йому отим вдруге, що давніші відносини до дідичів і панщина знесені раз і на все, т. зн. знищені, і вони ніяк і ніколи більше не будуть заведені» [2].

Головний аргумент намісника у цій частині звернення полягав у тому, що повернутися до панщини і панщизняних відносин неможливо.

У наступному положенню «Відозви до сільського народу в Галичині» зазначалося: «Нехай сільський народ буде під тим взглядом спокійний і нехай таким безпідставним страхом не дає ся стримувати помагати під час жнив за відповідну зарплату своїм давнішим, т. є. бувшим дідичам й іншим властителю землі або ґрунтів; тож в такий спосіб подається народові нагоду придбати значний заробіток, поправити свій стан і вдложити зібраний гріш на прикрі дні нужди» [2]. У цій частині документу намісник переконував селян у необхідності працювати у дідича і в такий спосіб заробити собі гроші «на прикрі дні нужди».

Намісницька позиція була викладена у наступній частині звернення: «Дальше звертаю увагу сільського народу на те, що уряд має обов'язок старатися, щоби всі роди плодів були зібрані у свій час, а тому, що всі запаси плодів з давніших літ з'ужиті, не допустити до того, аби повстав недостаток живности й наступила нужда; уряд в сім році обов'язаний до того тим більше, що він мусить живити велике число військ, яке веде боротьбу поти угорських бунтовників, а також і за загальне безпеченство й спокій у Галичині» [2].

А. Голуховський розглядав питання проведення жнив у загальнодержавному контексті: необхідно було створити відповідні запаси зерна й інших видів продовольства, які не були створені у попередній період; запаси харчування витрачалися й на потреби військ, число яких у Галичині зросло у зв'язку з придушенням Австрією і її союзником Росією угорського повстання 1849 р.; відповідні запаси харчів повинні були гарантувати стабільність і спокій як у Галичині так і в цілому в австрійській державі.

Завдання, які визначалися намісництвом були наступними: «З сих причин мусить уряд в сім році поробити особливо острі зарядження, щоби запобічи клопотам і загальній нужді; в сій цілі підставали окружні уряди (циркули) від мене наказ, щоби в тих випадках, де властители землі не могли би з причин браку робучих рук зібрати значної кількості плодів і незібрані плоди стали би псуватися, ті громади, що відмовляли платної помочи під час жнив чи то з лінивства чи зі злої волі, присилувати до того відповідними примусовими способами, а з другої сторони, щоби дідичі платили громадам за виконану роботу зараз готовими грішми відповідно до місцевих обставин» [2].

Таким чином, розпорядження намісника стосувалося як селян, так і поміщиків: селяни мали працювати у поміщицьких фільварках під час жнив, а поміщики зобов'язувалися забезпечити їх відповідною грошовою винагородою, узгодженою з місцевими обставинами.

У заключній частині «Відозви до сільського народу в Галичині!» зазначалося: «Одначе на підставі добродушности й доказаного законного почуття галицького сільського народу надіюся, що той народ з власної охоти відповідно до своїх сил в інтересі власної користи і загального добра возьме участь у зборі сьогорічних плодів і не допустить до того, щоби уживати примусових способів, які установлено тільки для лінивих і злісливих громад.

Львів, дня 12 липня 1849 р. Агенор граф Голуховський начальник краю» [2].

Таким чином, намісник ще раз не оминув «лінивства» окремих громад у заключній частині своєї відозви, а селян закликав працювати для власної користи.

І. Кревецький зауважував, що у справі селянського страйку 1848 р. намісник видав два документи, які повинні були попередити селянські виступи і бойкоти. Ними були «Відозва до сільського народу в Галичині!» та циркуляр до окружних староств. Циркуляр фактично роз'яснював положення «Відозви...» та ставив завдання перед місцевою владою. У документі, зокрема, зазначалося: «Додана тут у відповіднім числі відбиток Відозви має на цілі наклонити селян до того, щоби під час сьогорічних жнив не відмовляли своєї помочи за відповідну винагороду властителям більших посіпостей; інакше треба би боятися з одного боку недостатку між самими селянами, з другого неодоли для уряду в поживленню цісарського війська» [7, с. 12].

Таким чином, проблема забезпечення цісарських військ засобами харчування ставилося намісництвом як головна.

У документі вказувалося: «Прошу Вас казати органам, на котрих можна би поручитися, оголосити ту Відозву сільським громадам і відповідною наукою змагати до того, аби селяни також зі свого боку старалися взяти участь у сьогорічних зборах через подане помічних рук. Коли б де між властителем посіпости й селянами не могло прийти до згоди щодо розміру денної платні, тоді станьте в сій справі посередником і визначіть відповідно до місцевих обставин відповідну винагороду» [7, с. 12]. Отже, староства виконували функції посередництва між поміщиками і сільськими громадами для успішного проведення жнив. Як засвідчує документ, саме вони визначали розмір оплати праці селян у разі їх конфлікту з місцевим поміщиком.

У завершальній частині циркуляру зазначалося: «В тих випадках, де з причини браку робучих рук не можна було би упоратися зі значними ланами, і на шкоду загального добра могло би лишитися багато збіжя на пні, даю Вам власть, ті громади, котрі з причини лінивства або злої волі не хотіли би дати платної помочи, визначивши відповідно до місцевих обставин для обох сторін слушну платню, силою змусити їх дати поміч.

Остаю з повним поваженем... Львів, дня 12 липня 1849» [7, с. 12].

Таким чином, проведення жнив 1849 р. повністю покладалося на місцевих староств, яким з боку намісництва були надані відповідні повноваження.

І. Кревецький, характеризуючи офіційні документи з приводу страйкового руху літа 1848 р. стверджував, що намісник А. Голуховський не звернув уваги на найжахливішу причину селянських рухів – нужденну оплату за роботу, яка жодним чином не могла стати умовою утримання селянської родини. Насправді селяни планували заробляти на поміщицьких землях, наприклад, на Стрийщині, однак оплата праці була такою мізерною, що змушувала до селянського протесту. Зрештою селяни почали виступати і проти «страйколомів», які погоджувалися працювати за меншу платню. Однак, галицька адміністрація взялася до роздмухування традиційного «лінивства» галицького селянства. Саме ця «причина» давала змогу А. Голуховському діяти неконституційно.

І. Кревецький зазначав: «Та найважлиша тут ся остання «причина», той критерій при виконуванню насильства над селянином, – те «лінивство», яке потрібне було шляхтичеві гр. А. Голуховському на те, щоби мати якусь санкцію свого неконституційного поступування. Без того всі інші заходи галицького губернатора коло зламання страйку і бойкоту не мали би майже ніякого значення так довго, як довго дідич не підвищив би нужденної платні сільському робітникам. Та якраз сей гачок «лінивства» уповажняв до всього того, чого не можна було доконати угодою дорогою» [7, с. 13].

При цьому І. Кревецький зазначав, що в цей період вже діяв «принцип конституційної рівноправности всіх громадян держави», і цей принцип вже мав цісарську санкцію [7, с. 13–14]. Не дивно що, «Зоря Галицька» в той час вже писала: «.. Коли би можна було вимагати від селянина, аби йшов найматися свому зовнішньому панови, то так само той самий селянин при засаді рівноправности всіх горожан перед правом міг би жадати того самого від бувшого свого пана» [6]. (І. Кревецький зазначав, що закону який би забороняв страйкувати, тоді ще не було: його видано у 1852 р. (параграфи 479, 480, 481) – діяв до 1870 р. цього року Дневник державних законів Ч. 43 – 7 квітня представив ухвалу Державної Ради підписану також цісарем Францом Йосифом I, яка відмінила згадані закони).

Антистрайкова відозва гр. А. Голуховського викликала протест з боку Головної Руської Ради (далі – ГРР), керівництво якої звернулося з приводу дій намісника до віденських властей. Міністерство підтримувало протест ГРР і звернулося до наміснику щоби він «всі погрози під адресом селян зараз відкликав... а сам перед ним оправдався» [12, с. 43].

Дійшло до того, що намісник був змушений, у зв'язку з вказівкою центральних органів влади, відкликати свій циркуляр і подати нове розпорядження згідно вимог Ради Міністрів. Відповідною була реакція і з боку преси – «Lemberger Zeitung», «Галичо-руській Вѣстникъ» – інформували про нове розпорядження намісника.

У новому циркулярі [3] ц.к. Крайової президії до всіх окружних староств зазначалося: «Спостережене, зроблене минулого року, що багато громад відмовляли під час жнив за відповідну

зарплату помочи давним своїм дідицям і іншим більшим властителю землі, через що значна часть плодів згинула на пні; таке саме спостережене й сього року, що в багатьох громад не можна було допроситися тої помочи під час сінокосів, хоч доставка сіна для помічних військ дуже принагляла і його потреба була громадам досить виявлена; вкінці консеквенції з того, які тим більше подавали нам підставу боятися за правильний збір земельних плодів, що при сьогорічнім незвичайно великім запотребованю збіжа всі запаси з давніших літ вичерпалися до крихти і що теперішня потреба потягне ся на дальше, – всьо то було причиною друкованої відозви до сільського народа з д. 12 с. м. ч. 8057, якою взивали ми сільські громади до платної помочи і тільки в тім випадку, коли би хто відмовляв помочи з лінивства або мести й через те значна кількість плодів мала би пропасти, уповажнили ми в інтересі загального добра окружні уряди, щоби запобігли такій халепі навіть відповідними насильними способами. Одначе при тім виразно зазначили ми, що давніше підданче привязане до земельних властителів, а також панщина є на все знесені і ніяк і ніколи не будуть заведені назад» [7, с. 15–16]. Ця частина циркуляру фактично пояснювала причину появи розпорядження та його зміст.

Що ж до завдань нового циркуляру, то А. Голуховський стверджував: «Хоч Висока міністерська рада признала добрими й пожиточними наміри, які викликали згадану висше відозву, одначе маючи згляд на санкціоновану засаду рівноправности всіх горожан держави, а також ґрунту й землі, не зволила вона затвердити того розпорядження, а то з тої тільки причини, що воно мало на ціли змусити селян силоміць до роботи; тому краєвий уряд дістав на підставі високої ухвали міністерства внутрішніх справ з д. 28 с. м. наказ, поправити в тім змислі згадану висше відозву, а разом з тим ограничити інтервенцію політичних чинників остілько, щоби вони при помочи спосібних і довірних комісарів звертали свій вплив виключно тільки на те, аби, увільняючи польське населене від усіх розширених між ними пересудів, наклонити його в добрий і лагідний спосіб до того, щоби за відповідну зарплату взяло участь в роботі під час жнив, вистерігаючися при тім всякого насильства й змушування» [7, с. 16].

Отже, новий циркуляр містив у відношенні до селян нові вимоги, щоби в «добрий і лагідний спосіб» переконати їх у необхідності працювати на поміщицьких землях.

Новий циркуляр завершувався зверненням: «Що стосується ухвали з 12 с. м. ч. 8057, повідомляю Вас про те з тим, щоби Ви пояснили сю відозву сільським громадам у поданім висше змислі і де треба, самі поступали відповідно до сього, одначе всякою силою реагували на кожне протизаконне й ворохобне змагане, яке б намагалося баламутити селян.

Остаю з повним поважанем відданий Вам слуга... Агенор Голуховський, начальник краю. Львів, дня 31-го липня 1849» [7, с. 16–17].

Аграрні рухи 1848–1849 рр. викликали певну реакцію з боку української суспільності. Незважаючи на протест ГРР скерований до Відня, члени ради, ще перед появою першого циркуляра губернатора визнавали економічну боротьбу в такій гострій формі як «невідповідну ініціативу» і закликали селян припинити страйк. Згадана відозва вже була видрукована в «Зорі Галицькій», а коли з'явився відомий циркуляр А. Голуховського, то цілий наклад «Зорі» було знищено, а губернатора оскаржено перед міністерством [12, s. 154–155].

І. Кревецький зазначив: «Та незважаючи на такий крок, «Зоря Галицька» передрукувала той самий губернаторський циркуляр з офіційного «Галичо-руского Вѣстника» без найменшої замітки від себе, а коли незабаром появився звисний його відклик – одинокий й найбільший тоді політичний орган Руської інтелігенції виступив проти руського страйкового руху з такими аргументами, якими гр. Голуховський, коли б був трохи більше холоднокровний, міг безпечно з далеко більшим успіхом і, що найважнійше, без компромітації, загнати наших селян за нужденну платню на панські лани...» [7, с. 17–18].

«Зоря Галицька» подала обидва губернські циркуляри зазначивши, що угода між поміщиками й селянами повинна бути добровільною. У часописі зазначалося: «як з одної сторони для селян дуже на руку, щоби могли собі вільно заробити й вільно годитися на ціну за роботу, так з другої самі селяни були би найгіднішими ворогами вільного заробітку, коли б яка громада змовилася в тій цілі, щоби ніхто не робив за іншу ціну як ту, яку вона само зложила» [5].

Таким чином, І. Кревецький констатував, що «Зоря Галицька» займалася відвертою пропагандою страйколомства, яку делікатно називала «вільним заробітком», а солідарність селян – «ворогом вільного заробітку». У «Зорі Галицькій» зазначалося: «Вимагаючи більшої заплати, як робота заслуговує, а користати хочби з клопоту того, хто робітника потребує, бо йому пропадає жниво, не є чесно й буде мусіло взагалі вийти робітникам на зле. Бо найперше, чим дорожша робота, – чи то при ораню, чи при жнивах, чи молотьбі – тим дорожчий буде й хліб (!) [7, с. 18–19], бо більше коштує, отже й робітник буде мусів більше видати з заробленого на жите своє й своєї родини».

Такими аргументами, стверджував І. Кревецький, старалися переконати перших селянських страйкарів в Галичині, «... що у своїм власнім інтересі повинні робити на панських ланах за як найнижшу ціну, бо більше ціни за роботи викликує піднесені ціни живности взагалі... Йдучи консеквентно за такою логікою, найкорисніше було би для наших селян тоді, коли би вони не брали зовсім ніякої платні від дідичів, бо ж, певна річ, ціна хліба була б тоді ще низша, ніж в періоді хочби 5–6 крейцарової платні!» [7, с. 19–20]. І. Кревецький аргументував, що ціна збіжжя не зовсім пов'язана з платою праці робітника, бо як вона буде надто високою, то знайдуться інші «дешевші» робітники, або це збіжжя куплять в іншій державі за дешевшою ціною.

Отже, І. Кревецький детально проаналізував початки аграрних виступів у Східній Галичині та пов'язував їх із революційними подіями 1848–1849 рр. Аналізуючи становище українського селянства після скасування парщини, дослідник наголошував на тому, що незважаючи на застосування сільськогосподарської техніки, оптимізацію аграрного виробництва, інтенсифікацію сільського господарства, праця селянина має бути високооплачуваною, а звільнення селян від панщизняних обов'язків повинно привести до економічного зростання та збільшення доходів вільнонайманого сільськогосподарського працівника. У перспективі, інтенсивний розвиток сільського господарства зміг би стати міцною засадою та підвалиною національної економіки української держави.

Список використаних джерел

1. Будзиновський В. Хлопська посілість / В. Будзиновський. – Львів, 1901. – 194 с. 2. Галичо-руській Вѣстникъ, 1849. – Нр. 5. (12/24 липня). 3. Галичо-руській Вѣстникъ, 1849. – Нр. 10. 4. Діло. – 1902. – № 178. 5. Зоря Галицька. – 1849. – Ч. 63. 6. Зоря Галицька. – 1849. – Ч. 64. 7. Кревецький І. Аграрні страйки і бойкоти у Східній Галичині в 1848–1849 рр. (До історії боротьби за суспільно-економічне визволення українських селянських мас у Східній Галичині / І. Кревецький. – Львів: Накл. ред. «Діла», 1906. – 24 с. 8. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий. – 2-ге видання, доповнене. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 226 с. 9. Що тепер діяти? Письмо М. Павлика до з'їзду русько-української радикальної партії з 22.9.1902 р. і додаток. – Чернівці: Друк. тов. «Руська Рада», 1903. – 8 с. 10. Feldman W. Stronnictwa I programy polityczne w Galicji 1848–1906 / W. Feldman. – Kraków, 1907. – 386 s. 11. Hoszowski S. Economiczny rozwój Lwowa w laatach 1772–1914 / S. Hoszowski. – Lwów, 1935. – 128 s. 12. Łoziński B. Aгенor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich. 1846–1856 / B. Łoziński. – Lwów, 1901. 13. Najdus W. Szkice z historii Galicji (1900–1904) / W. Najdus. – Warszawa: PAN, 1958. 14. Pozdra Z. Strajki rolne w Galicji wschodniej w r. 1902 i 1903 / Z. Pozdra // Wiadomości statystyczne. – Т. XX. – Cz. I. – S. 12–19.

Наталья Гирна

ИВАН КРЕВЕЦКИЙ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ АГРАРНЫХ ДВИЖЕНИЙ ГАЛИЧИНЫ

В статье анализируется деятельность Ивана-Марьяна Ивановича Кревецкого (1883–1940 гг.), который рассматривал исторические процессы как проявление активной деятельности национальной элиты в формировании государственных политических институтов на примере исторического развития Галиции конца XVIII – начала XX в. Особого научно-критического осмысления в его трудах приобрели проблемы истории украинского аграрного движения в Галиции, представляют значительный интерес для современных исследователей общественно-политической и экономической истории Украины. Освещены предпосылки и последствия аграрных движений в Галичине.

Ключевые слова: крестьянские движения, «страйколомство», Галичина, помещики, крестьяне.

Natalia Hirna

IVAN KREVETSKYY – RESEARCHER OF THE GALICIAN AGRARIAN MOVEMENT HISTORY

The work of Ivan-Marian Krevetsky (1883–1940), who reviewed the historical processes as a manifestation of national elite activity in shaping the public political institutions as an example of the historical development of Galicia late XVIII – early XX century, is analyzed in the article. The problems of Ukrainian agrarian movement in Galicia, which is of considerable interest to modern scholars socio-political and economic history of Ukraine, are particularly researched in his scientific and critical writings. The conditions and consequences of agrarian movement in Galicia are elucidated in the article.

Key words: peasant movements, «straykolomstvo» Galicina, Didych, peasants.

УДК 94:316.4(477.83)

Ігор Берест, Роман Берест

ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено роль Андрея Шептицького у формуванні національної ідеї в роки Першої світової війни. Зроблено короткий аналіз відносно окупаційної політики Австрійської та Російської імперій на захоплених територіях, показано позицію А. Шептицького під час російської окупації 1914–1915 рр., наголошено на незламності духу, вірі у власну ідею та боротьбу проти окупації. Незважаючи на полон та заслання, він залишився вірним сином свого народу та ідеалом для наступних поколінь.

Ключові слова: Андрей Шептицький, заслання, Перша світова війни, окупаційна влада, Східна Галичина.

Актуальність теми дослідження, насамперед, полягає у надзвичайній важливості, впливу та ролі А. Шептицького у політичних процесах в Галичині в роки Першої світової війни. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одне з найважливіших питань – історичного досвіду діяльності Блаженнішого, зокрема до питань, які поки що не стали об'єктом комплексних досліджень.

Метою цієї статті є комплексне вивчення документів і на основі дослідженої інформації показати діяльність Андрея Шептицького в роки Першої світової війни.

Серед останніх наукових досягнень, які стосуються досліджуваної проблематики, варто відмітити роботи істориків О. Сухого, О. Перелигіної, А. Стародуба, В. Великочія, котрі показують діяльність Андрея Шептицького в ракурсі загальної історії України

Перша світова війна стала надзвичайно великим випробуванням для багатьох держав й народів світу і, перш за все, для українців, які опинилися на межі воєнного протистояння ворожих сторін – Російської та Австро-Угорської імперій.

Особливе місце в загарбницьких планах Росія і Австро-Угорщина відводили захопленню земель Західної Волині та Східної Галичини, що зумовило численні кровопролитні битви, невинуваті руйнування соціально-економічної, транспортної, виробничої й іншої інфраструктури, грабіж населення, зубожіння, репресії, арешти, депортації і загибель величезного числа мирних жителів, появу багатьох тисяч сиріт та вдів тощо.

Перша світова війна спричинила величезні матеріальні втрати, оскільки бойові дії охопили всю територію Східної Галичини і Західної Волині. На цих теренах було знищено сотні мостів та залізничних вокзалів, спалено і поруйновано до мільйона житлових та господарських будівель. Приблизні матеріальні втрати обчислювались лише в Східній Галичині сумою 6 млрд австрійських корон. Не менш вражаючими були опосередковані втрати внаслідок зменшення кількості робочих рук, поверхні посівних площ, падіння поголів'я худоби. Для потреб війни вирубували цілі масиви лісів. Великих втрат зазнала промисловість. Значна частина устаткування підприємств була демонтована і вивезена до Австрії та Росії. Вивозилась також сировина й готові вироби.

Війна неймовірно загострила соціальні проблеми, головною з яких було виживання як таке – люди масово втрачали довоєнний соціальний статус, переходили в розряд маргіналів. Ціни стали значно вищими, ніж заробітна платня, що відбилося на рівні споживчих можливостей робітників, службовців, інтелігенції. Повсюди зростало безробіття, з'явилися перебої з постачанням продуктів харчування. Запровадження карткової системи в містах не рятувало становища, оскільки норми продуктів на них постійно зменшувалися. Наслідком хронічної нестачі продуктів харчування, особливо відчутної з 1916 р., стало голодування та загальна депресія серед населення. У багатьох сплюндрованих селах й містечках жителі не мали навіть мінімальних засобів для існування.

У таких надзвичайно складних умовах перед нами постає постать генія, людини котра своїм незламним духом та беззаперечним авторитетом була справжнім лідером та духовним наставником тогочасного українського суспільства. Суспільства, яке змогло піднятися з колін і хоча б ненадовго та все ж таки створити власну державу. Він завжди казав: «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенациональна Хата-Батьківщина» [1, с.5]. І боротьба виявилась ой яка нелегка.

Після початку війни Росію, Австро-Угорщину і інші країни, що були втягнуті в бойові дії, накрила хвиля шовінізму. В маніфесті російського царя Миколи II про оголошення війни Австро-Угорщині (від 30 липня 1914 р.) прозвучав заклик забути перед лицем «страшного випробування» всі внутрішні суперечки і конфлікти, згуртуватися навколо трону в боротьбі з небезпечним ворогом. Такі настрої в російському суспільстві розпалювали, здебільшого, надумані гостросюжетні газетні публікації про нечувані звірства німців та австрійців, про їхнє зверхнє й негуманне поводження з російськими військовополоненими тощо [2, с.365]. Згодом російська влада почала закривати

німецькомовні школи, товариства, спілки, а далі прийшла черга на заборону відкрито розмовляти німецькою мовою [3, с. 440, 523].

В Галичині та на Буковині напередодні війни було запроваджено надзвичайний стан. В Австро-Угорській імперії призупинили чинність основних конституційних прав громадян і частину законодавства про працю. 3 липня 1914 р. заборонено віча, мітинги, страйки, припинено роботу парламенту і крайових сеймів.

Відповідно до указу австрійського цісаря від 31 липня 1914 р. вся повнота влади у прифронтовій зоні переходила до головнокомандувача австро-угорської армії. У цій ситуації 8 серпня 1914 р. Галицьке намісництво видало спеціальне таємне розпорядження «Про превентивний арешт політично підозрілих москвофілів». Дуже скоро, у зв'язку з невдачами австрійської армії у бойових діях, акція перетворилася на безконтрольний масовий терор проти всього українського населення Східної Галичини.

Після початку війни русофіли помітно активізували свою діяльність на півавстрійських територіях, намагаючись розколоти галицьке суспільство, радикалізувати населення в ставленні до австрійської влади. Тому безпосереднім поштовхом до переслідувань українців стала чутка, що причиною поразок австрійських військ є зрада русофільського населення Галичини, яке нібито таємно шпигувало й допомагало росіянам.

Прагнучи виправдати себе перед суспільством, австро-угорське командування почало звинувачувати у поразках армії українців, ототожнюючи їх з русофілами. Зокрема, командувач австро-угорськими військами східного напрямку ерцгерцог Фрідріх з цього приводу заявляв, що Галицька битва серпня-вересня 1914 р. була програна через «зрадництво і зраду місцевого населення» [4, с. 63].

Під приводом шпигунства військові знищували людей за найменшою підозрою або через донос [5, с. 398–401]. Галичанин М. Лозинський зазначав, що тільки суддя Згурський «видав понад 100 присудів смерті на українців і сам був присутній при їхньому виконанні» [6, с. 15]. Про страти «проросійських шпигунів» часто повідомляла «Gazeta Lwowska» [7].

Масові арешти, публічні страти, терор проти різних верств українського населення викликали нечувану хвилю обурення і протестів. І саме митрополит Андрей Шептицький у доволі гострій формі виступив проти таких дій австрійської влади і військових. Від імені греко-католицької церкви він звернувся до цісарського намісника Галичини із заявою. В підтримку позиції митрополита виступили Перемиський єпископ К. Чехович і Станіславівський – Г. Хомишин та інші високопоставлені священослужителі [8, с. 153].

Водночас вищі греко-католицькі духовні ієрархи пов'язували репресивні акції влади, не стільки з позицією офіційного Відня, скільки з діяльністю польських політичних сил в краї, яка була покликана компрометувати українців перед австрійським урядом і творити з них неблагоннадійний елемент. Сам же А. Шептицький в листі до д-ра Олесницького від 22 серпня 1914 р. писав: «... проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краї, а тепер арештують наших найкращих і невинних людей; про ув'язнення москвофілів говорять, що це внаслідок доносів українців. Водночас переконують військові структури, що українці і москвофіли в однаковій мірі не заслуговують на довір'я. В цьому безголовому замішанні готують українцям винищення. Коритовський діє хитро супроти українців, і тому він небезпечний» [9, с. 54].

Терор у відношенні до українського населення краю заохочувався, схвалювався і виправдовувався командуванням австрійської армії. Наказ генерала Кевеша від 19 серпня 1914 р. виданий в м. Станіславові зобов'язував вояків якомога швидше забути звички мирного часу і діяти активно не тільки на фронті, але і у ставленні до місцевого цивільного населення.

Всю цю прикрість та несправедливість бачив Андрей. Він вірив у власні сили, вірив у силу молитви і не зупинявся. Він казав: «Передовсім треба здати собі справу з надзвичайних труднощів, зовнішніх і внутрішніх, які стоять народові на перешкоді до того, та намітита дорога, яка нас до того веде» [1, с.5].

Вже на початку вересня 1914 р., тобто через місяць після початку війни, у Львові появились російські солдати. Є також відомості, що для забезпечення контролю в місті розквартирували окремі підрозділи 3-ї та 8-ї російських армій. Нові завойовники запровадили свою адміністративну владу й нові порядки. Російські кінні козаки підрозділи з перших днів окупації взяли під жорсткий контроль усе місто, тому значна частина населення з помітною пересторогою сприймала нових окупантів.

Місто після австрійського терору росіянам добровільно передали представники старої проавстрійської влади, надіючись на лояльність та поблажливність нових окупантів. Перемовини про умови передачі відбулися 3 вересня 1914 р. на Личаківській «рогатці». Участь у них від міської управи брали окремі представники міської адміністрації: Т. Рутовський, Ф. Шляйхер та Л. Шталь, а від російської сторони – командувач 42-ї російської піхотної дивізії генерал фон Роде.

Після розмови російський генерал з рук тодішнього віце-президента Львова Тадеуша Рувовського отримав символічний ключ від міста. У короткій промові царський ставленик пообіцяв підтримувати законність, порядок й мир, ставитися з повагою до усіх львів'ян (поляків, австрійців, німців, українців, євреїв і ін.), але вимагав від кожного етносу представити гарантів перемовин – своїх заручників. За наполягання російських військових вимогу про заручництво необхідно було виконати негайно. Російськими заручниками на добровільних засадах мали стати найбільш впливові та відомі діячі в галузі політичного, національного, релігійного, культурно-освітнього життя міста. Було вирішено представити російській військовій владі гарантами 16 осіб – 4 українці, 4 поляки, 4 євреї та 4 москвофіли. І саме митрополит А. Шептицький запропонував росіянам свою кандидатуру, щоб стати гарантом їх спокою, безпеки та мирних відносин у Львові [10, с.28–29].

Як свідчать результати наукових досліджень, збір заручників оголошено о 8 год. ранку наступного дня (тобто у п'ятницю 4 вересня 1914 р.) біля центрального входу в приміщення готелю «Жорж». Ранком наступного дня усі заручники, яких визначила управа міста, в святковому одязі прибули на вказане місце. Після певних письмових процедур представники нової влади усіх відпустили. Проте, як виявилось пізніше, вже тоді на кожного заручника було відкрито кримінальне провадження.

Пізніше у своїх спогадах командувач 8-ї російської армії, а згодом – командувач військами Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов згадував, що населення Львова не тільки привітно зустріло російських солдатів, але й виконало усі зобов'язання щодо дотримання спокою і порядку «чесно і добросовісно» [11, с. 86].

Будь-що А. Шептицький хоче доповісти своєму народу, пише що можемо тільки упросити ласку у Всевишнього Бога, в Якого в руках доля народів, щоби справи повів так як ми бажаємо [1, с. 5].

Головною управлінською структурою на окупованих західноукраїнських землях стало Тимчасове військово-генерал-губернаторство Галичини, яке було створено ще 22 серпня 1914 р. у межах театру військових дій російської армії на території Львівського, Тернопільського, Перемишльського та Чернівецького воєводств. Наказом Головнокомандувача армій Південно-Західного фронту від 28 серпня 1914 р. за № 65 генерал-лейтенант граф Г. Бобринський був допущений «к временному исправлению должности военного генерал-губернатора Галиции» [12, арк. 16].

Вища царська влада ретельно підбирала кандидатури офіцерів для тимчасових посад управителів повітами, військових губернаторів окупованих міст. У Львові – центральному галицькому місті – таке призначення отримав 32-річний полковник російської армії С. Шереметьєв, котрий недавно здобув короточасний досвід відповідної діяльності на посаді волинського віце-губернатора. Отримавши владу він наказав перекласти російською мовою усі вивіски на адміністративних, торговельних, навчальних, культурних, освітніх, лікувальних, виробничих, розважальних та інших закладах й установах, на транспорті тощо, а також відмовив представникам місцевих українських економічних і культурно-освітніх товариств (зокрема, В. Шухевичу, о. Й. Боцяну, В. Охримовичу, С. Федаку, Ю. Сочинському та ін.) використовувати у своїй повсякденній діяльності українську мову і зухвало заявив про існування «одного русского языка» [13, с. 22–23].

У повноваженнях компетенція Тимчасового генерал-губернаторства Галичини прирівнювалася до військово-окружних управлінь діючої армії і, на мою думку, була надзвичайно широкою, враховуючи нагальну потребу своєчасного й безперебійного постачання фронту усім необхідним, а також термінового налагодження загального функціонування цивільного господарсько-виробничого комплексу тощо [12, арк. 16].

Проводячи 12 вересня 1914 р. обшук у помешканні митрополита А. Шептицького і в канцелярії духовної консисторії, російська окупаційна влада вилучила його власний архів. Серед конфіскованих документів були цінні рукописи, стародруки, газетні вирізки статей різними мовами, листування митрополита з відомими діячами світу.

Перші масові арешти заручників та багатьох галицьких громадських, культурно-освітніх діячів, представників інтелігенції було проведено у Львові в ніч з 19 на 20 вересня 1914 р. [10, с. 29]. Серед інших 19 вересня 1914 р. російські військові заарештували главу Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ), митрополита Андрея. Його ув'язнили й терміново під посиленою вартою жандармерії відправили у російське місто Суздаль.

Окрім нього, російська жандармерія заарештувала ще 80 осіб з числа представників греко-католицького духовенства, в тому числі Й. Боцяна – ректора духовної семінарії, С. Юрина – Золочівського декана, М. Цегельського – Кам'янка-Струмилівського декана, М. Яцковського – канцлера Львівської митрополичої консисторії та багатьох інших [14, с. 262–264].

У своїх мемуарних та історичних працях Д. Дорошенко доводить, що основною причиною арешту глави ГКЦ А. Шептицького стала його самовіддана національна патріотична діяльність, про яку російський уряд був добре поінформований. Тож, приступаючи до переформатування

віровизнання галицьких греко-католиків на канони російського православ'я, силові структури російського самодержавства не могли залишити митрополита серед місцевих мирян в умовах реалізації своїх планів. До такого висновку Д. Дорошенко дійшов, вивчаючи жандармські протоколи з архіву галицького тимчасового генерал-губернаторства, які становили основу таємного «діла графа А. Шептицького» [15, с. 162].

Дещо в іншій інтерпретації трактує арешт російськими жандармами митрополита Андрея Шептицького дослідник А. Стародуб [16]. На його думку, вагомою причиною арешту очільника ГКЦ було його прагнення поширити чинність Берестейської унії на підросійські землі України, що могло підірвати роль та значення російського православ'я серед українців. Однак, відомо, що релігія в царській Росії з давніх часів слугувала надійною опорою й підтримкою самодержавного ладу і така версія видається слабо аргументованою, хоча також має право на існування. На це звертали увагу К. Левицький та чимало інших відомих українських авторів.

Таким чином, як наголошував відомий історик В. Великочий, на другий план відходять твердження, що переважали в науковій літературі 90-х рр. ХХ ст., які випливали з посилань на офіційні пояснення російського уряду про те, що буцімто акт арешту здійснено не з якихось конкретних церковно-релігійних мотивів, а через «антиросійську агітацію» глави ГКЦ, «фінансування австрійського війська» тощо [17, с. 52–56].

На місце ув'язненого митрополита А. Шептицького на посаду управляючого церковними справами росіяни прислали з Холма православного архієпископа Євлогія (Василь Семенович Георгієвський, 1868–1946 рр.). В грудні 1914 р. архієпископ Євлогій прибув до Львова. У той самий день газета «Прикарпатская Русь» опублікувала пастирське послання архієпископа Євлогія «К галицко-русскому народу и его духовенству». У посланні говорилося: «Добрыя пастыри Галицкой Руси!... Вы воспитались в традициях латинской унии, но она не могла заглушить в вас русского духа... в жизни вверенного вам народе совершается великий поворот, он вливается в общерусское русло... Ведите же его по пути этого органического слияния с великой Россией и особенно восстановите и закрепите его древнейший исторический союз с Православною Русскою Церковью».

Більше того, новопредставленому «управителю» церковними справами Євлогію запропонували 7 грудня 1914 р. відслужити літургію у найбільшій греко-католицькій церкві Львова – церкві Успіння Пресвятої Богородиці, яка належала Ставропігійському інституту. Після закінченні богослужіння він відправився до неподалік розміщеного храму Преображення Господнього, де зробив заяву, яка справила велике враження на присутніх у храмі російських офіцерів, цивільних чиновників, а також місцевих жителів. Євлогій сказав: «Народ галицкий, хотя и увлечен был в унию несколько веков тому назад, но всегда сознавал и теперь сознает себя православным... На то общая мать – великая православная Россия и наша святая Православная русская церковь раскрывает перед вами свои объятия...».

Суспільно-політичне ставлення до слів архієпископа Євлогія було неоднозначним. Галицькі русофіли, за його власним зауваженням, «були в радості від патріотичного ентузіазму», а генерал-губернатор Галичини, граф Георгій Бобринський перебував у певній розгубленості: «Чи не занадто голосно ми заявляємо австрійцям про нашу присутність?»

Різно негативне ставлення до закликів архієпископа Євлогія висловило греко-католицьке духовенство. Група греко-католицьких священиків підготувала звернення до архієпископа Євлогія. У ньому вони відкрито заявили, що хоч архієпископ закликав греко-католицьких священиків до возз'єднання з православною церквою разом з усією паствою, але для них перехід в іншу релігійну конфесію є нічим іншим як тяжким гріхом. Тому греко-католицьке духовенство не може відступити від положень Унії і буде вірно оберігати від цього свою паству.

Після цього позиція російської військової адміністрації в Східній Галичині стосовно греко-католицького духовенства, а також щодо проблеми возз'єднання греко-католиків з православ'ям різко змінилась.

Вже взимку 1914–1915 рр. проблематика переходу із унії у православ'я перестає розглядатися російськими властями як питання про свободу совісті, віровизнання. Унія для місцевого уряду і чиновників міністерства внутрішніх справ тепер стала основою українського націоналізму і базою для організованого спротиву русифікації краю.

У російських офіційних колах та проросійських періодичних виданнях спільно поширювалася хибна думка про те, що в Галичині «уніатська церква стала на чолі мазепинства». Відповідно греко-католицькі священики дуже швидко були зараховані до числа небезпечних суспільних агітаторів, шпionів, провокаторів і «мазепинців». 25 січня 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський видав таємний циркуляр «З церковно-релігійного питання», скерований представникам органів місцевої влади. На його підставі було дозволено присилати в приходи, де немає постійного греко-католицького священика, православного, навіть якщо про це просить значна меншість жителів того чи іншого населеного пункту [17, с. 197–200].

Згідно з положеннями цього документа, парафіяни лише формально мали вирішувати чи приймати їм православних священників [18, арк. 7], але насправді нові призначення на парафії, що залишилися без греко-католицьких священників, відбувалися в наказово-адміністративному порядку. Нового священника під захистом поліцейського скеровували до парафіян.

Йдеться про те, що повітова російська адміністрація сприйняла циркуляр генерал-губернатора Георгія Бобринського як вимогу всім греко-католицьким священникам прийняти православ'я або ж залишити свої приходи.

Унаслідок цього також розпочався спланований тиск і репресії проти парафіян – тих греко-католиків, які висловлювали своє невдоволення призначенням російськомовних священнослужителів, особливостями літургійного обряду та ін. Під цим кутом зору греко-католицьке населення галицьких земель розглядалося як особливий ворог російського самодержавства. При цьому в пошуку, так званих, «ворогів» російської влади особливу активність розгорнули місцеві поліцейські чини.

Йдеться про те, що повітова російська адміністрація сприйняла циркуляр генерал-губернатора Георгія Бобринського як вимогу всім греко-католицьким священникам прийняти православ'я або ж залишити свої приходи.

Унаслідок цього також розпочався спланований тиск і репресії проти парафіян – тих греко-католиків, які висловлювали своє невдоволення призначенням російськомовних священнослужителів, особливостями літургійного обряду та ін. Під цим кутом зору греко-католицьке населення галицьких земель розглядалося як особливий ворог російського самодержавства. При цьому в пошуку, так званих, «ворогів» російської влади особливу активність розгорнули місцеві поліцейські чини.

За даними канцелярії військового генерал-губернатора Галичини в місцеві греко-католицькі приходи було терміново призначено 86 нових священників з числа представників російського православ'я. З них, як свідчать архівні матеріали, – 35 на прохання прихожан і 51 – за скеруванням архієпископа Євлогія.

Цікаво, що переважна більшість православних священнослужителів (75 осіб) отримали призначення в парафії Львівської єпархії, а лише 11 чоловік було скеровано у Тернопільську та Перемишльську єпархію.

За даними канцелярії архієпископа Євлогія, станом на 4 квітня 1915 р. у приходах Східної Галичини вже перебувало 113 православних священників [17, с. 200–202]. Такий форсований наступ російської православної церкви на захоплених землях Галичини активно підтримувала царська військова влада.

Відкрито шовіністичний наступ на все чуже, особливо українське, російські окупанти розпочали після прибуття в Східну Галичину генерал-губернатора графа Георгія Бобринського. Вже з перших днів російський правитель розглядав Східну Галичину як «исконно русскую землю», відкрито нехтуючи національними інтересами місцевого українського населення.

Внутрішня політика російської адміністрації в Східній Галичині, перш за все, була скерована на винищення будь-яких проявів національної свідомості, підриє серед населення позицій української ГКЦ, адаптацію до нових умов місцевого населення та швидке поширення російського православ'я. Видається, що не випадково після захоплення росіянами Львова в місті появилось багато російськомовних цивільних й військових осіб, ченців, проросійського православного духовенства.

І тут Блаженніший не здається. У здавалось би безнадійній боротьбі у нього є надія, свій незламний ідеал, він має сподівання, не перестаючи повторювати: щоб усе Духовенство Єпархії як найправильніше над тим працювало, щоб по нашим силам причинитися до здійснення цього ідеалу [1, с. 5].

І не змогли жодні окупи і тюрми втримати цього великого мислителя, духовного настоятеля, генія та справжнього сина українського народу. У вересні 1917 він повернувся до Львова і відразу включився у політичне життя краю [19]. Сам же митрополит потрактував своє трирічне перебування на теренах сусідньої держави як нагоду для поширення ідей унії [20]. В 1918 р. Шептицький виступив з промовою, де захистив права кожної нації, яка за його переконанням мала право на самовизначення [21].

Таким чином з впевненістю можна сказати, що постать Андрея Шептицького – це образ великого сина українського народу, справжнього патріота рідної землі, борця за свободу, за мир, за кращу долю всіх хто його оточував.

Список використаних джерел

1. Митрополит Андрей Шептицький. Наша державність. – Львів: «Артос», 2010.
2. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX століття: навчальний посібник / Т. Полещук. – Львів: ПАІС, 2008.
3. Fleischbauer I. Die Deutschen im Zarenreich / I. Fleischbauer. – Stuttgart, 1986.
4. Москвофільство: документи і матеріали / вступ. ст., комент. О.Сухого; за заг. ред. С. А. Макаруча. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.
5. Левицький К.

Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Т. 2. 6. Лозинський М. Галичина в роки 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона калина, 1970. 7. Gazeta Lwowska. – 1915. – 26, 29 sierpnia. 8. Сухий О. М. Становище українського населення в Галичині на початку Першої світової війни та репресії австрійської влади / О. Сухий // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С. 151–155. 9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. 10. Перелигіна О. Заручники війни / О. Перелигіна // Галицька брама. – № 7–8 (151–152), липень – серпень 2007. 11. Брусилов А. Мои воспоминания / А. Брусилов. – М.: Воениздат, 1983. 12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 361, оп.1, спр. 85. 13. Томашівський С. Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни / С. Томашівський. – Львів, 1915. 14. Нива. – 1916. – №4. 15. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицкого / Д. Дорошенко // На чужой стороне. – Прага, 1925. – Кн. XIII. 16. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «повоєнного православ'я» [Електронний ресурс] / А. Стародуб // Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізм реалізації, історичні наслідки), К., 3–5 березня 2006 р. – Режим доступу: www.ichistori.org/ukrsitiZphp.ua. 17. Великочій В. Сучасна українська історіографія про репресії щодо Української Греко-Католицької Церкви в Галичині за доби Першої світової війни / В. Великочій // Мандрівець. – 2011. – № 3. 18. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государст-венное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. Бахтурина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2004. 19. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 694, оп.1, спр. 10. 20. Західноукраїнські землі в час Першої світової війни / Андрей Шептицкий. – Реж. доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/zakh-dno-ukra-nsk-zeml-p-d-chas-persho-sv-tovo-v-yni/andr-y-sheptitskiy>. 21. Владика Галицький. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/20388>. 22. За вільну Україну. – 2015. – 6 серпня.

Игорь Берест, Роман Берест

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦКОГО В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Исследована роль Андрея Шептицкого в формировании национальной идеи в годы Первой мировой войны. Сделан краткий анализ относительно оккупационной политики Австрийской и Российской империй на захваченных территориях, показано позицию А. Шептицкого во время русской оккупации 1914–1915 гг., отмечено несокрушимости духа, вере в собственную идею и борьбу против оккупации. Несмотря на плен и ссылки, он остался верным сыном своего народа и идеалом для следующих поколений.

Ключевые слова: Андрей Шептицкий, заслание, Первая мировая войны, оккупационная власть, Восточная Галичина.

Igor Brest, Roman Berest

ANDREY SHEPTYTSKY ACTIVITY DURING THE FIRST WORLD WAR

Investigated the role of Andrey Sheptytsky in the formation of the national idea in the First World War. Make a short analysis regarding occupation policy of the Austrian and Russian empires in the occupied territories, showed the position A. Sheptytsky during the Russian occupation of 1914–1915's., emphasized the indestructibility of the spirit, faith in his own idea and struggle against occupation. Despite the prisoner and exile, he remained a faithful son of his nation and ideal for future generations.

Key words: Andrey Sheptytsky, exile, First World War, the occupation authorities, Eastern Galicia.

УДК 94(477): 930.2

Іван Пасічник

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ П. СКОРОПАДСЬКОГО В БАЧЕННІ
ВІДОМИХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЯЧІВ УНР ТА ГЕТЬМАНАТУ**

У статті на основі опублікованих на неопублікованих джерел розглянуто та проаналізовано суспільно-політичні погляди П. Скоропадського в інтерпретаціях відомих військових діячів УНР та Гетьманату. Зокрема, таких діячів як М. Капустянський, Є. Коновалець, М. Омелянович-Павленко, Б. Стелецький, О. Удовиченко. Автор особливу увагу звертає на бачення цими діячами військової політики П. Скоропадського, в тому числі його задумів щодо відродження козацтва. Також в статті через інтерпретації наближених до гетьмана військових висвітлено погляди П. Скоропадського на українську державність.

Ключові слова: П. Скоропадський, гетьман, військовий діяч, Українська Держава, УНР.

Погляд українських військових діячів періоду визвольних змагань на тогочасні події – це одна з маловивчених тем історії України. На відміну від соціалістичних керівників УНР чи консервативних діячів Гетьманату, професійні військові офіцери намагалися, в більшості своїй, бути віддаленими від політики, а лише продовжували бути на сторожі української державності. Служачи і Українській Народній Республіці (далі – УНР), і Українській Державі, вони мали бачення, відмінне від поглядів тодішніх політиків, стосовно задумів та діяльності П. Скоропадського. Тому об'єктивне та всебічне дослідження історичної спадщини відомих українських військових діячів дасть змогу краще зрозуміти суспільно-політичні погляди гетьмана П. Скоропадського.

Мета – розкрити та проаналізувати інтерпретації українських військових діячів стосовно державницьких задумів та діяльності гетьмана П. Скоропадського.

Дана тема досліджувалася переважно в рамках джерелознавчих та історіографічних робіт з вивчення військової мемуаристики. Це праці Ю. Каліберди [1], Р. Мельника [2] та ін. Також інтерпретації військових діячів досліджувалися і в біографічних працях. Зокрема в статті П. Гай-Нижника [3], присвяченій Б. Стелецькому та в праці І. Шандрівського [3], що висвітлює військово-політичну та наукову діяльність М. Капустянського. В окремих роботах з військового будівництва Збройних Сил Української Держави також побіжно дослідники звертали увагу на інтерпретації військових діячів. Тут в цьому виділяється дослідження знавця Вільного козацтва 1917–1918 рр. В. Лободаєва [5–6].

Найвідомішим опонентом гетьмана в середовищі військових був полковник Євген Коновалець – командант Українських Січових Стрільців (УСС), який в листопаді 1918 р. очолив головні сили Директорії під час антигетьманського повстання. Вже в еміграції, будучи головою Української військової організації (УВО) та провідником націоналістичного руху, він викладає у своїх спогадах візію стосовно Гетьманату та його очільників. Пізніше інтерпретації Є. Коновальця часто використовували противники гетьманського руху, щоб показати антиукраїнський та російський світогляд П. Скоропадського.

Під час гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. УСС на чолі з Є. Коновальцем становили ту силу, яка здатна була протистояти приходу до влади гетьманців. Однак, не отримавши чітких вказівок від керівництва Української Центральної Ради, УСС так і не розгорнули справжньої протидії перевороту, за винятком деяких спорадичних виступів. Увечері того ж дня відбулася і зустріч П. Скоропадського з Є. Коновальцем, про яку, до речі, обидва згадують у спогадах. П. Скоропадський описує, що о 8-й годині вечора до нього прийшов Є. Коновалець, заявив, що хоче бачити гетьмана, та він був прийнятий. Є. Коновалець хотів дізнатися у Скоропадського «Чи стоїть він за Україну?». На що останній дав ствердну відповідь і поставив перед керівником січовиків вибір: негайний перехід на гетьманську сторону або арешт. Є. Коновалець відповів, що повинен поговорити з частиною, а особисто він нічого не має проти того, щоб служити гетьману [7, с. 156].

Сам же Є. Коновалець викладає події тієї ночі дещо по-іншому. Гетьман ніби то сам запросив його до себе через свого делегата. Під час їхньої розмови гетьман запропонував січовим стрільцям, про яких мав гарні відгуки, перейти до нього на службу і вже наступного дня офіційно це продемонструвати. Відповідь Є. Коновальця на цю пропозицію була по суті негативною. Він заявив, що стрільці виконують накази лише свого командування, вони не причетні до політики, а їхнім завданням є служити рідному краю, підкоряючися законному уряду, яким до цього була Центральна Рада, і що січові стрільці не можуть за одну ніч змінювати свою позицію лише тому, що їх ставлять перед доведеним силою фактом. Окрім цього, Є. Коновалець додав, що січове стрілецтво схвильоване методами та засобами здійснення перевороту. Насамкінець полковник виклав і свою

особисту думку, що виступ П. Скоропадського є «початком великих лих для України та що це є також погляд цілої Стрілецької Ради» [8, с. 7].

На тій же зустрічі керівник УСС помітив, що гетьман не каже жодного слова без вказівок німців і перебуває під впливом російських старшин, і тому вирішив обговорити цю ситуацію саме з німецьким командуванням. Останнє поставило ультиматум: або беззастережне визнання гетьмана, або обезброєння. Як відомо, з УСС сталося якраз останнє.

Аналізуючи всі ці події, Є. Коновалець піддає сумнівам правильність тодішнього вибору: «дуже можливо, що, незважаючи на свої настрої, Січові Стрільці були б визнали Скоропадського Гетьманом і залишилися у Києві, коли б не відсутність підтримки Гетьмана з боку якої-небудь української партії зі складу Центральної Ради» [8, с. 8]. Таке УСС зробили б «для рятування національного характеру армії й для позискання таким робом впливу на характер усієї держави» [8, с. 9]. Свою ж відмову від гетьманських пропозицій керівник УСС пояснював просто: намаганням зберегти серед широких мас авторитет Центральної Ради, віру в яку вже втратили і січовики.

Пізніше Є. Коновалець дещо краще пізнав П. Скоропадського. Зокрема, під час обговорення справ з розформування полку УСС. На підставі своїх спостережень він дійшов висновку, що гетьман – «людина чесна, але дуже слабовольна, українському народові та його справам дуже й дуже далека» [8, с. 10]. Втім полковник помітив, що гетьман завзято вчиться української мови, у кожній розмові з ним підкреслював, що керується лише добром України, й нарікав, що українці не хочуть його підтримати, але водночас оточував себе людьми крайне ворожими до всього українського й майже «сліпо» слухав їхніх порад і вказівок [8, с. 10].

У спогадах Є. Коновалець дав відповідь і на питання про так звану «зраду січових стрільців Скоропадському». Наприкінці серпня після напруженого обговорення з гетьманською владою та німецьким командуванням було відновлено військове формування січових стрільців під назвою окремих загін УСС. Є. Коновалець запевняв, що прохання та дії січовиків стосовно відновлення своєї військової формації були зроблені лише для оборони української державності. І що січовики щиро мали намір підтримувати гетьмана, якщо він буде боронити українську державність. Важливим чинником, що вплинув на думку січовиків, була і військова політика П. Скоропадського. Є. Коновалець вважав, що справа з організацією української армії перебуває в «препоганому» стані. Він зазначав, що з фахової точки зору праця військових штабів зі створення декілька 100-тисячної армії була на високому рівні, в той час із національного погляду – це все було небезпечно. Оскільки гетьманське російське й антиукраїнське вище старшинство не змогло б зробити з неграмотних та національно малосвідомих новобранців української національної армії [8, с. 9]. Тому за таких обставин УСС розраховували зайняти нішу національно свідомої та боєздатної військової частини. Сердюцьку ж дивізію Є. Коновалець як за таку не сприймав.

На думку Є. Коновальця, січові стрільці залишалися вірними до останнього своїй декларації про службу гетьманській владі, за умови, якщо вона буде боронити самостійну і незалежну українську державність. І звільнив їх від присяги гетьману сам же П. Скоропадський своєю Грамотою про федерацію [8, с. 10].

Є. Коновалець згадував про зустріч з П. Скоропадським 15 листопада 1918 р. (вже після опублікування «Грамоти про федерацію»), на якій він мав надію настановити гетьмана на шлях самостійної української державності. Там же Коновалець висунув чотири вимоги: 1) відкликання грамоти; 2) скликання національного конгресу, запланованого Українським Національним Союзом (УНС); 3) розформування російських добровольчих дружин; 4) перенесення дислокації січових стрільців з Білої Церкви до Києва. Зі свого боку, він обіцяв постаратися, щоб конгрес УНС не виступав проти особи гетьмана [8, с. 14–15]. Почувши відмову гетьмана, Коновалець зняв із себе всіляку відповідальність за подальший перебіг подій і пішов.

Цікавим фактом є те, що свідчень про підтвердження цієї зустрічі в інших джерелах крім спогадів Коновальця ми не знаходимо. Так само відсутня згадка про неї і у спогадах Скоропадського. Втім пізніше все ж мала місце остання спроба Коновальця поговорити з гетьманом після перемоги військ Директорії над гетьманськими військами під Мотовилівкою, що і підтверджено джерелами. Тоді гетьман направив на переговори з Коновальцем П. Я. Дорошенка і через нього передав свої пропозиції, які були досить далекими від існуючих реалій. Коновалець поїхав ні з чим, переконавшись, що «воля генералів Долгорукова, Келлера й Кірпічева, а не гетьмана» була в той час вирішальною [8, с. 15].

П. Скоропадський же згадує, що ініціатива зустрічі виходила від Коновальця. Стосовно своєї відмови від особистої зустрічі з Є. Коновальцем гетьман визнав, що це було великою помилкою з його сторони не прийняти командувача УСС [7, с. 320].

Отже, інтерпретації Є. Коновальця передусім були відповіддю на звинувачення опонентів у зраді УСС гетьмана і Галичини та їхній «руїницькій» роботі. Є. Коновалець намагався показати, що УСС не мали іншого вибору, ніж приєднатися до антигетьманського повстання, оскільки

П.Скоропадський перестав боронити українську державність. Проте деякі неточності в інтерпретаціях полковника та різноманітні історичні факти вказують на нещирість команданта УСС. Особливо це стосується суперечливого твердження, що, якби не було Грамоти про федерацію, УСС залишилися б вірними гетьману. Вже той факт, що свої дії Є. Коновалець принципово узгоджував з УНС, свідчить про нещирість слів про віддаленість УСС від політики.

До опонентів гетьмана серед військових діячів слід зарахувати і генерал-полковника О.Удовиченка, прибічника С. Петлюри та молодшого брата іншого відомого офіцера – генерал-хорунжого Миколи Удовиченка. Показово, що обидва Удовиченки служили і в УНР, і займали високі посади в штабах і за Гетьманату. П. Скоропадському достатньо запам'ятався старший брат М. Удовиченко. У нього залишилися чудові враження від зустрічі в Бердичеві в 1917 р. тоді ще з капітаном Удовиченком. П. Скоропадський описує його так «це була молода людина, освіченна і широких поглядів, а разом з тим переконаний українець. Я про це згадую, оскільки це явище доволі рідкісне» [7, с. 72]. Пізніше, під час грудневих подій 1918 р., гетьман послав М. Удовиченка парламентарем до Директорії і згодом характеризував гетьман згадує його як віддану людину та «щирого українця» [7, с. 321].

Таке позитивне ставлення гетьмана до одного старшого Удовиченка могло певною мірою вплинути на інтерпретації Удовиченка-молодшого. Оскільки О. Удовиченко хоч і героїзує С. Петлюру, проте віддає належне військовим здібностям і П. Скоропадського. Зокрема, він високо відзначав дії Першого українського корпусу на чолі з генералом П. Скоропадським під час воєнних операцій Першої світової війни [9, с. 15].

О. Удовиченко з позиції військового історика зазначав, що гетьманський державний переворот був зустрінутий в українських частинах майже спокійно. Тим більше, що українській молоді, яка виховувалася на історичних традиціях минулого і становила значну частину армії України, нова форма влади гетьмана навіть імпонувала [9, с. 40]. О. Удовиченко стверджував, що військові очікували, що гетьман рішуче припинить революційну анархію та беззладдя. Але їхні сподівання не справилися, а навпаки – новий очільник держави провадив невдалу соціальну та національну політику [9, с. 41]. Це були і засилля росіян на владних щаблях, і невдала земельна політика, і антиукраїнська агітація, яку проводили біженці з більшовицької Росії тощо. Втім, на думку генерал-полковника, головним, що підірвало авторитет гетьмана серед українських військових, були два фактори: 1) арешт С. Петлюри, дуже популярного у військових колах; 2) заміна молодих українських старшин на російських. Останнє мало важливі наслідки. Так, із наказу гетьмана з армії до резерву було звільнено всіх молодих старшин, які не мали відповідної військової освіти. Як указував, основні кадри старшин були з активної національної молоді, яка здобула свою військову освіту вже під час війни на короткотривалих чотиримісячних курсах військових шкіл і шкіл прапорщиків. Генерал-полковник звинувачував П. Скоропадського, що замість того, щоб віддати цю молодь, яка мала «гаряче українське серце», далі навчатися, покращити їхні фахові знання та створити нові кадри української армії, він їх усунув до резерву [9, с. 44]. Це, на думку військового історика, було національною зрадою, оскільки найкращий та патріотичний елемент був позбавлений можливості служити в рідній армії. Втім все ж деякий позитив в діяльності гетьмана О. Удовиченко вбачав, а саме в роботі з організації української армії в складі 16 піших і 8 кінних дивізій. Так, він відзначав відновлення та реорганізацію Головного і Генерального штабів із залученням фахових професіоналів з числа відомих імен армії російської імперії. Він також високо цінував роботу військового міністерства з розробки штатів запланованих 8-ми корпусів, підготовку до створення Академії Генерального Штабу, заснування Інструкторської школи старшин тощо. О. Удовиченко звернув увагу також на універсал гетьмана від 16 жовтня про відновлення козацтва, створення сердюцької дивізії та перехід Чорноморського флоту в розпорядження Української Держави.

Інтерпретації О. Удовиченка, який входив до близького оточення С. Петлюри, аж ніяк не могли бути на користь державницьких задумів П. Скоропадського. Та все ж таки хоча генерал-полковник ф звинувачує його у зраді й таким чином виправдовує антигетьманське повстання на чолі з Директорією, він з позиції історика подає і багато об'єктивних фактів стосовно гетьманських заходів із військового будівництва.

Не менш змістовними та цікавими є інтерпретації прихильників П. Скоропадського. Серед них найяскравіше своє бачення задумів і діяльності гетьмана Української Держави виразив генерал М.Капустянський.

М.Капустянський був начальником штабу 1-ї дивізії Першого українського корпусу генерал-лейтенанта П. Скоропадського, працював у генштабі армії УНР, потім – Української Держави, а за Директорії був начальником оперативного управління генштабу армії УНР. Його спогади про події Української революції, опубліковані в 1921 р., викликали чималий ажітаж серед української політичної еміграції та призвели до особистого розриву з багатьма товаришами по зброї. Так,

М. Капустянський піддав суворій критиці політику Центральної Ради та діяльність тодішніх соціалістичних партій. Він звинувачував їх у неспроможності організувати державне життя, навести порядок в країні, створити армію, задовольнити потреби селян у землі та виконати вимоги запрошених ними ж німців.

Тому на прихід до влади П. Скоропадського М. Капустянський покладав значні надії. Він міркував, що перед гетьманом стояли «великі труднощі, але ж і завдання й перспективи для України відкривалися велетенські». У його уявленнях Україна мала стати головним «осередком східного слов'янства та могутнім активним оплотом Європи проти большевизму». Загалом Україна не тільки виборола б собі самостійність, а за певних умов могла «прибрати керуючу роль на сході» [10, с. 15].

Але для цього гетьману та його уряду треба було: 1) проводити національну політику і, провівши парцеляцію землі між селянами, зробити їх своєю головною опорою; 2) організувати сильну дисципліновану армію; 3) налагодити державний апарат і провести необхідні демократичні реформи [10, с. 15–16].

М. Капустянський вбачав певні успіхи в державотворчій діяльності гетьмана. Він називав П. Скоропадського видатним військовим діячем, «який з великою енергією взявся за організацію української військової сили» та намітив широкий план збудування кадрів Української Армії [10, с. 16]. Загалом М. Капустянський навів чимало фактів про позитивні кроки гетьмана у розбудові Збройних Сил. Пізніше цю надану ним інформацію використали чимало дослідників і в тому числі згаданий генерал-полковник О. Удовиченко.

М. Капустянський згадав і про відновлення гетьманом «інституту вільного козацтва», яке, на його думку, робилося в цілях відродження історичної «мілітарно-національної» традиції та забезпечення на селі порядку [10, с. 16].

Також М. Капустянський позитивно відгукується про гетьманські заходи та задуми у сфері культури. Так, нібито прагнучи утворити кадри власної свідомої української інтелігенції, гетьман закладав Академію Наук, два університети і багато середніх і нижчих шкіл. Саме ці установи пізніше дали можливість розвинути «культурну» працю в Україні [10, с. 16].

М. Капустянський значно глорифікував постать П. Скоропадського як видатного державного та військового діяча. Проте і він вбачав у діях гетьмана значні прорахунки, зокрема, у військовій політиці. Гетьман, бажаючи утворити досить освічені старшинські кадри для мирного часу, наказав усунути з армії до резервів великий процент молодого «революційного суто українського старшинства» [10, с. 17]. Пізніше ці старшини значно посилили склад повстанців.

М. Капустянський не забув і про «Грамоту про федерацію». На його переконання гетьман зробив проголошення «фіктивної» федерації, бажаючи зберегти Українську Державу та домогтися прихильності й допомоги з боку Антанти [10, с. 18].

Крім прихильників та опонентів гетьмана, були і ті військові діячі, які займали своєрідну проміжну або серединну позицію. Безсумнівно до цієї когорти належав генерал Михайло Омелянович-Павленко, постать дуже шанована в українських військових та національних колах. Запам'ятався він багатьом також в чині команданта Української галицької армії та командувача армії УНР під час легендарного Першого Зимового походу.

Перше враження від квітневого перевороту в М.Омеляновича-Павленка мало гнітючий характер. Однак незабаром все нормалізувалося і генерал-хорунжий отримав призначення в Полтаву на посаду начальника 11-ї пішої дивізії. Вже у вересні 1918 р. його було усунуто від керівництва дивізією, проте направлено до Катеринослава як майбутнього кошового з ціллю відродження тамтешнього козацтва.

За цей період у генерала склалися досить суперечливі погляди стосовно гетьманської політики. З одного боку плани гетьмана, які свідчили про розбудову української державності (створення українських університетів та Української Академії Наук, набір рекрутів в реорганізовану українську армію у листопаді та березні тощо) переконували його у необхідності співпраці гетьманців та українського опозиційного табору. З іншого боку, М. Омеляновича-Павленка турбувало засилля в Україні росіян, які втікали з більшовицької Росії та разом із місцевими «малоросами» протистояли українській державності, схиляючи до цього й гетьманських чиновників. Також М. Омелянович-Павленко виступав проти деяких заходів, які проводилися в рамках військової реформи. Малося на увазі знову ж таки усунення зі старшин патріотично налаштованої молоді у зв'язку з їхньою нефаховістю. Омелянович-Павленко протестував проти цього всіма засобами, дозволеними військовою дисципліною, оскільки, на його думку, фаховий принцип ставав вище моральної сторони [12, с. 93].

Уже в еміграції М. Омелянович-Павленко ширше поглянув на військову політику П. Скоропадського. У нього навіть склалося враження, що військовий міністр, генерал Рогоза був справді «українським державником» [11, с. 393]. На його думку, гетьман правильно підійшов до

справи, бо в усіх планах гетьмана «видно ширину помислу й розуміння справи в модерному дусі» [11, с. 394]. Але було зроблено моральну непростиму помилку, яка стосувалась усунення української молоді зі старшин. Втім пізніше помилку почали виправляти, коли гетьман дозволив формування козацьких кошів. Особисто М. Омелянович-Павленко, тоді вже як кошовий, брав до себе багатьох «покривджених» старшин [11, с. 394]. Та було вже пізно, оскільки назрівало повстання, а основними його учасниками були якраз ті звільнені старшини.

Плани гетьмана відродити козацтва справляли на М. Омеляновича-Павленка надзвичайний вплив. Ще до поїздки до Катеринослава він у серпні завітав до Києва, де і відбулася його перша аудієнція у гетьмана. Гетьман розказував майбутньому кошовому про свої плани відновлення козацтва як стану, як «хліборобської, сильної й матеріально й мілітарно кляси, з яскравим національним забарвленням». Гетьман запевняв, що вірить, що козацтво пройде до майбутньої Державної Ради й стане «основою права, праці й порядку» [12, с. 99]. Звісно, такі слова дуже сподобалися Омеляновичу-Павленку. Він навіть запропонував свої пропозиції стосовно розширення контингенту козаків у бік неможливих. Це не викликало нарікань у гетьмана. Проте він застеріг, аби козацтва «не засмічувати елементами хаотичними й хуліганськими» [12, с. 99].

Розмова з гетьманом викликала у Омеляновича-Павленка неприховану радість. Як згадував він, «вона надала мені віри, що після зорганізування здорової частини селянства може вкінці знайдеться скоро якийсь творчий компроміс; виросла надія на те, що п. Гетьманові пощастить стати над всіма українськими напрямками, аби поставити їх міцним заборолом супроти Протофісу і зайдів, які вже надто використовували гостинність гетьманської України» [12, с. 99].

М. Омелянович-Павленко відбув до Катеринослава, де енергійно взявся за роботу. Втім часу на втілення всіх своїх задумів у нього вже не вистачало. Остання аудієнція у гетьмана була вже під час повстання, коли стало зрозумілим, що гетьманська влада впаде.

М. Омелянович-Павленко особисто не поділяв загальної радості повстанців, оскільки ніколи «не бачив спасіння у розбраті» [11, с. 392]. Він як людина компромісу, не бажаючи брати участь у подальшій братовбивчій війні, скористався запрошенням керівництва Західноукраїнської Народної Республіки очолити Українську Галицьку армію (УГА) та виїхав за межі УНР.

Результатом же повстання на чолі на чолі з «каліфами на час» (як їх називав М. Омелянович-Павленко [11, с. 394]) стало знищення всього організованого апарату, армійського провіанту та звільнення багатьох обдарованих військових фахівців, так потрібних українській армії.

До числа тих, хто займав проміжну позицію, належав і генерал-хорунжий Борис Стелецький – військовий історик і начальник Штабу гетьмана П. Скоропадського. Завдяки особливостям своєї посади Б. Стелецький входив до близького оточення гетьмана, безпосередньо інформував його про різні події та мав важелі впливу на деякі рішення очільника Української держави. Відомий дослідник Гетьманату П. Гай-Нижник зазначав, що Штаб Гетьмана відіграв «одну з ключових ролей в державотворчій роботі за часів гетьманування П. Скоропадського і являв свого роду службу безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони голови держави водночас» [3, с. 179].

Однак у спогадах П. Скоропадський згадує про призначення на посаду начальника штабу Б. Стелецького без ентузіазму: «взяв, зізнаюсь, без особливого вибору, просто попався під руку, що, звісно, було великою помилкою» [7, с. 214]. Такі слова гетьмана частково пояснив сам Б. Стелецький у своїх спогадах, розповідаючи про розбіжність поглядів зі Скоропадським стосовно С. Петлюри і «соціалістично-націоналістичного» руху, що набував все більшого впливу [13, арк. 125]. Як непохитний противник соціалістів та їхніх ідей Б. Стелецький вважав, що П. Скоропадський повинен був проводити жорсткішу політику стосовно своїх опонентів із табору українських лівих. Він категорично виступав проти звільнення з-під арешту С. Петлюри, на чому наполягали німецькі кола та гетьманські урядовці. І нібито саме через небажання підкорятися вимозі звільнення С. Петлюри Б. Стелецький змушений був 24 жовтня піти зі своєї посади [14, арк. 120].

Незважаючи на це, у Б. Стелецького залишалася повага до гетьмана і переконання, що він справді прагнув добра своїй Батьківщині і намагався краще пізнати власний народ. У той же час Б. Стелецький характеризував П. Скоропадського як «жіночну, зніжену та загалом добру людину» [13, арк. 71]. А з іншого боку він вбачав в гетьманові людину честі та хороброго офіцера, хоча й критикував його як слабовольного [13, арк. 67], нерішучого політика, який не вмів розбиратися в людях [13, арк. 72].

Така суперечлива характеристика постаті П. Скоропадського та інформація про вплив на деякі рішення гетьмана його дружини, а також двох таборів проукраїнського (Іван Полтавець-Остриця, Дмитро Дорошенко) та проросійського (Палтов, Б. Стелецький) [13, арк. 135–136] – може пояснити багато часто не послідовних кроків очільника Української Держави.

Важливим для нашого дослідження є свідчення Б. Стелецького про погляди П. Скоропадського на майбутнє української державності. Начальник штабу пояснював, що П. Скоропадський «щиро

усвідомлював, що в Петербурзі не була зрозумілою можливість від'єднання України (Малоросії) від Росії й хоча він поза усяким сумнівом природний малорос, але ні його серцю, ні його розуму Малоросія нічого не промовляла».[13, арк. 144].

Проте зречення престолу імператором Миколою II, на думку Б. Стелецького, стало тим потужним поштовхом, що змінив світогляд П. Скоропадського. Оскільки це розірвало духовний зв'язок Скоропадського з російським самодержцем. За умов, коли на арену політичного життя вийшли різні «протидисвіти» [13, арк. 147], а кожна область вибирала собі правителя, Скоропадський зміг поближче познайомитись із власним народом. І ним опанували нові відчуття. В його уяві постала колись вільна та багата Україна, що стояла біля самих витоків Російської держави і постачала туди багатьох своїх науковців і митців. Натомість імперія віддячила Україні тільки тим, що «Петербург лише завдавав один за другим уколи національному почуттю українців» [13, арк. 145].

Втім П. Скоропадський зізнавався в любові до Росії, але до оновленої, сильної та справедливої її моделі. І тому він завжди був готовий прийти їй на допомогу. На запитання про майбутнє України як самостійної держави чи федеративної складової Росії, Скоропадський відповідав, що передбачити перебіг подій неможливо, а все залежить від того, що собою буде являти на той момент Росія. Проте він припускав, що до складу нової Росії Україна на правах суб'єкта федерації могла і ввійти [13, арк. 147].

Як професійний військовий Б. Стелецький не оминув і питання збройних сил Української Держави. Він поділяв деякі погляди гетьмана на організацію армії. В тому числі стосовно створення міцного дисциплінованого війська із заможного селянства, яке сповідувало консервативні цінності та являлось «найбільш стійким політично класом» [13, арк. 99], здатним стати опорою гетьмана. Ці збройні сили були конче потрібні Українській Державі, оскільки, на думку начальника Штабу, ключовими противниками України на той момент були більшовицька Росія та Румунія [13, арк. 98]. Відомим фактом є і те, що П. Скоропадський також вважав більшовицьку Росію головним ворогом української державності.

Таким чином Б. Стелецький змальовував суперечливий образ П. Скоропадського, який відстоював українську державність, але бачив її майбутнє в новій Росії як суб'єкта федерації. Б.Стелецький поділяв такі ідеї гетьмана, бо перебував на федеративних та проросійських позиціях, за зближення з «білою» Росії задля спільної «загальноруської справи». Можна припустити, що Б.Стелецький на відміну від проукраїнських офіцерів не поділяв їхнього негативного ставлення до усунення молодих українських старшин до резерву. Оскільки був противником «соціалістично-націоналістичного» руху, до якого часто зараховували українську військову молодь.

Отже, постать П. Скоропадського очима військових діячів знову ж таки постає суперечливою. І противники, і прихильники вбачали і негативні, і позитивні риси в поглядах гетьмана. Проте в більшості їм були зрозумілі державницькі задуми гетьмана, особливо у сфері розбудови української армії. І на перших порах на П. Скоропадського покладалися великі надії, бо соціалістичне керівництво УНР своєю управлінською анархією, політичною безвідповідальністю та нефаховістю втратило довіру військових. Однак усі вони розуміли, що гетьман припустився кількох надважливих помилок у своїй внутрішній політиці. І головною з них вважали усунення молодих українських старшин, які не мали відповідної військової освіти, до резервів. Із фахової точки зору таке рішення могло бути вірним, проте з політичної, «стратегічної» і моральної – це був великий промах гетьмана, що лише посилювало антигетьманську опозицію і спричинило перехід багатьох старшин до табору повстанцями.

Не останню роль у висвітленні військовими діячами державницьких задумів П. Скоропадського була їхня суб'єктивність. Так, на час публікації своїх інтерпретацій Є. Коновалець був лідером українського націоналістичного руху та ідейним опонентом гетьманців. О.Удовиченко був прихильником С.Петлюри, якого він називав героєм. М.Капустянський служив у 34-му корпусі (Першому українському корпусі), який був під командою генерала П. Скоропадського. Б. Стелецький сповідував федеративні погляди, скеровані у бік «білої» Росії та боровся з проукраїнською групою за вплив на гетьмана.

Утім як би там не було, інтерпретації цих діячів все ж дають підстави стверджувати, що гетьман, незважаючи на свої федеративні погляди, прагнув збудувати українські Збройні сили, як шляхом формування різних корпусів, так і шляхом відродження козацтва. Про подальшу долю б цієї справи, якби все вдалося за задумом П. Скоропадського, можна лише вибудовувати версії.

Список використаних джерел

1. Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української держави доби гетьманату Павла Скоропадського / Ю. Каліберда // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_8.htm.
2. Мельник Р. Аналіз військового будівництва періоду Гетьманату в наукових мемуарно-аналітичних працях військових істориків міжвоєнного двадцятиліття / Р. Мельник // Схід. – 2012. – № 1(115). – С. 137–142.
3. Гай-Нижник П. Борис Стелецький – начальник Головної Квартири та Власного Штабу Гетьмана П. Скоропадського / П. Гай-Нижник // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Спецвипуск «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». – К., 2013. – С. 175–183.
4. Шандрівський І. Військова-політична та наукова діяльність Миколи Капустянського: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 «Військова історія» / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 23 с.
5. Лободаєв В. Козацькі реформи гетьмана Павла Скоропадського: сутність, етапи впровадження, причини поразки / В. Лободаєв // Правничий вісник. / Ун-т економіки та права «КРОК». – К., 2009. – Вип. 4. – С. 70–85.
6. Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
7. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995. – 493 с.
8. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – Прага: Накладом Проводу українських націоналістів, 1928.
9. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954.
10. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році / М. Капустянський // Україна. 1919 рік. – К.: Темпора, 2004. – С. 1–277.
11. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 р. / М. Омелянович-Павленко // Розбудова нації. – 1928. – Р. 1. – Ч. 7–8. – С. 392–399.
12. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4547, оп. 1, спр. 1, арк. 177.
14. ЦДАВО України, ф.4547, оп. 1, спр. 2, арк. 141.

Иван Пасечник**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ П. СКОРОПАДСКОГО В ВИДЕНИИ ИЗВЕСТНЫХ ВОЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ УНР И ГЕТЬМАНАТА**

В статье на основании опубликованных и неопубликованных источников рассмотрены и проанализированы общественно-политические взгляды П. Скоропадского в интерпретациях известных военных деятелей УНР и Гетманата. В частности, таких деятелей как М. Капустянский, Е. Коновалец, М. Омелянович-Павленко, Б. Стелецкий, А. Удовиченко. Автор особое внимание обращает на видение этими деятелями военной политики П. Скоропадского, в том числе его замыслов по возрождению казачества. Также в статье через интерпретации приближенных к гетману военных освещены взгляды П. Скоропадского на украинскую государственность.

Ключевые слова: П. Скоропадский, гетман, военный деятель, Украинское Государство, УНР.

Ivan Pasichnyk**SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF P. SKOROPADSKY IN THE VISION OF FAMOUS MILITARY LEADERS OF THE UPR AND THE HETMANATE**

The social and political views of P. Skoropadsky were considered and analyzed in the article on the basis of published and unpublished sources by the interpretations of the famous military leaders of the UPR and the Hetmanate. Particularly, they were such figures as N. Kapustiansky, E. Konovalts, M. Omelyanovich-Pavlenko, B. Steletsy, O. Udovichenko. The author pays special attention to the vision of the military policy of P. Skoropadsky by those leaders, including his plans for the revival of the Cossacks. In the article it is also elucidated the views of P. Skoropadsky on Ukrainian statehood through the interpretations of the close hetman's soldiers.

Key words: P. Skoropadsky, hetman, military leader, Ukrainian State, UNR.

УДК 94 (477) (092)

Тарас Батюк

БІОГРАФІСТИКА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ

Стаття присвячена вивченню студії Мирона Кордуби, присвячених видатним українським діячам XIX – початку XX ст. З'ясовано, що найбільш ґрунтовно він опрацював життєписи М. Грушевського, В. Антоновича, Ф. Лебединцева та В. Сімовича. Виявлено, що біографістика вченого виконана у руслі методології інтелектуальної історії. Зроблено висновок про необхідність подальшої розробки історіографічної проблематики у творчості М. Кордуби.

Ключові слова: М. Кордуба, біографістика, інтелектуальна історія, М. Грушевський, В. Антонович.

Мирон Кордуба є однією з найбільш популярних персоналій у середовищі українських історіографів останніх десятиліть. Завдячуючи цьому, на сьогодні маємо низку розлогих біографічних студій про цього видатного вченого, де загалом розставлені слушні акценти щодо вагомості його внеску до скарбниці національної культури. Втім, замилювання М. Кордуби в історіографічній проблематиці – однієї з найбільш ґрунтовних складових його творчої спадщини – надалі чекає на своє всебічне осмислення. Так, доволі побіжно цієї проблеми у своїх працях торкаються лише І. Федорів [1, с. 45–53], О. Піх [2, с. 38–68] та В. Педич [3, с. 453–466]. Тож у нашій статті ми хочемо привернути увагу до згаданої проблеми крізь призму аналізу внеску М. Кордуби до вітчизняної біографістики.

Найбільшу увагу у своїй біографістиці М. Кордуба присвятив Михайлу Грушевському. Уперше до постаті свого видатного вчителя М. Кордуба звернувся з нагоди двадцятип'ятиліття його літературно-наукової діяльності, котру українська громадськість широко відзначала в червні 1910 р. У той час молодий історик працював вчителем чернівецької гімназії і разом з іншими представниками нечисленної української інтелігенції краю намагався інтенсифікувати його практично завмерле у XIX ст. національне життя. Співпрацюючи з провідним просвітницьким виданням Буковини – газетою «Каменярі» – освітянин познайомив громаду з життям і діяльністю одного з лідерів тогочасного українства. Йдучи за «Автобіографією» свого вчителя, написаної в 1906 р., М. Кордуба відтворює головні події життєвого та творчого шляху ювіляра. Вочевидь перебуваючи під сильним емоційним впливом величі національного служіння видатного українця, наприкінці своєї студії М. Кордуба захоплено пише: «І коли тепер історія українського народу перестала бути загуменком польської і велико-руської історіографії та стала окремою, самостійною цариною історичної науки, то в сім заслуга Грушевського і нікого іншого, лише Грушевського!» [4, с. 3].

Не оминув своєю увагою М. Кордуба й півстолітній ювілей М. Грушевського, котрий сам учений зустрів на засланні в російській глибинці. На сторінках «Вісника СВУ» галицький учений поділився з громадою своїми цікавими спогадами про знайомство з майбутнім учителем. Також він розкрив секрети наукової роботи видатного вченого, з якої згодом вийшла ціла генерація українських істориків, що й утворили львівську школу українознавців. З помітним пієтетом до особи вчителя, М. Кордуба згадав про виняткові риси характеру Грушевського-педагога, котрі уможливили визначні здобутки об'єднаного довкола нього колективу однодумців [5, с. 795–796].

Найбільш ґрунтовним аналізом наукової спадщини М. Грушевського позначена біоісторіографічна студія М. Кордуби, написана з нагоди шістдесятиліття Великого Українця. У цій ювілейній силуетці галицький дослідник поставив перед собою нелегке завдання узагальнити здобутки творчої лабораторії вчителя упродовж сорока років безупинної праці, нерідко у вкрай складних життєвих обставинах. Жертвна праця М. Грушевського на благо українського народу накладає, переконує М. Кордуба, на його сучасників «обов'язок призадуматися над діяльністю сього небуденного діяча і вченого, здати собі бодай приблизно справу зі сього, чим став і є для нас Грушевський» [6, с. 346–347].

Майстерно аналізуючи різнопланові студії М. Грушевського, його біограф переконливо показав винятковість наукового таланту вчителя, рідкісне методологічне чуття, вміння не лише відгукуватися на потреби української культури, але й дотримати кроку в загальносвітовій полеміці славістів. У підсумку, пише М. Кордуба, постали монументальні студії, котрі збагатили не тільки українську, але й загальнослов'янську науку. «Історія України-Руси, «Очерк», Ілюстрована Історія, Всесвітня Історія, Історія Української Літератури і Початки Громадянства – се кити наукової історіографічної творчості Грушевського», – твердить дослідник [6, с. 356].

Підводячи підсумки своєму розлогу огляду творчості Грушевського-історіографа, М. Кордуба слушно вказує, що лише з часової перспективи можна буде більш аргументовано визначити місце

його вчителя в українській науці. Втім, уже за формальним підходом, вказує він, лідерство ювілярає незаперечним: «Беручи за увагу хоч би саму тільки скількість, можна без пересади сказати, що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського» [6, с. 357].

До творчої біографії вчителя М. Кордуба звернувся також після його трагічної смерті. Саме галицький історик був автором найбільшої кількості ґрунтовних меморіальних студій, опублікованих на сторінках польської та німецької академічної періодики [7; 8; 9]. Зі сторінок цих праць поставав дещо романтизований образ титана праці та духу, що все своє працьовите життя присвятив служінню Батьківщині.

Востаннє до постаті М. Грушевського його учень звернувся вже у повосенний час. Принукою тут були не наукові інтереси самого вченого, а вимоги партійних радянських ідеологів, котрі вимагали від львівських вихованців автора «Історії України-Руси» покаяння текстів, в яких обов'язково мали б прозвучати вирази осудження його творчої спадщини. Але М. Кордуба, один із небагатьох, показав себе непідвладним репресивній машині і сформулював свою доповідь у цілком академічному дусі – «Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України». У ній видатний історіограф фактично переповів свої тези з довоєнних видань, відважно вказавши партійним чиновникам від науки на неприпустимість паплюження світлого імені Великого Українця [10, арк. 1–4]. Така принциповість, твердить Ярослав Дашкевич, дуже дорого коштувала сміливцю – в травні 1947 р. він помер від інсульту [11, с. 54–59].

Новаторськими за постановкою історіографічних завдань були й біографічні студії М. Кордуби, присвячені постаті вчителя М. Грушевського та засновника київської документальної школи Володимира Антоновича. Цікаво, що така цікавість була значною мірою простимульована самим М. Грушевським, котрий для ювілейної книги журналу «Україна», присвяченій пам'яті вчителя, замовив своєму колишньому вихованцю студію про взаємини київського професора та галицьких українців упродовж другої половини ХІХ ст. Зі властивою собі ретельністю, на пропозицію М. Грушевського М. Кордуба відгукнувся розлогою розвідкою, в якій надзвичайно ґрунтовно підійшов до поставленого завдання.

Насамперед, дослідник окреслив історичне тло досліджуваної проблеми, символічно назвавши невеличку річку Збруч «китайським муром», котрий століттями роз'єднував дві частини одного народу. Це призводило до поступового наростання відчуженості між наддніпрянцями та галичанами – проблеми, котра була вкрай небезпечною для національної екзистенції. «Приходиться ствердити цей прикрий факт, – писав М. Кордуба, – що до початків 70-их років минулого століття з-поміж передових громадян України тільки виїмкові люди відчували потребу утримувати листові взаємини через кордон, а поява Наддніпрянця в Галичині, а тим паче Галичанина в Наддніпрянщині, була не аби якою сенсацією» [12, с. 33].

Одним із перших, за словами дослідника, «піонерів духовного єднання Галичан з Придніпрянцями», котрі забили на сполох через зростаюче відчуження поділених кордонами імперій відламів одного національного тіла, й був В. Антонович [12, с. 42]. М. Кордуба на промовистих фактах показує, скільки зусиль довелося докладати лідеру Старої Київської громади, щоб привернути увагу своїх сучасників до потреби тіснішої кооперації галицької та наддніпрянської інтелектуальних еліт. Ризикуючи власним становищем університетського професора, а подекуди й свободою, твердить дослідник, В. Антонович особисто неодноразово приїздив до Галичини, ініціюючи важливі спільні наукові та видавничі проекти, полагоджуючи голосні конфлікти між західноукраїнськими діячами, намагаючись виробити солідарну позицію галичан і наддніпрянців у принципових питаннях національного буття.

Наслідком жертвовної праці цього українського соборника, твердить М. Кордуба, стало перетворення Галичини на український П'ємонт, з котрого й почалося новітнє національне відродження. Саме ініційована В. Антоновичем і його галицькими однодумцями політика польсько-української співпраці, відомої як «нова ера», попри її суперечності, уможливила низку здобутків як економічного, так і, особливо важливих, культурного характеру. Серед останніх, М. Кордуба називає заснування у Львівському університеті кафедри української історії, котру за наполяганням саме В. Антоновича посів його найвидатніший вихованець М. Грушевський [12, с. 78]. А вже «в молодих і енергійних руках» останнього, підсумовує дослідник, справа об'єднання порізаних збручанським кордоном українців стала найбільш пекучою темою громадського дискурсу наприкінці ХІХ – в перших десятиліттях ХХ ст. [12, с. 78].

Вкотре до особи засновника київської документальної школи М. Кордуба звернувся у роки Другої світової війни, відгукнувшись на призабуте у часи лихоліття тридцятип'ятиліття з дня смерті В. Антоновича. Цього разу розвідка видатного вченого мала виразно популяризаторський характер – у ній дослідник зробив спробу на прикладі життєпису видатного українця показати можливість національного служіння навіть у найбільш складні історичні періоди. Реалізуючи цей замір,

М. Кордуба відтворив перед читачем головні віхи життєвого та творчого шляху знаного київського історика, наголошуючи на його самозреченні в ім'я національних ідеалів, намагання за будь-яких, навіть найбільш прикрих обставин, віднаходити можливість для суспільного служіння [13].

Окремо в своїй студії – крізь призму біографії В. Антоновича – М. Кордуба звернувся до актуальної в роки війни проблеми соборності порізаних окупаційними режимами українських земель. Він наголосив, що герой його студії фактично був першим соборником, котрий чудово розумів цінність національного єднання та не втомлювався це пропагувати серед своїх сучасників. Його приклад, твердить М. Кордуба, повинен надихати українців в часи нових історичних випробувань.

Постать ще одного відомого в другій половині XIX ст. українофіла стала об'єктом уваги Кордуби-біографа. Йдеться про засновника та першого редактора журналу «Киевская старина» Феофана Лебединцева. Цей журнал, як відомо, об'єднав довкола себе всіх тогочасних визначних українських діячів. Це дало підставу М. Грушевському навіть писати про «кружок дослідників української історії згромаджений коло «Київської Старовини», котрий «був своєрідною українською корпорацією, ученою установою, єдиною в своєму роді» [14, с. 38]. Незважаючи на визначну роль Ф. Лебединцева в українському русі XIX ст., його постать упродовж тривалого часу так і не стала об'єктом скільки-небудь докладного обговорення з боку українських історіографів.

Уперше на потребі повернення постаті засновника «Киевской старины» до національного пантеону М. Кордуба наголосив на сторінках газети «Діло» у розвідці «Причинки до життєпису призабутого ученого і редактора». У цій статті дослідник звернув увагу колег-істориків і ширших кіл української інтелігенції на прикрий факт незаслуженого забуття піонера української гуманітарної періодики; людини, котра громадське служіння зробила справою свого працьовитого життя [15, с.3].

Вдруге до постаті засновника «Киевской старины» М. Кордуба звернувся в роки Другої світової війни. У розвідці на сторінках «Краківських вістей» дослідник вкотре відзначав, що від часу його першої статті про Ф. Лебединцева вітчизняна історіографія так і не просунулася на шляху осмислення феномену цього діяча: «[...] Досі він не діждався ані докладного життєпису, ані належної оцінки своєї діяльності» [16, ч. 188, с. 3]. Заповнюючи цю прогалину, М. Кордуба здійснив спробу докладної реконструкції найменш знаного на той час періоду життя Ф. Лебединцева, пов'язаного з князем Холмом. Уперше в українській історіографії М. Кордуба поставив за завдання змінити усталену попередньою традицією історіографічну оптику в оцінці років, проведених визначним українцем у Холмі, відкривши перед сучасниками національний характер служіння цього визначного представника українофілів XIX ст. у споконвічно українському регіоні. Адже посада імперського чиновника тривалий час не дозволяла дослідникам вірно реконструювати пов'язані з Царством Польським роки життя Ф. Лебединцева та коректно проінтерпретувати його діяльність.

Втілюючи свій задум, М. Кордуба переконливо доводить, що праця імперській адміністрації була лише зручною ширмою, котра дозволяла втілювати у життя суто українські за характером починання. На підтвердження своїх припущень, дослідник наводить малознані факти нав'язання Ф. Лебединцевим тісних контактів з представниками українських кіл у Східній Галичині; відстоювання ним перед начальством потреби заміни польських підручників для народних навчальних закладів саме українськими, а не російськими; врешті, протегування на посади вчителів свідомих своєї національної місії педагогів [16]. Названі факти, підсумовує історіограф, повинні врешті стати стимулом до створення повноцінної академічної біографії першого редактора «Киевской старины», котра врешті поверне Ф. Лебединцева до національного пантеону поряд із його більш знаними сучасниками М. Драгомановим та В. Антоновичем.

Поряд із визначними українськими діячами XIX ст., увагу М. Кордуби привертала також постать його ровесників, котрі здійснили помітний вплив на поступ багатьох сфер життя українського суспільства. В роки Другої світової війни визначний учений представив українській громадськості силуетку визначного буковинського українця Василя Сімовича. Безпосереднім поштовхом до написання статті стала передчасна смерть цього визначного мовознавця та культурно-громадського діяча. Оскільки самого автора з героєм студії пов'язували тривалі у часі дружні взаємини, його розвідка сповнена цінних для сучасних дослідників рефлексій мемуарного характеру. Властиво, й підназва статті звучить як «Жмут спогадів».

У своїй розвідці М. Кордуба зосередився на буковинському періоді життя та творчості В. Сімовича. Героя студії його біограф змальовує типовим представником західноукраїнської інтелігенції, котра на зламі XIX–XX ст., власне як і сам М. Кордуба, переїздила до Буковини для розбудови національного життя в цьому сильно румунізованому краю. На початках, як свідчить автор нарису, молодому мовознавцю було нелегко, адже доводилося переконувати несвідомих українців у необхідності говорити рідною мовою та плекати власну культуру. Втім, вже за кілька років щира постава та самовіддана праця В. Сімовича дали свої плоди і він став одним з найбільш авторитетних у громадському дискурсі Буковини діячів. Авторитету молодому мовознавцю додала й опіка над ним авторитетного у краї професора Чернівецького університету Степана Смаль-

Стоцького. Плодами їхньої співпраці стали важливі для українського мовознавства наукові розвідки молодого на той час ученого, котрі згодом стали підставою для здобуття ним докторату.

Як і в житті самого М. Кордуби, так і його товариша по національно-культурній діяльності, початок Першої світової війни став зламною подією, адже змусив виїжджати з краю перед загрозою румунської окупації. Але й у подальшому їхні долі, як свідчить М. Кордуба, тісно перепліталися, адже роки війни та української революції потребували кадри свідомої національних завдань інтелігенції. Тож обидва діячі пліч-о-пліч організували просвітницьку діяльність у таборах військовополонених, розбудовували державне життя в добу Західноукраїнської народної республіки, а потім боролися за національні права з польськими окупантами галицьких земель. Передчасна смерть товариша, завершує свій нарис М. Кордуба, є незамінною втратою для українського суспільства [16, с. 3–4].

Підсумовуючи розлогу біоісторіографістику М. Кордуби, вкажемо на її різноплановість та водночас підпорядкованість провідній меті – показати визнаних діячів української науки на тлі національного відродження, що робило більш зрозумілими їх здобутки та пояснювало деякі упущення. Методологічний підхід ученого наближався до тогочасних взірців біографічного жанру, створених у традиціях інтелектуальної історії. Це не лише принесло славу Кордубі-історіографу за його життя, але й зробило створені ним біографічні портрети класикою вітчизняної науки.

Список використаних джерел

1. Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І. О. Федорів. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
2. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947) / О. Піх. – Львів, 2012. – 72 с.
3. Pedycz W. Myron Korduba (1876–1947) / W. Pedycz // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 453–466.
4. Кордуба М. Михайло Грушевський (3 нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) / М. Кордуба // Каменярі. – 1910. – Число 13 і 14. – С. 2–3.
5. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) / Мирон Кордуба // Вістник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795–796.
6. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) / М. Кордуба // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т. 91. – С. 346–357.
7. Korduba M. Michał Hruszewskyj jako historyk (Z powodu Jego śmierci) / M. Korduba // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 50 (85). – S. 1–4.
8. Korduba M. Michał Hruszewskyj jako uczony / M. Korduba // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – Serji drugiej tom dwunasty. – S. 389–406.
9. Korduba M. Michael Hrushevskyj als Forscher und als Organizador der wissenschaftlichen Arbeit / M. Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 164–173.
10. Держархів Львівської обл., ф. Р. 2923, оп. 1, спр. 8, 4 арк.
11. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів / Я. Дашкевич // Воля і Батьківщина. – 1996. – № 3. – С. 54–59.
12. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.
13. Кордуба М. Володимир Антонович / М. Кордуба // Львівські вісті. – Львів, 1942. – Ч. 77. – С. 2; Ч. 78. – С. 2.
14. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1990. – № 1–4. – С. 28–44.
15. Кордуба М. Причинки до життєпису призабутого ученого і редактора / М. Кордуба // Діло. – 1930. – Ч. 9. – С. 3.
16. Кордуба М. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1943. – Ч. 188. – С. 3; Ч. 190. – С. 5; Ч. 191. – С. 3; Ч. 192. – С. 3.
17. Кордуба М. Василь Сімович на Буковині (Жмут споминів) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1944. – Ч. 62. – С. 3–4.

Тарас Батюк

БИОИСТОРИОГРАФИКА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ МИРОНА КОРДУБЫ

Статья посвящена изучению работ Мирона Кордубы, посвященных выдающимся украинским деятелям XIX – начала XX вв. Выяснено, что наиболее основательно он изучил биографии М. Грушевского, В. Антоновича, Ф. Лебединцева и В. Симовича. Выявлено, что биографистика ученого находится в русле интеллектуальной истории. Сделан вывод о необходимости дальнейшей разработки историографической проблематики в творчестве М. Кордубы.

Ключевые слова: М. Кордуба, биографистика, интеллектуальная история, М. Грушевский, В. Антонович.

Taras Batiuk

BIOGRAPHY STUDIES IN HISTORIOGRAPHICAL HERITAGE OF MYRON KORDUBA

The article is devoted to the study of Myron Korduba's works consecrated to Ukrainian most prominent figures during XIX – early XX century. It was found out that the most thorough biographies he worked on, were articles about M. Hrushevsky, W. Antonovich, F. Lebedintsev and V. Simovych. It has been revealed that scientist's Biography Studies were written accordingly to methodology of intellectual

history. It has been concluded, there is a need for further development of historiographical issues in the works of M. Korduba.

Key words: M. Korduba, Biography Studies, intellectual history, M. Hrushevsky, W. Antonovych.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті аналізується публіцистична праця Антона Крушельницького – відомого українського громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця, представлена як різноплановими роботами, які за тематичною спрямованістю, так і за змістовим наповненням, охоплюють різновекторну скерованість проблематики, висвітлюють актуальні на той час питання, що стосуються здебільшого суспільно-політичного та громадського життя, є політична заангажованими і заідеологізованими.

Ключові слова: Антін Крушельницький, публіцистична праця, радянофілство, ідеологічна заангажованість, суспільно-політичне життя.

Актуальність досліджуваної проблематики ґрунтується на тому, що публіцистична праця Антона Крушельницького є вагомим чинником його суспільно-політичного світогляду досліджуваного періоду. Обсяг і тематика праць якого є доволі значною як за тематичною спрямованістю, так і за змістовим наповненням, охоплює різновекторну скерованість проблематики, висвітлює актуальні на той час питання, що стосуються здебільшого суспільно-політичного та громадського життя, а не освітньо-педагогічного й літературознавчого. Власне й статтям зазначеного змісту приділимо основну увагу.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що задекларована нами проблематика практично науковцями не вивчалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивний аналіз.

Основна мета публікації – дослідити публіцистичну працю А. Крушельницького.

Зрозуміло, що обмежений обсяг публікації не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за необхідне зосередити увагу саме на публіцистиці А. Крушельницького, присвяченій суспільно-політичному життю.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої тематики, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це публіцистична праця А. Крушельницького.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми вивчали О. Рубльов [1], Н. Чаграк [2], М. Зуляк [3, с. 453–465] та інші науковці.

Основу джерельної бази складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, фонд 361 «Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.» [5–14].

В основному публіцистична праця представлена 1931–1933 рр. – найпліднішим періодом його діяльності, хоча деякі публікації датуються попередніми роками. Публіцистичні праці А. Крушельницького переважно друкувалися на шпальтах часописів «На переломі», «Нові шляхи», «Діло», «Критика» та інших, однак значна частина з них взагалі ще не публікувалася, а існує лише у рукописному варіанті й зберігається у фонді 361 ЦДІАЛ України.

На думку М. Титаренко, публіцист не просто описує чи констатує факти, повідомляє про сучасні проблеми, – він роз'яснює й переконує, полемізує й викриває, закликає до дії, агітує й пропагує. У публіцистичних творах поєднуються лексико-стилістичні особливості наукового дослідження і ораторського мовлення, невимушена жвавість розмовної говірки і чітка впорядкованість літературної мови [4, с. 41–50].

У публіцистичній спадщині А. Крушельницького доволі складно провести певну диференціацію за змістовим наповненням, позаяк автор, виходячи із ідеологічних міркувань, дуже часто відходить від основної теми подання інформації, проводить порівняння, які жодним чином не мають стосунку до тієї чи іншої проблематики. Тим не менше, вважаємо, що публіцистичну спадщину А. Крушельницького умовно можна поділити на чотири групи: до першої відносимо публікації суспільно-політичного характеру, пов'язані із західноукраїнським політичним життям, національною демократією, ідеологією тощо. Це такі статті, як «Політична лінія західноукраїнської національної демократії» (1931 р.), «Західноукраїнське політичне життя» (1931 р.), «Два націоналізми» (1931 р.), «Самооманою і

брехнею» (1932 р.) [5–6]; до другої – антиклерикального характеру: «Остання воля Ю. Романчука», «Actio Catholica» (1931 р.) [7]; до третьої групи відносимо статті на прорадянську тематику: «Анархісти» (1931 р.), «Дитячі господарства» (1931 р.), «На нові рейки» (1932 р.), «У гарячці 410» (1932 р.), «Fata morgana» (1932 р.), «Неминуче» (1932 р.), «Лавина котиться» (1932 р.), «На нові рейки» (1932 р.), «На стійці» (1932 р.), «На чисту воду» (1932 р.), «У крутежі подій» (1932 р.), «Трагедія помилок» (1932 р.); «Темні рицарі» (1932 р.), «Брехливе покаяння В. Левинського», «Моя розмова з лідером УСРП – Матчаком», «Політичний світогляд Івана Франка» (1933 р.) [5–6; 8–11–13]; до четвертої – антифашистського змісту: «В обличчя нових подій» (1933 р.), «Гітлерівський фашизм розгортається» (1933 р.) [14].

Аналізуючи статті першої групи, варто наголосити на тому, що власне назва статті «Політична лінія західноукраїнської національної демократії» А. Крушельницького є доволі претензійною. По-перше, це пов'язано з тим, що у кінці XIX – на початку XX ст. вести мову про «західноукраїнську національну демократію» немає підстав, позаяк найбільш сформованою вона була лише у Східній Галичині, а не в усій Західній Україні; по-друге, у Східній Галичині діяли різні політичні партії й угруповання, які себе ні ідеологічно, ні ідейно не вважали демократами; по-третє, навіть якщо й існувала певна «західноукраїнська національна демократія», то вона уособлювала себе різноманітними течіями та напрямками, навіть не пов'язаними між собою.

Вважаємо, що у тогочасному суспільно-політичному середовищі Східної Галичини складно вести мову про західноукраїнську національну демократію. Передусім йдеться про універсальне поняття «національної демократії», штучно нав'язаної А. Крушельницьким політичним партіям, які діяли у Східній Галичині.

Попередня назва статті «Політична лінія і політична відповідність», з певних, як політичних, так і ідеологічних обставин, змінена А. Крушельницьким на «Політичну лінію західноукраїнської національної демократії» [5, арк. 1 а]. Вважаємо, що власне така назва свідчила про те, що початковий задум А. Крушельницького – проаналізувати певну як «політичну лінію», так і «політичну відповідальність» не пов'язувався з тим, що в умовах Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. вести мову про якусь певну, окрему взятую «політичну лінію», тим більше «політичну відповідальність» – не йшлося, позаяк тогочасне середовище не характеризувалося єдністю як спільних політичних ідеологій та ідеологем, так і підходів до їх реалізації.

Рукописний текст статті А. Крушельницького складається з двох частин: «Національна демократія – репрезентативний чинник західноукраїнської політики» і «Нова ера» і новий курс українських народовців» [5, арк. 1 а]. У першій частині автор наголошував на важливій ролі національної демократії як репрезентативного чинника західноукраїнської політики, який упродовж півстоліття і у різних періодах еволюціонував від консервативних народовецьких романтиків – до УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання – примітка автора) й декількох національних течій [5, арк. 2].

А. Крушельницький вважав, що до Першої світової війни українська національна демократія була представлена серед широкого загалу такими політичними напрямками, як-от: русофільським, течією наскрізь консервативною й ретроградською і соціалістичною, радикальною і демократичною. Перші з них – національні й політичні русофіли виступали вигідним чинником для крайового польського уряду, який маніпулював ними, вони «... були м'ячем в руках галицького крайового уряду, який у найважчих хвилинах, з одного боку, відмовляв українській національній демократії представляти українську націю в Галичині, з іншого – боровся проти самостійного розвитку українців й не допускав до поділу Галичини на національні провінції, застрашуючи австрійський уряд і «корону» небезпекою русофільського іредентизму. Ця гра кінчиться у 1914 р., коли українство попадає під вплив русофільства й заповнює, з одного боку, Талергофи, з другого, придорожні смереки, верби й телеграфічні стовпи тисячами трупів» [5, арк. 3–4].

Виділення зазначених політичних течій і напрямків А. Крушельницьким не дає підстав вважати, що він об'єктивно проаналізував їх діяльність. Автор не наголошує на тому, що у кінці XIX – на початку XX ст. відбулося організаційно-політичне оформлення і завершення процесу формування української партійно-політичної системи у Східній Галичині. А. Крушельницький лише назвав політичні партії, які функціонували у Східній Галичині, а не оцінив їх роль у тогочасному суспільному житті, політичній структуризації українства. Вважаємо, що зазначені політичні напрямки і течії жодним чином не формували не лише національної демократії, але й характеризувалися протилежними поглядами – від крайніх – радикальних – до соціалістичних – далеких від демократичних цінностей та ідей.

А. Крушельницький вважав, що після Першої світової війни, коли відбувалося національне відродження в радянській Україні, західноукраїнська демократія зазнає поразки у питаннях соціального визволення селянства [5, арк. 5]. Не менш важливим здобутком радянської влади

автор вважав зміни у соціальних відносинах, а саме: домінування селянства, робітництва і трудової інтелігенції, усунення від влади нетрудової буржуазії [5, арк. 140–141].

Отже, у першій частині статті «Політична лінія західноукраїнської національної демократії» А. Крушельницький намагається проаналізувати суспільно-політичну ситуацію, що склалася у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. та її окремі прояви у міжвоєнний період. Автор наголошував на домінуванні національної демократії, до якої зараховує практично усі політичні партії, які функціонували у тогочасному політичному просторі.

Друга частина статті «Нова ера» і новий курс українських народовців» [5, арк. 12] присвячена доволі складній події суспільно-політичного життя Східної Галичини і тим тенденціям, пов'язаним з новаціями політичних уподобань народовців. На думку А. Крушельницького, домінування української національної демократії покладало на неї обов'язок політичної відповідальності за долю української нації у таких складних й переломних подіях, як «... Перша світова війна, національні й соціальні революції, пориви усієї української нації й спеціально західної її частини на різних відтинках у Галичині й на Великій Україні» [5, арк. 12–13]. Загалом завершується стаття А. Крушельницького відходом від основної тематики дослідження, що свідчило про те, що автор намагався провести порівняння між західноукраїнською національною демократією у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. і 20–30-х рр. XX ст., без врахування як нових історичних умов, так і тих ключових чинників, які визначали поступ суспільно-політичного життя міжвоєнного періоду.

У «Західноукраїнському політичному житті» [6, арк. 87–146, 151–152] А. Крушельницький писав, що воно «... сильно обумовлене політичними життям усіх націй, усіх їх партій і клас на західноукраїнських землях і в цілій Польщі взагалі» [6, арк. 88]. Він вважав, що своєрідною трагедією для міжвоєнної Польщі було сусідство з СРСР, зокрема радянськими Білоруссю і Україною, які, завдяки побудові соціалізму, розв'язали національне питання [6, арк. 93]. Натомість Польща не могла забезпечити українцям їх національні потреби [6, арк. 96]. Основною причиною цього становища було, на думку А. Крушельницького те, що вона не може конкурувати ні з промисловістю Заходу на світових ринках, ні на внутрішньому ринку, а її «примітивна рільнича продукція» не є конкурентом ні США, ні СРСР [6, арк. 99–100]. З іншого боку, він наводить приклади того, що польські політичні партії, зокрема, соціалістичної орієнтації, не визнають території так званої «етнографічної Польщі», протистоять у цьому національним партіям, що і являло собою «... ще одно огнище хвороби відновленої Польщі...» [6, арк. 101].

У статті «Два націоналізми», А. Крушельницький, з'ясовуючи особливості націоналізму в Східній Галичині і радянській Україні, дотримувався думки про те, що, незважаючи, на національну ідентичність, українці в питаннях розуміння націоналізму перебувають на різних полюсах його ідеологічного сприйняття. Причини цих розбіжностей, на його думку, варто шукати у розуміння націоналізму в західних землях і в радянській Україні [5, арк. 97–98].

Передумовами формування націоналізму в Галичині, на його думку, була мовно-літературна традиція, поступ культури, культ української історії, об'єднані поняттям «національна», які не конфліктували з націоналізмом [5, арк. 97]. А. Крушельницький був глибоко переконаний у тому, що український націоналізм, сформувався, пройшовши за останнє десятиліття процес становлення з літературно-етнографічного і романтичного, перетворився на всіх українських землях у справжній націоналізм. Основна відмінність націоналізму в радянській Україні від націоналізму, поширеного у Східній Галичині, полягала у тому, що націоналізм, що побутував в УСРР, сприяв перетворенню українців в державну націю, у Східній Галичині – українці й надалі належали до недержавної нації, «... з бажанням накинути своє розуміння державности радянській Україні» [5, арк. 98]. Тому нічого дивного в тому, що А. Крушельницький до поняття «націоналізм» зводить боротьбу за залізничні квитки, окремі гімназії й паралельні класи у польських гімназіях, посади в урядових структурах, української інтелігенції з польською немає. Адже, аналізуючи термін «націоналізм», виходимо з того, який зміст вкладали у це поняття на той час.

У статті «Самооманою і брехнею» [8, арк. 1–128] йдеться про з'їзди політичних партій різних течій, за висловом А. Крушельницького, так званого, «національного обозу» [8, арк. 1]. Автор порівнює з'їзд УНДО з освітнім з'їздом «Просвіти» чи економічним «Сільського господаря», що порівнювати в принципі неможливо. Адже йдеться про політичну партію і громадські організації, які, згідно зі статутів, були не політичними інституціями. А. Крушельницький намагається аналізувати партії «національного обозу» 1918–1919 рр. і функціонування УНДО у 20–30-х рр. XX ст. [8, арк. 2–3]. Він критикує діяльність В. Мудрого, Д. Паліїва, С. Барана [8, арк. 28–29, 61 б], натомість позитивно оцінює перші кроки «воєнного комунізму», НЕП в УСРР [8, арк. 38–39].

Д. Паліїв негативно сприймав прорадянські процеси в УСРР. У статті «На ясні води» він писав, що «А що є радянофільтство? Це є внутрішня хвороба українського народу поза межами Світового Союзу. Хвороба, насаджена більшовиками, в самотній цілі: Розкласти українське національне життя до тої міри, щоби воно не уявляло собою ніякої загрози для московського панування на

Україні. Це та сама тактика, якої придержувався царський уряд при насаджуванню в Галичині москвофільства. Змінилися тільки кличі, але засоби остали дослівно ті самі» [8, арк. 61].

Згадуючи про УКС (Український Католицький Союз – примітка автора), А. Крушельницький вважає її «прибудівкою партії УНДО», що перебуває на позиціях автономізму [9, арк. 86, 87, 117], критикує греко-католицьке духовенство, особисто митрополита А. Шептицького [8, арк. 115–116]. Загалом, в аналізованій статті, А. Крушельницький, виходячи з позицій войовничого атеїзму і більшовицького шовінізму, критикує українські політичні партії, УКС, духовенство.

До другої групи відносимо статті антиклерикального характеру. У статті «Остання воля Ю. Романчука» йдеться про те, що Тит Романчук, син покійного Ю. Романчука, звернувся з проханням до редакції часопису «Новий час» з тим, щоб передати листа батька з останнім проханням, датованого 11 січня 1927 р. [7, арк. 44]. Позиція А. Крушельницького ґрунтується на тому, що він намагається проаналізувати не стільки лише власне факт смерті Ю. Романчука, але його відголос у виданнях національного змісту. До речі, А. Крушельницький використовує термінологію «націоналістичний», «націоналістичний обоз», «націоналістичний Пантеон», що, на нашу думку, є доволі некоректно і свідчить не лише про публіцистичність статті, але й її політичну односторонність. Передусім йдеться, напевно, про газету «Діло», орієнтовану на УНДО. Згадуване видання аж ніяк не можна назвати націоналістичним, позаяк воно перебувало на національних позиціях, а не націоналістичних. З іншого боку, «нав'язування ярликів» свідчить про те, що А. Крушельницький перебував під впливом прорадянської ідеології, яка використовувала аналогічну термінологію ідеологічного характеру з метою формування громадської думки щодо тих чи інших подій та фактів [15, с. 11].

А. Крушельницький зауважував, що нічого дивного б у тому, що відбулося не було б, якби не факт «... княжих похоронів Галушинських, Охримовичів, що в порівнянні з ними похорон Юліяна Романчука, був більш, ніж скромний!» [7, арк. 46–47]. Аналізуючи повідомлення про смерть Ю. Романчука, А. Крушельницький ставить риторичне питання, чому УКС не згадав про цю сумну подію у некролозі? Автор дотримувався думки про те, що кожен свідомий українець-патріот мав підтримувати УКС, а «... Нестор українських націоналістичних політиків не відгукується на могутній поклик, не стає в ряди організованого на католицьких основах громадянства...» [7, арк. 49–50].

Використовуючи уже згадану прорадянську ідеологію, А. Крушельницький пише про те, що у заповіті Ю. Романчука зауважується на тому, що він «зриває з католицькою церквою» [7, арк. 50]. Як свідчить детальний аналіз тексту «Останньої волі Ю. Романчука», останній жодним словом не обмовився про факт розриву з Католицькою церквою. З метою підсилення висловленої думки, А. Крушельницький відходить від основного викладу інформації і пише про те, що нібито перед смертю до Ю. Романчука навідувався його давній товариш, священник (прізвище він так і не вказав, можливо подія була вигаданою – примітка автора) з метою виконання таїнства сповіді, а він відмовився від неї, навіть не боячись втратити товариша, тому що для нього «... важніша чесність із собою, важніша гармонія власних переконань і вчинків, ніж дружні взаємини!» [7, арк. 51–52].

Насправді ж, залучення церкви, громадськості, партійних осередків власне й мало свідчити про те, яку роль відігравав покійний в суспільно-політичному житті Західної України. Натомість, його син, Тит, заявляє про те, що не може йти проти волі свого батька, а УНДО добивається того, щоб похорон відбувався за християнським обрядом [7, арк. 55]. А. Крушельницький робить висновок про те, що громадянство не повинно приймати таких важливих рішень, нібито нехтуючи волею покійного Ю. Романчука.

У статті «Actio Catholica» [6, арк. 1–86] А. Крушельницький пише про «католицький інтернаціонал» на західноукраїнських землях, критикує духовенство, клерикальні партії та рухи, негативно висловлюється про Греко-католицьку церкву, її керівництво [6, арк. 1–13]. Автор є непослідовним у своїх міркуваннях. Зокрема, на тлі серйозної критики католицизму, Ватикану й Католицької акції у Галичині, він не обійшов увагою і «шахтинську справу» в УСРР, її контакт із «... контрреволюційними організаціями, зв'язок з міжнародним капіталом і врешті найтісніший зв'язок із шпійською роботою воєнних таборів чужих держав», про можливу інтервенцію західних країн проти СРСР та інше [6, арк. 69, 76]. Він власне й проводить паралелі її можливої реалізації при підтримці міжнародного капіталу, Ватикану й Католицької акції [6, арк. 76]. Однак сумнівається у тому, що інтервенція має зв'язок із «... західноукраїнською політикою уенерівського (викреслено ундів. – примітка автора) обозу (провідної ундівської верхівки)...» [6, арк. 76]. Це свідчить лише про одне – А. Крушельницький на час написання статті – повністю перебував під впливом радянських періодичних джерел та більшовицької ідеології.

До третьої групи відносимо статті на прорадянську тематику, пов'язану як із діяльністю школи, так і суспільним життям. У «Анархістах» [5, арк. 147–149] А. Крушельницький пише про те, що у 1929 р., після прийняття ВУАН єдиного українського правопису, практично усі українські інституції Західної України і радянської, перейшли на його норми, за винятком І. Огієнка та М. Рудницького,

які влаштовують «... цілий ряд правописних імпрез, що на них висміває академічний правопис, і доводить до того, що починається у Галичині правописна боротьба» [5, арк. 147]. На думку А. Крушельницького, це призводить до неможливості видання україномовних шкільних підручників в Україні.

Натомість С. Шах, директор гімназії у Перемишлі, за підтримки математика С. Лещія проводять місцеву конференцію українців і філологів й приймають ухвалу про повернення до правописних та граматичних норм 1922 р., висувають десять тез, утворюють комісію із чотирьох осіб, яка повинна на основі доповіді Є. Грицака обговорити й запровадити його у школах [5, арк. 147–148]. Як зазначав А. Крушельницький, що такий галицький регіональний правопис призведе до того, що кожне «... місто, (далі й села) устійнюватимуть для себе правопис і почнеться міжмістечкове (і міжсільське) змагання...» [5, арк. 148].

Стаття «Дитячі господарства» [5, арк. 143–174] присвячена середній школі, зокрема тому, що після її завершення, випускники володіли б певним фахом. Вважаємо, що ідею організації дитячих господарств А. Крушельницький запозичив із радянської школи, будучи добре ознайомлений із цією системою освіти. Завдання дитячого господарства «Рідної школи» полягало у тому, щоб «... вщиплювати в дівчурі 6–14 літ (а потім і старшу – навички позашкільної праці й науки) ідеї таких починів, яких вони не можуть перебрати від своїх батьків...» [5, арк. 161]. А. Крушельницький дотримувався думки про те, що місцеві сільські українські організації, як «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» та інші повинні організувати дитячі господарства й «шкільні городи» [5, арк. 152 зв.]. У яких би школярі отримували практичний досвід ведення сільського господарства [5, арк. 153]. У приміських селах А. Крушельницький пропонував навчати учнів вирощувати квіти [5, арк. 158]. А. Крушельницький статтю «На нові рейки» [9, арк. 68–117] присвятив діяльності «Рідної школи» і тим новаціям, які необхідно було б запровадити у західноукраїнську систему освіти, виходячи із радянських ідеологічних вимог. Він приходив до висновків, що у «Рідній школі» домінує клерикалізація, критикує її за відсутність серйозної фахової підготовки випускників тощо [9, арк. 112, 114–117].

«У гарячці 410» [8, арк. 129–192] А. Крушельницький дотримується думки про те, що «... західноукраїнський національний організм хворіє від доби Катастрофи 1918–1919 рр...», згадуючи «хворий націоналізм» [8, арк. 129 а, 139]. Автор негативно сприймає міркування студентського націоналістичного часопису «Українського голосу» про «... повільне так би мовити конання більшовизму не є в інтересах української нації. Навпаки для нас було б далеко кориснішим, якби він або швидкими кроками котився до своєї загибелі, або так зміцнювався та зростав, щоб справді ставав величезною небезпекою для інших країн, бо саме за таких обставин зі зрозумілих причин наша нація значно скорше дочекалася би слушного часу та нагоди для чинної боротьби за своє повне визволення» [8, арк. 142].

Аналізуючи міжнародні відносини 30-х рр. ХХ ст., А. Крушельницький намагається пояснити будь-які дії СРСР необхідністю і практичністю, пов'язаною із захистом інтересів трудящих мас. Вважає наївними думки націоналістів про те, що А. Гітлер визволить Україну і віддасть її «... тим західноукраїнцям, що йдуть під гітлерівськими стягами «визволювати» Радянську Україну» [8, арк. 169]. В основному проблематики статті носить антинаціоналістичний характер, звеличення радянського способу життя, переїзду до СРСР тощо.

У статті «Fata morgana» [8, арк. 193–235] А. Крушельницький подає прізвища відомих діячів українського національного руху. Зокрема, згадуючи про Є. Коновальця, пише, що він готується при допомозі німецьких генералів відновити не лише Галицько-Волинську державу, але й відвоювати у більшовиків Україну [8, арк. 194–195]. Він доволі позитивно оцінює процес СВУ [8, арк. 195], негативно – усіх, хто проти радянської України [8, арк. 216]. А. Крушельницький дотримується думки про те, що лише в УСРР, західні українці зможуть отримати правдиву незалежність. Вважає, що надії західних українців на Лігу Націй у питанні щодо надання автономії є «... оманна фата морґана...» [8, арк. 231].

У статті «Неминуче» [9, арк. 1–67] А. Крушельницький намагається довести, що, незважаючи на ті зміни, які відбулися у світі після Першої світової війни, лише утворення СРСР гарантувало усім народам, які увійшли до його складу повноцінне життя [9, арк. 8–9]. Він наводить статистичні дані про те, що «... 10,5 мільйонів американських негрів, як були досі, так і є далі упослідженою нацією, переслідуваною «панамі світу» [9, арк. 12].

А. Крушельницький наголошує на тому, що в СРСР вирішено національне питання, і є засобом піднесення культурного і економічного рівня трудових мас [9, арк. 41]. Він вважає, що основою українського національного фетиша є його відображення – націоналістичний фетиш, за якого «... чіпляється в своєму економічному й політичному експлуатуванні трудових мас – буржуазія...» [9, арк. 43]. За своєю суттю стаття є виключно прорадянською, автор оперує термінами, характерними для більшовицьких періодичних видань і популярних агітаційно-пропагандистських брошурок.

У статті «Лавина котиться» [9, арк. 118–205] А. Крушельницький порівнює капіталістичний і соціалістичний спосіб виробництва, критикуючи перший [9, арк. 127], позитивно характеризує революційні події міжвоєнного періоду, зокрема, в Іспанії [9, арк. 129]. Він оцінює можливість мирного розвитку Польщі, Німеччини і СРСР [9, арк. 136, 155]. А. Крушельницький пише про те, що серйозною проблемою міжвоєнної Польщі є «соціальне розшарування націй», однак позитивно оцінює підписання з СРСР договору про ненапад [9, арк. 199].

Попередні назви статті А. Крушельницького «На стійці» [197, арк. 1–69] – «Інтернаціоналістичний галас», «Проти інтернаціоналістичної політики», «Справа академіка Студинського» [10, арк. 1]. Так кількість імовірних назв свідчить про те, що її автор не зміг попередньо чітко визначити її змістове наповнення. У публікації йдеться про те, що директор «Червоної калини» у Львові П. Постолюк виступив проти голови НТШ, академіка К. Студинського і, як вважав А. Крушельницький, це пов'язано з позицією, яку він займав у західноукраїнському середовищі [10, арк. 1, 3]. Насправді ж, все можна пояснити дещо простіше. Йдеться про прорадянські погляди голови НТШ, які й викликали осуд П. Постолюка, а саме видані «Червоною калиною» перший і другий томи спогадів В. Юрченка про перебування на Соловках [10, арк. 57]. Звичайно, що це й викликало таку бурхливу реакцію П. Постолюка у ставленні до К. Студинського, як до голови НТШ, прихильника прорадянських ідей. До речі, у статті «Темні рицарі» [11, арк. 63 а–83 зв.] йдеться про судовий процес, пов'язаний із академіком К. Студинським і директором «Червоної калини» у Львові П. Постолюком. Останній звинувачував голову НТШ у радянофільстві, відповідно це призвело до судової тяганини, яку К. Студинський програв. До речі, В. Мудрий також небезпідставно звинувачував К. Студинського у радянофільстві [11, арк. 79].

А. Крушельницький вдається до глибоких екскурсів у минуле, відхиляючись від основної теми, згадує керівника УВО Є. Коновальця, процес СБУ, український націоналізм, подає спогади В. Юрченка про перебування на Соловках [10, арк. 7, 9, 66, 69]. Він пише про дві ідеології – інтернаціоналістичну й антиінтернаціоналістичну, нагадує про те, що «Нація, що хоче й має право називатися культурною й політично зрілою, не може у своїй масі пройти мовчки біля такого галасу, який зчинила її націоналістична верхівка» [10, арк. 69]. А. Крушельницький намагається на сторінках «Нових шляхів» сформулювати громадську думку й осудити «... в справі писань В. Юрченка» щодо його спогадів про перебування на Соловках [10, арк. 69].

Стаття «На чисту воду» або «Праця Централі «Просвіти» [10, арк. 70–186] присвячена діяльності Головного відділу товариства, аналізується як довоєнний, так і повоєнний період його функціонування. А. Крушельницький використовує термінологію «селянський актив», «попівсько-клерикальний патріотичний чинник» та інші, що явно свідчать про їх запозичення із радянських джерел. Він повідомляє про загальні збори «Просвіти», які проходили у 1929 р. і на завершенні яких делегати почали виконувати національний гімн, а представники від «Сельробу» – «Інтернаціонал». На що голова товариства М. Галуцинський висловився: «Заявляю вам, що ви останній раз на таких зборах. Вас усіх виключиться із членів» і відповідно відбулося побиття останніх [10, арк. 78–80].

А. Крушельницький також вказує на те, що Головний відділ ліквідує ті осередки товариства, які проводять політичну діяльність [10, арк. 87]. Натомість він вказував на той факт, що і Головний відділ є певною мірою політично заангажованим. Він повідомляв про те, що селян-делегатів від двадцяти повітів (підраховано автором), не допустили на загальні збори товариства за ліву політичну орієнтацію [10, арк. 91 зв.]. А. Крушельницький негативно висловлюється про маєтки товариства у Милованню, Угерцях Винявських, стипендійні фонди [10, арк. 106–107, 162].

«У крутежі надій» [10, арк. 187–245] А. Крушельницький пише про події Першої світової війни, капіталістичний спосіб виробництва, про те, що СРСР в основному поставляє у Західну Європу сировину, закупляючи там товари промислового виробництва [10, арк. 187–189]. Автор вважає, що капіталістична система перестає домінувати у світі, конкуруючи з соціалістичною [10, арк. 190]. Унікаючи ідеологічних штампів, А. Крушельницький цілком справедливо наголошує на неминучості конфлікту цих двох світових систем [10, арк. 196].

Зрозуміло, що автор віддає переваги соціалістичній системі, доводить її роль у розвитку «... цінності економічного характеру для розбудови... життя трудових мас...» [10, арк. 229]. Згадуючи про західних українців, А. Крушельницький пише, що вони «... запряжені до возів трьох держав, помагають тягти ті вози у безвісти...» [10, арк. 231].

«Трагедія помилок» [11, арк. 1–63], на думку А. Крушельницького, пов'язана із так званим «харківським процесом» [11, арк. 1]. Він пояснює це, з боку радянської влади, її боротьбою із засиллям зовнішніх ворогів, з іншого – нерозумінням певною частиною громадянства процесів розвитку соціалістичного суспільства. У поступі УСРР виділяє три основних фази розвитку: добу «воєнного комунізму», українізацію і НЕП, індустріалізацію [11, арк. 23–24]. Позитивно оцінює дії влади в УСРР щодо справи, пов'язаної із СБУ, «харківським процесом» та іншими

сфальсифікованими процесами, негативно – усе, що пов'язано із західноукраїнською пресою, товариствами тощо.

У «Брехливому покаянні В. Левинського» [13, арк. 1–9] А. Крушельницький повідомляє про те, що В. Левинський, головний редактор часопису «За Україну», співробітник колишніх редакцій «Світла», «Культури», «Нових шляхів» у статті «Ілюзії і дійсність» «... кається перед контрреволюційним обозом зі свого співробітництва в згаданих вище журналах» [13, арк. 1]. До речі, В. Левинський писав про те, що співпрацюючи з часописами, він намагався друкувати статті антирадянського змісту, у яких би викривалася антинародна політика більшовиків в УСРР [13, арк. 4]. А. Крушельницький вважав, що неправдою, а основною причиною виступу В. Левинського було те, що на той час «Нові шляхи» уже не видавалися, а до редакції «Критики» його не запросили [13, арк. 9].

Стаття «Моя розмова з лідером УСРП – Матчаком» [13, арк. 30–37] А. Крушельницького присвячена тому, що, на його думку, потрібно переорієнтувати ідеологію УСРП на нові соціалістичні запити і необхідність «вказування масам» нової дійсності – СРСР і пристосування до нових умов [13, арк. 31, 35]. У Східній Галичині зазначена партія намагалася також проводити «соціалістичні експерименти». Зокрема, з метою боротьби із визиском капіталістів сприяла організації у Косові і Лодзі профспілок [13, арк. 32]. Також вона пропонувала колективізацію галицьким селянам, вважаючи її для них «єдиним рятунком» [13, арк. 35].

Статтю «Політичний світогляд Івана Франка» [12, арк. 1–81] А. Крушельницький розглядав через призму «патріотичних починів до соціалістичних симпатій», «від пролетаріату до селянства» [12, арк. 12, 45]. Фактично діяльність І. Франка трактується не лише з політичних позицій, але й, виходячи із радянських постулатів дружби народів. Автор статті дотримується думки про те, що Каменяр «... все своє життя стояв на становищах трудової маси народу – й то не тільки українського, але й польського й жидівського», що він «... Замолоду (1878–1882) став він в ряди революційного пролетаріату ц веде його шляхами марксизму – революційного соціалізму» [12, арк. 76]. А. Крушельницький використовує виключно прорадянські штампи, невластиві політичному світогляду Івана Яковича, про «трудове селянство», «революційний соціалізм», «класову боротьбу», «диктатуру пролетаріату» [12, арк. 78].

Четверта група представлена статтями антифашистського змісту. У статті А. Крушельницького «В обличчі нових подій» [14, арк. 1–61] йдеться про прихід фашистів до влади у Німеччині, яких він оцінював негативно [14, арк. 1], а про особу А. Гітлера писав, що «... трудно уявити собі, щоб він не розумів взаємовідносин між «точними правилами, що керують життям», і збудованою на них теорією» [14, арк. 13]. А. Крушельницький вважав, що деякі західноукраїнські газети, такі як, «Новий час», «Діло» підтримували його, повідомляли про те, що після приходу А. Гітлера до влади, останній гарантував західним українцям збудувати Українську державу [14, арк. 35, 39]. Тим, не менше, він робив висновок про те, що українці у своєму повинні покладатися лише на СРСР.

Стаття «Гітлерівський фашизм розгортається» [14, арк. 62–123] присвячена підсумкам виборів у Німеччині і приходу до влади А. Гітлера й отримання ним диктаторських повноважень, шляхам її соціально-економічного розвитку. А. Крушельницький наголошує на тому, що він ув'язнив і знищив активних діячів, комуністів, заборонив опозиційну пресу [14, арк. 63]. Він вважав, що з приходом до влади у Німеччині А. Гітлера, Польща повинна піти на зближення із СРСР [14, арк. 108], з іншого боку – вона й надалі проводила політику знищення комуністичних осередків [14, арк. 111]. Аналізуючи події, пов'язані з приходом до влади у Німеччині А. Гітлера, А. Крушельницький відходить від основної теми дослідження, подає інформацію ще з 20-х рр. ХХ ст., що жодним чином не стосувалося тематики статті.

Отже, публіцистичні праці А. Крушельницького є значним доробком автора у сфері суспільно-політичного та громадського життя. Виходячи зі змісту статей, умовно поділяємо їх на чотири групи: публікації суспільно-політичного характеру, пов'язані із західноукраїнським політичним життям, національною демократією, ідеологією; антиклерикального характеру; прорадянської тематики; антигітлерівського змісту.

Основними характеристиками праць є частий відхід від основної проблематики, надмірна заідеологізованість, зацікавленість радянським життям, оперування термінами, характерними для більшовицьких періодичних видань і популярних агітаційно-пропагандистських брошурок.

Список використаних джерел

1. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
2. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Наталя Ігорівна Чаграк. – Івано-Франківськ, 2004. – 210 с.
3. Зуляк М. Націоналізм та його бачення Антоном Крушельницьким / М. Зуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23 / [гол. редколегії Микола Литвин]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – С. 453–465.
4. Титаренко М. Феномен публіцистики: проблема дефініцій / М. Титаренко // Вісник Львівського

університету. – Серія журналістика. – 2007. – Вип. 30. – С. 41–50. 5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 361, оп. 1, спр. 20, 174 арк. 6. ЦДАЛ України, спр. 21, 156 арк. 7. Там само, спр. 16, 243 арк. 8. Там само, спр. 22, 235 арк. 9. Там само, спр. 23, 202 арк. 10. Там само, спр. 24, 245 арк. 11. Там само, спр. 25, 83 арк. 12. Там само, спр. 27, 81 арк. 13. Там само, спр. 30, 37 арк. 14. Там само, спр. 26, 123 арк. 15. Зуляк М. Антін Крушельницький «Про «останню волю покійного Ю. Романчука» / М. Зуляк // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 10–13.

Марьяна Зуляк

ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦКОГО

В статье анализируется публицистическая деятельность Антона Крушельницкого – известного украинского общественно-политического деятеля, писателя, публициста, литературоведа, журналиста, переводчика, педагога, редактора и издателя, представлена как разноплановыми работами, которые по тематической направленности, так и по содержательным наполнением, охватывают разновекторную направленность проблематики, освещают актуальные в то время вопросы, касающиеся в основном общественно-политической и общественной жизни, являются политически заангажированными и заидеологизированными.

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, публицистическая деятельность, советофильство, идеологическая заангажированность, общественно-политическая жизнь.

Mariana Zuliak

ANTON KRUSHELNYTSKY'S PUBLICISTIC WORK

The article deals with Anton Krushelnytsky's publicistic work. A. Krushelnytsky was well known as famous Ukrainian public and political figure, writer, essayist, literary critic, journalist, translator, teacher, editor and publisher. His articles analyzed current issues of that time and concerned socio-political and public life.

Key words: Antin Krushelnytsky, publicistic work, radyanofilstvo, ideological bias, socio-political life.

УДК 94(477):93«1987–1989»

Віталія Дем'янчук

ПРАЦЯ ІВАНА ГЕЛЯ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ «НЕФОРМАЛЬНИХ» ОРГАНІЗАЦІЯХ УРСР (1987–1989 РР.)

У статті проаналізована громадсько-політична діяльність відомого українського дисидента, політв'язня, публіциста, голови Комітету захисту УКЦ в організаціях, які у другій половині 1980-х рр. створюються в УРСР як альтернатива КПУ. Особливу увагу звернено на його роботу в редколегії «Українського вісника», членство в Українській Гельсінській Спілці, Українській ініціативній групі за звільнення в'язнів сумління, «Меморіалі», Народному русі України за перебудову. Наголошено, що він доклав чимало зусиль для демократизації існуючого режиму, піднесення національно-патріотичного світогляду місцевого населення.

Ключові слова: Іван Гель, дисиденти, КПУ, «неформали», суспільно-політичні процеси.

Починаючи з 1985 р. СРСР почав звикати до нового політичного курсу – перебудови, яка, на думку М. Горбачова, повинна була б вивести країну з економічної прірви, закласти міцний фундамент «світлого комуністичного майбутнього». Значні зміни очікувалися в політичній, економічній площині. Даючи відповідь на запитання: «Якою була суспільна ситуація в УРСР у 1985 році?», І. Гель відзначав, що республіка спала летаргійним сном, адже бракувало тієї рушійної сили, яка б зрушила велетенський український організм і спрямувала його до активних дій [1, с. 10].

Участь Івана Геля у роботі громадсько-політичних формуваннях «неформалів» – малодосліджена проблема сучасною українською історіографією. У працях з мемуарним відтінком Т. Батенка [2], Б. Гориня [3] тільки в загальних рисах охарактеризовано внесок дисидента у поживлення суспільно-політичних процесів в УРСР у 1987–1989 рр. Основну статті становлять архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Держархіву Львівської обл., Архіву інституту історії церкви Українського католицького університету, спогади та інтерв'ю І. Геля, а також матеріали тогочасної преси.

Основна мета розвідки – охарактеризувати громадсько-політичну роботу українського правозахисника в інституціях «неформалів» наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

На період перебудови припадає пік громадсько-політичної активності І. Геля. Він – редактор «Українського вісника», член Української Гельсінської Спілки (далі – УГС), Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління, «Меморіалу», співзасновник Народного руху України за перебудову (далі – НРУ), а згодом активний учасник виборчої кампанії 1990 р. до Верховної ради УРСР та місцевих органів влади, депутат Львівської обласної ради. У контексті своєї діяльності він доклав чимало зусиль для демократизації існуючого режиму, піднесення національно-патріотичного світогляду місцевого населення. Принагідно зауважимо, що у Львівській області у 1988 р. функціонувало понад 3000 «неформальних» організацій, переважна більшість з яких не проводила жодної активної антирадянської громадсько-політичної діяльності [4, арк. 48–50].

І. Гель констатував, що «повернувшись... з ув'язнення після 15-ти річної відсутності в Україні і перебування в концтаборах і на засланні, ми [дисиденти – авт.] застали, на жаль, на той час ще гнітючу картину буття українського суспільства... Якись певні бродіння в окремому середовищі, зокрема творчої інтелігенції, вже відчувалися, але це були поодинокі факти і поодинокі люди» [5]. Влада всіляко протидіяла початку реальної «демократизації», що яскраво помітно на прикладі дисидента. Він відзначав, що якщо у цей період у Львові залишався «більше як добу, то мене арештовували, везли на міліцію і робили чергове офіційне попередження, що я за порушення режиму буду покараний, знову відкриють кримінальну справу і мене арештують» [6, арк. 3].

У таких нелегких умовах у середовищі політв'язнів, за словами Б. Гориня, визріло два погляди на подальшу діяльність в умовах політики «перебудови», «гласності», «демократизації». Одні (Ігор та Ірина Калинець, М. Осадчий та ін.) наполягали на використанні поточного політичного моменту для національно-освідомлюючої роботи без відкритої політичної діяльності, інші (І. Гель, З. Красівський, В. Чорновіл та ін.) наголошували на необхідності початку політичної боротьби з владою [3, арк. 48].

Першим важливим напрямом громадської праці для І. Геля після звільнення з ув'язнення стало редагування «Українського вісника». Він згадував, що ночами збирав і редагував матеріали для часопису, писав спогади та рецензії. Навіть незважаючи на «домашнє ув'язнення», починаючи з липня 1987 р. значно почастишали його контакти з В. Чорноволом, М. Горинем, З. Попадюком та ін. українськими патріотами. Під час таких зустрічей йшлося «не лише про розширення громадсько-політичної роботи, але й про повернення прав людей на національну церкву» [6, арк. 2].

Другим важливим напрямом громадської праці для І. Геля стало членство в УГГ, яка трансформувалася у 1987 р. в УГС. Очолив організацію Л. Лук'яненко. Проте вступ І. Геля до організації, з якою пов'язуємо початок його громадсько-політичної діяльності в нових суспільно-політичних умовах, викликає багато запитань. «Відразу ж після прибуття Олекси Тихого, тобто орієнтовно в листопаді – грудні 1977 р., я передав заяву про прийняття мене в УГГ, однак Морозова реакція була негативною: «А що ти, Іване, будеш робити в УГГ – ти ж слюсар», – згадував І. Гель. – Заява чомусь не потрапила ні до Києва, ні на Захід. Не знаючи про це, я не дублював заяви. А повернувшись у 1987 р. з Комі, не вияснював, є я членом Групи, чи ні, і не шукав винних. Бо і без цього роботи було більше, ніж міг виконати. У моїй хаті постійно були Чорновіл, Красівський, Михайло і Богдан Горині, Василь Барладяну, Павло Скочок, обговорювалися різні проблеми, я був відповідальним секретарем «Українського вісника», отож про формальний вступ не було й мови – я був учасником усіх нарад, [був] «у курсі» всіх подій. Але заяви також не подавав. Зате ще до мого повернення з ув'язнення заяву в УГГ подала моя дружина Марія. Однак і вона не фігурує як член УГГ. Ніхто з нас не сприймає це, звичайно, як життєву втрату, йдеться хіба про рівень діловодства: одних зараховували без їхнього відома (Шухевича, наприклад), інших оминали навіть з поданими заявами» [6, арк. 9].

Не викликає запитань інший факт – уже 6 вересня 1987 р. І. Гель, а також В. Берладяну, М. Горинь, З. Попадюк, С. Хмара, В. Чорновіл заснували Українську ініціативну групу за звільнення в'язнів сумління. У Заяві члени ініціативної групи пропонували радянській владі: звільнити всіх політв'язнів із концтаборів, тюрем, психотюрем; виключити з Кримінального кодексу УРСР і кодексів інших республік дискримінаційні, антиконституційні статті, на основі яких ув'язнювали й тих, хто був в опозиції; повністю реабілітувати всіх українських в'язнів сумління, що загинули в концтаборах; повернути в Україну тіла тих в'язнів сумління, що загинули в концтаборах [7].

5 грудня 1987 р. в «Українському віснику» Українська ініціативна група за звільнення в'язнів сумління опублікувала звернення до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, в якому звернула увагу керівництва держави на той факт, що в таборах і психіатричних лікарнях досі перебувають в'язні сумління, засуджені за свої погляди й релігійні переконання. Більшість із них – українці. «Наявність такої категорії в'язнів, – читаємо у зверненні, – ставить під сумнів запевнення

уряду здійснити демократичні перетворення послідовно й до кінця, тим більше, що рецидиви повороту до періоду застою особливо помітні в останні роки в Україні» [8].

Громадська активність І. Геля не могла не бути поміченою владою. Він постійно перебував на допитах в генерала І. Маїка та прокурора Львова Л. Ізосімова. «Вони постійно мене викликали, то була така профілактична робота, – зауважив дисидент, – часом навіть насильно зупинялося КГБ, десь я йшов пішки, а бігав я ще тоді добре, мене забирали в машину, потім 2–3 години тримали на КГБ відпускали. Часом зривалися якісь зустрічі... Але мене вже не арештовували» [6, арк. 65].

Громадсько-політична діяльність І. Геля з кожним днем набирала все більших обертів, розширювалася географія контактів дисидента. Відповідно до вказівок КДБ СРСР, МВС СРСР і Прокуратури СРСР була зупинена спроба В. Черновола, М. Гориня та І. Геля 10–14 грудня 1987 р. прийняти участь у роботі Семінару незалежних громадських організацій країн-учасниць Хельсінкського процесу щодо гуманітарних питань» у Москві.

Навесні 1988 р. І. Гель отримав тимчасову прописку на пів року у Львові (вул. Левітана), що значно полегшило його громадську роботу [6, арк. 22]. Зміна ставлення влади до дисидента пов'язана не з поглибленням процесів перебудови і демократизацією існуючого режиму, а візитом 30 травня того ж року до Москви президента США Р. Рейгана – на зустріч було запрошено І. Геля (тільки 2 травня відбув 15-ти денне ув'язнення за організації багатолюдних богослужінь) та його однодумців – В. Черновола та М. Гориня.

На особливу увагу заслуговує участь І. Геля у створенні організації за зразком прибалтійських Народних Фронтів. У липні 1988 р. представників спецслужб повідомляли, що «націоналістичні елементи» здійснюють практичні кроки щодо створення у Львові т. зв. «Демократичного фронту підтримки перебудови» як «федерації різноманітних самостійницьких формувань, до переліку яких відносять Міжнародний комітет захисту політичних в'язнів, Комітет захисту Української католицької церкви, «Товариство Лева» та ін. Згідно із задумами екстремістів, констатувало КДБ, ця організація повинна стати праобразом «Української національно-демократичної партії», ядром якої стане УХС, а друкованим органом – «Український вісник». УКДБ наголосила, що «у підготовлених ними («націоналістами» – примітка автора) документах за фразеологією тривоги за долю перебудови штучно замаскована ідея солідарності у підривних цілях, які переслідують їх автори» [3, с. 96].

УКДБ у Львівській області невтомно переконувала владу, що діяльність неформалів має яскраво виражений антирадянський характер, а І. Гель, В. Чорновіл, брати Горині та ін. – «люті вороги радянської влади». Зокрема у підготовленому спецслужбами документі «Інформативні матеріали про характер і діяльність деяких неформальних об'єднань» зауважено, що «на хвилі демократії у Львові активізувалися націоналістично настроєні особи. Прикриваючись перебудовчими гаслами, вони намагаються викликати національну ворожнечу, посяяти недовір'я до органів влади, закликають до встановлення у містах і селах пам'ятників оунівцям як «жертвам сталінізму», відродження націоналістичних прапора і гімну, української католицької церкви, створення «незалежної Галичини», підбурюють до безпорядків, страйків» [3, арк. 148].

У відповідь на антирадянські акції Комітету захисту УКЦ та інших неформалів, 3 серпня 1988 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Порушення громадського порядку передбачало оголошення попередження або штрафу (300 крб.), а у виняткових випадках – арешт терміном до 15 діб. Проте, як відзначали партійні чиновники, у Львові «окремі особи з числа раніше засуджених продовжують зондувати ґрунт для створення напівлегальних об'єднань націоналістичного спрямування [9, арк. 3].

Таким чином, репресії та залякування не зупинили опозиціонерів, які у відповідь намагалися активізувати зовнішні контакти. І. Гель, зокрема, був учасником радянсько-американського семінару з гуманітарних питань і прав людини, який відбувся 14–18 листопада 1988 р. у Москві. Комісія безпеки й співпраці в Європі Конгресу США запросила відомих дисидентів з УРСР для обговорення комплексу проблем, пов'язаних із станом свободи слова в УРСР. «Львівська група вирушила до Москви поїздом, зустрілися на помешканні Миколи Муратова, де на нас чекав Олесь Шевченко й В'ячеслав Чорновіл, який прибув до Москви раніше», – згадував дисидент [5].

«Під час аналізу політичної ситуації у Львові напрошувався висновок, – писав згодом Б. Горинь, – що влада Львівщини в особі першого секретаря обкому компартії Я. Погребняка, першого секретаря Львівського міськкому КПУ В. Волкова, голови міськвиконкому м. Львова Б. Котика докладають зусиль, щоб знайти порозуміння з неформалами і таким чином дати можливість розвиватися перебудовчим процесам...» [3, с. 468].

Справді, у першій половині 1989 р. І. Гель провів декілька зустрічей з першим секретарем Львівського міськкому КПУ В. Волковим, який, за словами дисидента, «розпитував, які я маю варіанти розв'язання релігійної ситуації в Західній Україні. Пропонував можливість легалізації УГКЦ

при відмові керівництва Церкви від юрисдикції Ватикану... Волков, як і в КГБ, дорікав мені за те, що штовхаю людей на екстремістські кроки» [2, с. 160–161]. Наголосимо, що таких зустрічей у 1989 р. було не менше трьох.

Репресії та «виховна робота» партійних чиновників не зупинили І. Геля та його однодумців – у Львові починаючи з січня 1989 р. тривав активний процес підготовки до створення організації за зразком Народних Фронтів Прибалтики. Він завершилася навесні 1989 р. утворенням Львівської регіональної організації Народного руху України за перебудову. І. Гель був учасником установчих зборів неформальної організації. У повідомленні УКДБ у Львівській області «Про проведення установчої конференції народного руху України» від 9 травня 1989 р. відзначено, що під час обговорення програми Руху, не буди схвалені пропозиції І. Геля про легалізацію Греко-католицької церкви та І. Калинець про визнання «націоналістичної символіки» [3, с. 450]. Додамо, що І. Гель вважав Рух координаційним центром визвольного процесу, а сам процес після створення організації, на його думку, став «масовим, наступальним і незворотним» [1, с. 11].

Проте І. Гель дистанціювався від Руху, хоча саме ця політична сила висунула І. Геля на посаду голови Львівської обласної ради у 1990 р. і саме цю організацію він вважав основою для консолідації всіх політичних сил національно-державницького напрямку. «Ми [М. Горинь, І. Гель – авт.] були членами Великої Ради Руху та співголовами комісії з питань національного відродження, – пригадував дисидент. – Але потім я відійшов – ну, я відійшов ще й тому, що Славко Чорновіл почав приватизувати Рух. Першим приклад показав Лук'яненко, коли з Руху вийшла Гельсінкська Спілка і стала УРП. Чорновіл претендував ще на одне кандидатство в президенти, а того не можна було робити. Я вийшов з Руху... з того часу дію не як громадський діяч чи ще там щось, а просто як людина. Але я не вступив у жодну партію – я й по сьогоднішній день є безпартійний [2003 р. – авт.]. Тільки тому, що я розумів, що для мене буде те саме...» [5].

Паралельно зі створенням осередків Руху тривала виборча кампанія до Верховної Ради СРСР. Зауважимо, що І. Гель стояв практично осторонь процесів, пов'язаних із виборчою кампанією. Основна його увага у цей період була прикута до легалізації УГКЦ та участі у різноманітних неформальних мітингах та зборах. Дестабілізації суспільно-політичної ситуації у краї сприяли поширені Львівським обкомом КПУ заяви в яких «екстремісти» звинувачувалися у «протиправних діях», зокрема у «погрозах особам неукраїнської національності, закликах до збройної боротьби, глузленням над державним гербом і прапором» [10, арк. 127].

Якщо у бойкоті виборчої кампанії 1989 р. І. Гель практично не приймав участі, то упродовж першої половини 1989 р. він – активний учасник практично всіх мітингів, які організували представники національно-демократичних сил. Більшість із них – релігійного забарвлення, інші присвячувалися виборам до Верховної Ради УРСР 1990 р. Із серпня 1989 р. дисидент все частіше стає учасником мітингів, які присвячуються критиці антидемократичного виборчого законодавства.

І. Гель відзначав, що мітинги та акції непокори перетворили західноукраїнські області на територію «заражену політичною чумою, звідки може розійтися епідемія політичної непокори на всю територію України, і навіть поза її межі» [11, с. 90]. З-поміж тогочасних численних мітингів, учасником яких був дисидент, виділимо два найважливіші: 27 серпня 1989 р. у Львові І. Гель організував мітинг на тему «Свобода віросповідань», на якому, крім голови Комітету захисту УКЦ, виступили В. Чорновіл, Є. Гринів, С. Хмара, а також священнослужителі підпільної церкви [12], а 17 вересня того ж року – мітинг-молебень, який, де-факто, вивів УГКЦ з підпілля [5]. Кінець 1989 р. – початок 1990 р., як уже відзначалося, пройшов для І. Геля під знаком виборів до Верховної ради УРСР та Львівської обласної ради.

Таким чином, після повернення із заслання І. Гель, за його ж словами, застав республіку у «летаргічному сні». Пробуджувати країну дисиденти розпочали з видання самвидаву, організації перших справді «неформальних» організацій. Їх діяльність наштовхнулася на опір місцевої влади, яка всіма можливими засобами протидіяла поширенню «гласності», «демократизації», «перебудови» у країні. У 1987–1988 рр. успіхи опозиціонерів були мінімальні і лежали, скоріше, у психологічній площині, ніж практичній.

І. Гель приділяв значну увагу громадсько-політичній роботі. Його найближчими соратниками став В. Чорновіл, брати Горині, З. Красівський та інші дисиденти. Саме у дисидентському колі І. Гель розпочинає редагувати «Український вісник», стає членом УГС, «Меморіалу», Ініціативної групи звільнення в'язнів сумління, а згодом бере участь в організаційному оформленні Руху, стає активним учасником «мітингової демократії». Не вдаючись до надмірної деталізації, результати громадсько-політичної діяльності І. Геля варто підсумувати його ж словами: «Ми були добрими організаторами, ми були справді подвижниками, в позитивному розумінні революціонерами, готовими віддати життя за Україну – але не політиками...» [5].

Список використаних джерел

1. Гель І. Які підсумки можемо підвести через 20 років? / І. Гель // Перша Львівська демократична. 1990–1994. – Львів: Сполом, 2012. – С.9–11.
2. Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую». Політичний портрет Івана Геля / Т. Батенко. – Львів, 1999. – 221 с.
3. Горинь Б. Не тільки про себе / Б. Горинь. – Київ: Пульсари, 2010. – Т.3. – 918 с.
4. Держархів Львівської обл., ф.П-3, оп.62, спр. 300.
5. Інтерв'ю Геля Івана Андрійовича від 23 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.
6. Архів Інституту історії церкви Українського католицького університету (далі – АІЦ), Т.1-1–29.
7. Український вісник. – 1987. – Вип.8.
8. Український вісник. – 1987. – Вип.11–12.
9. Держархів Львівської обл., ф.П-3, оп.62, спр.367.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2540.
11. Гель І. «Богдан Котик був дуже мудрою людиною» / І. Гель // «Катакомбна церква» (Двадцятиліттю виходу Української греко-католицької церкви з підпілля присвячується). – Л.: Логос, 2009. – С.90–96.
12. Інформатор-39. – 1989. – 17–19 серпня.

Віталія Демянчук

РОБОТА ИВАНА ГЕЛЯ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ «НЕФОРМАЛЬНЫХ» ОРГАНИЗАЦИЯХ УССР (1987–1989 ГГ.)

В статье проанализирована общественно-политическая деятельность известного украинского диссидента, политзаключенного, публициста, председателя Комитета защиты УКЦ в организациях, которые во второй половине 1980-х гг. создаются в УССР как альтернатива КПУ. Особое внимание обращено на его работу в редколлегии «Украинского вестника», членство в Украинском Хельсинском Союзе, Украинской инициативной группе за освобождение узников совести, «Мемориале», Народному движению Украины за перестройку. Отмечено, что он приложил немало усилий для демократизации существующего режима, подъем национально-патриотического мировоззрения местного населения.

Ключевые слова: Иван Гель, диссиденты, КПУ, «неформалы», общественно-политические процессы.

Vitaliya Demyanchuk

THE WORK OF IVAN GEL IN GOVERNANCE «INFORMAL» ORGANIZATION OF USSR (1987–1989)

The article analyzed the socio-political activity known Ukrainian dissident, prisoner, journalist, Chairman of UCC protection, organizations, which in the second half of the 1980s. In the USSR created as an alternative to the Communist Party. Particular attention is paid to his work in the editorial board of «Ukrainian Journal», membership in the Ukrainian Helsinki Union, Ukrainian initiative group for the release of prisoners of conscience, «Memorial», People's Movement of Ukraine for Perestroika. Emphasized that he made great efforts for the democratization of the existing regime, the rise of national-patriotic ideology local people.

Key words: Ivan Gel, dissidents, of the Communist Party, «informal» social and political processes.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.2:929.924(477)«16/17»

Андрій Рудюк

ВІТЧИЗНЯНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КОЗАЦЬКУ СИМВОЛІКУ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Розглядається джерельний комплекс вітчизняного походження до вивчення козацьких символів Війська Запорозького та Гетьманщини. Аналізується місце козацьких літописів у сукупності наративних джерел.

Ключові слова: джерело, символіка, козацькі літописи, мемуарна література, козацтво.

В історії України особливе місце посідає козацтво – гордість, слава і сила українського народу, яка упродовж декількох століть була ще й єдиною опорою та надією. З ним асоціювалась доблесть українського війська, його здобутки, основним з яких є закладення основ майбутньої української державності. Козацтво, як новий суспільний стан, як нова еліта, стало невід'ємною частиною історії українського народу. Атрибути козацької влади увійшли до складу розгалуженої системи вітчизняної символіки.

Сучасне українське військо ще не завершило процес формування власної символіки. У складній зовнішньополітичній ситуації в Україні з'являються нові та відроджуються старі військові формування та підрозділи, які виконують функції охорони державного суверенітету. Для них розробляють та впроваджують знаки розрізнення, які мають виокремити їх серед загальної маси військовослужбовців. Нова система символіки не народжується на порожньому місці, вона мусить мати історичні корені, які з'єднують покоління між собою.

Серед різновидів української символіки особливе місце займають козацькі клейноди, зображення яких наносились і наносяться на шеврони, емблеми та прапори частин та з'єднань Збройних Сил України. Саме упродовж незалежності найбільшого поширення набуває використання зображень козацьких клейнодів у військовій атрибутиці [1].

Тематиці козацької символіки загалом присвячено чимало історичних розвідок та досліджень. Вивченням писемних джерел козацької історії науковці почали займатись ще з кінця XVIII ст., коли значно зріс інтерес до власної історії. На особливу увагу заслуговує дослідження з історії українських козаків Д. Яворницького [2]. Власне про козацькі клейноди почали писати на початку 20-х рр. XX ст. Це відбувалося в контексті українсько-російських взаємин стосовно обміну культурними цінностями, в тому числі і козацькими святинями; зокрема цьому присвячена праця М. Макаренка [3]. Далі наступає «історіографічний морок» стосовно даної теми, практично аж до кінця 80-х рр. Справжнє поживлення спостерігається на зорі незалежності, саме тоді вчені змогли в повний голос заговорити про національну символіку. Свої публікації презентує ціла плеяда вчених, зокрема В. Сергійчук [4], Ю. Савчук [5], С. Кот [6] та ін. З часом урізноманітнюється тематика історичних творів, предметом яких стає українська національна символіка. Автори звертали увагу на конкретні предмети, які несли в собі ознаки клейнод, або брали до уваги цілу групу предметів, наприклад прапори, печатки чи гармати.

У цілому, козацькі літописи перебували тривалий час у полі зору української історіографії, але вони так і не дочекалися системного дослідження. Об'єктом вивчення для більшості науковців була в першу чергу зовнішня форма пам'яток, без дослідження глибинного змісту текстів. Решта ж важливих питань, зокрема джерельна основа, з різних причин окреслені тільки пунктирно, що істотно збіднює наші уявлення про козацьку символіку загалом.

Говорячи про писемні джерела, слід чітко розуміти той факт, що поряд з актовими та нормативними документами, значною інформативністю володіють джерела наративного характеру, зокрема літописи, мемуари, щоденники, записки. Серед документів офіційного походження увагу привертають звіти та донесення козацької старшини. Так, за повідомленнями полковника Черняка, перед 1717 р. сотенні корогви Полтавського полку виготовлялися з блакитної тканини (лудану) і мали жовті крижі (хрести). Також можна навести приклад з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському за 1758 р. В джерелі йдеться про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані «положив герб з одної сторони національний...». До рапорту додано «абрис», який у вишуканому картуші зображав цей «національний герб – «козака» [7, с. 36].

Серед відомих українських джерел мемуарного характеру можна назвати щоденники Петра Апостола, Якова Марковича та щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [8], які зберігають цінну інформацію, і, відповідно, можуть стати предметом окремого джерелознавчого дослідження.

Найбільшою інформативністю серед наративних джерел відрізняються козацькі та старшинські літописи. До цієї групи джерел можна віднести три літописи, які є «класичними» в українській історіографії, а саме: Літопис Самовидця, літопис Грабянки та літопис Самійла Величка.

Літопис Самовидця цінний тим, що описи багатьох подій у ньому подані досить реалістично. Автор намагається об'єктивно висвітлювати факти і дуже обережно ставиться до різних переказів [9, С. 23]. Стосовно теми козацької символіки, то вона розкривається поступово, оскільки була органічно вплетена в життя козацького суспільства. Авторів не було потреби окремо виділяти козацьку символіку за текстом чи змістовно, вона була для нього звичною складовою козацького життя, отже розповідь про неї велася здебільшого побічно.

Для Самовидця клейноди є основним атрибутом козацького війська, які використовуються у повсякденному житті, носять не лише буденний характер, виконуючи свої основні функції, а й служать іншій, вищій меті, яка криється в змістовному та духовному насиченні тогочасного суспільства. Він пише: «И там, в Переяславлю, в той раді отдавали панове послове королевські при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну. Там же и послове от короля венгерского на той же раді были: так зараз по усіх землях слава козацкая и Хмельницкого пошла, же монархи разні отзивалися з приязню и подарки присилали, бо послове от его царского величества з Москви, от господарей волоского, мултянского з великими подарками почали приходити, що до болшого заятрення и пихи гетмана Хмельницкого побужали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил, бо принявши послов великих короля его милости и тіе клейноти войсковіе, и подарки великіе, отправил тих послов з честью, обещаючися усе ведлуг жадання короля его милости учинити и тоей войны понехати, тилко жебы при стародавних волностях своїх козацких зоставати» [9, с. 83].

У даному уривку Самовидець пише описує події 1649 р. Важливо відмітити те, що польський король надсилає привілей на козацькі вольності разом із клейнодами, які в той час відігравали велике значення. Саме завдяки таким пожалуванням він намагався припинити війну, і надавав гетьману Хмельницькому право на часткову автономію та самостійність.

У козацькому товаристві клейноди відігравали певну священну функцію: за козацьким звичаєм та правом ніхто самовільно не міг брати до рук предмети, які йому не належали відповідно до посади та статусу. Задля охорони клейнодів обиралися відповідальні козаки, які мали нести і дотичну службу на благо товариства. Мова йде про хорунжого і бунчужного, як представників генеральної старшини. Вони, разом із довбушем, відігравали значну роль на козацьких радах та при виборі нового гетьмана. Цей момент яскраво висвітлив Самовидець: «...Юрій Хмельниченко, вийшовши з светлицы у тую раду, учинил подякованне от родича своего за уряд гетманства и поклонился усему войску, и положил булаву и бунчук в той раді, и, поклонившись, отойшол в світлицю. А Выговскій писар за писарство подяковане чинил, а обозній Носач корсунскій за уряд обозництва. И тая булава час немалій лежала в той раді, кожному бы ся хотіло узяти тот уряд, але же не позволяет войско. Питано по килка крот през асаулов войска: на чом бы воля їх была, жебы зоставал на том уряді гетманства» [9, с. 175].

Саме «войско», тобто все козацьке товариство стояло на охороні звичаїв своїх предків і не допускало їх потурання навіть найвищими особами. Зазвичай булаву та бунчук гетьман отримував з рук товариства на великій Генеральній раді, але, на жаль, пізніше, поширилася практика отримання клейнод, які надавали право гетьманувати, з рук іноземних володарів, зокрема московського царя: «...А Бруховецкій зо всім войском пришол к намету царскому, которому юже князь здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетманство, и попровадил в соборную церковь святого Николая, где присягу виконал Бруховецкій зо всім войском» [9, с. 224]. Потрібно чітко собі уявляти, коли і в якій ситуації клейноди носили різне смислове навантаження. В ситуації із Богданом Хмельницьким та польським королем це носило відтінок подарунку задля дотримання миру і злагоди в державі та визнання козацьких вольностей. А вже Бруховецькому клейноди надавалися як васалові московського царя, його не обирала Генеральна рада. Це дуже символічно, тому що гетьман вже не відповідав перед товариством за свої дії, він вже правив в інтересах іноземного володаря.

Другим за часом написання вважається Літопис Григорія Грабянки, – козацького старшини, який зумів золотими літерами вписати себе до анналів козацької історії як автор одного із найважливіших джерел з історії свого часу. Упродовж усього XVIII ст. літопис Григорія Грабянки був чи не найпопулярнішим серед рукописної «козацької» літератури, що містила історіографічні твори

з більш чи менш вираженим прагненням до художнього осмислення подій, віршових комплексів, збірок офіційних документів, пактів, статей, договорів тощо.

Упродовж довгого часу вчені намагалися розглядати літопис Грабянки як історичне джерело. Але згодом, із введенням до наукового обігу цілого ряду документів, вдалося встановити, що твір містить багато фактичних помилок. Але це не завадило літопису залишитися цінним джерелом з вивчення козацької символіки. Зокрема, у ньому автор наводить свідчення про започаткування традиції дарування клейнод українським козакам іноземними володарями: «... а літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав корогу, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами» [10, с. 34].

Твердження про те, що саме польський король запровадив систему козацького устрою та ввів відповідні посади виглядає достатньо сумнівним. Також можна піддати сумніву припущення деяких істориків про те, що до подарунку польського короля у козаків не було своєї символіки. Зазначимо що, це культурне явище складалося поступово і мало на той момент достатню історію, проте це історичне передання вже стало хрестоматійним, і за повідомленням багатьох інших джерел, передача клейнод таки відбулася, тому будемо відраховувати «оповідь» про козацьку символіку з уст Грабянки саме з цього моменту.

Грабянка не загубив цю нитку розповіді, і далі за текстом, коли він оповідав про Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, пише: «Всі вони напосілися на Хмельницького, аби він перебрав на себе честь і достоїнство гетьманське, як це личить справжньому війську, понеже і булаву, і бунчук, і прапор, тулумбаси й гармати своєю відвагою та мечем своїм у гетьманів польських забрав. Проте він наказав усі клейноди, аж до спеціального розпорядження королівського, при військовій артилерії лишити, а собі взяв тільки козацьку печатку, котру року 1576 дав війську запорізькому ще король Баторій; на ній був вирізаний вояк бравий з мечем на бедрі, з мушкетом на плечі та в шапці набакир» [10, с. 34].

З цим уривком у тексті пов'язано кілька історичних моментів: перший – мова йде про 1649 рік, а саме про події після смерті короля Владислава. На той час Богдан Хмельницький ще не усвідомлював своєї ролі, як провідника українського народу. Підтвердження цьому ми знаходимо у тому факті, що він сховав клейноди польських гетьманів до «спеціального розпорядження королівського». Як вважав Богдан Хмельницький, він ще не мав морального права на ці клейноди і чекав розпорядження від короля Владислава, підданим якого він на той час був. Але Владислав помер і потрібно було налагоджувати відносини з новим королем, про що мова йтиме далі. Другий момент, пов'язаний з цим уривком у тексті, описує нам славнозвісну печатку із зображенням козака з мушкетом. Це чи не найперший опис в історичному тексті печатки Війська Запорозького. Автор впевнений, що саме цю печатку, з-поміж інших клейнод, вручив Стефан Баторій українським козакам.

Із тексту стає зрозумілим, що клейноди стають елементами політичної гри, підтвердженнь цьому можна знайти велику кількість: «...І порішили, не гаючись до Хмельницького вислати комісарів, і надати їм повноваження, якщо, звичайно, Хмельницький щиро виявить своє смиреніє перед королем за рахунок нібито деяких сенаторів простити йому провини, а щоб якнайскоріше ублажити, поклали ще послати йому від імені короля знамено військове та гетьманську булаву. Потім же в панічному остраху кінчили елекцію сенату та повинчали короля Казимира на королівство, а той відразу ж повів мову про оборону, оскільки жоден лях не вірив у тривкість миру з Хмельницьким» [10, с. 45].

На польському сеймі вирішили подарувати Б.Хмельницькому клейноди, передавши їх через посольство, що пізніше було зроблено, але водночас це було потрібно для того, щоб виграти час для підготовки до нової війни. На щастя, Б.Хмельницький зрозумів хитрий задум польських посланців і попри всі їхні потуги та подарунки, відповів: «Посли зібралися, взяли дарунки, знамено, бунчук, булаву та привілеї на запорізьке гетьманство і вирушили в дорогу. Прибули у Переяслав, вручили Хмельницькому королівське послання та привілеї на волю і гетьманство, а також знамено, бунчук та булаву. Однак Хмельницький з погордою прийняв їх, військове щастя розбалувало його і він нахвалявся ляхів не лише за Сяном та за Віслою, а й за горами нагайкою повиганяти й гнати їх без оглядки, «бо ви, нинішні ляхи, не маєте нічого спільного з колишніми кавалерами, а скоріше зайцями стали, на мавп скидаєтесь, тільки й умієте, що говорити та втікати» [10, с. 46]. Навіть Адам Кисіль нічого не зміг вдіяти із ситуацією, яка склалася, і для польської сторони переговори були провалені.

Поляки не єдині, хто використовував клейноди як засіб примирення чи заохочення до дружби та співпраці. «Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ'я. Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрийськму та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати» [10, с. 47].

Турки і татари не раз запрошували Б.Хмельницького до себе на службу та в підданство, надсилали йому булави, бунчуки, корогви, але Б.Хмельницький був вірним вірі православній.

Питання долі козацьких клейнод неодноразово спливали у різних політичних перемовинах та текстах угод. Грабянка наводить тексти документів, які мали місце в переговорах з російським царем Олексієм Михайловичем. Текст документів можна піддати сумніву, але основний зміст, ідею, слід зберегти. У тексті угоди, яка нібито була передана гетьманським посланцям на чолі із Павлом Тетерею міститься цікавий пункт: «Якщо ж так трапиться, що з господньої волі помре гетьман, то козаки, шануючи давні звичаї, з-поміж себе оберуть нового і повідомлять про це його царській величності. А царська величність накаже йому стати перед своїм найяснішим зором і пожалує гетьманові булаву та знамена і спеціальною монаршою грамотою затвердить його на гетьманування» [10, с. 49].

Одним тільки цим пунктом угоди російський цар перебирав на себе повноваження затвердження гетьмана Війська Запорозького і право надсилати йому клейноди (булаву і корогву), без яких гетьман не міг правити. Це не випадковий набір атрибутів, адже в них фактично зашифровано систему підданства, особисто гетьмана і всього козацького війська. Не можна применшувати ролі інших символів влади в козацькому товаристві, проте слід розуміти, яке смислове навантаження несе кожен з них. Адже без прапору (корогви) не може собі уявити існування жодна держава і нині.

Навіть сам гетьман Б. Хмельницький, думаючи про свого спадкоємця, вживає поняття не гетьманської влади, а фактично вкладає його зміст саме в символах цієї влади. На час XVII ст. ці поняття були невід'ємні, їх зміст був зрозумілий кожному. І якщо вірити Грабянці, який передає мову гетьмана, то ці роздуми виглядають наступним чином: «Бог відає, чиє це нещастя, що не дозволив Господь цю війну як подобає закінчити і вашу волю на віки утвердити, Син же мій Юрко ще малий, йому не під силу такий тягар підняти та і, наскільки я розумію, багато з вас його не захочуть гетьманом мати. Проте я сьогодні хочу знати, кого ви після моєї смерті оберете гетьманом і кому будуть вручені знамено царської пресвітлої величності, булава гетьманська, бунчук, печатка та гармати з усіма припасами?» [10, с. 54].

Ще один літопис – канцеляриста війська Запорозького Самійла Васильовича Величка завжди привертав до себе увагу вчених. Джерельний потенціал твору надзвичайно великий і різноплановий. Літописець наводить повні тексти урядових і приватних листів, акти, універсали, топографічні описи, грамоти, реєстри. Але значна кількість документів, як відомо, є домислом автора: «Величко робить спроби критично оцінювати наведені факти, але помилки неминучі. Джерелами для автора послужили і літературні твори різних жанрів і авторів, щоденники історіографів, особисті враження» [11, с.15].

Автор наводить цікаві свідчення про обрання гетьманом Б.Хмельницького. Це дійство посідає одне із центральних місць в літописі, в порівнянні з творами інших літописців. У даному випадку автор не обійшов увагою питання клейнодів військових, які вручались гетьману після елекції: «По якій елекції, зараз от кошового послан до скарбниці войсковою писар січовий з нісколькама атаманами курінними і иним значним товариством взяти там і принести в раду клейноти войсковії; тії прето посланнії в скарбниці бувши, і клейноти приказанніє взявши, вскорі принесли до ради і вручили їх зараз Хмельницькому. Клейноти зась іменно були тії: корогов королевська златописанная, барзо красная; бунчук тож велце модний з позлоцістою галкою і дровцем; булава срібная позлоцістая, зіло майстерно зділанная і каменієм честним украшенная; печать срібная войсковая і котли новії міднії великії з добошем; к тому теж і три штуки армат полевих легких з достатком пороху до них і куль, з арматами і пушкарями. По учиненню зась Хмельницького гетьманом і по врученню ему пред поменених клейнотов войскових, зараз войско, поздоровивши Хмельницького на новом гетьманстві, з такою к нему одозвалося охотою, іж все, колько его на раді було, готово з ним іти на войну предлежащую, леч тоє взято на дальшоє розсмотреніє, і з тим отвітом войско єдно пошло в церков на службу божію, котрої тогда, власне, задзвонено, когда вишписанное войсковоє діло в раді бувшой докончилось» [12, с. 64].

Це один із найдетальніших описів обрання Б.Хмельницького гетьманом. Козацькі клейноди докладно описані для того, щоб читач мав про них хоча б елементарне уявлення. Цікаво, що автор перелічив практично всі козацькі символи, які побутували в той час.

Літопис Самійла Величка практично не може похизуватися унікальними свідченнями з історії козацької символіки, його подальші згадки часто перегукуються із текстами інших козацьких літописців. Це, звичайно, не применшує його історіографічної та джерельної цінності. Адже при вивченні медієвістики потрібно досліджувати всі наявні джерела та проводити їх порівняльний аналіз. Щодо місця та ролі клейнодів у суспільному та військовому житті козацтва, то літописці дотримуються одноставної думки про їхню важливість і унікальність. Їх символічне наповнення та зміст можуть бути нами зрозумілі лише в тому випадку, якщо ми зможемо проникнути у свідомість та повсякденне життя тодішнього мешканця України.

Як і в сучасних збройних формуваннях різних країн світу, в тому числі і України, прапори та штандарти мають особливе значення. В законодавстві багатьох країн існує норма, за якою при втраті бойового прапору військової частини, її можуть розпустити, а винних притягнути до відповідальності. Це також можна зустріти і в звичаєвому праві козацтва; бунчужний і хорунжий відповідали перед гетьманом і товариством за збереження гетьманських клейнодів. Ганьбу втрати клейноди неможна було змити довіку. Подібне шанобливе ставлення ввібрали в себе і козацькі літописці, адже вони самі були представниками тогочасного суспільства, а відтак позиціонували наявну систему цінностей.

Список використаних джерел

1. Бабкова Н. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці ХХ – ХХІ ст. / Н.Бабкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Харків. – 2010. – Вип. 13. – С. 100–125.
2. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т.: пер. з рос. / Д. І. Яворницький. – Л.: Світ, 1990–1991. – Т. 1–3.
3. Макаренко М.О. Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 25–44.
4. Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. – Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 124 с.; Сергійчук В. І. Національна символіка України / В.І.Сергійчук. – К.: Веселка, 1992. – 125 с.
5. Савчук Ю. Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи / Ю. Савчук // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії ХІ–ХVІІІ ст. – К., 2000. – С. 293–313; Савчук Ю. Прапор Б.Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі / Ю. Савчук, Є. Турек // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 312–324.
6. Кот С.І. В пошуках втрачених клейнодів / С. І. Кот // Історія України. (Збірник статей). – Вип.17. – К., 2001. – С. 36–54.
7. Минуле України: відновлені сторінки / Ред. кол.: І.М.Хворостяний (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 280 с.
8. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка [Електронний ресурс] // Ізборник. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>.
9. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.
10. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Переклад із староукраїнської Р. Г. Іванченка. – К.: Товариство «Знання» України, 1992. – 192 с.
11. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / В. О. Шевчук // С.В. Величко. Літопис: [пер. з книжн. укр. мов. В. О. Шевчук]. – К.: Дніпро, 1991. – С. 4–21.
12. Величко С. Літопис: у 2-х т. / Самійло Величко: пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. Валерій Шевчук; відп. ред. О. В. Мишанич / С. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 317 с.

Андрей Рудюк

ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О КАЗАЦКОЙ СИМВОЛИКЕ: ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ

Рассматривается комплекс источников отечественного происхождения по изучению казацких символов Войска Запорожского и Гетманщины. Анализируется место казацких летописей в совокупности нарративных источников.

Ключевые слова: источник, символика, казацкие летописи, мемуарная литература, казачество.

Andriy Rudiuk

THE DOMESTIC WRITTEN SOURCES ABOUT THE COSSACK SYMBOLS: INFORMATION POTENTIAL

Consider complex of domestic sources for study of the Zaporozhska Cossack's symbols and Hetmanate. The author analyzes the place of Cossack's chronicles in narrative sources.

Key words: source, symbols, Cossack chronicles, memoirs literature, Cossacks.

УДК 314.02:94(477)

Інна Петрова

РЕВІЗЬКІ «СКАЗКИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ ЛОКАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ТЕМРЮК ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Статтю присвячено дослідженню ревізьких «сказок» як джерела історичної демографії України. Автором роботи визначено функції ревізій у суспільстві, проаналізовано зміни, що відбулися у формулярі ревізьких «сказок», а також системи контролю за їх заповненням, систематизацією та обробкою. На основі аналізу формалізованих даних із первинних документів ревізійного обліку (ревізькі «сказки» 1816, 1835 рр.) реконструйовано демографічну історію села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії (зараз с. Старченкове Володарського району Донецької області).

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, ревізія, ревізькі «сказки», Темрюк, Катеринославська губернія.

Останнім часом в українській історіографії зростає зацікавленість з боку дослідників у студіюванні таких проблем мікроісторії, як історичний розвиток інтелектуальної сфери суспільства; роль та місце менталітету, механізмів його впливу на поведінку окремих людей та соціальних спільнот у процесі розвитку цивілізацій; внутрішня організація соціального середовища (зміна соціальних статусів та стереотипів поведінки); трансформація соціально-культурних ролей жінок та чоловіків у суспільстві; повсякденне життя локальних спільнот та вплив на його еволюцію модернізаційних процесів. Цілком зрозуміло, що вивчення історії малих популяцій і територій з метою реконструкції повсякденного життя, ментальності, індивідуального досвіду людини не можливе без запровадження до наукового обігу нових документів та матеріалів (наприклад, художньої літератури та історичної публіцистики, опитувань, інтерв'ю (усних джерел), метричних книг, сповідальних відомостей, ревізьких «сказок»). Первинні документи ревізького обліку населення Російської імперії (ревізькі «сказки») перебували в центрі уваги російських та українських дослідників П.Кеппена [2], В.Кабузана [3; 4, с.128–140], О.Дружиніної [5], Г.Махнової [6, с.111–116], О.Под'япольської [7, с.310–321], А.Гедьо [8, с.551–562], В.Ликової [9, с.345–351], А.Рашина [10], Г.Орлової [11, с.71–82], І.Троїцької [12], М.Маркової [13], М.Філіпової [14, с.76–84] та ін. Ці науковці поставили питання про ступінь достовірності ревізьких «сказок» та іншої документальної маси, яка з'явилася внаслідок проведення ревізій (наприклад, перелічних відомостей, окладних книг та генеральних табелів), доцільність залучення ревізьких «сказок» для реконструкції демографічних процесів у Російській імперії. На жаль, тривалий час поза увагою істориків залишався характер використання первинних документів ревізій для вивчення проблем історії певних населених пунктів та соціальних інститутів, наприклад, сім'ї. Поява нашої статті є однією з численних спроб заповнити цю інформаційну прогалину. Таким чином, метою статті є дослідження демографічної ситуації села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816–1835 рр., а також реконструкція родинного середовища Дудникових за матеріалами ревізьких «сказок» 1816 та 1835 рр.

Ревізії в Російській імперії тривалий час залишались одним із головних елементів організації обліку населення, забезпечення комплектації війська та збору податків. Упродовж XVIII – 50-х рр. XIX ст. на теренах Російської імперії було проведено 10 ревізій: перша – у 1718–1727 рр., друга – у 1743–1744 рр., третя – у 1761–1763 рр., четверта – у 1781–1783 рр., п'ята – у 1794–1796 рр., шоста – у 1811–1812 рр., сьома – у 1815–1816 рр., восьма – у 1833–1834 рр., дев'ята – 1850 р., десята – у 1857–1858 рр. Російські стандарти адміністративного обліку населення поширювалися на українські землі поступово, оскільки ці заходи поряд із ліквідацією залишків автономної системи управління, уніфікацією територіально-адміністративного устрою в межах держави сприймалися як один з елементів інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. На частину Слобідської (офіційно населення Слобідської України під час проведення I ревізії не підпадало під адміністративний облік, однак у структурі Київської губернії перебувала Белгородська та Севська провінції, до складу яких зараховувалися міста Недригайлів і Миропілля, населення яких підлягало обліку) та Південної України (Бахмутська провінція Азовської губернії) загальноросійські стандарти обліку населення були поширені під час проведення I ревізії (1718–1727 рр.), на більшу частину Лівобережної України – під час IV ревізії (1781–1783 рр.), на Правобережну Україну – під час V ревізії 1794–1796 рр. У результаті проведення ревізійних переписів населення було сформовано окремий комплекс описово-статистичних джерел, до складу якого входять ревізькі «сказки» (первинні документи адміністративного обліку населення); відомості, які склалися на основі

«сказок» за повітами (повітові відомості здебільшого презентували інформацію про час надання «сказки», назву населеного пункту та загальну чисельність чоловіків та жінок, що в ньому мешкали); перелічені відомості (упорядковувались у масштабах повіту, провінції та губернії, систематизували інформацію про соціальний стан населення та суму податку, яке воно сплачувало); окладні книги (загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для вирішення фіскальних завдань, наприклад, розрахунку податних зборів, упорядковувались з IV ревізії); генеральні таблиці, що презентували зведені матеріали у загальноросійському масштабі про чисельність населення після завершення ревізій [8, с. 554; 9, с.346].

Основний фонд ревізських «сказок» I–III ревізії зберігається в Російському державному архіві давніх актів (фонд 350 «Ландратские книги и ревизские сказки»). У фонді 350 на обліку перебувають переписні книги міст і повітів (подвірні переписи 1707–1718 рр.) та ревізські «сказки» I–III ревізії (1719–1767 рр.), а також діловодні документи установ, що відповідали за проведення I та II ревізій: Канцелярії генерального ревізора В.Зотова, губернських і провінційних канцелярій, переписи та свідоцтва населення 1719–1764 рр. Наприклад, у фонді 350 «Ландратские книги и ревизские сказки» зберігаються «Сказки однодворцев города Недригайлова» (1719 р.) [15, арк.501–509] та «Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г.Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда» (1719 р.) [16, 481 арк.]. Ці населені пункти раніше перебували у складі Київської губернії, і тому на них було поширено дію наказу «О введении ревизии, о распределении войска по числу душ...» (26 листопада 1718 р.). Також у фонді 350 РДАДА перебувають на зберіганні матеріали приватних переписів 1713–1714 рр. «черкасс» та новозаселених сіл Казанської та Азовської губерній, територій, що були приписані до Адміралтейства, та частини повітів Петербурзької губернії, не включених до перепису 1710 р. Наприклад, «Сказки, допросы, распросные речи, доношения, копии крепостных актов и другие документы по переписи новопоселенных и розыску беглых в Валуйском, Двуреченском, Купянском и других уездах Азовской губернии» [17, арк.1–481] або «Сказки и распросные речи новопоселенных помещичьих крестьян (кн. А.Д. Меньшикова) русских и черкасс, монастырских крестьян (Солотчинский монастырь), детей боярских, церковнослужителей» [18, арк.201–371, 380–492, 496–546, 700, 717].

Матеріали IV–X ревізій розпорошені у центральних та муніципальних (обласних) архівах України, Республіки Молдова, Російської Федерації та архівних установах інших державних утворень, які раніше входили до складу Російської імперії. Так, у Національному архіві Республіки Молдова у фонді 134 «Бессарабская казенная палата» зберігаються «Ревизские сказки жителей с. Буцены Кишиневского уезда» 1819 р. [19, арк. 16] та діловодні документи, що розкривають процес перебігу ревізій у Бессарабській області та результати їх перевірки (наприклад, «Прошения жителей Бессарабии пропущенных по переписи населения о внесении в ревизские сказки 1835 г.») [20, арк. 187]. У Держархіві Донецької обл. (ф. 131 «Маріупольське повітове казначейство») знаходяться на обліку ревізські «сказки» п'яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.). У Держархіві Запорізької обл. (ф.12 «Александровское уездное казначейство») зберігаються ревізські «сказки» за 1811, 1816, 1835 та 1850 рр. Там же, у фонді «Олександрівської міської ратуші», перебувають ревізські «сказки» за 1858 р. («сказки» населення Гуляйпільської, Жеребецької, Миколаївської, Павлівської волостей Олександрівського повіту, колоній Маріупольського менонітського округу). У Державному архіві Дніпропетровської області ревізські «сказки» представлені у фондах: «Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція» (ф.193), «Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України» (ф.134), «Волостні правління Катеринославської губернії» (ф.540 – об'єднаний фонд, у якому знаходяться на зберіганні документи Анастасівського, Личківського, Томаківського, Чумаківського волосного правління). Наприклад, у фонді 134 «Катеринославська контора іноземних поселенців Півдня України» знаходяться на обліку «Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда» (16 серпня 1811 р.), «Ревизская сказка о наличии менонитов в Хортицких колониях Екатеринославского уезда» (1816 р.). У ф.193 «Метричні книги церков Катеринославської губернії. Колекція» зберігаються «Ревизская сказка о количестве жителей села по 10 народной переписе [1858]» села Чумаки Катеринославського повіту та «Приходо-расходная книга поступлений и расходов денег, ревизская сказка о количестве церковнослужителей и их семей (1793–1843 рр.)». У ф. 540 «Волостні правління Катеринославської губернії» є на обліку справа «Ревизские сказки о количестве жителей с. Томаковки за 1850–1917 гг.». В архівосховищах України ревізські «сказки» здебільшого зберігаються у вигляді загального (на весь населений пункт) або додаткового переписів (на одного чи декількох пропущених, новонароджених).

Історія державного обліку населення Російської імперії нараховує декілька століть. Перші спроби реформувати цю систему відбулися за правління Петра I. З метою визначення основних засад комплектації російського війська з 26 листопада 1718 р. було вирішено розпочати ревізію. Ревізійними заходами було охоплено Московську, Петербурзьку, Нижегородську, Казанську, Архангельську, Смоленську, Сибірську, Азовську та Київську (Белгородська, Севська та Орловська

провінції) губернії. Для проведення ревізійного перепису та обробки її матеріалів було створено спеціальну установу – Канцелярію генерального ревізора В.Зотова. Відповідно до указу «О введении ревизии, о распределении войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров для заведывания всех сборов с крестьян для содержания войска...» упорядкування ревізійних сказок повинно було тривати три роки, після їх збору та систематизації наступні три роки відбувалася перевірка. Однак, замість запланованого ревізія тривала впродовж 1718–1727 рр. Відтермінування строків завершення ревізії пояснювалося як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, наприклад, порушенням строків затвердження методичних засад проведення ревізії, постійним оновленням переліку категорій населення, що підлягали обліку, саботуванням місцевою владою основних ревізійних заходів. Відповідно до указу «О введении ревизии...» підлягали обліку «дворцові, державні, патріарші, архієрейські, монастирські, церковні, поміщицькі, ясачні селяни та однодворці» (поза обліком залишались «до особого визначення астраханські та уфимські татари, башкири та сибірські ясачні іновірці»). Пізніше перелік соціальних прошарків, на які поширювалися ревізійні заходи, постійно збільшувався. Наприклад, відповідно до наказу «О помещении в ревизских сказках не одних крестьян...» (5 січня 1720 р.) обліку також підлягали церковні причетники та «дворові люди» [21, с.1]. Надалі ревізійні заходи були поширені також на священнослужителів, які вже не перебували на службі, а також на їх найближчих родичів (дітей, онуків, племінників), вільновідпущеників, посадських людей, різночинців, «робочих людей», візників та інші категорії населення. На жаль, місцеві органи влади, які відповідали за збір, систематизацію та надсилання до Канцелярії ревізійних «сказок» (зокрема «пополнительных сказок» – реєстрів на пропущених осіб), не завжди своєчасно та якісно виконували свою роботу. Тому царський уряд був вимушений запровадити жорстку систему покарання посадових осіб за несвоєчасне подання ревізійних «сказок» (наприклад, воєвод, які систематично порушували термін доставки первинних документів адміністративного обліку було арештовано, їхні маєтки (вотчини) конфісковано на користь державної казни та імператора) [22, с. 290–291].

Тривалий час єдиного формуляра ревізійної «сказки» не існувало, оскільки під час проведення І ревізії (1718–1727 рр.) в нормативно-правових актах («О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров...» (26 листопада 1718 р.) [23, с.597] та «Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок та взыскании за утайку душ» (22 січня 1719 р.) рекомендувалося в документах первинного обліку лише зазначати «скільки, де і в якій волості, в селі або деревні є селян, бобилів, задворних та ділових людей (які мають свою пашню) по іменам, чоловічої статі, не залишаючи поза увагою ні старого, ні останнього немовляти з роками їхніми» [24, с.618]. Тому за формою та змістом ревізійної «сказки» 1718–1727 рр. наближались до писарських («писцовых») книг. Відомості щодо кожного населеного пункту наводилися суцільним текстом, а вік записувався літерами, наприклад: «Миропільського повіту села Боровик однодворців солдатського чину Матвій Радіонов син Бабков... шестидесяти років, у мене во дворі діти Сидор тридцяти п'яти, Фома тринадцяти років...» [16, арк. 9 зв.]. З часом збільшення категорій населення, що підлягали обрахуванню, та виявлення під час проведення ревізії великої кількості необрахованих осіб призвело до появи так званих оглядових («смотровых») «сказок». Вони впорядковувалися під час прибуття ревізора до того чи іншого регіону з метою перевірки результатів попередньої ревізії. Наприклад, у фонді 350 «Ландратские книги и ревизские сказки» Російського державного архіву давніх актів зберігаються оглядові «сказки», що були укладені ревізором О.Мякініним, головою комісії з перевірки матеріалів ревізійного перепису населення Азовської губернії. Структура цієї «сказки» відрізнялася від попередніх зразків тим, що спочатку презентувався реєстр – перелік імен та прізвищ осіб, що підлягали обрахуванню, на звороті документа розміщувалася «сказка». Текст оглядової «сказки» складався з таких обов'язкових елементів («Сказка жителей работных людей солеварных заводов, гарнизонных солдат, пушкарей, гулящих людей и других жителей города Бахмута»): 1) вступ (дата проведення перевірки; ім'я, по батькові, прізвище ревізора, місце його служби); 2) основна частина містила антропонімічні дані особи, яку не врахували під час проведення І ревізії (наприклад, Іван Григорович Леонов); місце народження (с. Молодовато Салтівського повіту); клятвене засвідчення правильності заповнення «сказки»; пояснення про всі місця перебування (де та в кого проживала особа впродовж усього життя); склад сім'ї (із зазначенням осіб чоловічої статі); місце перебування на час проведення ревізії з вказівкою причини, внаслідок якої особу не було обраховано; 3) заключна частина: підпис особи, що підлягала обрахуванню (якщо людина була неписьменна, то від її імені документ візував писар, наприклад, Семен Лумянов, та посадовець, що приймав «сказку», наприклад, поручик Боруков) [25, арк.11]. Надалі запровадження інституту оглядових «сказок», вдосконалення системи перевірки зразків первинної документації сприяло збільшенню кількості обрахованих осіб. Наприклад, за підрахунками В.Дена, після перевірки результатів ревізії було виявлено, що за Азовською, Київською, Московською,

Нижегородською, Смоленською, Петербурзькою не обрахованими залишилось 455 тис. 448 осіб чоловічої статі [26, с. 529].

Другий ревізійний перепис населення на теренах Російської імперії було розпочато наказом «О генеральной ревизии» від 16 грудня 1743 р. Під час проведення II ревізії (1743–1744 рр.), як і в попередній період, не було затверджено єдиного формуляра ревізької «сказки» [27, с.29]. Однак, джерелознавчий аналіз первинних документів ревізії надає можливість виокремити в їхній структурі три частини: 1) вступ (інформація про укладача «сказки», час та місце укладання); 2) основна частина (ім'я, прізвище, станова та професійна належність особи чоловічої статі, яка підлягає обліку); 3) заключна частина (підпис завірителя «сказки», здебільшого це була особа, яка уклала «сказку» і несла відповідальність за правдивість наданої інформації). За зовнішнім виглядом формуляр ревізької «сказки», що використовувався під час проведення II ревізії, є перехідним етапом до табличної форми: відомості про людей тут наводяться у вигляді таблиці, але всі необхідні посилання на матеріали I ревізії презентуються в текстовому вигляді перед описом сім'ї: «записаний у колишню ревізію», «переведений з такого-то села». Особливістю інформативного навантаження ревізьких «сказок» I та II ревізій було те, що в тексті документів зустрічалась інформація про фізичні та психічні недоліки людини (сліпота, каліцтво, психічні хвороби тощо). Ця норма запроваджувалася указом 1722 р.: «Коли при свідченні й розташуванні полків... з'являться сліпі, і дуже калічені, і старезні, і дурні, які хоча звичайно діяльності та прохарчування самих для себе ніяких не мають, тих усіх, не обходячи нікого, переписати» [28, с.755]. Взагалі I та II ревізії іноді надавали й інші відомості, які не фігурували у ревізьких «сказках» III ревізії: інформація про місце проживання та соціальну приналежність батька жінки, яка перебувала у шлюбі; назва населеного пункту, до якого належала жінка до шлюбу [12, с.40].

Третя ревізія за часів правління імператриці Єлизавети I тривала 5 років (1761–1765 рр.). Відповідно до наказу «О произведении новой ревизии» (28 листопада 1761 р.) під час проведення III ревізії обрахуванню підлягали особи як чоловічої, так і жіночої статі. За збір та систематизацію ревізьких «сказок» відповідали губернські, воєводські та провінційні канцелярії. Відомості збиралися за такою схемою: управителі палацових та державних маєтків, монастирських та церковних земель надавали ревізькі «сказки» на селян, що перебували у власності цих установ. За кріпаків надавали «сказки» їхні власники (за їхньої відсутності на місці – прикажчики, старости, виборні), за міщан – ратуші та магістрати [29, с.834–837]. Щоб спростити процедуру збору та систематизації ревізьких «сказок», 13 лютого 1763 р. уряд дозволив надавати «сказки» особисто, а також надсилати їх поштою, відправляти через третіх осіб. Первинний термін подання «сказок» був встановлений у 5 місяців, однак у квітні 1764 р. уряд був вимушений подовжити строк подачі «сказок» до 1 січня 1765 р). На відміну від ревізьких «сказок», укладених під час проведення I та II ревізій, для документів первинного обліку III ревізії (1761–1763 рр.) було затверджено друковану форму (наказ від 28 листопада 1761 р. «О произведении новой ревизии»). Формуляр ревізької «сказки» складався з трьох частин (клаузул). Перша частина – це вступ, де зазначалася причина складання «сказки» та готовність укладача документа відповідати перед законом у разі приховування душ. Друга частина – це текст «сказки», де представлені відомості про всіх осіб чоловічої і жіночої статі – прізвище, ім'я, по батькові, вік, станова приналежність, місце проживання. Також у цій частині було презентовано інформацію про результати порівняння відомостей III ревізії (1761–1763 рр.) з матеріалами II ревізії (1743–1744 рр.) за такими категоріями, як: «за останньою ревізією в подушний оклад записані»; «з них після ревізії внаслідок різних випадків вибули»; «скільки на сьогодні є людей з урахуванням новоприбулих та померлих» [9, с.347]. Третя частина ревізької «сказки», заключна, містила дані про загальну чисельність записаних ревізором, кількість новонароджених, вибулих тощо.

Рішення про початок проведення IV ревізії (1781–1783 рр.) було проголошено 16 листопада 1781 р. [30, с.304–306]. 10 грудня 1781 р. Сенат затверджує наказ «О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам». Документ оприлюднює оновлені вимоги до структури та правил заповнення формуляра ревізьких «сказок». По-перше, від цього часу ревізькі «сказки» слід було укладати за кожним селищем і кожною родиною окремо. По-друге, як і в попередні роки, необхідно було дослідити і надати відомості про зміни, що відбулися у територіально-адміністративних кордонах населених пунктів після останньої ревізії – які населені пункти виникли, які знищені чи переведені і куди. По-третє, змінилася процедура заповнення ревізької «сказки» та її структура. Оскільки цю ревізію було поширено й на осіб жіночої статі, до ревізької «сказки» додавалися три графи, в яких фігурувала інформація про жінок: «за останньою ревізією були записані», «з тієї кількості після ревізії й донині різними випадками вибули», «нині у наявності з прибулими та новонародженими». Під час заповнення ревізької «сказки» на представників купецького стану, окрім стандартної інформації, яку потрібно було презентувати (прізвище, ім'я, по батькові, наявність запису до подушного окладу, кількість осіб чоловічої та

жіночої статі, які вибули у порівнянні з попередньою ревізією із зазначенням причини вибуття, кількість осіб, яка мешкала у населеному пункті з урахуванням новоприбулих і новонароджених), обов'язкової фіксації підлягали відомості, «з якими наказами чи повеліннями і коли їх було записано до купецтва, за звільненнями від команд чи власників або ж без звільнення, чи записані до подушного окладу і де саме, чи не записані» [31, с.344–352]. Також було оголошено й додаткові вимоги до заповнення ревізських «сказок» на приписних селян до фабрик і заводів, однодворців та дворових селян. Наприклад, під час оформлення «ревізської сказки» приписних селян потрібно було надати інформацію про номер та дату наказу переведення селян до цієї категорії, зафіксувати, до якого податного стану вони належали до цього.

Для земель колишньої Гетьманщини (на час проведення ревізії – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське намісництво), а також Харківського, Могилівського, Полоцького намісництв, Новоросійської, Азовської, Ризької, Ревельської та Виборзької губерній був розроблений спрощений формуляр ревізських «сказок». Для означених територій ревізія виконувала лише інформативну функцію – збору інформації про чисельність населення в регіоні. Спрощена форма ревізських «сказок» складалася з трьох граф: перша – це персональні відомості про особу чоловічої або жіночої статі, її вік на момент перепису; друга графа презентувала інформацію про чоловіків, третя – про жінок. За організацію та проведення ревізії на території колишньої Гетьманщини відповідали Друга Малоросійська колегія; в Новоросійській та Азовській губерніях – губернські канцелярії; у Харківському, Могилівському та Полоцькому намісництвах – провінційні намісницькі канцелярії; на землях Війська Донського – генерал-аншеф іррегулярних військ Г.Потьомкін-Таврійський. У той же час «О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам» зазначалось, що на всіх новоприєднаних територіях росіян потрібно було переписувати відповідно до загальноприйнятих форм ревізських «сказок», додатково фіксувати, звідки і коли ці люди переселилися до етнопонаціональних районів Російської імперії, а також чи сплачують вони податки до державної казни [31, с.344–352].

23 червня 1794 р. було надруковано іменний наказ, наданий Сенату про проведення V ревізії. Формуляр ревізської «сказки» для V ревізії (1794–1796 рр.) було вирішено залишити незмінним, «оскільки досвід двох [ревізій] у царювання наше доводить, що за правилами, наданими у тому маніфесті [Маніфест від 16 листопада 1781 р.], з належною точністю, кращою зручністю та без тягаря народного [ревізії] були проведені» [32, с.529]. Залишився незмінним формуляр «сказки» і під час реалізації VI ревізії (1811–1812 рр.). Єдиною особливістю заповнення ревізських «сказок» на VI ревізію було те, що обрахуванню не підлягали особи жіночої статі, і тому вони не фігурували в первинних документах ревізського обліку. Однак, уже для проведення VII ревізії (1815–1816 рр.) було вирішено змінити структуру ревізської «сказки» та правила її заповнення (Маніфест «Об учинении новой ревизии. С приложением наставления о сочинении ревизских сказок и форм оным» (20 червня 1815 р.) [33, с.207–213]. Оновлений бланк VII ревізії використовувався без змін аж до X ревізії 1858 р. Вступна частина формуляра «сказки» значно скоротилася. Якщо під час VI ревізії її оформлювали таким чином: «Ревізська «сказка» 1811 року, місяця, дня, такої-то губернії, такого-то повіту, такого-то міста або села, такого-то поміщика, чин, ім'я, по батькові, прізвище податних чоловічої статі дворових людей і селян або купців і міщан, або такого-то найменування казенних селян або вільних хліборобів» [9, с.347] (наприклад, «Ревізська «сказка» 1811 року вересня __ дня Слобідсько-Української губернії Охтирського повіту Слободи Белки поміщиці капітанші Марфи Семенової доньки Оносівої про наявних чоловічої статі слобідських селян») [34, с.74], то під час проведення VII ревізії вона виглядала так: «Ревізська «сказка» 1816 року серпня 5 дня Слобідсько-Української губернії Вовчанського повіту слободи Мартової» [35, с.7]. Основна частина формуляра ревізської «сказки» складалася з двох частин: для обліку населення чоловічої статі (ліва частина аркуша) та жіночої (права частина). Під час роботи над ревізською «сказкою» потрібно було заповнити п'ять граф. Перша графа – «№ сім'ї» (з цього часу сім'ї записувалися за дворами, опис кожної сім'ї виокремлювався межею, обрахування сімей дворових кріпаків проводився окремо від поміщицьких селян). Друга графа – «чоловіча стаття» (у ній вписувалося прізвище, ім'я, по батькові облікованої особи чоловічої статі). Розроблено спеціальну ієрархію обрахування цієї демографічної категорії населення: спочатку записували до ревізської «сказки» найбільш старшого з представників чоловічої статі у сім'ї, нижче записувалися його сини та онуки (навпроти їхніх матерів), нижче фіксувалися зяті з їхніми сім'ями, потім пасинки з їхніми родинами, незаконнонароджені з їхніми сім'ями, і лише після цих категорій рідні брати та племінники патріарха з сім'ями (за умови, якщо останні мешкають зі своїми родинами в одному дворі з головою родини), потім записували всиновлених дітей з їхніми сім'ями. У третій графі («за останньою ревізією було і після неї прибуло. Роки») зазначався вік облікованої особи на час проведення VI ревізії (1811–1812 рр.). Якщо це був новонароджений, інформація набувала такого змісту: «[немовля] трьох тижнів», «[немовля] півроку», «чотирьох місяців», «одного місяця» тощо. Також у цій графі оприлюднювалася інформація щодо

осіб чоловічої статі, що залишилися поза обліком внаслідок необрахування під час попереднього перепису 1811–1812 рр. («зарахований казенною палатою у 1812 р. з прописних») або внаслідок втечі від власника (якщо останнього в результаті проведення розшукових дій власники повернули, то потрібно було вказати дату повернення). У четвертій графі («з тієї кількості вибуло. Коли саме») презентувалась інформація про природний та механічний рух населення в регіоні у порівнянні з попередньою ревізією 1811–1812 рр. із зазначенням основної причини зменшення населення: внаслідок природної чи насильницької смерті або нещасного випадку, «зник безвісти», самовільно залишив місце проживання («утік»), «відданий у рекрути або в ополчення» чи «у кріпосну роботу та не повернувся», «був споряджений в армію підводчиком або лопатником для перевезення полонених та не повернувся»). Також у цій графі рекомендувалося записувати, «хто, коли, кому був проданий або перейшов у спадок». У п'ятій графі («нині у наявності») вказувався вік оподаткованої особи на час проведення VII ревізії (1815–1816 рр.) [33, с.210]. Під час обрахування купців, міщан, державних селян у ревізських «сказках» рекомендувалося фіксувати дату й антропонімічні показники тих, кого було зараховано до нових соціальних прошарків. Аркуш для запису жінок був поділений на чотири стовпчики: перший – це порядковий номер запису сім'ї; другий – прізвище та ім'я, третій – для зазначення причини відсутності облікованої особи («у тимчасовій відлучці, з якого часу») та четвертий – для фіксації віку особи на момент проведення ревізії («нині у наявності, роки»). Таким чином, відповідно до вимог проведення VII ревізії, «сказки» цього періоду презентували інформацію про антропонімічні параметри жінки, записаної до ревізії, її вік, соціальний стан (за даними її чоловіка) та загальну чисельність жіночого населення селища. Також на сторінках ревізської «сказки» надавалися відомості про існуючі випадки втечі жінок.

Заключна частина «сказки» являла собою інформацію про загальну чисельність населення та підписи осіб, які упорядковували «сказку». Проте і тут була відмінність у порівнянні з попередньою ревізією. Наприклад, наприкінці «сказок» VI ревізії підсумковий запис мав такий вигляд: «Усього до сплати податі... а того ж німецьких і старих до роботи не придатних... а до того ж калік, до роботи не придатних...». Під час проведення VII ревізії підсумковий запис робили і для чоловічої, і для жіночої статі; сумарні показники фіксували також за станом приналежності (в ревізських «сказках» були записані різні соціальні групи: «усього селища ... козаків..., військових поселенців...»). Наприкінці «сказки» подавалася загальна чисельність населення за кожною статтю окремо: «А загалом у селищі ... душ чоловічої (жіночої) статі...». У «сказках» VII ревізії зазначався розмір сплачуваних населенням податків: «малоросійські козаки, що сплачують окладу по 5 крб.», «монастирські селяни, що сплачують по 6 рублів», «відставні солдати не покладені в оклад» тощо. Таким чином, під час проведення VII ревізії було затверджено оновлений формуляр ревізської «сказки», який використовувався без змін аж до X ревізії 1858 р.

У фондї 131 «Маріупольське повітове казначейство») Держархіву Донецької обл. знаходяться на обліку ревізські «сказки» села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської області за 1816–1817 рр. («Ревизские сказки селения Темрюк (январь 1816 – 7 июля 1823 гг.)») та 1835–1836 рр. (Ревизские сказки селения Темрюк (1835–1836 гг.). З «Історії міст та сіл Української РСР. Донецька область» довідуємося, що село Темрюк (зараз с.Старченкове Володарського району Донецької області) «було засноване на початку XIX ст. збіглими селянами із Західної України» (у той же час більшість краєзнавців Донецької області вважають, що Темрюк засновано у 1807 р. переселенцями із Смоленської губернії) [1, с.266]. Основним описово-статистичним джерелом, що оповідає про процес заселення цього регіону та формування його демографічної структури, на сьогодні є ревізські «сказки». Однак, залучення їх для реконструкції родинного середовища селян Темрюка та демографічної ситуації в регіоні актуалізує питання про достовірність джерел цієї групи. Навіть при формальному порівнянні двох ревізських «сказок» (Ревізської «сказки» (1816 р.) та Ревізської «сказки» (1835 р.) казенного села Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії) автор статті виявив у записах певні розбіжності. Наприклад, у документах первинного обліку було зазначено, що мешканцю села Темрюк Козьмі Кіндратовичу Дудникову на час проведення VII ревізії у 1816 р. виповнилося 28 років, а за VIII ревізією (рік упорядкування «сказки» – 1835 р.) у графі, де фіксувався вік особи за попередньою ревізією, написано 26 років, до того ж, якщо додати до вказаних у записі років життя К.Дудникова час, що сплинув з останньої ревізії (а це 19 років), то йому повинно було бути принаймні 45 років, а не 37, як записано у ревізії. Як бачимо, визначення вікового показника облікованої особи, попри його деталізацію (вік малолітніх дітей іноді фіксується до місяця), дослідники вважають найбільш недостовірним пунктом ревізських «сказок» [8, с.533]. Інші розбіжності, що зустрічаються в ревізських «сказках», поширюються на фіксацію антропонімічних даних мешканців села Темрюк. Так, єдиний брат Козьми Федоровича Сиротиліна у VII ревізії записаний під ім'ям Степан, а у VIII ревізії – як Стефан. Можна припустити, що перший раз його ім'я було записано некоректно – переписувач не зорієнтувався у новому для нього, але поширеному у Смоленській губернії імені Стефан та назвав його більш звичним для українського

середовища ім'ям Степан. У VIII ревізії помилку вже виправили, адже ім'я Стефан повторюється при записі синів цього чоловіка. Такі «перекручування» імен були досить поширеним явищем під час ревізійних заходів. Дослідники V ревізії (1794–1796 рр.) на Правобережжі, де ревізькі «сказки» склалися з російськомовного та польськомовного варіанту (прикладом може слугувати ревізька «сказка» села Ободівка, Бершадського повіту Брацлавського намісництва), Ю.Легун та О.Петренко стверджували, що «в російськомовній частині ревізьких «сказок» спостерігалось прагнення записувати імена українських селян на російський взірць: Остапа називали Євстафієм, Параску – Євпраксією, Хому – Єфімієм. Натомість польський варіант ревізьких «сказок» частіше зберігав правдиве звучання імен» [36, с.19]. Однак, за спостереженням дослідників, головним чином впливав на точність фіксації імен мешканців населеного пункту конкретний переписувач, оскільки в деяких ревізьких «сказках» у польському варіанті зустрічались імена українських селян, які були записані за польською транслітерацією [36, с.19].

При змістовному порівнянні наведених вище ревізьких «сказок» можна простежити трагічну долю декількох родин мешканців села Темрюк. Виснажлива праця на землі, хвороби, відсутність належного медичного обслуговування, незбалансоване харчування, майже повна відсутність контролю за дітьми призводила до великої кількості смертей серед місцевого населення. Наприклад, порівнюючи ревізькі «сказки» с. Темрюк за 1816 р. та 1835 р., можна побачити, що приймак Козьми Дудникова Іван Іванов помер у 30-ти річному віці, Козьма Федорович Сиротилін – у віці 45 років (залишилася невідомою доля його дружини Матрони, адже у «сказці» за 1835 р. вона вже не фігурує). Померли також два його пасинки – 10-річний Іван і 5-річний Тит (в одному році, можливо, через нещасний випадок), а от Ісаїя Опанасович Чебуріхін помер у поважному 67-річному віці. У ревізькій «сказці» за 1835 р. (у порівнянні з 1816 р.) не фігурують імена жінок – Феодосії з родини Дудникова, Агрипини і Параскеви Сиротиліних (можливо, вони повиходили заміж і їхні особи записано у складі родин чоловіків). Із самих текстів ревізьких «сказок» подальшу долю цих жінок встановити неможливо, адже при записі зазначалися тільки їхні імена. Лише залучаючи широкий діапазон інших джерел, зокрема метричні книги, можна дослідити подальшу долю жінок. Загалом, навіть за тими ревізіями, де обрахунок жіночого населення проводився (III-V, VII-X), досить складно встановити точні демографічні дані про чисельність, динаміку зростання та основні напрямки міграційних та рееміграційних процесів серед жінок. На це саме вказували і відомі російські демографи С.Новосельський і А.Рашин. Так, С.Новосельський стверджував, що «серед православного населення на початку XIX ст. спостерігалася менш прийнятна реєстрація серед народжених (імовірно також і померлих) дівчат, аніж хлопців, оскільки «чоловіча душа» відігравала більшу роль як податна одиниця у поміщицькому побуті, аніж «душа жіноча» [37, с.47–48]. Аналогічної думки дотримувався А.Рашин. Науковець наголошував, що «реєстрація народжених дівчаток у перші три десятиріччя XIX ст. була, безсумнівно, не повною» [10, с.18].

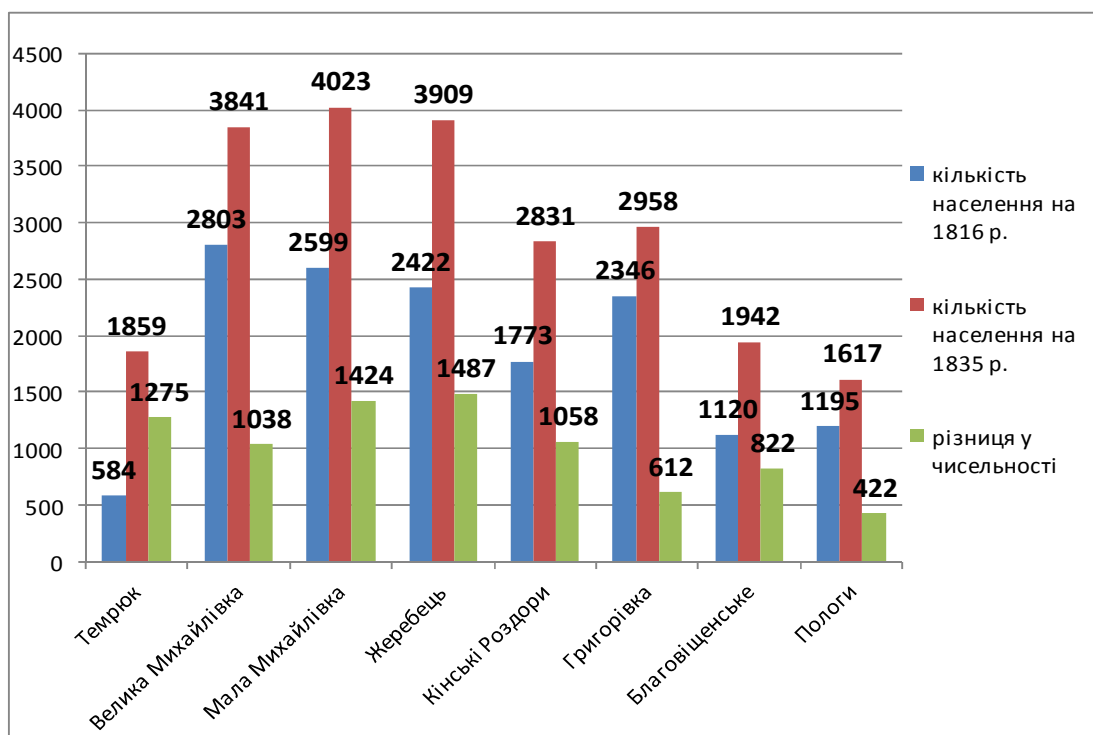
У селі Темрюк VII загальнодержавну ревізію 1815–1816 рр. провели у січні 1816 р. Згідно з документами первинного ревізького обліку, в 1816 р. в населеному пункті проживало 305 осіб чоловічої і 279 осіб жіночої статі (серед них більшість становили особи працездатного віку). Упродовж 1816–1835 рр. чисельність населення Темрюк зросла на 218 % і становила на час проведення VIII ревізії (15 березня 1835 р.) – 1859 осіб чоловічої та жіночої статі (див. Діаграму 1). Отже, кількість населення села за 19 років зросла на 1275 осіб. Чисельність і склад населення Темрюка змінювався в результаті міграційних процесів та природного руху населення, коли показники народжуваності значно перевищували показники смертності. Від січня 1816 р. до 1835 р. у селі народилося 315 осіб. Кількість осіб до 16 років зросла з 216 осіб у 1816 р. до 964 осіб у 1835 р., вікової категорії 17–34 років – до 494 осіб (на 1816 р. ці показники становили 225 осіб), вікової категорії 35–59 – зі 111 осіб у 1816 р. до 363 осіб у 1835 р. Таким чином, співвідношення дітей та підлітків до осіб працездатного віку становила у 1816 р. 2:3, у 1835 р. – 1:1. У той же час за період з 1811 р. до 1815 р. у селі Темрюк зареєстровано 79 випадків смерті, що в середньому становило 15,5 осіб на рік. За період з 1816 р. до 1835 р. показники смертності від хвороб та нещасних випадків сягнули 158 осіб, тобто 8 осіб на рік. Показники дитячої смертності в селі залишалися стабільно високими. За період з 1811 р. до 1815 р. показники смертності серед дітей та підлітків становили 32 зареєстровані випадки, з січня 1816 р. до березня 1835 р. – 37 випадків. Таким чином, вікова категорія до 16 років серед померлих становила у 1811–1815 рр. – 40,5 % від загальної кількості смертельних випадків, у 1816–1835 рр. – 23,4 %. Такі високі показники дитячої смертності пояснювалися перш за все відсутністю належного медичного обслуговування жінок репродуктивного віку та новонароджених, сталої системи заходів профілактики інфекційних захворювань, незадовільними санітарно-гігієнічними умовами, незбалансованим харчуванням, відсутністю майже повного контролю за дітьми.

Зростання чисельності мешканців с.Темрюк відбувалося не тільки за рахунок природного руху населення, але й завдяки процесам його механічного просторового переміщення. Наприклад, лише

у 1830 р. в село з Курської губернії було переселено 40 однодворців [38, арк.38–39], а в 1843 р. – 92 однодворці з Подільської та Віленської губерній [39, арк.69–70 зв.]. Наприклад, із села Великий Теленек Гайсинського повіту Подільської губернії в 1843 р. переселилася до Темрюка сім'я Вруцьких у складі семи осіб: Івана Вруцького, його сина Григорія та доньки Матрони, невістки Ірини, онука Семена, онучок Марії та Ганни. Із села Теплика Гайсинського повіту Подільської губернії переїхала сім'я Йосифа Дмичаковського у складі трьох осіб: його жінки Лукерії та сестри Терези. З додаткової ревізської «сказки» від 12 вересня 1828 р. довідуємося, що принаймні ще четверо мешканців Темрюка прибули з інших місцевостей: 45-річний Мойсей Бородавка – з Миргородського повіту Полтавської губернії, 11-річний Пилип Короленко зі своєю 35-річною матір'ю – з Болховського повіту Орловської губернії, а 30-річна «уродженка міста Москви» Парасковія Семенівна Сорокіна «відлучилася під час нашествия ворога», тобто у 1812 р. [38, арк.36]. Збільшення населення Темрюка відбулося також за рахунок переселення з одного селища до іншого в межах губернії та повіту. Так, наприклад, до селища Темрюк у 1824 р. перейшли на постійне місце проживання козацька родина у складі 5 осіб із селища Щербатівський хутір Бахмутського повіту Катеринославської губернії [38, арк. 29] та 207 осіб козаків та поселенців селища Миколаївка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [39, арк. 30–36]. Роком раніше (у червні 1823 р.) відбулося переселення до Темрюка в межах одного Олександрівського повіту – 12 козаків та поселян із селища Гаврилівка та 19 осіб козаків із селища Велика Михайлівка [38, арк.40–41]. Загалом демографічні процеси в с.Темрюк відповідали загальним тенденціям, що відбувались на Півдні України. Так, В.Ликова на основі інформації ревізських «сказок» за 7 селищами Олександрівського повіту Катеринославської губернії (Велика і Мала Михайлівка, Жеребець, Кінські Роздори, Григорівка, Благовіщенське, Пологи) переконливо довела, що здебільшого потік переселенців на Південь України відбувався з Полтавської, Слобідсько-Української, Смоленської та Чернігівської губерній [9, с. 349]. Російський демограф В.Кабузан також пояснював збільшення населення Катеринославської губернії за рахунок зростання міграційних процесів населення Полтавської, Чернігівської, Смоленської, Слобідсько-Української, Воронежської та Курської губерній [3, с.176, с.297–301]. За даними В. Кабузана, за період між VII та VIII ревізіями Катеринославську губернію як постійне місце перебування обрало 17 тис. 762 особи [3, с. 281].

Діаграма 1

Динаміка змін кількості населення за 1816–1835 рр. у восьми селищах Олександрівського повіту

[9, с. 349; 38, арк. 42; 39, арк.114].

Формування статеві-вікового складу населення села Темрюк залежало від багатьох факторів, як демографічних (народжуваності, смертності, міграційних процесів), так і тих, що на них впливають – історичних та соціально-економічних. Статеві-вікове співвідношення у соціальній групі державних селян с. Темрюк у 1816 р. було таким: особи чоловічої статі переважали у першій віковій

категорії (0–16 років) на 42 особи (144:102), у віковій категорії від 35 до 59 років особи жіночої статі переважали чоловічу на 15 осіб (63:48), статеві-віковий паритет спостерігався у вікових категоріях 17–34 років (112 чоловіків:113 жінок) та понад 60 років (1:1). Загальне ж співвідношення було на користь чоловічої статі, що було більше на 26 осіб. У 1835 р. статеві-вікове співвідношення у соціальній групі казенних селян Темрюка змінилося на користь чоловічої статі: у трьох вікових категоріях (від новонароджених до 16 років, від 35 до 59 років та від 60 і старше років) чоловіча стать переважала на 10, 11 та 12 осіб відповідно. Проте жіноча стать переважала у віковій категорії 17–34 років на 36 осіб. Таким чином, перевага жіночої статі над чоловічою у 3 особи не є критичною і можна стверджувати, що загальне співвідношення статей було 1:1.

Таким чином, дослідження нормативно-правових актів (маніфестів, указів Сенату) дозволило встановити, що розвиток формуляра ревізських «сказок» завершився у 1815–1816 рр. Формуляр ревізської «сказки» передбачав фіксацію антропонімічних даних, географічної атрибуції і соціального статусу населення тощо. Тому за матеріалами ревізій можна дослідити динаміку чисельності населення, статево-вікову та соціальну структуру, природний рух населення – народжуваність, смертність; тенденції в природному й механічному (міграційному) прирості. Як свідчать ревізські «сказки», упродовж 1811–1835 рр. село Темрюк знаходилось у зоні активних міграційних процесів, що пояснювалось економічним освоєнням південноукраїнських земель та переселенням на територію вихідців із Полтавської, Чернігівської, Смоленської, Орловської, Віленської та інших губерній Російської імперії. Упродовж 1816–1835 рр. в результаті природного та механічного приросту чисельність населення Темрюка збільшилася на 1275 осіб. Більшість населення села Темрюк становили особи працездатного віку, загальне співвідношення представників жіночої та чоловічої статей у 1835 р. було 1:1.

Список використаних джерел

1. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область / Под ред. Г.П.Ерхова. – Киев: Главная редакция УСЭ, 1976. – 810 с. 2. Кеппен П. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П. Кеппен. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1857. – 318 с. 3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 308 с. 4. Кабузан В.М. Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII – первой половины XIX в. (1718–1858 гг.) / В. М. Кабузан // История СССР. – 1959. – № 5. – С. 128–140. 5. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М.: Изд-во «Наука», 1970. – 383 с. 6. Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. / Г.П.Махнова // Український історичний журнал. – 1965. – № 2. – С. 111–116. 7. Подьяпольская Е.П. Ревизские сказки как исторический источник / Е. П. Подьяпольская // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей / ред. В.П. Волгин и др. – М.: Из-во Академии Наук СССР, 1952. – С. 310–321. 8. Гедьо А. Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області / А. Гедьо // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Кн. I. – К., 2009. – С.551–562. 9. Ликова В. В. Ревізські сказки як джерело до соціально-економічної історії Південної України першої половини XIX ст. (1795–1835 рр.) / В. В. Ликова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 345–351. 10. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки / под ред. С. Г. Струмилина / А. Г. Рашин. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 351 с. 11. Орлова А. К вопросу об изучении третьей ревизии / А. Орлова // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – Вып.3. – Т. IV. – 2013. – С. 71–82. 12. Троицкая И. Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): дис. канд. экон. наук: спец. 08.00.18 / Ирина Алексеевна Троицкая. – Москва, 1995. – 123 с. 13. Маркова М. Первичные документы по учету населения Санкт-Петербургской губернии в XVIII – первой половине XIX вв. как исторический источник (метрические книги, исповедные росписи, ревизские сказки): дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / Мария Александровна Маркова. – С-Пб., 2005. – 183 с. 14. Філіпова М. Масово-формулярні матеріали як джерело для історично-антропологічних досліджень болгарського населення Буджаку першої половини XIX століття / М. Філіпова // Український історичний збірник. – Вип. 13. – 2010. – С. 76–84. 15. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 2, д.1247, л.501–509. 16. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д. 1246. Сказки однодворцев-служилых людей г. Мирополья и уезда, г. Каменного и уезда, г. Недригайлова и уезда, г. Суджи и уезда, 481 л. 17. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д. 9, л. 1–481. 18. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп. 1, д.38, л.201–371, 380–492, 496–546, 700, 717. 19. Національний архів Республіки Молдова, ф.134, оп.3, спр.1282, 16 арк. 20. Національний архів Республіки Молдова, ф.134, оп.3, спр.981, 187 арк. 21. О помещении в ревизских сказках не одних крестьян, но также дворовых людей и церковных причетников. Именной, данный Сенату (№3481 от 5 января 1720 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С. 1. 22. О падачи ревизских сказок, о взятии воевод в Санкт-

Петербурге к розыску за невысылку сказок, об отписании у них поместей и вотчин на государя, и о посылке подтвердительных указов в провинции, чтобы сказки о городских попах и причетниках были доставлены. Сенатский (№ 3707 16 января 1721 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С.290–291. 23. О введении ревизии, о распределении содержания войска по числу душ, об определении воинских и избрании Земских комиссаров для заведования всех сборов с крестьян для содержания войска, и о счете Земских комиссаров в собираемых ими деньгами и припасах Именной указ (№ 3245 от 26 ноября 1718 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. V. – С. 597. 24. Об учинении общей переписи людей податного состояния и подачи ревизских сказок и о взысканиях за утайку душ. Именной, объявленный Сенату (№3287 от 22 января 1719 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. V. – С.618. 25. Российский государственный архив древних актов, ф. 350, оп.2, д.240, 154 л. 26. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века / В. Э. Ден. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1902. – Т. 1. – 377 с. 27. О генеральной ревизии. Именной указ (№8835 от 16 декабря 1743 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XI. – С. 962–964. 28. О положении в счет слепых, увечных и дураков, при расположении полков на души. Сенатский указ (№ 4068 от 31 июля 1722 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. VI. – С. 755. 29. О произведении новой ревизии. Сенатский указ (№ 11364 от 28 листопада 1761 року) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XV. – С. 834–837. 30. Об учинении во всей Империи новой ревизии. Манифест (№ 15278 от 16 ноября 1781 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXI. – С. 304–306. 31. О распоряжениях касательно подачи ревизских сказок по приложенным формам. – Сенатский (№ 15296 от 10 декабря 1781 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXII. – С.344–352. 32. Об учинении новой генеральной в Государстве ревизии. Именной указ, данный Сенату (№ 17221 от 23 июня 1794 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXIII. – С.529. 33. Об учинении новой ревизии. С приложением наставления о сочинении ревизских сказок и форм оным. Манифест (№25882 от 20 июня 1815 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXXIII. – С. 207–213. 34. Ревизские сказки населения сл. Белка Ахтырского уезда. Первая четверть XIX ст. / ред. А.Ф. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009. – С. 74. 35. Ревизская сказка 1816 года августа 5 дня Слободско-Украинской губернии Волчанского уезда слободы Мартовой / ред. А.Ф. Парамонов. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. – С.7. 36. Легун Ю. Ревізійнї переписи населення 1795 р.: Брацлавська губернія / Ю. Легун, О. Петренко. – Вінниця: Консоль, 2003. – 284 с. 37. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России / С.А. Новосельский. – СПб.: Типография МВД, 1916. – С. 47–48. 38. Держархів Донецької обл., ф. 131, оп. 1, спр. 63, 42 арк. 39. Держархів Донецької обл., ф. 131, оп. 1, спр. 63, 114 арк.

Инна Петрова

РЕВИЗКИЕ «СКАЗКИ» КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ ЛОКАЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ УКРАИНЫ (НА ПРИМЕРЕ СЕЛА ТЕМРЮК АЛЕКСАНДРОВСКОГО УЕЗДА ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ)

Статья посвящена исследованию ревизских «сказок» как источника исторической демографии Украины. В статье перечислены функции, которые выполняли ревизии в обществе, проанализированы изменения, которые произошли в формуляре ревизских «сказок», системе контроля за их введением, систематизацией и обработкой. На основе анализа формализованных данных из первичных документов ревизского учета (ревизские «сказки» 1816, 1835 гг.) была реконструирована демографическая история села Темрюк Александровского уезда Екатеринославской губернии (сейчас с. Старченково Володарского района Донецкой области).

Ключевые слова: источниковедческий анализ, ревизия, ревизские «сказки», Темрюк, Екатеринославская губерния.

Inna Petrova

CENSUS RECORDS (RUSSIAN «REVIZSKIE SKAZKI», UKRAINIAN «REVIZSKI «SKAZKY»») AS A SOURCE OF HISTORICAL DEMOGRAPHY OF LOCAL TERRITORIES OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF VILLAGE TEMRYUK OF ALEXANDROVSKY COUNTY IN EKATERINOSLAVSKAYA PROVINCE)

The article investigates census records (Russian «Revizskie skazki», Ukrainian «Revizski «skazky»») as a source on historical demography of local territories of Ukraine. The article lists functions that revisions performed in the society, it analyzes changes that have occurred in the formulary of census records, in the system of control over their administration, ordering and processing. Based on the analysis of formalized data from the primary documents census record («Revizskie skazki» in 1816, 1835) has reconstructed the demographic history of the village Temryuk of Alexandrovsky County in Ekaterinoslavskaya province (now village Starchenkovo in Volodarsky district of Donetsk region).

Key words: source analysis, revision, census records (Russian «Revizskie skazki», Ukrainian «Revizski «skazky»»), Temryuk, Ekaterinoslavskaya province.

УДК 94(438)

Олександр Шама

ПОЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОЕТА АНТОНІ МАЛЬЧЕВСЬКОГО «МАРІЯ. ПОВІСТЬ УКРАЇНЬСЬКА» (1825 Р.): СПРОБА СИМВОЛІКО-АЛЕГОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Антоні Мальчевському, поету родом з Волині, у своєму єдиному творі – поемі «Марія. Повість Українська» (1825 р.) вдалось представити історію Польщі у історико-містичній перспективі, де минуле і сучасне, мертве і живе, реальне і потойбічне, конкретне і метафоричне, людське і демонічне переплетені між собою, утворюючи синтетичний образ Речі Посполитої такої ємності і глибини, які дозволяють не тільки збагнути причини її загибелі, але і знайти підстави для віри у її майбутнє відродження.

Ключові слова: Річ Посполита, тарговицька зрада, поділи Польщі, романтизм, магнетизм.

Польського поета Антоні Мальчевського (1793–1826 рр.), поема якого «Марія. Повість українська» побачила світ у Варшаві влітку 1825 р., традиційно прийнято вважати одним із засновників «української школи» польського романтизму [20; 13, с. 87; 79, с. 313; 80, с. 370; 81, с.509]. Однак, вже перші дослідники його творчості – М. Мохнацький, М. Грабовський, А.Бєльовський, Л. Семенський і ін., що також мали відношення до «української школи», відмічали, що значення «Повісті української» далеко виходить за ці доволі вузькі рамки. Підтвердженням цьому стала кількість, частота і географія видань поеми, до яких жоден твір названої літературної групи навіть не наблизився. Окремі шанувальники «Марії» взагалі підносили її значення до небес: наприклад, анонімний автор виданого у 1852 р. життєпису А. Мальчевського назвав її «квітом, від аромату якого вся батьківщина возрадувалась» [31, с. 91], натомість поет А. Асник у вірші, написаному між 1855 і 1857 рр., прямо ставить її на один рівень з «Конрадом» і «Дзядами» [76, с.152]. Тим не менше, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин «Повість українська» дотепер залишається у тіні «Конрада» і «Дзядів». Існують серйозні підстави для спростування цього стереотипного підходу, тому мета цієї статті – показати, що поема А. Мальчевського є одним з найважливіших текстів польської культури, причому її істинне послання приховане і виявляється тільки на символіко-алегоричному рівні сприйняття.

Сподіваючись на підтримку, А. Мальчевський присвятив свій дебютний твір відомому історичному письменнику Юліану Немцевичу, знаменита праця якого «Зібрання історичних пам'яток давньої Польщі» (1822 р.), підказала йому не одну ідею [18, с. 12; 10, с. XIV]. Однак, заклопотаний власними численними починаннями, Немцевич не зацікавився молодим поетом [33, с. 41; 8, с. 269], натомість критика зустріла «Марію» холодно [41, с. 59; 12, с. III]. В рецензії, що вийшла в кінці того ж, 1825 р., відмічалось, що «автор може поповнити вузьке коло наших оригінальних письменників», але тільки тоді, коли позбудеться свого «несформованого смаку» і подолає «спотворене розуміння поезії». Обгрунтовуючи своє твердження, рецензент навів цілу сторінку висловів, які «прикро вразили» його «своєю вульгарністю і недоречністю» [18, с. 15–16; 73, с. 21]. Ще в 1833 р. окремі критики називали поему «цікавою, але сирою», відмічаючи численні «недоробки» автора в «думках і образах» [8, с. 304; 41, с. 68–69]. Зрозуміло, що за такого налаштування вченої публіки читачі про «Марію» навіть не чули і тираж залишився нерозпроданим [33, с. 41; 3, с. 76; 6, с. 192].

Тяжко захворівши, А. Мальчевський помер 2 травня 1826 р. в повній убогості: коштів, виручених з продажу одягу і речей, що залишилися по ньому, не вистачило навіть на покриття боргу за житло і ліки [33, с. 41–42; 8, с. 290]. На Повонзківський цвинтар «... труну поета супроводжувало лише кілька випадкових осіб і ніхто навіть не подбав про те, щоб зазначити місце його поховання. Коли в 1830 р. захотіли вшанувати пам'ять померлого і встановити на його могилі пам'ятний камінь, ніхто вже не зміг показати його могили», – пише Є. Янковський [19]. Мало змінилось становище і у 1850-х роках – К. Вуйціцький, історик Повонзківського цвинтаря під Варшавою, писав з гіркотою: «Антоні Мальчевський спочиває на... кладовищі без надгробку і напису, невідоме навіть місце, де складено його останки. Даремно я переглядав списки похованих тут, даремно розпитував людей, знайомих з місцевістю, – будь-який слід зник. Так само, як мало відомі деталі життя великого поета, як не дочекався він після видання "Марії" хоча б одного слова потіхи і заохочення, так і по його смерті, коли настала мить визнання його геніального твору, неможливо знайти вузького окояку землі, де закопано його кості» [33, с. 41]. Тільки невтомними стараннями літературних критиків М. Мохнацького, М. Грабовського і А. Бельовського, що опублікували схвальні рецензії відповідно у 1828, 1830 і 1833 роках, «Повість українська» набула розголосу і небаченої популярності, ставши одним з найважливіших текстів польської культури. «Якби не було Міцкевича, "Марія" започаткувала б наш романтизм. Слід визнати, що це був би інший початок, однак не менш блискучий», – писав редактор науково-критичного видання «Марії» Ю. Уейський [1, с. 60]. Не менш промовисте число публікацій цього невеликого за обсягом твору: з 1833 по 1855 рік його видали п'ятнадцять разів [12, с. V–VI] (причому, в 1833 р. – двічі, 1856 – тричі, а 1857 – навіть чотири рази [17, с. VIII]), а до 1981 р. – 112 [11, с.13; 17, с. IX]. Широка також географія видань: Варшава, Львів, Лондон, Аахен, Познань, Лейпциг, Петербург, Вроцлав, Гнезно, Санок, Броди, Київ, Одеса, Чикаго, Париж, Єрусалим тощо. «Марія» була перекладена англійською, білоруською, чеською, французькою, українською, латвійською, німецькою, російською, сербохорватською, італійською, есперанто [9]. Охоче поему представляли в оперній версії: у 1850 р. у Львові (музика Хоффмана), в 1859 р. – у Варшаві (музика Гроссмана), а упродовж 1904–1910 рр. відбулось ще три оперні прем'єри «Повісті української» [32, с. 23].

А. Мальчевський був нащадком вкоріненого на Волині заможного шляхетського роду, спорідненого з аристократією; серед предків поета називають польського короля Августа II Сильного [19], хоча пізніше ця обставина не допомогла йому вигідно одружитись [18, с. 8, 9; 19; 41, с. 72]: очевидно, «королівське походження» не могло окупити «єдиного мізерного маєтку», який після розорення залишився у його власності [18, с. 15]. Його батько Ян Мальчевський, активний учасник Тарговицької конфедерації, принісши присягу на вірність імператриці Катерині II, одержав звання «генерал-майора російських військ» [31, с. 14, 37] і «значну довічну платню» [8, с. 179]. На Волині, в Дубенському повіті, він володів Радивиловим, Мирополем, Княгининим і був співвласником містечка Тарноруди [18, с. 7]. Переважно в Княгинині (нині Дубнівського району) і пройшло дитинство Антоні, де він одержав «домашнє французьке виховання» [3, с. 76; 18, с. 7–8; 31, с. 19]. Саме цим, вслід за А. Бельовським, який твердив, що хлопчик, «говорячи і навіть пишучи чужою мовою, польської до пізніх дитячих років не знав» [18, с. 7–8], прийнято пояснювати «мовні особливості і заплутаний стиль» його поеми. Від цього «зчужоземлення» (дуже перебільшеного, як свідчить людина, що близько знала Антоні в Кременці [31, с. 37]) він, за словами П. Хмельовського [6, с. 190], «був врятований» куратором шкіл Волинської, Подільської і Київської губерній Т. Чацьким, засновником «волинських Афін» – Волинської гімназії (пізніше ліцею) в Кременці, за протекції якого хлопчик у 1805 р. був прийнятий відразу до 4-го класу [8, с. 187; 7]. За твердженням того самого П. Хмельовського ті шість років, коли там вчився поет, були «найблискучішими часами розвитку цього закладу» [6, с. 190].

Під «пильним оком» Т. Чацького А. Мальчевський показав непересічні здібності у вивченні мов і математики і, згідно характеристики, даної самим покровителем, «був прикладом хорошої поведінки і навчання для своїх товаришів, ставши до честі цієї школи учнем, першість якого згідно визнали керівники школи, професори, метри і самі учні» [9]. При цьому всьому, як погоджуються дослідники біографії поета, ніщо не свідчило про його поетичний талант, так що «незрозуміло, як він взагалі міг написати твір [тобто "Марію" – О.Ш.] такого художнього рівня» [9, с. 14]. Єдиним «відрадным» з цієї точки зору фактом, на думку Ю. Уейського, був відображений у спогадах епізод, коли Мальчевський, гостюючи в домі Яна і Теофіла Янушевських [27] – своїх молодших однокашників, рідних дядьків Ю. Словацького [69, с. 365, 366], в кунтуші, жупані і «білій конфедератці», з «кагала» (вигнутою, парадною шаблею) при боці, «представляв шляхтича-забіяку, що ораторствує на сеймику, або поважного старця, що біля каміна оповідає старі історії» [10, с. VIII–IX; 31, с. 37]. Анонімні спогади «З життя Антоні Мальчевського» («Dziennik literacki», Lwów, 1852, №3), на думку спеціалістів, найбільш вірогідні, дуже ймовірно, належали саме Теофілу або записані з його слів [31, с. 36, 38–39]).

У цьому «лицедійстві» майбутнього поета Ю. Уєйський побачив «якісь задатки» образу старого шляхтича Мечника – одного з головних персонажів «Повісті української». Разом з тим, цей епізод дає можливість відмітити і поширеність такого важливого явища культури Польщі першої половини XIX ст. як «бесіди шляхетської» («gawęda szlachecka» в значенні «твір у стилі невимушеної оповіді»). Після останнього поділу Речі Посполитої минуло вже понад десять років і в середовищі шляхти встигла поширитись і укріпитись туга за часами до 1795 р.. Колишні депутати, судді, стольники, чашники, ловчі, мечники, хорунжі розповідали про «давні розкіш, пишноту, блиск» («dawną świetność») Речі Посполитої, пригадували відомі історичні події і постаті, а також типові ознаки тодішнього шляхетського життя: роки навчання, залицання і одруження, сварки з сусідами, полювання, сеймики, військову службу, подвиги і т.д. [14, с. 175–176]. Жвавому юнакові все це здавалось кумедним і гідним шаржування, однак, кременецькі колеги Мальчевського відмічали його «інстинктивну обізнаність у старопольських манерах» [1, с. 49], а друзі-офіцери – «гоноровий спосіб мислення» [41, с. 85]. Згодом цей «поклик старого світу», що гинув у нього на очах, з його патріотизмом, вірністю традиції і шляхетському ётосу (в сенсі «стилю життя певної суспільної групи, спільної орієнтації певної культури, прийнятої у ній ієрархії цінностей» тощо [49, с. 26]) був переосмислений ним і сприйнятий як органічна частка його власної особистості.

Немає сумніву, що саме цей патріотичний умонастрій став поштовхом до того, що А. Мальчевський у 1811 р. покинув навчання і вступив до армії Варшавського герцогства, де служив на будівництві фортеці Модлін, а в лютому-грудні 1813 р. брав участь в її обороні від військ генерала І.Ф. Паскевича. Втім, «прославився» поет не військовими подвигами, а любовними походеньками. З «sztambuchu» («альбому для віршів») кременецької знайомої поета відомо, що одного разу «він прокрадався на побачення з певною дамою» до Варшави, перебраний в одяг полоненого козака і «був у великій небезпеці». У «Вірші, написаному з Волині до Ходкевича» (1814 р.) сам А. Мальчевський нагадував своєму старшому товаришу і командирю (А. Ходкевич, правнук знаменитого великого литовського гетьмана і багатий волинський землевласник, був відомим хіміком і поетом, а при обороні Модліна командував «набраним за власний кошт» полком), як той «без удержу настрілявся», обманутий «козацьким одягом шалапута [тобто самого Мальчевського – О.Ш.], що прокрадався до Варшави» [10, с. IX–X]. Згодом цей епізод обріс мальовничими подробицями і набув форми романтичної історії, в якій з'явився слуга-українець, «спритний і відважний молодий козак», що через ворожі заслони пробирався до столиці з любовними записками свого пана і коли одного разу його переслідувала ворожа сторожа, «молодий пан» в супроводі лише одного улана хвацько розігнав її і заволодів жаданою запискою від коханої [8, с. 210–211]. Цілком ймовірно, що в цій історії містяться задатки тієї постаті козака в «Повісті українській», що «посеред супроводу зграї слуг як владар виглядає» [3, с. 80], а від неї вже походять всі ті «шляхетні козаки-рицарі» [16, с. 163] «української школи» польського романтизму, які виступають у розумінні її представників як «кращі друзі поляків» [15, с. 171; 26].

Після капітуляції гарнізону Модліна (грудень 1813 р.) Мальчевський виїхав на батьківщину – на Волинь. З уже згаданого листа до А. Ходкевича випливає, що події Віденського конгресу надзвичайно хвилюють його – і це у зв'язку з долею Польщі: «Чи вона взагалі існуватиме?», – питає він свого адресата і повідомляє, що у волинян (тобто волинської шляхти) з цього приводу найгірші передчуття [1, с. 45]. Остаточна поразка Франції «розвіяла будь-які надії»: у поета склалось враження, що над Польщею тяжіє «фаталістичне прокляття» і поразка Наполеона переконливо це доводить. Цікаво, що в самому «імператорі французів» А. Мальчевський не розчарувався [7] і до кінця життя «мислив про нього з ентузіазмом»: «Хоча з цією думкою тисячі не погодяться: це завжди велика людина, найвеличніша з людей», – пише він А. Ходкевичу [10, с. X]. Вся біда у тому, що «нещастя Польщі» виявилось сильнішим, ніж «щастя Наполеона», яке «розвіялось, оскільки йшлося про Польщу» [1, с. 45]. Дуже добре про це сказав Л. Семенський: «Елегантний офіцер, служив він у вітчизняних шеренгах в момент, коли всі вірили, що досить поруху руки Наполеона, щоб Польща повернулася з небуття, а що говорити, коли цей полководець на чолі півмільйонної армії, стоячи над Німаном, проголосив: будеш жива і вільна! Перехід від цих грандіозних ілюзій до параду на саському плацу перед ворогом... не одному отруїв життя, натомість йому [тобто Мальчевському – О.Ш.], зламав крила» [41, с. 95–96]. Чи не звідси повне неприйняття сучасної йому дійсності в «учня Чацького і Кременця» [3, с. 80] і його занурення в «давньому блиску» Речі Посполитої, коли шляхтич, будучи захисником кордонів (kresów) батьківщини, не потребував допомоги чужоземців, нікого не боявся і, являючи собою зразок мужності, благородства і самозречення, одержував перемоги над ворогами? Свідчення близьких і знайомих поета дозволяють припустити, що після «Марії» він написав віршовану повість про Самуеля Зборовського [41, с. 101], а також розпочав працю над творами, присвяченими «рицарським діянням і патріотичній жертвності» князів Збараського і Вишневецького [18, с. 17, 10, с. XV; 9]. Слід думати, що географічна локалізація дії всіх цих творів на Волині, Галичині, Поділлі і Наддніпрянщині не

випадкова, оскільки ця частина колишньої Речі Посполитої, пізніше названа поляками «південно-східними кресами», представлялась поету «осердям батьківщини», місцем, де «оживе те, що насправді померло – дух давньої Польщі» [1, с. 50]. Крім того, названі політичні діячі, будучи магнатами, складали повний контраст магнатам останньої третини XVIII ст., які не тільки нічим не жертвували заради батьківщини, але навпаки, всіляко сприяли її знищенню.

Хоча з текстів, написаних Мальчевським після «Марії», не збереглося жодного слова, започаткована ним тематика, образність і система ідей були вповні розвинуті його послідовниками – представниками «української школи» польського романтизму [29, с. 15].

Повернувшись у кінці 1814 р. на службу до Варшави, Мальчевський невдовзі подає у відставку, і упродовж 1816–1821 рр. жив в Європі, мандруючи Німеччиною, Швейцарією, Італією (в ній він бував найчастіше і найдовше), Францією і Англією [33, с. 43]. Доленосним для нього як поета стало безпосереднє занурення в атмосферу європейського романтизму, що перебував тоді в апогеї свого розквіту. Вирішальний вплив на його творчість зробили В. Скотт [31, с. 271–272] і, особливо, Дж.Г. Байрон [10, с. XIV; 7], з книгами якого він не розлучався до кінця життя [8, с. 290]; досить сказати, що коментатори виявляють «ремінісценції і алюзії» до творів Байрона в «Повісті українській» ледь чи не на кожній сторінці [2, с. 2, 4, 5, 6, 7, 8, 16, 18, 19, 20, 25, 27, 31, 34, 38, 40; 73, с. 27–30].

Мальчевський не тільки всюди возив з собою книги Байрона і його портрет, але і, як згідно твердить традиція (хоча жодного фактичного підтвердження цьому немає [7; 31, с. 83]), особисто зустрівся з ним у 1818 р. у Венеції [73, с. 12; 1, с. 43]. Остання супутниця життя А. Мальчевського – С. Руциньська писала про це так: у Венеції «пробудився в ньому побратимський геній Байрона – від нього він надихнувся духом поезії» [33, с. 43]. Більше того, зустрівшись з «британським побратимом», Мальчевський не тільки «віднайшов у собі поетичне покликання» [19], але і сам зробив значну послугу світовому романтизму – «підказав» Байрону сюжет «Мазепи» [6, с. 191]. Хоча це і відноситься, за словами А. Брюкнера, «до розряду байок» [3, с. 76], тим не менше, сам факт припущення, що Мальчевський міг розповісти своєму кумиру волинську легенду про гетьмана Війська Запорозького [21, с. 20], дуже промовистий і з точки зору ідейних шукань і культурно-історичних зацікавлень поета, і з точки зору використання ним для сюжетної основи «Марії» волинської легенди про Гертруду і Щенсного (хоча трагедія ця відбулась в Кристинополі на теперішній Галичині, як дотепно зауважив І. Гілевич, жителі сучасних Радехівського, Сокальського, Буського, північної частини Жовківського, Кам'янка-Бузького і Бродівського районів Львівської області «навіть не підозрюють», що «самі є частиною історично-етнографічної Волині» [30]).

У 1817 р. А. Мальчевський відвідує Париж, де, серед іншого, захопився месмеризмом або «тваринним магнетизмом» – дуже модною в той час теорією Ф. Месмера [68], яку також називали гіпнотизмом. Не дивлячись на те, що магнетизм – це переважно лікувальна практика, заснована на введенні хворого у гіпнотичний стан [74, с. 4–8; 75, с. 1192], в якому магнетизер через «флюїди» (тобто «найтоншу, невидиму і повсюдно розлиту субстанцію, що проникає крізь всі тіла» [72, с. 8–9]) діє «безпосередньо на нерви» людини (іншими словами, представляє собою наукоподібну дисципліну), в кінцевому рахунку ця «наука» виводить наділену гіпнотичним даром людину у «світ духів». Популяризатор месмеризму у Польщі – Ж.Б. де Куртене у виданій в 1820 р. у Варшаві праці «Погляд на месмеризм», детально розглянувши методи гіпнотичного лікування (способи введення у транс, жести, дотики, застосування «батареї Месмера», дієти тощо), зазначає, що на шляху вдосконалення магнетизер чи то самостійно, чи за допомогою «кращих Кондукторів і Ясновидців» може досягти «вищого ступеня», тобто «стане подібним до святих і Духів небесних» і вийде «поза сфери часу і простору» [72, с. 57]. Кременецький приятель Мальчевського – Т. Янушевський писав, що поет «...жадібно вхопився за гучну в той час в цілому науковому і товариському житті сенсацію, науку про магнетизм. Разом з багатьма іншими мріючи про близьке залучення світу духів до світу реального, він пильно вчитувався у праці, трактуючи про магнетизм, познайомився із найвідомішими магнетизерами і сам був готовий магнетизувати» [31, с. 75–76]. Ось ця «готовність магнетизувати» фатально вплинула на життя Мальчевського: після повернення на батьківщину, «магнетизуючи» свою кривну С. Руциньську, жінку заміжню і матір кількох дітей, він «збудив у ній шалене кохання» [73, с. 17], одночасно потрапивши у «якусь темну залежність від неї» (Ю. Уейський навіть називає С. Руциньську «вампіром Мальчевського» [31, с. 96]) і вже до самої своєї смерті не зміг від цього зв'язку звільнитись. З іншого боку, згадані Т. Янушевським «мрії» (найімовірніше також досвід) про «залучення світу духів до світу реального» зробили величезний вплив на формування ідейно-художньої концепції поеми «Марія», допомігши йому знайти відповідь на питання, хто ж насправді винен у крахові Речі Посполитої.

Нарешті, «вершиною» (і у прямому, і у переносному значенні) європейського вояжу польського поета стало його сходження 4 серпня 1818 р. на гору Монблан в Західних Альпах (через 150 років польські альпіністи підкорили цю вершину, пройшовши, як наголошується у їх звіті, «шляхом Мальчевського» [70, с. 171]). Стриманий, навіть сухий опис цієї події французькою мовою був

опублікований того ж року в Женеві; оскільки ж він був першим поляком, що підкорив найвищу гору Західної Європи, то переклад статті польською невдовзі вийшов у Вільно. З твору цього, позбавленого не те що «туристичної хвальковитості», але і змалювання небезпек, пише Ю. Уейський [10, с. XIII], аж ніяк «не можна вгадати в авторі романтичного поета». Тим не менше, для художньої атмосфери «Повісті української», її ідейного і естетичного спрямування «сходження на вершину» мало величезне значення, недарма поет у першодруці поеми помістив примітку, де розповів про свої враження, викликані пригодою, давши відчуття всю її карколомність. Серед іншого він визнав, що «за ті дві години, проведені на вершині Монблану, зазнав таких почуттів, яких найпевніше в житті більше не відчує» [20, с. 79]. Побачений згори виднокрай, що характеризується ним як «непідвладний людині, дикий, піднесений якимось злим духом в ту мить, коли Бог створив хаос», становив цілковиту протилежність «знайомим пейзажам», заперечував «свою бездушною, сліпучою величчю все, створене людиною» [20, с. 79–80]. Немає сумніву, що для а. Мальчевського «мертва чистота» альпійських вершин була тим контрастом, який дозволяв з більшою художньою силою показати, як він писав у посвяті до Ю. Немцевича, «засмучені і одноманітні наші поля» [2, с. 2]. Дуже добре про значення альпійського епізоду для становлення А. Мальчевського як поета сказав А. Бельовський: «З гостротою вершин альпійських і затишком їх долин склався в дивовижний контраст розлогий степ України, яким вітер, як табунець необ'їжджених коней, в нестримному танці мчить. У цьому ж світлі дорожчими і ближчими серцю [поета] стали народи цієї країни і їх діяння. Природі і історії необхідна для виявлення їх достоїнств відносна віддаленість, перспектива. Почуття, які він переживав упродовж цього часу, були джерелом краси, що була так чудово розвинута в «Марії» [18, с. 10]. Подібну думку пізніше вклав в уста А. Мальчевського польський поет і драматург А. Ланге в драматичній поемі «Мальчевський» (1931 р.): «Ні альпійські гори, ні миртові і лимонні гаї Італії не мають такого чару, як степ України» [22, с. 76].

Влітку 1821 р. «польський Чайльд-Гарольд» приїхав на батьківщину, як він сам пише, у візку, що «гучно котиться знайомою колією» [25]. «Мандрівки Європою вичерпали його фінансові засоби. Значний маєток батька швидко розтанув; поділившись його рештками зі своїм братом-авантюристом Константином, Антоні повернувся на Волинь зубожілим...», – пише П. Хмельовський [6, с. 191]. Ще згадують історію цілковито в дусі «старопольського благородства учня Чацького і Кременця»: він позичив значну суму грошей одному із своїх приятелів, а той не повернув боргу [73, с. 18–19; 7]. Так що залишилось в нього тільки одне село у Володимирському повіті (джерела тут не однакові [6, с. 191; 18, с. 12; 7; 31, с. 431–432, пр. 129]) – це або Хотячів (нині у Володимиро-Волинському районі Волинської області), або Гринів (очевидно, суч. Угринів у Горохівському районі Волинської області [23, с. 758; 24, с. 596]). «Тоді він ясно усвідомив, – слушно зазначає Є.Янковський, – що, маючи вже двадцять вісім років, він не зробив жодної кар'єри і не склав собі жодного маєтку» [19].

Про тодішній душевний стан А. Мальчевського яскраво свідчить вірш «О, як прикро до своїх повертатись без надії...» (1821 р.), на думку Ю. Уейського, «перше свідчення його справжнього таланту» [10, с. XIV]. Очевидно, що в порівнянні з «альпійськими вершинами, миртовими і лимонними гаями Італії» колись покинуті, але так добре «знайомі предмети і рідні поля» здаються «покрите саваном (kirem)». Його ліричний герой «вже не мріє, як колись, про щастя», тому що більше немає «усміхнених лиць», немає серць, що «відчували кожен удар його серця»: вони, «лише на мить прикрасивши життя», зникли «як промінь, що з хмар на самотні гори блиснув і знов його сховали вітром гнані хмари», – і залишилась тиша, його «не вітають жодні голоси» і «тільки вітер стогне сумно, хляючи пшеничні колоски» [19]. Такою постала перед поетом Україна після, як він пізніше напише в «Повісті українській», «прекрасних країв мирту і кипарисів» [1, с. 20].

Слід думати, що саме тут, на Волині, уникаючи «гучних забав і велелюдних зібрань», А.Мальчевський, за окресленням Л. Семенського, «закопався в селі» [41, с. 73] і всерйоз зайнявся літературною працею. На думку А. Бельовського [18, с. 12], значний поштовх багатьом задумам і художнім ідеям дало йому «Зібрання історичних пам'яток давньої Польщі» Ю. Немцевича у чотирьох томах (1822 р.), особливо «Цікавий опис України Польської...» Г. де Боплана [28, с. 336–406], з якого він почерпнув історичні реалії для своєї «Марії». Однак, основним джерелом для Мальчевського прийнято вважати місцевий фольклор, зокрема легенду про кохання і загибель Гертруди Коморовської [4] (цікаво, що президент Польщі у 2010–2015 рр. Б. Коморовський належить до того ж самого роду, що і нещасна Гертруда [5, с. 8; 9]). Про неї поет міг чути в дитинстві [18, с. 12; 6, с. 192–193], а на новому місці помешкання освіжити в пам'яті: від Хотячів (також і Угринова) до околиць Кристинополя (нині м. Червоноград Львівської обл.), де відбулась трагедія, – з півсотні кілометрів.

У деяких дослідженнях головні герої поеми Марія і Вацлав прямо ототожнюються з донькою небагатого шляхтича Я. Коморовського Гертрудою і Щенським – сином всемогутнього «малого короля на Русі» Ф. Потоцького [29, с. 16, 65, с. 62]. Однак, у залишених А. Мальчевським текстах і

свідченнях його сучасників немає жодної згадки про те, що автор «Повісті української» скористався сюжетом «крестинопольської трагедії». Також перші коментатори і дослідники поеми нічого не знали про існування реальних прототипів Марії і Вацлава. В цьому немає нічого дивного: з часу смерті Гертруди (1771 р.) вже минуло понад півстоліття, повного епохальних історичних подій, і пам'ять про неї збереглась лише у формі легенди, що побутувала серед місцевого населення. Тільки в 1830 р. П. Мохнацький висловив припущення, що А. Мальчевський використав «для художніх цілей» реальну подію, але критик все ще нічого не знав ні про Гертруду, ні про Щенсного. Перша ж спроба ототожнити їх була здійснена в 1833 р., однак автор замітки в «Петербурзькому тижневику» (його особа залишилась невідомою) знав перипетії «крестинопольської історії» ще дуже приблизно, зокрема, він приписав ініціативу викрадення Гертруди самому Щенсному, хоча насправді всім заправляв його батько – воєвода київський і волинський Ф.С. Потоцький [31, с. 454–455]. Прорив стосовно цього був здійснений істориком, поетом і політичним діячем Августом Бельовським (1806–1876 рр.).

Разом з С. Гоцинським, Л. Семенським, К. Вуйціцьким та ін., А. Бельовський після поразки повстання 1830–1831 рр. створив у Львові літературний гурток романтичного спрямування під назвою «Зевонія» («Ziewonia», «Dziewanna», «Żywie», «Жива» – в західнослов'янській міфології богиня життєвої сили [43, с. 440], молодості, весни, тварин, полювання і дикої природи, аналог античної Артеміди-Діани [44], згадувана, зокрема, у «Хроніці» Гельмольда [45, с. 129]), метою якого було «створення національної літератури, спертої на народних і слов'янських елементах» [46, с. VIII; 42, с. 5–6]. Серед інших, суттєвими елементами ідеології «Зевонії» були демократизм і антимагнатська спрямованість. На думку Я. Мацієвського, збираючи фольклор, А. Бельовський в околицях Кристинополя наткнувся на оповіді про «злочин Потоцьких» і «похмура постать Воєводи з поеми Мальчевського» могла тоді асоціюватись в нього з «крестинопольським корольком» – Франциском Салезієм Потоцьким. «Сила рішучого засудження Воєводи в поемі Мальчевського, – пише Я. Мацієвський, – була здатна підтримати антимагнатську спрямованість «зевончиків». Дивіться – начебто каже Бельовський – я знаю цього пихатого зрадника Воєводу: це кристиннопольський корольок – Потоцький: мешканці околиць Львова, Перемишля і Белза запам'ятали його як... вбивцю невістки» [8, с. 34]. Сталось це відкриття після 1833 р., оскільки у виданій А. Бельовським цього року «Марії» про «крестинопольську трагедію» не сказано ні слова. А от в 1838 р., у другому своєму виданні «Марії», він прямо зв'язав зміст поеми з історією Гертруди Коморовської [18, с. 12–13], а в додатках умістив «Документи, що мають зв'язок з основою "Марії"»: «маніфест» батька Гертруди – Я. Коморовського від 28 серпня 1773 р. і текст шлюбної угоди Гертруди і Щенсного. В 1843 р. вийшло чергове видання А. Мальчевського, доповнене знайденим ще у 1835 р. портретом цього, за словами видавця, «українського співця у молодому віці» в образі «гарненького козацького пахолка з оселедцем і торбаном» [34, с. 3] (втім, ще у 1841 р. С. Гоцинський встановив, що портрет «фальшивий»; в його автентичності сумнівався К.Вл. Вуйціцькі [31, с. 17, 413, прим. 15]; переважна більшість сучасних дослідників з цим погоджується [8, с. 35]) і кількох «дрібних творів», які досліднику вдалось на той час виявити [34, с. 137–179]. Так була складена основа «мальчевськіани», до якої тільки залишалось додавати нові свідчення і документи, що розкривали і поглиблювали знання про фактичне підґрунтя сюжету «Марії». Виняткову роль у цьому зіграв Ю.І. Крашевський (1812–1887 рр.), «найплодовитіший автор в історії польської літератури», як сказано у «Вікіпедії» [71].

Так, в 1857 р. Ю. Крашевський разом з «Щоденником Охоцького» опублікував фрагменти спогадів конторника (oficjalisty) Потоцьких з Тульчина – А. Хжонщевського (повністю виданий в 1976 р. [35]), який у 1807–1813 рр. часто бував у Кременці і Тарноруді (нині Волочиського району Хмельницької обл.), що тоді належала дядькові автора «Марії» – Ф. Мальчевському [23, с. 195]. З цього джерела випливає, що колишній слуга магнатського роду детально знав одну з версій загибелі Гертруди Коморовської [35, с. 40–42]. У тому ж виданні за 1857 р. Ю. Крашевський умістив фрагменти спогадів А. Анджейовського (повністю видані в 1921 р. [40]), який виклав «сумну повість про те, як викрали і уморили Гертруду» зі слів своєї матері, що, в свою чергу, почула її від однієї кривної Коморовських, одночасно спорідненої з Потоцькими [40, с. 27]. Нарешті, в 1858 р. Ю. Крашевський видав два томи «Старостиhi белзької», де зібрав все, що стосувалось «крестинопольської історії»: документи, спогади, записи усної традиції тощо [36–38]. Підсумком всіх цих пошуків стало видання «Історії кристиннопольського монастиря» отців Корнелія Срочинського і Апліката Кшижановського, яка охоплює 1766–1878 роки і включає «трагедію Гертруди з Коморовських Потоцької», що була записана «по гарячим слідам» зі слів родичів і очевидців. Ця книга містить також фотографії краєвидів і будівель, пов'язаних з нещасною жінкою, включаючи берег р. Рати, до якої кинули її тіло [47, с. 145].

Власне кажучи, з часу прийняття гіпотези А. Бельовського порівняння фактів, почерпнутих з наявного корпусу джерел, з сюжетом, персонажами, образами «Повісті української» стало

завданням кількох поколінь «мальчевськознавців». Вони встановили, що можливо, Мальчевському неодноразово розповідали історію Гертруди різні люди (серед них згаданий Хжонщевський), причому дуже детально; ймовірно також, що поет читав деякі документи, зокрема «маніфест» Я. Коморовського. З оповідей і документів він міг почерпнути матеріал для створення епізодів удаваного примирення воєводи з мезальянсом сина, висланням до Мечника (батька Марії) «зрадницького листа», переодягнення воєводиних слуг, що викрали Марію, у карнавальні костюми і удавання ними російських солдатів, утоплення нещасної жертви, бенкету, під час якого батько Щенсного ледь приховує бурю почуттів, козака, що спізнився з попереджувальним листом і навіть «маленького чоловічка» (в поемі він став «таємничим отроком»), що приніс «таємничу звістку» для Вацлава (чоловіка Марії) тощо [1, с. 48; 31, с. 180–183; 73, с. 34–36]. Виявлені невідповідності між наявними фактами і сюжетною канвою «Марії» відносяться на рахунок або творчої фантазії автора, або на ще не відомі джерела. Так і сталось, що за всіма цими інтерпретаціями, натхненними позитивістською запопадливістю і партійними інтересами, сама «Повість українська» почала відсуватись на задній план: і публіка, і академічний світ без опору прийняли гіпотезу А. Бельовського за доконаний факт, забувши, що це в першу чергу художній твір, цінність і значення якого не зводиться до відповідності історичним фактам. Чи не першим помітив цю тенденцію один із соратників А. Бельовського – Л. Семенський, який вже в 1872 р. писав: «Історичний коментар, вивіши на денне світло події, що ледь проглядались в туманних легендах, не дуже посприяв наданню «Марії» більшого значення, ніж те, яке вона вже мала, взята сама по собі. Чи Марія справді була Гертрудою? Чи Воєвода був паном Салезієм Потоцьким? Вбивці удавали москалів, чи замаскований санний поїзд (kulig)? Жертву втопили в ополонці чи задушили? Все це ані допомгло, ані зашкодило поемі Мальчевського, оскільки творчість тут набагато важливіша за всі ці подробиці. Це світ, досконалий сам по собі, наче хмара з богами Олімпу, що лине над землею...» [41, с. 63]. Тим не менше, подібні критичні голоси залишаються поодинокими, натомість, як слушно зауважив Я. Мацієвський, «...сила коментування «Марії» у зв'язку з історією Гертруди і Щенсного настільки велика, що не тільки сам твір..., але і ця генетично-інтерпретаційна концепція вже належить до історії польської культури, оскільки вона рішуче вплинула на формування наших понять про поему і про тему, в ній представлену» [8, с.35]. Взнявши до уваги всі ці міркування, можна приступити до аналізу твору.

Сюжет поеми наступний. Десь «на Україні» (розуміння України у А. Мальчевського цілком співпадає з представленим у «Словнику польської мови» Б. Лінде – «пограниччя, край на границі», «окраєць землі, тобто остаточна країна, що межує з сусіднім краєм», «воєводства Брацлавське і Київське» і «земля, що лежить по обидва боки Дніпра» [77, с. 41; пор. також: 79, с. 311, 312]) всемогутній Воєвода не може погодитись із шлюбом свого сина і спадкоємця Вацлава і доньки простого шляхтича Мечника – Марії. Цей союз для графа – недопустимий мезальянс і він спочатку намагається знайти спосіб його розірвання в самому Римі [2, с. 12], а коли це не вдається, магнат приймає рішення відвернути «вічну ганьбу», що загрожує пасти на його рід, не зупиняючись ні перед чим. В цей час у межі України вторгається військо татар і Воєвода посилає сина прогнати їх, натомість до Мечника пише «наскрізь фальшивого листа», де «в солодких виразах» просить забути «взаємні образи» і запрошує Марію до свого замку [2, с. 13–14]. Доставив послання до адресата «вірний панський слуга» – козак. Мечник, будучи в таборі політичних противників Воєводи [2, с. 11, 12, прим. 85], підозрює, що той «лаштує махлярство». Однак, коли Вацлав по дорозі на війну завітав до його маєтку, старий воїн розчулився і, забувши про свої сумніви щодо намірів Воєводи, вирішив приєднатись до майбутнього зятя, оскільки «це його рицарський обов'язок» («rowinność gusegza») [51, с. 29]. Повна неясних, але тривожних передчуттів («І тихо – наче Смерть свій образ на серці креслить... І пусто – сумно – тоскно – наче щастя минуло»), Марія залишилась вдома сама [2, с. 19–20].

Невдовзі біля дому Мечника з'явився якийсь «таємничий отрок» («nieznane młode rachołęse») і, «зупинившись під плотом», виголосив цілу «ієреміаду» до старого слуги, «що стояв, опершись на браму». Він розповів про те, що на світі є «прекрасні спокійні сонячні країни», де «вільно дихається і думається», натомість тут, на батьківщині, «тільки могили – і більше нічого», тому «так йому важко на серці» і «смерть залишила в грудях йому чорні шрами» [2, с. 20–21]. В цю мить до села «з гучним вереском» зайшла процесія переряджених «у різнобарвних костюмах і масках жидів, циганок, ворожок і чортів». Принагідно «таємничий отрок» пригадав веселий і вільний від суспільних табу масничий карнавал у Венеції [2, с. 21].

Дивна процесія співає масничі (карнавальні) пісні (і це посеред літа) і намагається зайти до двору Мечника, однак слуга, сказавши, що «зараз не Масниця» і що господар відправився в похід на татар, не пустив їх. Тоді переряджені стали «грати, співати, пищати, трясти брязкальцями, ногами витанцювувати», так що дідугану «в зашумілій голові думки затанцювали». А коли «маски» затягли зловісну пісню про те, що «на світі цьому смертю все змететься, а в буйному квіті хробак

заведеться», старий раптом змінив думку і запросив їх до дому, заявивши, що хоч господаря немає, «вина і перини не забракне нікому» [2, с. 21–24].

Тим часом Вацлав з Мечником вщент розбивають татарське військо, але молодому графу здається, що він «здобув не перемогу, а труну» [51, с. 56]. Поспішивши повернутись в дім Мечника, він справді бачить мертву Марію і «таємничий отрок» розповідає, що це «огидні маски» втопили його наречену у ставу [51, с. 75]. Поклавши «померле тіло» коханої на «її останню постіль», Вацлав «скочив на коня», за ним всією «таємничий отрок», «обійняв рицаря» і вони «чвалом полетіли». Натомість старого Мечника невдовзі знайшли мертвим біля могил його дружини і дочки. Завершується поема словами: «І пусто – сумно – тужно в буйній Україна» [51, с. 80, 81, 83].

А. Мальчевський час дії поеми не зазначав: «історичною прив'язкою» може служити тільки згадка про участь Мечника у війні зі шведами [2, с. 12], що начебто дає змогу говорити про XVII ст. Однак, польський поет Вікентій Пол у своїй поемі «Мохорт» під «шведською війною» розуміє війну польського короля Августа II зі шведським королем Карлом XII, що мала місце у 1709 р. [56, с. 8, 31]. Натомість «старий, гордовитий замок» Воєводи з «різьбленими дверми», «високими стелями», «вузькими вікнами» і «тісною готичною брамою» [2, с. 5–6] відсуває хронологію ще далі – в епоху Середньовіччя. Втім, описаний набіг татарських «ескадронів» на село «з хатами, критими соломою» і бій з ними «чудових загонів польських рицарів» [2, с. 29–33] міг відбутись як у XVII ст., так і у XVI ст. І це не все: той факт, що Воєвода і його політичні противники приводили на сеймики свої загони «надвірного війська», готові у разі чого «викресати вогонь палашами» [2, с. 12], стосується всієї історії Речі Посполитої 1569–1795 рр., «форму правління» якої іноді називають «дуже оригінальною, майже дивацькою» [73, с. 32], коли «приватні війни» були її атрибутом, а девізом – «Nierzadęm Polska stoi» («Польща стоїть завдяки анархії») [53, с. 307, 285]. Те ж саме можна сказати і про описи житла, обстановки, звичаїв, одягу, зброї тощо: всі ці «плоти», «старі липи», «брами», «панська розкіш», «величні зали», «багаті шати», «довгі столи, сяючі від золота і срібла», «старе угорське вино», «довга шеренга портретів вусатих предків, зібраних на стіні» [2, с. 4–5] однаково добре можуть відноситись до різних періодів історії Речі Посполитої. І наостанку, сюжетний і символічний центр твору – вбивство Марії, як вже про це йшла мова, швидше за все має основою історію кохання Гертруди Коморовської і Щенсного Потоцького, що мала місце в кінці 1770 – на початку 1771 рр. [47, с. 114, 133]. Таким чином, Мальчевському йшлося про представлення не якогось окремо взятого періоду, а всього часу існування «І Речі Посполитої», оскільки це цілком відповідає ідейному змісту твору, для розуміння якого слід знову звернутись до тексту «Повісті української».

В епізоді з розмовою «таємничого отрока» і старого слуги Мечника привертає увагу вже згаданий контраст між Італією – «чудовою країною мирту, лаврів і кипарисів», і «тужливими і одноманітними полями України» [2, с. 2], наче «покритими саваном» [25]. В Італії «сонце щоранку встає у весільному одязі» і «в чистому повітрі ясніє погляд, звучать пестливі голоси», а подмук повітря – розкішний, там «лаври ростуть; і небо приязне, і земля барвиста, і думки вільні». Все це притаманне середземноморській країні споконвіку, про що говорять «стрункі будівлі», на яких «мармурові статуї стародавніх мужів пишаються своїми славними іменами» і запрошують «в чарівні руїни богів і героїв». Якщо в людини є «глибоке розуміння стародавньої істини», то вона, «спрямувавши в ту прекрасну блакить свій погляд», завжди зможе «знайти насолоду навіть в розпачі і жалобі» [2, с. 20]. Свідченням «свободи думки» в Європі є карнавал у Венеції: «відкинувши всі справи» і сховавши обличчя під масками, «старий Дож, молодий Арлекін, гарна дівчина» шукають насолоду «і вдень, і вночі», а «матрони, священики і пройдисвіти – свободи» [2, с. 21].

Цілковиту протилежність «радісній і вільнодумній» Італії становить похмура і непривітна Україна, сприйняття якої в поемі ідентичне тому, яке поет виразив у вірші «О, як прикро до своїх повертатись без надії...» [25]. «Таємничий отрок», в образі якого, за словами Ю. Уейського, Мальчевський «об'єктивував свій тодішній духовний стан» [10, с. XXXIII–XXXIV], заявляє, що «всім я чужий на своїй батьківщині», де «на рівнині могили – і більше нічого не залишилось – решту доценту розвіяв український вітер» («Na równinie mogiły – więcej nie zostało – // Resztę wiatr ukraiński rozdmuchał do znaku»), де «степові квіти буйно ростуть», але «гинуть в самотності», а «рівнина, де погляд блукає далеко і даремно», навіває «смуток і скорботу, яких неможливо позбутись» і «замість насолоди одержуєш захмарене небо і терпкі ягоди». Саме тому йому «так важко йому на серці» і «смерть залишила йому в грудях чорні шрами» [2, с. 20–21].

Причина такого похмурого світовідчуття частково містична (пам'ятаємо – як «магнетизер» А. Мальчевський не з чуток знав про «світ духів»): представлена в «Марії» Україна – це наскрізь забобонний світ, повний жажливих таємниць і небезпечних істот, серед них – потойбічних. «На Русі, ледве не в кожному селі, – пише А. Мальчевський у «Примітках», – наявні джерела або криниці, які простолюднине вважають такими глибокими, що в них немає дна... Кожна така безодня прославлена якоюсь надзвичайною легендою, іноді ж вона оберігається духами...» [48, с. 62]. Під характерними для українських рівнин «фігурами» обов'язково «ще в далекому минулому» поховані упирі, а «в

глибоких ярах люблять чатувати вовки і татари» [2, с. 3, 13]. Степом править чорт: «напускаючи туману», він змушує мандрівників збиватись з дороги і блукати в імлі, наражаючись на небезпеку [51, с. 24]. Наводячи це місце з А. Мальчевського, представник «української школи» – С. Гоцинський (1801–1876 рр.) у примітках до своєї поеми «Канівський замок» пояснює: «... Все це уявлення українського люду, згідно яких, вітер, що крутиться полем, якого, зрештою, на тутешніх неозорих рівнинах можна нерідко бачити, це щось дуже зле. Оповідать про випадки з людьми, яких цей вихор зустрів на своєму шляху і які з того часу невідомо куди зникли. Одного разу посвячений ніж, коли його кинули у стовп вихору, впав на землю, заплямлений кров'ю» [50, с. 9, прим. 18]. В іншому коментарі С. Гоцинський говорить, що «український люду» навіть збиття з дороги під час подорожі вважає не випадковим: «Чорт, якого там всюди багато, переслідує мандрівників і розмаїтими способами намагається завести їх на бездоріжжя; натомість нічний вихор вважається найпершим його засобом викликати замішання навіть у тих, хто найкраще знає місцевість» [52, с. 4].

Таким чином, «туман» в «Повісті українській» набуває подвійного значення «імлі» і «мани» (ілюзії): «напускаючи туману», інфернальні сили не тільки «збивають на манівці», але і змушують «втрачати здоровий глузд», «жити ілюзіями», «піддаватись обману». «Вірний панський слуга» – козак, що віз до Мечника «зрадливого листа» Воєводи, минувши «безодні і глибокі яри», виїхав на пагорб з «фігурою, під якою похований упир», зняв шапку, тричі перехрестився, однак скоро заблукав у «напущеному чортом тумані» і приїхав із запізненням. Згадавши «нечистого», козак мимоволі попереджає старого шляхтича і дівчину про навислу над ними страшну небезпеку: «... Щоб вас з донькою Бог від зла позбавив» [51, с. 24]. Однак, дія «туману», слід думати, досягла Мечника і він, замість того, щоб прислухатись до слів посланця, відправився у похід, залишивши Марію без захисту.

Ця атмосфера смертельного страху, ненависті і обману, якою пронизана вся поема, має епіцентром постать Воєводи, оскільки, як слушно зауважує Ю. Уейський, все, що в «Марії» відбувається, «від початку до кінця є його справою» [31, с. 70]: до нього зводяться нитки всієї інтриги і, в кінцевому рахунку, саме він є замовником страшного злочину, жертвою якого пала чиста і безневинна Марія. З цієї причини магнат, хоча дослідники і вбачають у ньому «типового представника олігархії» [6, с. 196] (дехто навіть «співчуває» йому, вважає «жертвою внутрішньої душевної боротьби» [73, с. 39]), набуває зловісних і навіть демонічних рис. Приймавши рішення «усунути» небажану невістку, Воєвода «довго і дуже ласкаво» розмовляє з сином і, не дивлячись «на урази і звади», «отруєну потіху серць і зіпсовані відносини», добивається примирення. Вацлав, «проливаючи сльози чулої розпачі», погоджується відправитись у похід на татар і навіть не здогадується, що ним цинічно маніпулюють. Натомість на «поважному обличчі» його батька «грала усмішка», «а в очах промайнула дика радість», що «сповнилось, нарешті, давнє бажання» [2, с. 4–5].

Коли влаштований з цього приводу бенкет закінчився, «ніч встановила темне правління своє» і «сова з вежі почала загробні волання», «доблесний Воєвода», у бічному крилі замку, до якого «ніхто незваний не наважиться увійти», «тупає бурливим кроком темрявою ночі, наче в її чорному подиху хоче знайти руку кривавої, згубної дружби – або загасити свою муку», а «таємна думка його самотньо жаріє» [2, с. 5]. Там він свій «суворий орлиний погляд зморщеною повікою в куточку (ока) [Пор.: 54, с. 99] прикриває, наче в ящурі ховають камінь, що ним гордість виблискує» («...W bosznym skrzydle obszernej budowy, // Gdzie dzielny Wojewoda wzrok orli, surowy, // Pomarszczoną powieką w ustroniu przyciska, // Jak w jaszczur kryją kamień, którym дума błyska...» [2, с. 5]). «Ящуром», згідно коментарю критичного видання «Повісті української», називали старовинну зброю з руків'ям, інкрустованим коштовними каменями і оправленим в шагрень – грубу, лускату шкіру [51, с. 10]. Разом з тим, судячи із «Словника польської мови» (1807–1814 рр.) Б.С. Лінде, пряме значення слова «jaszczur» – це плазун, «ящір смертельним жалом отруйний» [55, с. 866–867]. Провівши в «гарячкових роздумах» решту ночі, так що йому «висока зала душною здавалась», Воєвода на світанку відкрив «вузьке вікно» і деякий час дивився на свої «численні заgonи», що збирались для запланованого походу. Саме для них, «крилатих гусарів», «світанкове сонце в рожевій постелі блиском золотих кіс виднокрай веселить», але не для магната: «не бажаючи залишитись на видноті», він «занурив свою постать у гасаючі тіні замку, наче ті жажливі кошмари, що їх наш страх бачить у безсонній ночі, світанок розпорошує» [2, с. 6].

Хоча А. Мальчевський всіляко підкреслює маєстат Воєводи («багато вдягнений», «спокійні його риси», «чудова мова», «поважне обличчя», «діяльний», «енергійний» тощо), це, однак, не може затулити моторошних алюзій до якоїсь страхітливої істоти, що «зморщеною повікою» (яка своєю структурою нагадує «грубу, лускату шкіру»), прикрила орлиний (тобто хижий, безжальний) погляд, що також порівнюється з «блиском коштовного каменя» (гарним, але холодним). Ця істота, хоча назовні холодна і безпристрасна (наче птах або плазун), всередині згоряє від негасимої пристрасті (наче демон), для заспокоєння якої готова у «чорному подиху темряви ночі» шукати «руку кривавої, згубної дружби». Те, що «рука знайдена», очевидно: Воєвода вже втратив людське ество, тому не може радіти звукам «сурми і воєнного гармидеру», «фирканню коней», «брязканню

зброї», «шуму гусарських крил, ладних летіти у бій», «запашному вітерцю, що свіжий своїм подихом дме на волосся дівиць і пера рицарів», і «живій, солодкій ноті гомоніння малих пташенят». Найбільш жахливим, однак, є те, що магнат не може знести «чистого сяяння» сонця, яке «підносячи прекрасне своє чоло, найпершим поглядом у блискучій сталі (рицарських обладунків) зачудовано свої принади оглядає», і «наче страшний кошмар (або привид)» ховається в «тіні замку» [2, с. 6]. Мова тут йде про вічне прокляття, спричинене угодою з потойбічними силами: сила темної пристрасті Воеводи настільки велика, що для її задоволення він відкидає людські закони і приймає «руку дружби», знайдену в «чорному подиху ночі», що робить його «ящером» і «привидом» – тобто демоном, істотою інфернальною, що належить пеклу. А. Мальчевський в останніх рядках пісні IV підкреслює це: знайшовши вирішення «проблеми мезальянсу» таким несамовитим способом, Воевода нагадує смертельно втомленого мандрівника, якому здається жаданим навіть короткий відпочинок на мурашнику, але, коли він припаде до нього «палаючим чолом», його зустрінуть «тисячі жал» [2, с. 5].

Що ж це за Марія, для знищення якої всемогутньому графу доводиться шукати підтримки у пекельних сил і жертвувати своєю вічною душею? Немає сумніву, що об'єкт його демонічної ненависті повинен бути особливим, мати в собі щось, що неможливо вбити, просто скориставшись своєю владою.

У поемі говориться, що Марія – це «вишукано одягнена молода жінка з прекрасними чорними очима», її постать «гарна, шляхетна», «обличчя її променисте, з ніжним виразом, світить як зоря» [51, с. 15–17]. Хоча автор підкреслює стриманість і спокій Марії, в її жилах, як відзначає Ю. Уейський, «тече червона, і навіть, можна думати, гаряча кров» [31, с. 264]. Якщо в голову їй прийде «якась думка чи згадка», «бутон молодих почуттів» одразу розквітає, а «обличчя рум'яниться», «в кожному поруху» відчувається «якась похмура солодкість (posępna słodycz)» [51, с. 15–16], а «в піднесеному вгору ніжному погляді» відбиваються «всі почуття її разом» [51, с. 17]. Найвиразніше пристрасна і навіть почуттєва натура Марії проявилась, коли вона почула від батька, що її чоловік має ось-ось приїхати: «О! Боже, яка радість! Як же серце скаче!.. Батьку! Я така бліда – він мене злякається; ...Треба трохи причепуритися... Хотіла б я бути для нього найгарнішою на світі!» [2, с. 14].

Оце і все, що повідомляє поет про зовнішність і вдачу Марії, однак, в нас є можливість суттєво доповнити цю скупку характеристику, опершись на іконографічне джерело. Ще у першому виданні «Повісті української» А. Мальчевський у власноручних примітках пояснює, що для зрозуміння «усміху, в якому є хоч частина захоплення, з яким обрані чують спів херувимів» [20, с. 10], слід звернутись до споглядання картини Рафаеля «Свята Цецилія» (1514 р.), в якій геніальному художнику вдалось передати «вираз захоплення, що так переймає в гарньому обличчі, оскільки щось ще прекрасніше обіцяє». Св. Цецилія, покровителька музики, «представлена у цьому творі... в момент, коли її осягнув відголос ангельської гармонії; немає слів, що ними можна було б передати почуття, якими перейнята її постать: здається, що її душа розділилась і зливається з кожним з тих солодких звуків, коли принадна скромність («wdzięczna skromność») заспокоює її відчуттям, що вона не варта такого незрівнянного щастя, а серед насолод, невідомих її серцю, вкрадається смуток, що земна музика не зможе більше радувати її» [20, с. 77–78]. Упорядник критичного видання поеми прямо заявляє: «...З цієї примітки видно, що портрет Марії... формувався в уяві Мальчевського під впливом св. Цецилії Рафаеля» [51, с. 85, прим. до р. 22]. Звернення до картини Рафаеля справді переконує нас у тому, що Марії притаманна повнокровна почуттєвість земної жінки і її кохання до Вацлава, незважаючи на всю його піднесеність і духовність, вповні тілесне. Ось, наприклад, як описана зустріч Марії і Вацлава: «Вацлаве – крикнула Марія – і швидше стріли полетіла до нього... І на прозорому фоні розлитої [на обличчі] втіхи [ясніли] солодкі сни душі, колисаної надією. Мужній – гордовитий – милий – після руйнівної бурі рожевий блиском веселки, що ворожить йому майбутнє, – з якою [живою] насолодою в пульсуванні кожної жили, узяв у спрагнені руки всю радість свого життя! З якою розкішною опікою обійняв [він] ніжне тремтливе лоно схованих тихих пестощів! Геть, золотистий пахолку – забери цього коня – щоб не сполошити кохання боязкого птаха... А Марія? – Ах! І Марія була щаслива! Щастям жінок – для яких солодкі хвилі життя як погідне небо – коли наближається гроза!» [2, с. 14–15].

Таким чином, твердження окремих дослідників і коментаторів про «пасивність», «протікаючу кризь пальці несамовиту м'якість», «слабкість», «блідість», «змученість і безпорадність» Марії [31, с. 265, 269; 62;], щонайменше суб'єктивне (недарма думка А. Міцкевича про «сильний і гордовитий (wypiósty) характер» Марії [73, с. 51] не знайшла зрозуміння у «мальчевськознавців»). Насправді той естетичний ідеал жінки, який представляє св. Цецилія Рафаеля, нічого спільного з «романтичною анемічністю» не має. Наприклад, ще Д. Вазарі, констатує у рисах святої «відчуженість, яку можна спостерігати на обличчях людей, що перебувають у стані [крайнього] захоплення», тим не менше, стверджує, що картини Рафаеля – «...це саме життя, оскільки в його фігурах ми наочно бачимо і трепет живої плоті, і прояв духу, і пульсування життя в миттєвому

відчутті, словом – буяння всього живого» [58, с. 525–526]. У зовсім іншу історико-культурну епоху Й.В. Гете відзначив, що «земне буття» персонажів картини Урбінця «відтворене... досконало і безсумнівно» [59, с. 56]. Нарешті, проникливий аналіз твору зробив Ф. Ліст: «Я не знаю, завдяки яким таємничим чарам, – але ця картина постає перед моїм духовним поглядом у двох планах: як чарівно прекрасне вираження всього найшляхетнішого і найідеальнішого, чим володіє людська форма, як чудо грації, чистоти і гармонії і одночасно як досконалий символ мистецтва, нерозривно пов'язаний з нашим життям. Я однаково чітко сприймав поезію і філософію цієї картини, як і рисунок її ліній, і краса її ідеї так само сильно мене захопила, як і краса пластична» [60]. Все це ясно говорить про те, що в образі Марії Мальчевський бачив не романтичний, а ренесансний ідеал, хоча і почерпнутий з агіографії і володіючий, за словами О.Ф. Лосєва, «вельми піднесеним характером – і релігійним, і моральним, і психологічним, і взагалі життєвим», однак, трактований «у площині самої звичайної психології», часто «з усіма реалістичними і навіть натуралістичними подробицями» [61, с. 386–387]. Це дуже добре розкривається у монолозі Марії, зверненому до батька, де вона описує своє кохання до Вацлава: «...Той, що завжди був у моєму серці, // Перш, ніж своїм назвала я його на шлюбному рушнику – // ...той, в почуття якого вплітатись, // Звучати у шляхетних помислах, у зітханнях злітати, // У поглядах відчувати себе світлом і потребою [його] життя, // Було більшим, ніж щастя, було для мене небом – // Той, що бруньку ніжної, любої мрії // Розпустив своїм шармом (wdziękiem), пробудив зі сну, // Пив її свіжу росу, а на її квіті // Залишив слезою вдячності, непідвладну часові...» [2, с. 11].

І от, вся ця вітальність і чуттєвість Марії була пригнічена Воеводою, що не тільки не схвалив її шлюб з своїм сином, але і «з презирством усунув від імені і дому» [2, с. 12], заборонивши їм не те що жити разом, але й зустрічатись. Ще раз кинувши погляд на «Св. Цецилію» Рафаеля, можна легко переконатись, що Марія, ця прекрасна, повна життєвих сил і пашіюча здоров'ям молода жінка не за своїм бажанням змушена «наче покрити свою постать саваном», від чого «її врода світить лише тьмяним променем», «чорні очі опущені, і шати жалобні, а в обличчі смуток» [51, с. 14–15]. Це від неможливості мати поруч себе коханого вона стала «подібною до плодів Мертвого Моря», під «гарним забарвленням... яких мандрівник бачить нектар, а знаходить – попіл» [51, с. 16]. (Цікаво, що Мальчевський називає джерелом цього моторошного образу твори Байрона і Мура [2, с. 8, пр. 62]; самі ж англійські поети запозичили опис околиць Мертвого моря Йосифа Флавія: «До нього прилягає земля Содому, колись родюча і багата містами, нині ж – суцільно випалена пустиня. Розповідають, що земля ця була спалена блискавкою у покарання за безчестя її мешканців; і справді, ще і сьогодні тут можна бачити сліди небесного вогню і обриси п'яти міст, і попіл досі відтворює контури плодів, за кольором схожих на їстівні, які, однак, в руках перетворюються на прах і золу» [63, с. 287].) Це від того, що кохання Марії, «тільки розпустившись із бруньки і ставши прекрасною квіткою», було брутално розтоптане одним з найвищих достойників Речі Посполитої, вона шукає розради у релігії і містиці – і знаходить її, читаючи «книгу Буття» (тобто Біблію): «... молода жінка над книгою Буття, // Як стривожена голубка, під брами прозоріння // Піднесла дух віри; і тремтячими крилами // Шукала свого гнізда далеко від землі» [51, с. 16]. Коли ж, слід думати, до неї дійшла чутка, що воевода «шукає способів» розриву її шлюб у Римі, то тільки смерть здалась їй бажаним виходом з цієї ситуації: «Як було б добре не мішатись у мирському хаосі, // А зникнути – навіки зникнути в обіймах Смерті!» [51, с. 17]. Зрозуміло, що великий поет і тут не зміг відійти від життєвої правди: прагнення героїні у загробний світ – це не індивідуальна потреба «поляка і католика» втекти від зруйнованого життя, за словами Е. Дюркгейма, у «бозна-яке неокреслене почуття більшою чи меншою мірою містичного потойбіччя» [64, с. 483], а лише божевільна надія на возз'єднання сім'ї у засвітті, оскільки після смерті, «в солодких, чистих країнах», переконала Марія, «наші тіні» (тобто її і Вацлава) «з'єднуються навіки» [2, с. 11]. Ось у цей момент «ренесансної амбівалентності», зафіксований Рафаелем в образі св. Цецилії, і відзначений Ф. Лістом як «чарівно прекрасне вираження всього найшляхетнішого і найідеальнішого, чим володіє людська форма, як чудо грації, чистоти», і представлена Марія, що втратила всяку надію на «щастя земне» і «піднесла вгору очі», набуваючи сподівання на «щастя небесне». Однак, все це «чарівно прекрасне вираження земної і небесної гармонії» вцент лускає, досить молодій жінці почути про скорий приїзд її чоловіка: «музика небесних сфер» замовкає в душі героїні і вона знову стає звичайною, закоханою без тям молододою жінкою, що ось-ось зустрінеться з коханим, якого вже і не сподівалась побачити. Коли ж вони нарешті зустрілись, то на запитання молодого графа, чи вона його ще кохає, Марія відповідає так: «Чи Марія тебе кохає? Мій дорогий, мій милий, // Більше, ніж можна кохати, і ніж в моїх силах... // Так мені легко, так мені солодко, так мені нічого не треба, // Ніби у твоїх обіймах я злетіла на небо...» [2, с. 17].

Як бачимо, жодної реальної загрози для Воеводи Марія сама по собі не становила: втративши надію на щастя у сімейному житті, вона знайшла розраду у релігії, занурившись у «бозна-яке неокреслене почуття більшою чи меншою мірою містичного потойбіччя», і хоча здоров'я і врода ще

не покинули її, автор дає зрозуміти, що від початку процесу згасання вона вже недалеко. Тоді, можливо, Воєвода побоюється, що за честь Марії заступляться її батько і чоловік? Справді, Мечник погрожував [2, с. 12], що коли Воєводі у Римі вдасться одержати дозвіл на розлучення сина, то це «розв'яже йому руки» і якась «бадьора молодь» тоді «висунеться», а тоді вже він «поспішить за нею»; і хоч у них буде «менша чисельність», однак, вони «покличуть на допомогу Бога» і, зрештою, в кінці «тієї там усобиці (waśni)» відізвуться якісь дзвони (на думку коментатора, «алярмові» або «погребальні» [2, с. 12, пр. 94]). Взагалі-то дослідники високо оцінюють образ Мечника, наприклад: «Він представляє собою одне з тих великих пластичних узагальнень, з яких променіє цілий смисл епохи і історичної верстви, її душа і колорит, її ідеал і її реальність одночасно. Шляхтичем XVII ст. Мечник є справді в кожному своєму внутрішньому і зовнішньому поруху, і у змісті свого буття, і у формі... Морально Мальчевський дає Мечнику все, що на той час Польща могла дати найкращого. Роблячи його типом епохи і верстви, він робить його одночасно її ідеалом» [1, с. 53–54]. Натомість сам Мальчевський, справді із симпатією змальовуючи старого шляхтича, тим не менше, реально оцінює його місце в подіях і його можливості, порівнюючи із «пожовтілою паростю, що зіпсованим годувала соком свого дубу старість» [2, с. 10].

Ще грізніше виглядають погрози Вацлава: якби його батько не пішов йому назустріч, то він тоді б: «Завдав святим предметам лютих ударів. // Бо з паном Воєводою не належить жартувати, // І одного разу витягши меча, його вже не слід ховати: // Тоді батьківський замок задимів би широко, // І не один кривний обливався б кров'ю; // Тоді в серці осів би той дим і їх Тіні // Але до Марії дістався б я через кров і полум'я!» [2, с. 17]. Якщо навіть припустити, що наміри Мечника і молодого графа були серйозні (хоча навряд чи «малий король на Русі» насправді б побоювався власного сина і простого шляхтича), то для авторського задуму вони несуттєві: пам'ятаємо, що в кінці поеми Вацлав сів на коня, «таємничий отрок» вмостився позад нього і вони кудись поїхали, а Мечник мирно помер біля могили дочки. Боротьба з магнатом-самодуром, повстання проти нього і йому подібних тут, без сумніву, припускається, є, можливо, навіть жаданими, але розвивати цю тему Мальчевський не став, обмежившись туманними натяками. Отже, Марія і її трагічна загибель справді є центром всього «смиислового всесвіту» твору, натомість пекельна ненависть до неї Воєводи – один з ключів до розуміння істинного значення її образу.

Вже саме ім'я героїні повинно вводити читача у коло сакральних для «католика і поляка» понять і образів, в центрі яких «Найсвятіша діва Марія, королева Польщі» [пор.: 57]. Як вже було показано, набожність або навіть містицизм жінки є способом подолання вкрай несприятливого для неї збігу життєвих обставин і у випадку щасливого їх розв'язання вона знову повернулася би до «земних радощів», кохаючи і будучи коханою. Тим не менше, друга частина «польської титулатури» Богоматері – «королева Польщі» – допомагає зрозуміти, що Марія, в якій ще А. Міцкевич побачив «істинний ідеал Польщі» [73, с. 51], разом з тим, є уособленням «старої Речі Посполитої», що гинула на очах у автора «Повісті української». Йому, спорідненому з королівським родом і перейнятому «ідеалами старопольського благородства», пристрасному патріоту, який юнаком відправився на війну, щоб «визволити вітчизну з неволі», спостерігати цей процес було болісно, тим більше, що спочатку він не міг зрозуміти його причини. Армія Герцогства Варшавського у 1812 р. нараховувала понад 100 тис. чол., і це були «найкращі сини вітчизни», про ентузіазм яких А. Міцкевич писав так: «О Весно! Хто тебе зустрів об тій порі, // У краї нашому, – довіку не забуде! // Якою радістю тоді раділи люди, // Якими хвилями пишалися лани // У вікомний вік врожаю і війни! // О дивне марево! Народжений в неволі, // В неволі виріс я, – і другої ніколи // Такої пишної не зустрічав весни!..» [53, с. 670, 673]. Немає сумніву, що поразка і, за словами Л. Семенського, «перехід від цих грандіозних ілюзій до параду на саському плацу перед ворогом» справді «зламали крила» А. Мальчевському. Спочатку, як вже про це йшла мова, він знайшов пояснення в тому, що над Річчю Посполитою тяжіє якась «фаталістичне прокляття»: «нещастя Польщі» виявилось сильнішим, ніж «щастя Наполеона», яке «розвіялось, оскільки йшлося про Польщу». Тільки пізніше, після ґрунтовного ознайомлення з європейською культурою, сприйняття філософії романтизму, теорії і практики магнетизму, наслідком чого стала глибока трансформація своїх уявлень про минуле і сучасне, цей безособовий фатум («прокляття Польщі») набув тілесності і конкретних рис польських магнатів, що, уклавши Тарговицьку конфедерацію, зрадили Річ Посполиту [пор.: 66]. Те, що батько поета – Ян Мальчевський був активним учасником цієї конфедерації, присягнув Катерині II і одержав звання «генерал-майора російських військ», надало концепції Мальчевського особистісного виміру. Натомість провідна роль у «конфедерації зрадників» воєводи руського С.Щ. Потоцького прямо виводила, як писав А. Брюкнер, на «юнацьку пригоду» Щенсного і Гертруди, «пригоду комічну», якби вона «випадково не закінчилась так архітрагічно» [3, с. 76]. Художньо-ідейне переосмислення сюжету і образності цієї «комічної пригоди» і дало основу для геніальної «Марії».

Тепер, власне, стає зрозумілим весь безмір ненависті Воєводи до Марії, оскільки йдеться не про земних людей, а про Річ Посполиту, що самим своїм існуванням перешкоджає здійсненню

політичних планів магната і його соратників. Поки існує «Марія» (тобто Польща), доти реальна можливість розриву його сина і спадкоємця – «Вацлава» (тобто нового покоління магнатів) з ідеологією аристократичного середовища, егоїстичні інтереси якого стали несумісними з існуванням батьківщини. «Одружившись» з «Марією», «Вацлав» міг стати тим, ким повинен бути магнат – захисником «Спільної Справи» (буквальне значення поняття «Річ Посполита»), високе суспільне становище і величезне багатство якого означають лише палку любов до батьківщини і відчуття загостреної за неї відповідальності, і більші, ніж у інших громадян, можливості її захистити. Допустити цього «колективний Воевода», зрозуміло, не міг, тому задумав складний план «вбивства Марії» (уклав Тарговицьку конфедерацію) і, за окресленням А. Брюкнера, «із сатанинською зрадою (zdradą szatańską), чужою польській натурі, план виконав» [3, с. 76]. На цьому моменті слід зупинитись детальніше.

«Комічна пригода» Гертруди і Щенсного містить одну дуже промовисту деталь: процесія переряджених, що викрала жінку, «удавала російських козаків, які шукали конфедератів» [47, с. 135, прим.]. Здавалось би, що такий збіг обставин «крестинопольської трагедії» з реаліями поділів Речі Посполитої дає Мальчевському вдячний матеріал для осмислення причин загибелі батьківщини, однак, в тексті поеми ми не знайдемо навіть натяку про роль Росії у долі Польщі. Відкидати цензурні міркування, очевидно, не слід: наприклад, цензор усунув слово «священники» (księża) [2, с. 21, прим. 188], вжитому не у зовсім благочестивому контексті, і у першому виданні «Повісті української» воно замінене крапками [Див.: 20, с. 36]. Тим не менше, ідейний зміст поеми ясно вказує на те, що для поета зовнішньополітичний фактор не грає провідної ролі: жодні «вівісектори» не прийшли б «ділити тіло» Речі Посполитої, якби вона залишалась живою, тому вся суть справи у тому, що Польща була «позбавлена життя» своїми ж власними громадянами, причому саме тими, хто за своїм становищем у суспільній ієрархії, своїми величезними політичними і економічними можливостями були найбільше зобов'язані захищати її. Будучи романтиком «найвищої проби», Мальчевський не міг прийняти банального матеріалістичного пояснення політичної позиції магнатів як наслідку «класових інтересів», «егоїзму», «жадібності» тощо, тому знайшов відповідь у моральній сфері: вища верства Речі Посполитої стала «чужою польській натурі», а таке для нього, як шляхтича «королівської крові» і прибічника «старопольського благородства», раціонально пояснити неможливо. З цієї причини «колективний Воевода», зрозумівши, що законним шляхом проблеми не вирішити, наважується на «сатанинську зраду»: шукати у «чорному подиху темряви ночі руку кривавої, згубної дружби». Він добивається свого, але найстрашнішою для «католика і поляка» ціною позбавлення «людського ества» (тобто зречення етосу польського шляхтича) і втрати надії на «життя вічне». Магнат, який свідомо пішов на умертвіння Речі Посполитої, стає «ящером» і «привидом», тобто демоном – істотою, що належить пеклу.

Таким чином, А. Мальчевський не прив'язує дію твору до певного часу і навіть виміру: представлена ним Річ Посполита завдяки «магнетичному досвіду» і обізнаності поета у «світі духів» постає в історико-містичній перспективі, де минуле і сучасне, мертве і живе, реальне і потойбічне, конкретне і метафоричне, людське і демонічне не те що існують поруч, а переплетені між собою, утворюючи синтетичний образ Польщі такої ємності і глибини, які дозволяють побачити те, що приховане від раціональних методів пізнання. Гордовитий «колективний Воевода» (тобто панівна верства Речі Посполитої), за словами А. Брюкнера, «неситий щодо нових почестей і родовитих зв'язків» [3, с. 76], щоб зберегти владу над «колективним Вацлавом» (тобто і надалі панувати), продає «безсмертну душу» (зрікається своєї польсько-шляхетської ідентифікації) і позбавляє життя «Марію» (тобто Річ Посполиту).

Найбільш незрозумілим і страшним для А. Мальчевського стало те, що ніхто не зміг перешкодити здійсненню злочину – у причинах цього і намагається розібратись його ліричний герой. Оглядаючись навколо, він бачить «широкі, порожні і тихі поля», на яких «тільки вітер шумить, сумно згинаючи колоски», від чого «стукіт копит чути довго і далеко» [48, с. 4]. Погляд, куди б його не звернути, «ні поруху не спіткає, ні відпочинку не знайде», тільки інколи «з криком пролетить ворона і її тінь», а з бур'яну «подасть голос польовий цвіркун», а потім знову «глухо, тільки в повітрі якась невизначеність (rozterka)» [2, с. 7]. Причина цієї «пустки і тиші» у тому, що «зникли рицарі» і на «українських полях» вже давно не чути «гомоніння веселої шляхти» [48, с. 4], від якої «не залишилось нічого, крім могил» [2, с. 20]. Якщо, «згорнувши крила, зануритись у землю», там, у могилах, можна знайти «стару зброю, що заіржавлена лежить», і кістки «польського рицарства і шляхти» [2, с. 7], тобто тих, для кого Річ Посполита, за словами М.В. Лескінен, займала центральне місце у їх ставленні до «чужих», у їх історичних поглядах і політичних уподобаннях [67, с. 76]. Полеглі рицарі «сплять на зів'ялих вінках старої слави» [48, с. 4] і в цілій країні спогади про героїчне минуле «не сплинуть лагідно на жодний пам'ятник батьків» [2, с. 7]. «Серцю» ліричного героя поеми не «їх вистачає» і «бере за ними такий жаль», що він радить своїм однодумцям «на ці поля не ходити» [2, с. 20], тому що «тягар туги» за часами могутності батьківщини стане нестерпним.

Чи все настільки безвихідно і смерть Марії означає остаточне зникнення Речі Посполитої? Зовсім ні – не дивлячись на весь жах історичної ситуації, в якій опинилась Польща, автор вірить у її відродження і серед мороку безнадію знаходить проблески надії. Як не дивно, але союз Воеводи з інфернальними силами, що відкрив брами у потойбічний світ, не тільки випускає звідти «демонів нищення», але і пробуджує «славних предків»: спочатку з могил «рицарів і шляхти» ледь чути «тихі стогони і зітхання», але вони стають все голоснішими і, сподівається Мальчевський, скоро залунає «дика музика із ще більш дикими до неї словами, що зберегли для нащадків дух давньої Польщі» [48, с. 4]. У могилах ці «нащадки» знайдуть не тільки «іржаву зброю, кістки і хробаків», але і «повне зерно в родючому попелі» [2, с. 7, прим. 56], з якого відродиться Польща. Ознаки і свідчення цього автор бачить дуже добре і наочно представляє читачеві із властивим його талантові блиском.

В першу чергу, залишились ще «сиві шляхтичі», такі релікти «старої Польщі» як батько Марії – Мечник, що чесно служили вітчизні, «ім'я якої серед битви і ради, // І спірного вибору (спорного вубогу), і гучної бесіди, // Чистим горіло вогнем – а серце, як весною // До сонця птах, до нього (тобто до імені вітчизни – О.Ш.) радісно стрибало» [48, с. 10]. Був час, коли його «чорний жупан», зараз такий «сумний в сусідстві сивого волосся», «носив і світлі барви» [2, с. 8], його шабля миготіла «не тільки порожнім блиском», але «святим образом» [2, с. 11] перед очима будь-якого противника, натомість «шапка і вуса» були «страшидлом для ворогів Польщі» [2, с. 41]. Свідoctва цього А. Мальчевський знаходив навіть під час свого перебування за кордоном. Так, на турецькій шаблі, що належала якомусь англійцеві, який прибав її у Італії, вздовж леза був нанесений надпис з Корану, але біля руків'я знаходився візерунок Божої Матері з польським надписом готичними літерами. «Шкода лише, – зазначає поет, – що надпис не містив ні року, ні імені того, хто її здобув» [2, с. 11, пр. 84 (примітка А. Мальчевського)]. Тут найважливіше те, що поет намагається переконати читача, що військова сила і бойовий дух Речі Посполитої не залишились у славному минулому, а продовжує існувати в сучасності, для чого розгортає епізод з підготовкою і відбиттям татарського набігу.

Коли Воевода облудно «помирився» з сином і оголосив про це в своєму замку, всіх його мешканців охопила радість і піднесення: численні придворні і слуги, «грона пажів», «рицарі домового знаку» (тобто приватне військо магната) відчували, наче «повернулись давні звичаї», навіть «портрети предків, зібрані у довгому шереху на стіні», здавалось «іскряться мертвими очима і сміються, і ворухать вусами» [2, с. 4]. Натомість вранці Воевода з «вузького вікна свого покою» спостерігає свої «численні загони з розгорнутими знаменами», які він відправляє у похід, і слухає «звуки сурми і військового гаміру»: «бадьоро фиркають коні, брязкають в руху обладунки і зброю», «шумлять крила гусарів, хочуть летіти у бій», «мужніх шляхтичів вірні пахолки як тіні йдуть за ними». Здається, що військо стало центром Всесвіту, тому що «для нього вранішнє сонце в рожевій постелі блиском золотих кіс виднокрай веселить, і підносячи своє сліпуче чоло, найпершим поглядом в сяючій сталі із здивуванням помічає свої принади»; для нього «запашний вітерець своїм свіжим подихом дмухає на волосся дівиць і пера рицарів»; для нього «гомонять малі пташенята живою солодкою нотою, що з вологих россою дзьобиків вириває почуття». Цілком відповідає війську і його командир – молодий граф Вацлав, «у сто разів миліший, ніж рожеві ранком краєвиди природи». І це не тільки зовнішній блиск: Мальчевський підкреслює, що в очах цих воїнів «світилась Перемога», а в серцях «квітнули вірність і мужність» [2, с. 6].

Коли загони воеводи на чолі з Вацлавом завітали до Мечника, останній «зібрав своїх» і приєднався до походу, причому в поемі наголошується, що зробив це він не за наказом, а з морально-патріотичного міркування: захист рубежів вітчизни – це «твердий обов'язок рицаря» [2, с. 15]. Подальші події наочно демонструють, що шляхтичі сумлінно виконують свої обов'язки і клич «Перемогти або загинути!» [2, с. 30] не був для них порожнім звуком, а прямою вказівкою до дії. І це зрозуміло, оскільки «польське рицарство», як переконаний А. Мальчевський, захищало свою землю і своїх селян, ставлення до яких у суворих воїнів глибоко емоційне. Про свідчить епізод, коли польські ескадрони проїжджали через пограбоване і сплюндроване татарами село. Вже здалеку видно і чути наслідки набігу кочовиків: «Клуби диму разом з іскрами піднімаються, // В'ються величезне стовпи, загинаючись вгорі, // Й тяжкими — чорними — закривавленими — розходяться хмарами... // ...У прилеглий низині // Плач, стогони, крики розпачу в хатах, критих соломкою...». При виді «зляканих селян», що «беззахисні, в крові і сльозах тонули», навіть у бувалих воїнів «серце наче обручем стиснуло», а з «грудей, закутих у сталь, вирвалось зітхання» [2, с. 29–30]. Вони навіть благають «пухляве дитя» і його «укліну матінку» бути «здоровими і спокійними» і не бояться «брязкоти зброї» і «довгих списів», бо їх сльози «гасять запал воїнів». Хлопчикові ж шляхтичі побажали, щоб «вигляд воїнів викликав у нього усміх», тоді, можливо, він сам «колись стане солдатом і загине на війні» [2, с. 19].

Щоб наздогнати нападників, воїнам Вацлава і Мечника довелося «зійти з битої дороги, все далі і далі заглибившись в цілинні землі». Це справжнє «дике поле»: «...Де вітер зерна засіває, Час плоди перевертає, // Не збирає врожаю Жадібність, не горбатиться Праця – // Самітні – тихі –

лагідні – цнотливі їх (тобто цілинних земель – О.Ш.) принади // Квітнуть в таємниці, не зіпсовані людською рукою...» [2, с. 26]. Дана обставина дуже важлива, оскільки свідчить про те, що в поемі Річ Посполита мислиться, за окресленням А. Брюкнера, «аванпостом християнства» [3, с. 76], а татари – це не просто вороги, а «чужі», частка «варварської стихії» [пор. 2, с. 33], «хаосу», що загрожує знищенням «цивілізації». «Татарські ескадрони» налетіли на Польщу «наче сарана» [2, с. 26], зі своїми «місяцями, бунчуками з кінськими хвостами, вивернутими хутрами, величезними луками, смаглявою шкірою, вусами обвислими і чорними як круки, насупленими рисами, примруженими очима, в... яких дикість тварин з людською єднається...» [2, с. 32]. Як звірі вони залишають «слідів покручені безумства» (*śladow kręcone obłądy*), прокладаючи у густих трав'яних заростях оманливі стежки [2, с. 26] (ці відомості А. Мальчевський почерпнув з «Цікавого опису України Польської...» Г. де Боплана, уміщеного в «Зібранні історичних пам'яток давньої Польщі» Ю. Немцевича [28, с. 373–374]).

Перед боєм Мечник звертається до війська з такими словами: «Панове шляхта! Місцеві! Браття шерегові! // Знаю, що напасти на ворогів ви готові наче блискавка; // А хто б мав злякатись татарського танцю, // Чи пощадити життя суворого поганина, // Нехай зараз же додому від'їде на шкапі, // Щоб потім я йому палашем не замалював очей! // В Богу наша віра у перемогу – впевненість у шаблі – і голови татар позлітають...» [2, с. 25]. Це не порожня риторика: «затяті рицарі: шляхетська молодь, панцерні і гусари, – а за ними козаки», «з вірою у зброю», «подібно водоспаду» з шумом «впали на голови татар» [2, с. 19]. Вся звірина хитрість «кочовиків з примруженими очима» виявилась даремною: шляхетське військо на чолі із «сивоволосим» Мечником, що «шлях собі торує смертю і страхом» [2, с. 32], і його зятя Вацлава – «всевладного пана серед степів простору» [2, с. 27], зуміло показати, «як це поляк рубає» [2, с. 26] і «побити варварів», принісши «спокій на Україну, принаймні на довший час» [2, с. 34].

Ціна такого діяння величезна: «по сплюндрованій землі течуть крові потоки», лежать на ній «польські, козацькі і татарські трупи» [2, с. 33]. Найбільш страшним у всьому цьому є те, що цей військовий хист шляхти, героїзм і самопожертва цинічно використані Воєводою для здійснення своєї злочинної мети – вбивства невістки. Разом з тим, А. Мальчевський дивиться на ситуацію із властивої собі історико-містичної позиції: звертаючись до свого сучасника, патріота Речі Посполитої, в якому «прокинулася потреба посвятити життя за край свій, за своїх земляків», він стверджує, що полягти за батьківщину — найвища честь: хоч «трупи полеглих вже свердлить хробак», «вусаті обличчя взаємно віншують одні одних із смертю» [2, с. 33], тому що це — найбільш жадана для них смерть на полі бою за слушну справу.

Власне в цьому і полягає надія для вбитої «колективним воєводою» Марії-Польщі: з «политою кров'ю ворога землі буйно розквітне сміливість» і, «поцілувавши рани» полеглих [2, с. 33], молоде покоління поляків відкине «тремтіння страху» за своє життя і мужньо кине́ться у бій за батьківщину. Тільки тепер ворогом є не татари, а магнати, і щоб зрозуміти це, необхідно «розвіяти туман», напущений Воєводою, перестати жити ілюзіями і повернути полякам «здоровий глузд», тобто побачити реальний стан речей, усвідомити, хто винен у краху держави. А от із цим у Мечника і Вацлава труднощі: старий шляхтич, сподіваючись на «бадьору молодь», що «висунеться», погрожує «поспішити за нею» [2, с. 12], тобто залишається в рамках традиційної для Речі Посполитої міжусобної боротьби дрібної шляхти з великою; натомість молодий граф, обіцяючи спалити батьківський замок і «пустити кров не одному кривому» [2, с. 17] теж не виходить за межі внутрішніх родових звад. З цієї причини А. Мальчевський увів до поеми дійову особу, прямо не зв'язану з головною сюжетною лінією – «таємничого отрока» («*nieznanego młodego rachołęcia*»), який, побувавши у «прекрасних, спокійних сонячних країнах», де «вільно дихається і думається», «глибоко зрозумів стародавні істини» [2, с. 20–21], а отже, може дивитись на події якби «ззовні», з точки зору європейськи освіченої людини, що звільнилась і від сеймикових пристрастей, і від родової пихи. І хоча з цієї причини він став всім «чужий на батьківщині», тим не менше, беззавітно любить «тужливі і одноманітні поля України» [2, с. 2], її «рівнини, степові квіти і могили». Цей безумовний патріотизм і, одночасно, незалежність від стереотипів традиційного шляхетського світосприйняття дають «таємничому отроку» здатність розкрити очі родакам на істинні причини загибелі Марії-Польщі і напоумити їх на подальші дії. Недарма саме цей побічний персонаж розповів Вацлаву, що сталося з його дружиною, і коли молодий граф скочив на коня, саме «таємничий отрок» всівся за ним, «обійнявши рицаря», і вони «чвалом полетіли» [51, с. 75, 80–81]. Якщо погодитись із вже наведеною думкою Ю. Уейського, що «таємничий отрок» – це «об'єктивація духовного стану» А. Мальчевського [10, с. XXXIII–XXXIV], то не залишиться сумніву у символіці образу Вацлава на коні з отроком за спиною: молоде покоління політичної еліти *Polski porozbiorowej* (Польщі після поділів), консультоване європейськи освіченими інтелектуалами, нейтралізує або «перевиховає» магнатів, що дозволить консолідувати суспільство в боротьбі за відродження державності Речі Посполитої. Немає сумніву, що в середині 1820-х рр., коли створена та

опублікована поема, її послання просто не могло бути сприйняте: знадобилось два кривавих самовбивчих повстання і майже століття наполегливої праці «таємничих отроків», щоб ідеї Мальчевського нарешті знайшли своє втілення. Дуже точно цей процес описав А. Асник у вірші «Тіням Мальчевського» (1855–1857 рр.): «Чи ти чуєш, Антоні, з-під темної могили, // Який розголос твоя «Марія» вчинила на світі? // Як лютні твоєї струни в серцях задзвонили, // З якою повагою ми на твій саван кладемо квіти... // Чи чуєш ти, як гордиться тобою Україна? // Чоло великих своїх пророків твоїми вінчає слідами, // І як сміливо до битви закликає литвина, // І як сміливо тримає оборону разом з «Конрадом» і «Дзядами»?...» [76, с. 152].

Спираючись на все сказане, можна зробити наступний підсумок. Походячи з аристократичного роду, всіма своїми коренями зв'язаного з блискучими сторінками історії Речі Посполитої, А. Мальчевський, разом з тим, був сином Яна Мальчевського – учасника Тарговицької конфедерації, яка прийняла рішення погодитись із поділом Польщі, за що одержав еполети генерала російської армії і значну матеріальну винагороду. Однак, життєві обставини, виховання, освіта і, зрештою, особистий вибір поета привели до того, що він став у світоглядну і навіть політичну опозицію до батька і його соратників – тієї частини магнатів і вищих посадовців Речі Посполитої, які, з точки зору патріота, зрадили батьківщину, іншими словами – «вбили» її. Як тільки з приходом Наполеона спалахнула надія на «воскресіння» Польщі, Мальчевський серед 100 тис. «найкращих синів вітчизни» вступив до складу війська Герцогства Варшавського, готовий пожертвувати своїм життям. Цілком зрозуміло, що поразка французького імператора стала тяжким ударом для поета, можна сказати, «зламала йому крила». Спочатку в нього виникло враження, що над Річчю Посполитою тяжіє певне «фаталістичне прокляття» і тільки пізніше, після ґрунтовного ознайомлення з європейською культурою, сприйняття філософії романтизму, теорії і практики магнетизму дозволити Мальчевському глибоко переосмислити свої уявлення про минуле і сучасне, так що цей безособовий фатум «прокляття Польщі» набув тілесності і конкретних рис магнатів, які, уклавши Тарговицьку конфедерацію, зрадили Річ Посполиту. Те, що батько поета був серед «вбивців батьківщини», надало концепції його сина особистісного виміру і заангажованості. Натомість провідна роль у «конфедерації зрадників» воєводи руського С.Щ. Потоцького прямо виводила на «крестинопільську трагедію», що дала основу для геніальної поеми «Марія. Повість українська». Шляхтянка з неаристократичного роду Гертруда Коморовська покохала і вийшла заміж за Щенсного – сина воєводи київського і волинського, «крестинопольського королька» Франциска Салезія Потоцького. Для цього останнього – тоді наймогутнішого магната держави – мезальянс сина був недопустимим і він наказав викрасти і вбити невістку (все це відбулось у кінці 1770 – на початку 1771 рр.). Під пером А. Мальчевського ця нехитра оповідь про загибель звичайної жінки трансформується у величну трагедію загибелі Речі Посполитої, а ситуації і дійові особи, крім свого безпосереднього значення, набувають ще і глибокого символіко-алегоричного змісту. На цьому глибинному рівні не тільки розкриваються істинні причини загибелі Польщі, але і міститься послання до народу, яке дає підстави для віри у її майбутнє відродження.

Список використаних джерел

1. Ujejski J. Komentarz // Malczewski A. Maria. Powieść ukraińska / A. Malczewski / Wyd. i red. Józef Ujejski. – Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie, nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. – 62 s. – Режим доступу: <http://wolnelektury.pl/media/book/pdf/maria-powieśc-ukraińska.pdf> – S. 42–61.
2. Malczewski A. Maria. Powieść ukraińska / A. Malczewski / Wyd. i red. Józef Ujejski. – Kraków: Dr. Wł. Anczyca i Spółki, nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. – 62 s. – Режим доступу: <http://wolnelektury.pl/media/book/pdf/maria-powieśc-ukraińska.pdf/>
3. Brückner A. Dzieje literatury polskiej w zarysie / A. Brückner. – Warszawa: Nakład Geberthnera i Wolffa, Kraków – G. Geberthner i spółka, 1908. – Т.2. – 499 s.
4. Ніцпо́н Н. Подкарпачіє і Бєшчэды – wielka historia i literatura, czyli raj dla literatów // Н. Ніцпо́н – Режим доступу: <http://www.henryknicpon.pl/kultura/203-podkarpacie-i-bieszczady-wielka-historia-i-literatura-czyli-raj-dla-literatow>.
5. Dowgiałło-Zawisza I. Komorowscy herbu Korczak / I. Dowgiałło-Zawisza // Wiadomości polskie. Pismo Krasnodarskiej Organizacji Regionalnej. – Krasnodar: Polskie Centrum Narodowo-Kulturalne «Jedność». – 2010. – № 4(29). – S. 8–9. – Режим доступу: http://www.pbc.uw.edu.pl/395/1/Wiad_Pol_29.pdf.
6. Chmielowski P. Historia literatury polskiej / Piotr Chmielowski / Przedm. B. Chlebowski. – Warszawa: Druk. «Biblioteki dzieł wyborowych», 1899. – Т.3. – 234 s.
7. Bażenowa S.J. Przedstawiciel «Ukraińskiej Szkoły» w literaturze polskiej A. Malczewski i Wołyń / S.J. Bażenowa // Mozaika Berdyczowska: Polski informator Żytomierza i Berdyczowa. Charytatywne kulturalno-oświatowe pismo. Dwumiesięcznik. – 2012. – № 3(104). – Режим доступу: <http://mozberd.com.ua/?page=article&article=124>.
8. «Maria» i Antoni Malczewski. Kompendium źródłowe / Halina Gacowa / Oprac. Halina Gacowa, przedm. J. Maciejewski / J. Maciejewski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, w-wo PAN, 1974. – 416 s.
9. Oleksowicz B. Antoni Malczewski / B. Oleksowicz // Wirtualna biblioteka literatury polskiej – Режим доступу: <http://literat.ug.edu.pl/autors/malcz.htm>.
10. Ujejski J. Wstęp // Malczewski A. Maria. Powieść ukraińska / A. Malczewski / Wyd. i red. Józef Ujejski. – Wyd. 2-e, przejrz. – Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie, nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. – S. I–LIV (Biblioteka Narodowa. – Serja I. – №46).
11. Syga T. O «Marii Malczewskiego» / T. Syga // Stolica: warszawski tygodnik ilustrowany. – R. 29. – 1974. – № 32(11. VIII). – S.

13. 12. Mosbach A. Wspomnienie o Antonim Malczewskim / A.Mosbach // Malczewski A. Marja. Powieść ukraińska / Antoni Malczewski. – Wrocław: Nakł. Z. Schlettera, 1855. – 68 s. – S. III–VI. 13. Korbut G. Literatura polska od początków do wojny światowej / G. Korbut. – Wyd. 2-e, powiększone. – T.3: od roku 1820 do roku 1863. – Warszawa: Skład Główny w kasie im. Mianowskiego, pałac Staszica, 1930. – 607 s. 14. Шама О. І. Поема польського поета Вікентія Пола «Мохорт» і її значення у формуванні поняття «Креси» / О. Шама // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. І.С. Зуляка. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип.1. – Ч. 2. – С. 173–180. 15. Сосновська Д. Віщування Вернигори / Д. Сосновська // Всесвіт. Журнал іноземної літератури. – 1994. – № 9. – С. 169–178. 16. Оконь В. Романтичний образ України в польському мистецтві XIX століття / В.Оконь // Всесвіт. Журнал іноземної літератури. – 1994. – № 9. – С. 160–168. 17. Gacowa H. Posłowie /H.Gacowa // Malczeski A. Marja. Powieść ukraińska / Antoni Malczeski. – Warszawa: Druk. N. Glücksberga, księgarza i typografa Królew. Uniwer., 1825. – 96 s. + 9 s. (posł.) [Reprodukacja pierwodruku. – Wrocław: Ossolineum, w-wo Zakł. Narodow. im. Ossolińskich, 1981.]. 18. Bielowski A. Żywot Antoniego Malczewskiego / A. Bielowski // Antoni Malczewski, jego żywot i pisma / Wyd. August Bielowski. – Lwów, Stanisławów i Tarnów: Nakł. Jana Malakowskiego, 1843. – 156 s. 19. Jankowski J. Nieromantyczni romantycy / J. Jankowski. – Wrocław: W-wo Toporzeł, 1997. – Режим доступу: http://toporzel.republika.pl/teksty/romant.html#Spis_tr. 20. Malczeski A. Marja. Powieść ukraińska /A.Malczeski. – Warszawa: Druk. N. Glücksberga, księgarza i typografa Królew. Uniwer., 1825. – 96 s.+9 s. (posł.) [Reprodukacja pierwodruku. – Wrocław: Ossolineum, w-wo Zakł. Narodow. im. Ossolińskich, 1981]. 21. Костомаров Н. И. Мазепа / Н. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 335 с. 22. Lange A. Malczewski. Poemat dramatyczny / A. Lange / Lange A. Ostatni zbiór poezyi. – Cz.3: Malczewski i kilka erotyków / Red. i pszyp. A. Toma. – Warszawa: Wyd. J. Mortkowicz, druk. Nauk. Tow. Wydaw., 1931. – 139 s. 23. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. Sulimierskiego F., Chlebowskiego B., Walewskiego W. – Warszawa: Nakł. Walewskiego W., Druk «Wieku» Nowy-Świat № 59, 1880–1914. – T. 12. – 1892. – 960 s. 24. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. Sulimierskiego F., Chlebowskiego B., Walewskiego W. – Warszawa: Nakł. Walewskiego W., Druk «Wieku» Nowy-Świat №59, 1880–1914. – T.15, Cz. 1. – 1900. – 640 s. 25. Malczewski A. O, jak przytko... / A. Malczewski // Nowe Ateny. – Режим доступу: <http://amused.github.io/2013/11/malczewski-zapomnianywiersz.html>. 26. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr07.htm>. 27. Сеніна Т. Антоній Мальчевський. Слідами основоположника «української школи» в польській літературі до його помешкання в Кременці (2009 р.) / Т. Сеніна. – Режим доступу: <http://mjsk.te.ua/ru/dyeyatelnost/35>. 28. [Beauplan]. Ciekawe opisanie Ukrainy Polskiej i rzeki Dniepru od Kijowa, aż do mieysca gdzie rzeka ta wrzuca się w morze / Przez P. Beauplan, Inżyniera w służbie Królów Polskich, Zygm. III. Władys. IV. Jana Kazimierza / Guillaume Le Vasseur de Beauplan // [Niemcewicz J.U.] Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym [...] / Julian Niemcewicz. – Warszawa: Druk. N. Glücksberga, księgarza i typografa Królew. Uniwersytetu, 1822. – T.3. – [496 s.]. – S. 336–404. 29. Баженова С. Е. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників «української школи» в польській літературі 1820–1890-х років: автореф. дис. докт. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / С. Е. Баженова. – Чернівці: Чернівецький нац. унів. ім. Ю. Федьковича, 2009. – 35 с. 30. Гілевич І. Радехівщина / І. Гілевич // Львівська газета. – 25 квітня 2013. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/article/10428>. 31. Ujejski J. Antoni Malczewski (poeta i poemat) / J. Ujejski. – Warszawa: Nakł. księgarni Trzaska Evert i Michalski, 1921. – 488 s. 32. Kordalska H. Romantyczne przecucie filmowości / H. Kordalska // Kino. – 1980. – № 173. – S. 22–24. – Режим доступу: <http://www.akademiapolskiegofilmu.pl/pl/historia-polskiego-filmu/artykuly/romantyczne-przecucie-filmowosci/145>. 33. Wójcicki K.Wł. Smentarz Powązkowski pod Warszawą / K.Wł. Wójcicki / Ryc. A. Matuszkiewicz. – Warszawa: W druk. S. Orgelbranda, 1855. – T.1. – 261 s. 34. Antoni Malczewski, jego żywot i pisma / A. Malczewski / Wyd. August Bielowski. – Lwów, Stanisławów i Tarnów: Nakł. J. Malakowskiego, 1843. – 171 s. 35. Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna /A.Chrząszczewski / Wyd., wstęp. i koment. Piechowski J. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakł. nar. im. Ossolińskich, w-wo PAN, 1976. – 239 s. 36. Kraszewski J.I. Starościna bełzka (Gertruda z hr. Komorowskich hr. Potocka). Opowiadanie historyczne (1770–1774) / J. I. Kraszewski – Warszawa: Nakł. i dr. S. Ordelbranda, księgarza i typografa, 1858. – T.1. – 255 s. 37. Kraszewski J.I. Starościna bełzka (Gertruda z hr. Komorowskich hr. Potocka). Opowiadanie historyczne (1770–1774) / J. I. Kraszewski – Warszawa: Nakł. i dr. S. Ordelbranda, księgarza i typografa, 1858. – T.2. – 316 s. 38. Kraszewski J.I. Starościna bełzka (Gertruda z hr. Komorowskich hr. Potocka). Opowiadanie historyczne (1770–1774) /J.I.Kraszewski // Kraszewski J.I. Wybór pism. Wydanie jubileuszowe. – Warszawa: Druk J. Ungra, 1879. – T.14. – 334 s. 39. Piechowski J. Wstęp / J. Piechowski // Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna / Antoni Chrząszczewski / Wyd., wstęp. i koment. Piechowski J. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakł. nar. im. Ossolińskich, w-wo PAN, 1976. – S. 5–31. 40. Andrzejowski A. Ramoty starego Detiuka o Wołyniu / A. Andrzejowski / Wyd. i przedm. Fr. Rawita Gawroński. – Wilno: Księg. stowarz. nauczycielstwa polskiego, 1921. – T.1. – 269 s. 41. Siemieński L. Portrety literackie / L. Siemieński. – Poznań: Nakł. J.K. Żupańskiego, 1875. – T.4. – 393 s. 42. Ruszczyńska M. Ziewonia: romantyczna grupa literacka / M. Ruszczyńska. – Zielona Góra: Wydawn. Uniw. Zielonogórskiego, 2002. – 223 s. 43. Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 Т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.1. – 672 с. 44. Niedzielski G. Dziewanna – pani lasów i gajów / G.Niedzielski. – Режим доступу:

<http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Dziewanna-Diana-Artemida.pdf>. 45. Гельмольд. Славянская хроника / Гельмольд / Пер. с лат. Л.В. Разумовской; Отв. ред. В.Д. Королук. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 300 с. [Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы]. 46. Ziewonia. Rok drugi / Staraniem i nakładem W.I. / Wyd. powtórne, pomnożone. – Strasburg: W tłóczni G. Silbermanna, 1839. – 312 s. 47. Czernecki J. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z pamiętnika klasztorowego (1766–1787) i z innych źródeł zebr. i zest. Jan Czernecki / J. Czernecki. – Kraków: Księgarnia J. Czerneckiego, 1939. – 501 s. 48. Malczewski A. Marja. Powieść ukraińska / A.Malczewski. – Wrocław: Nakł. Z. Schlettera, 1855. – 68 s. 49. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали / М. Оссовская / Пер. с польск. / Общ. ред. А.А. Гусейнов; Вступ. ст. А. А. Гусейнова и К.А. Шварцман. – М.: Прогресс, 1987. – 528 с. 50. Goszczyński S. Zamek kaniowski / S. Goszczyński. – Kraków: Wyd-wo «Zielona Sowa», 2004. – 62 s. – Режим доступа: <http://wolnelektury.pl/media/book/pdf/zamek-kaniowski.pdf>. 51. Malczewski A. Maria. Powieść ukraińska /A.Malczewski / Wyd. i red. Józef Ujejski. – Wyd. 2-e, przejrz. – Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki w Krakowie, nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1925. – S. I–LIV [Biblioteka Narodowa. – Serja I. – №46]. 52. Goszczyński S. Zamek kaniowski // Pisma Seweryna Goszczyńskiego. – T.1. Zamek kaniowski. Poezyje liryczne / S. Goszczyński. – Lwów: Nakładem F. Pillera i Spółki, 1839. – S. 4–120. 53. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Н. Дейвіс / Пер. з англ. П. Тарашук. – Київ: В-цтво «Основи», 2008. – 1080 с. 54. Linde M.S.B. Słownik języka polskiego / M. S. B. Linde: W 4 T. – Warszawa: «u Autora i Drukarni Xięży Piarów», 1814. – T.4. – 1080 s. 55. Linde M.S.B. Słownik języka polskiego / M.S.B. Linde: W 4 T. – Warszawa: «u Autora», 1808. – T.1, Cz.2. – 1322 s. 56. Pol W. Mohort. Rapsod rycerski z podania / Wincenty Pol // Pol W. Mohort / Wst. i ob. prof. dr. A. Łucki. – Wyd. 2-e, prz. – Kraków: Nakł. Krakowskiej sp. wyd., 1925. – 145 s. 57. Najświętsza Maryja Panna Królowa Polski. – Режим доступа: http://pl.wikipedia.org/wiki/Naj_%C5%9Bwi_%C4%99tsza_Maryja_Panna_Kr_%C3%B3lwa_Polski. 58. Вазари Д. Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих / Д. Вазари / Пер. с итал. А.Г. Габричевского и А.И. Венедиктова. – М.: «Изд-во Альфа-Книга», 2008. – 1278 с. [Полное издание в одном томе]. 59. Гёте И.В. Из Итальянского путешествия / Пер. Н. Ман // Гёте Иоганн Вольфганг. Собр. соч.: В 10 Т. – Т.9: Воспоминания и встречи / Пер. с нем. / Под общ. ред. А.Аникста и Н. Вильмонта. Комментар. Н. Вильмонта. – М.: «Худож. лит.», 1980. – 495 с. 60. Майкапар А. О музыкальной эрудиции Рафаэля / Александр Майкапар. – Режим доступа: <http://www.maykapar.ru/articles/rafael.shtml>. 61. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / Лосев Алексей Федорович. – М.: «Мысль», 1978. – 623 с. 62. Dzikobycie. – Режим доступа: <http://dzikobycie.blox.pl/2006/11/Maria-Malczewskiego.html>. 63. Иосиф Флавий. Иудейская война / Иосиф Флавий (Йосеф, сын Маттияху) / Пер. с древнегреч. М. Финкельберг и А. Вдовиченко; под общ. ред. А. Ковельмана / Аркадий Ковельман. – Москва-Иерусалим: «Мосты культуры»-«Гешарим», 2008. – 522 с. 64. Дюркгайм Е. Самогубство: Социол. дослідж. / Е. Дюркгайм / Пер. з фр. Л. Кононович / Кононович Леонід. – К.: Основи, 1998. – 519 с. 65. Król K., Nitowski J. Historia literatury polskiej. Epoka nowsza / K. Król, J. Nitowski. – Wyd. 4-e. – Kijów: Nakładem rady zjazdów polskich organizacji pomocy ofiarom wojny w Moskwie, 1916. – 211 s. 66. Targowica znaczy zdrada (27.04.2012). – Режим доступа: <http://www.polskieradio.pl/39/1240/Artykul/593200,Targowica-znaczy-zdrada>. 67. Лескинен М. В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М. В. Лескинен. – М.: Институт славяноведения РАН, 2002. – 178 с. 68. Gliński M. Malczewski i «Maria» / M.Gliński // Culture.pl / Red. nacz. Weronika Kostyrko. – Режим доступа: <http://culture.pl/pl/artykul/malczewski-i-maria>. 69. Rąkowski G. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Cz. I: Wołyń / G. Rąkowski. – Piastów: Oficyna Wydawnicza «Rewasz», 2005. – 464 s. – Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=BwWBBYDGNLsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>. 70. W ślady Antoniego Malczewskiego / [Art. redakcyjny] // Taternik. Organ klubu wysokogórskiego. – R.44. – Warszawa, 1968. – №4 (201). – s. 171. 71. Юзеф Ігнацій Крашевський // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%B7%D0%B5%D1%84_%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9. 72. Courtenay J.B. Rzut oka na mesmeryzm czyli Systemat wzajemnych wpływów i skutków, objaśniający teorię i praktykę magnetyzmu zwierzęcego / J. B. de Courtenay. – Warszawa: Druk. S. Dąbrowskiego, 1820. – 86 s. 73. Mazanowski M. Charakterystyki literackie pisarzy polskich /M.Mazanowski. – Złoczów: Nakł. i druk. W. Zukerkandla, [1897]. – T. IV: Antoni Malczewski. – 72 s. 74. Nick. Nadzwyczajne skutki zwierzęcego magnetyzmu, doświadczone na osobie płci żeńskiej w Stuttgardzie / Lekarz Nick / Skróc. tłumacz. A. Rościszewskiego. – Warszawa: Druk. N. Glücksberga, 1818. – 131 s. 75. Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych / Red. S. Lam / Przedm. A. Brücknera / Stanisław Lam, Aleksander Brückner. – Warszawa: Nakł. księg. wyd-iej Trzaski, Everta i Michalskiego S.A., 1939. – 2445 s. 76. Asnyk A. (EL... Y). Pisma / Adam Asnyk / W ukł. i z objaśn. F. Hoesicka. – Warszawa: Nakł. ks. F. Hoesicka, 1916. – T.3. – 342 s. 77. Linde M.S.B. Słownik języka polskiego / Przez M. Samuela Bogumiła Linde: W 4 T. – Warszawa: «u Autora i Drukarni Xięży Piarów», 1814. – T.6. – 1080 s. 79. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов / Худож. оформл. В.М. Штогриня. – К.: «Феміна», 1995. – 688 с. 80. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) /Д.І.Чижевський / Худож. оформл. В. М. Штогриня. – Тернопіль: МПП «Презент», за уч. ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с. 81. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с.

Александр Шама

ПОЭМА ПОЛЬСКОГО ПОЭТА АНТОНИ МАЛЬЧЕВСКОГО «МАРИЯ. ПОВЕСТЬ УКРАИНСКАЯ» (1825 Г.): ПОПЫТКА СИМВОЛИКО-АЛЛЕГОРИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Антони Мальчевскому, поэту родом из Волыни, в своем единственном произведении – поэме «Мария. Повесть Украинская» (1825 г.) удалось представить историю Польши в историко-мистической перспективе, где прошлое и настоящее, мертвое и живое, реальное и потустороннее, конкретное и метафорическое, человеческое и демоническое переплетены между собой, образуя синтетический образ Речи Посполитой такой ёмкости и глубины, которые позволяют не только понять причины её гибели, но и найти основания для веры в её будущее возрождение.

Ключевые слова: Речь Посполитая, тарговицкое предательство, разделы Польши, кристинопольская трагедия, романтизм.

Olexander Shama

POEM POLISH POET ANTONY MALCZEWSKI «MARIA. UKRAINIAN TALE» (1825): AN ATTEMPT TO SYMBOLIC AND ALLEGORICAL INTERPRETATION

Antoni Malczewski, poet native of Volyn, in its single product – the poem «Maria. Story Ukrainian» (1825) was able to present the history of Poland in the historical and mystical perspective, where past and present, dead and alive, real and beyond, concrete and metaphorical, human and demonic intertwined, forming a synthetic image of the Commonwealth such capacity and depth, which can not only understand the reasons for her death, but to find a reason to believe in its future recovery.

Key words: Rzeczpospolita, targovic betrayal, partitions of Poland, romantics, magnetism.

УДК 94:930.1:338.43 (477)

Неля Романюк

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: 1861–1914 РР.

Проаналізовано стан дослідження проблеми розвитку підприємництва періоду капіталістичної модернізації України (1861–1914 рр.) з врахуванням особливостей Київської, Подільської і Волинської губерній.

Ключові слова: історіографія, підприємництво, сільське господарство, цукрова. винокурна, борошномельна промисловість.

На сучасному етапі, в умовах глобалізації ринку продовольства і загострення міжнародної конкуренції, набуває нового змісту та посилюється значення аграрного підприємництва. Оскільки реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі об'єктивно спричинили певні дезінтеграційні та деструктивні процеси, актуальним стає завдання методологічно виваженої структуризації підприємницького середовища, його системного розвитку, створення умов для ефективного функціонування первинних підприємницьких формувань – господарств і підприємств. Узагальнення досвіду, розкриття позитивних і негативних аспектів діяльності підприємців у минулому має важливе значення для визначення конкретних завдань і форм діяльності сільських підприємців в сучасній Україні, особливо у сільській місцевості.

Мета статті. З'ясувати стан дослідження історії підприємництва в українському суспільстві епохи утвердження та розвитку ринкових відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) на регіональному рівні, зокрема, в умовах Київської, Подільської та Волинської губерній.

Наукова проблема становлення та розвитку сільського підприємництва у Київській, Подільській та Волинській губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) має свою історіографію з відповідною періодизацією, в якій можна виділити три етапи: дореволюційний (1860–1917 рр.); радянський (1920–1980-ті рр.); сучасний (1990–2000-ті рр.).

Перші наукові розвідки стосувались головним чином селянських промислів. Перша робота про кустарну промисловість була підготовлена у 1861 р. економістом О. Корсаком [1]. У 1870 р. І Всеросійський з'їзд фабрикантів і заводчиків та ІІ з'їзд сільських господарів дали поштовх для організації вивчення такого явища, як підприємництво. При Департаменті торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Росії було створено комісію для дослідження кустарних промислів.

Результатом її роботи було видання 16 томів «Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России (1882–1897)», у яких охарактеризовано обсяги кустарних промислів, включаючи Київщину, Волинь, Поділля.

Історики та економісти народницького напрямку, заперечуючи прогресивність великого капіталістичного виробництва, часто ідеалізували селянську приватну ініціативу. У 1880–1890-ті рр. виділялися дослідження В. Воронцова [2; 3], М. Даніельсона [4], М. Довнар-Запольського [5].

У 1890-ті роки поширюються історичні праці, у яких під час аналізу сільського підприємництва використовувалась марксистська методологія. У своїх працях М. Туган-Барановський [6], В. Ленін, [7], критикуючи народницькі погляди на роль селянських форм підприємництва (промислів) розглядали їх як явище тимчасове, що передує великій індустрії. Внесок марксистських авторів у дослідження проблеми полягав не лише в тому, що вони зібрали і ввели в науковий обіг багатий економіко-статистичний матеріал, але й прагненні розкрити товарно-ринкову системність різних форм підприємництва на селі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в історіографії традиційним залишалось селянське питання, а вчені та публіцисти селянам відводили помітне місце в аграрній еволюції. Суперечки викликали теми про форми власності й володіння землею, шляхи розвитку селянського господарства. Зокрема, Л. Ходський у своїй праці «Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование» зробив аналіз економічної суті селянської реформи 1861 р., навів статистичні відомості розподілу поземельної власності на основі обслідування, проведеного в 1878–1879 рр. в 49 губерніях Російської імперії [8].

Грунтовно проблеми розвитку сільського господарства і переробної промисловості краю досліджували викладач Київського комерційного інституту А. Ярошевич [9], та вчений-економіст університету св. Володимира М. Зібер [10]. Помітний слід у розвитку хмелярства в губерніях краю, особливо на Волині, залишив агроном І. Засухін [11–12]. Значним внеском у вивчення історії харчової промисловості і, зокрема, цукрової є роботи М. Толпигіна [13–14], А. Цехановського [15] та М. Новинського [16]. В історичному і економічному відношеннях представляють інтерес дослідження Л. Похилевича [17–18] та огляди, записки різних комісій, які вивчали господарства Київщини, Поділля та Волині.

Праці радянського періоду, що також характеризується певними акцентами у висвітленні досліджуваної проблеми, зумовленими загальною суспільно-політичною ситуацією, можна розділити на: 1920-ті рр.; 1930-ті рр.; 1930–1980-ті рр. Початок висвітлення підприємництва припадає на 1920-ті рр. Характерною рисою непівської доби стали самобутні форми підприємництва різних соціально-професійних груп населення. Упродовж 1921–1928 рр. з'явилась низка праць, автори яких використовували різні тлумачення для висвітлення підприємництва.

Автори праць, що вийшли в світ наприкінці 1920-х та в 1930-ті рр., змінили підхід до дослідження сільського господарювання, розглядаючи в тому числі приватну ініціативу крізь призму класової боротьби на селі. Хоча упродовж 1930–1980-х рр. проблема дослідження підприємництва втратила свою пріоритетність, однак, у цей період з'явилась низка праць, які висвітлювали розвиток ринкових відносин в ході здійснення селянської реформи 1861р. та столипінської аграрної реформи. Зокрема, одним із перших у 1931 р. досліджував розвиток товарних форм сільського господарства під час столипінської аграрної реформи О. Погребінський [19]. Вагомим внеском для подальшого вивчення провідної галузі промисловості того часу є праця К. Воблого «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» [20; 21].

Важливою рисою досліджень повоєнного періоду було розширення джерельної бази, зміни в оцінці окремих подій та явищ, зміщення акцентів від констатації фактів до їх аналітичної обробки. Завдяки роботам І. Гуржія [22], В. Теплицького [23], П. Теличука [24], О. Нестеренка [25], до наукового обігу було введено значну частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану сільського господарства та сільської промисловості. Розвиток капіталізму в селянському господарстві Правобережної України на початку XX ст. розглянуто в дисертації Л. Гайдай [26].

Узагальнюючи внесок радянських істориків у вивчення соціально-економічних процесів українського дореволюційного села, приходимо до висновку, що в силу вимог компартійного керівництва СРСР та УРСР тема розвитку підприємництва періоду капіталістичної модернізації, об'єктивно не розглядалася. Дослідження соціально-економічної історії зводилося до аналізу аграрних відносин, селянської реформи, землеволодіння та землекористування у пореформений період, класової боротьби та селянських рухів, формування робітничого класу, їх інтерпретація часто виглядала як передумова революцій 1905–1907 р. і 1917 р.

В умовах незалежної України і розвитку ринкових відносин посилилася увага до проблеми вивчення історичного досвіду підприємництва. Ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАН України, та провідних університетів. Важливе значення для вивчення проблем соціально-економічної історії України взагалі й ринкових відносин, зокрема, мають праці О.

Реєнта [27–28]. У монографії «Національне відродження України» 15-ти томного видання «Україна кризь віки» В. Сарбей розглядає особливості розвитку промисловості та сільського господарства в пореформений період та роль підприємців у підвищенні прибутковості господарювання [29].

Важливою для досліджуваної проблеми є монографія Т. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)» [30]. Виявлені Т. Лазанською тенденції розвитку підприємництва, введення в обіг значної кількості статистичних відомостей є цінною базою для подальших досліджень. Формування підприємницької верстви в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджують О. Гуржій [31], М. Москалюк [32]. У монографії Н. Темірової [33] «Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція» значна увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків.

Деякі аспекти розвитку підприємництва в сільському господарстві України висвітлюються в працях про зміни у виробничих відносинах в ході здійснення реформи 1861 р. та столипінської аграрної реформи. Зокрема, у монографіях С. Коломійця «Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення)» [34], Ю. Поліщука «Столипінська аграрна реформа на Волині» [35] досліджено різні форми підвищення ефективності господарювання на селі.

У монографії В. Марочка «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)» [36] проаналізовано запровадження ринкових відносин у сільському господарстві, становище селянських господарств та особливості приватизації землі, вказано на початки фермерства, підприємництва, господарської взаємодопомоги (споживчі, кредитні товариства) та кооперації дрібних товаровиробників (хліборобські артілі, сільськогосподарські громади).

Різні аспекти розвитку підприємництва у сільському господарстві висвітлені у працях з питань його спеціалізації та переробки сільськогосподарської продукції. Відомості про розвиток хмелярства і пивоваріння в Україні, особливо на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., про торгівлю хмелем, його переробку на основі ефективних технологій, висвітлено у монографії М. Костиці, Й. Рейтмана «Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення» [37].

Торгівельній сфері присвячена монографія Б. Кругляка «Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины» [38]. Автор дослідив діяльність різних форм внутрішньої торгівлі, участь в торгівельно-збутовій діяльності монополій, земств і товарних бірж, проаналізував досвід підприємців у забезпеченні споживчого ринку.

Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток України досліджували І. Власюк [39] та Л. Ігнатова [40]. А. Михайлик у кандидатській дисертації «Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861–1914 рр.)» досліджує процес формування капіталізму в регіоні [41].

Практичну значущість має дисертаційна робота Ю. Кравця «Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті XIX – 1917 р.)», в якій автор розкрив особливості еволюції підприємництва і формування прошарку сільських підприємців на Лівобережжі [42]. С. Закірова в дисертації на тему «Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)» [43] проаналізувала становлення соціально-правового статусу підприємців, виникнення різних форм організації підприємницької діяльності у Донбасі.

Процеси становлення і розвитку кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. визначили предмет дисертаційного дослідження В. Венгерської [44].

Серед сучасних українських істориків, які досліджують етнічний аспект соціально-економічного життя Правобережної України в пореформену добу, варто відзначити науковців: О. Буравського [45], М. Костюка [46], В. Павлюка [47], О. Суліменка [48], Г. Шпиталенко [49]. У своїх дисертаціях вони висвітлюють значний внесок національних меншин у соціально-економічний розвиток Південно-Західного регіону, зокрема, їх роль в розвитку підприємництва. У 2007 р. вийшов біографічний словник В. Колесника «Відомі поляки в історії Вінниччини», який містить понад 500 біографічних статей [50].

Окрему групу становлять праці, в яких висвітлюється життєвий шлях, складові підприємницького успіху і добродійність підприємців. Серед них необхідно виділити роботи В. Ковалинського [51], М. Слабошпицького [52], О. Ткаченко [53], В. Перерви [54], О. Лобко [55].

Оскільки Україна була у складі Російської імперії, деякі аспекти історії підприємництва на українських землях досліджуваного періоду знайшли відображення в працях російських науковців. Увагу привертає двохтомна колективна монографія «История предпринимательства в России» [56].

Історія польської спільноти Правобережної України перебуває в центрі уваги сучасних польських істориків З. Лукавського [57], Л. Подгородецького [58], А. Єзерського [59], Т. Хшановського [60], Р. Юрковського [61], Д. Клемантовича [62], і В. Зьомека [62]. Проте, загалом,

праці польських істориків стосуються лише окремих проблем тогочасного суспільного розвитку Правобережжя, вони не можуть претендувати на створення цілісного образу епохи.

Вивченню участі єврейських громад в економічному, громадському, політичному, культурному житті краю приділяють увагу Всесвітня федерація волинських євреїв, Товариство волинських євреїв в Ізраїлі та «Yad Vashem» (Ізраїльський Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи і героїзму). З 1945 р. у волинських євреїв з'явилось друковане видання – збірник спогадів і документів «Yalkut Wolyn» (Альманах «Волинь»). Його творцем і першим головним редактором був уродженець Рівного Ар'є Аватіхі. Тематика статей Н. Дагоні, А. Аватіхі, Ц. Загородера, Ш. Спектора, М. Вайсмана, Я. Елбірта, Ш. Зискінда та ін. містить багатий матеріал з історії єврейських громад.

Опис Волині знаходив відображення в окремих працях німецьких дослідників XIX ст. – першої половини XX ст.: Е. Буша, С. Келлера, С. Ніккеля, К. Люка, М. Хенінга та ін. У 1935 р. вийшло ґрунтовне дослідження С. Ніккеля «Німці на Волині» [63]. Цікаві дослідження з історії Волині містяться в німецькомовному часописі «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»), який засновано 1954 р. в Штутгарті колишніми переселенцями, виходив до початку 80-х рр. XX ст. Цінними є дослідження Н. Арндта, предки якого проживали в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»), яке почало діяльність 9 серпня 1975 р. у Нюрнберзі. З 1979 р. товариство почало видавати щорічник «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), в якому були вміщені праці Н. Арндта [64; 65], В. Гізбрехта [66], Г. Гольца [67] та ін.

У міжвоєнний період вийшли друком наукові дослідження, які торкалися історії чеської колонізації Волині, серед яких слід виділити роботи відомого славіста чеського походження, уродженця Житомирщини, професора Є. Рихліка [68]. Суттєвий внесок зробили члени Товариства чехів з Волині, створеного 1990 р. у Чехії. Історію чеської еміграції на Волинь, суспільно-політичний, культурно-освітній та релігійний аспекти висвітлював у своїй праці чеський дослідник Я. Вацулік [69].

Серед сучасних зарубіжних істориків, які досліджують соціальну і етнічну історію Правобережної України XIX ст., увагу привертають наукові праці Д. Бовуа – директора Центру історії слов'ян Паризького університету (Сорбонна). Серед його праць у контексті нашого дослідження найбільшу цінність представляє «Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах» [70].

Аналіз історіографічної традиції проблеми розвитку сільського підприємництва у 1861–1914 рр. дає підстави констатувати наступне. Вітчизняними та зарубіжними вченими напрацьовано масив наукової інформації, який стосувався проблем сільського господарства (поземельних відносин, землеволодіння і землекористування, соціально – економічних змін у середовищі селянства) тощо. Становлення підприємництва та діяльність підприємців розглядалося без урахування системного характеру цього явища, поза баченням факторів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії. Подальші дослідження цього явища в Україні повинні бути спрямовані на критичне осмислення історичного досвіду підприємництва з позицій вирішення проблем сьогодення. Вивчення діяльності підприємців доби капіталістичної модернізації України, їх ролі у розвитку ринкових відносин має бути продовжене у контексті закономірностей і особливостей соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку українського суспільства того часу.

Список використаних джерел

1. Корсак А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России / А. К. Корсак. – М.: Тип. Грачева и К., 1861. – 310 с.
2. Воронцов В. Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве / В. Воронцов. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1892. – 261 с.
3. Воронцов В. Судьбы капитализма в России / В. Воронцов – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. – 312 с.
4. Даниельсон Н. Ф. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства / Н. Ф. Даниельсон. – СПб.: Тип. А. Беике, 1893. – 353 с.
5. Довнар-Запольський М. В. История русского народного хозяйства / М. В. Довнар-Запольський. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1911.– 366 с.
6. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономические исследования / М. Туган-Барановский. – Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. – СПб.: Изд-во Л.Ф. Понтелеева, 1898. – 519 с.
7. Ленин В. И. Развитие капитализма в России: полн. собр. сочинений / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1971.–Т. 3.– С. 1–609.
8. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование: в 2 т. / Л.В. Ходский. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – Т. 2. – 314 с.
9. Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края / А.И. Ярошевич //Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Ред. М.В. Довнар-Запольского, А.И. Ярошевича. – К.: Юго-Западное Отд-ние Рос. Экспортной Палаты, 1914. – С. 9–29.
10. Зибер Н.И. Собрание починений: в 2 т. / Н. И. Зибер. Т. 1: Вопросы землевладения и промышленности. – СПб.: Акц. о-во. печ. дело «Издатель», 1900. – 708 с.
11. Засухин И.О. Положении хмелеводства на Волини и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – №2. – С. 22–40.
12. Засухин И. И. Хмелеводство и пивоварение в России и за границей / И. И. Засухин. – Петроград: Департамент

Земледелія, 1916. – 354 с. 13. Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1913–1914г. с 1 сентября 1913г. по 1 сентября 1914 г. и частью за 1914–15 г., с 1 сентября 1914 г. по 1 декабря 1914 г., и об условиях, влияющих на успешное развитие хода дел промышленности. Оттиск из «Записок» КОИРТО / М.А. Толпыгин. – Т.XLV.– № 3. – 21 с. 14. Толпыгин В.П Развитие и усовершенствование сахарной промышленности в последние двадцать пять лет с 1871–1895 г. Доклад в общем собрании Киевского отделения императорского русского технического общества / М. А. Толпыгин. – К: Тип. И.И. Горбунова, 1896. —50 с. 15. Цехановский М.Ю. Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М.Ю. Цехановский. Г.У.З. и З., Департамент земледелия. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. – 133 с. 16. Новинский М.Г. Крестьянские свекловичные плантации / М. Г. Новинский // Краткий отчет о деятельности комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края за 1913г. – К.: Киевское агрономическое общество, 1915. – 27 с. 17. Похилевич Л.И.О землевладении в Киевской губернии. Под сим рукописным названием соединены автором в одном переплете три печатные брошюры: а) Список землевладельцев 8-ми уездов Киевской губернии – 53 с.; б) Роспись землевладения в Радомысльском уезде Киевской губернии – 24 с.; в) Роспись землевладения в уездах Киевской губернии – 65 с. / Л.И. Похилевич. – К.: 1882–1885. – 142с. 18. Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их / Л.И. Похилевич – К.: Изд-е книготорговца Н.А. Оглоблина. Тип А. Давиденко, 1887. –190 с. 19. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Харків: Пролетар, 1931. – 128 с. 20. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 2 т. / К. Г. Воблий. – К.: ВУАН, 1928. – Т. 1. – 244 с. 21. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 2 т. / К. Г. Воблий. – К.: ВУАН, 1930. – Т.2. – 402 с. 22. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 23. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с. 24. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – 189 с. 25. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с. 26. Гайдай Л.И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906- 1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Леонід Йович Гайдай. – К.: АН УССР, Ін-т історії, 1978. – 183 с. 27. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с. 28. Реєнт О. П. Українське пореформене село // Історія українського селянства: нариси в 2-х т. [В.А. Смолій відп. ред.] – Т. 1. / О.П. Реєнт, О.О. Крижанівська, О.В. Сердюк. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с. 29. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с. 30. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К.: НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с. 31. Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII-XIX ст. / О. І. Гуржій, І.О. Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 284 с. 32. Москалюк М.М. Формування підприємницького класу в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М.М. Москалюк // Україна – Європа – Світ: Міжнар. зб. наук. праць. – Тернопіль: 2011. – Вип. 8. – С. 80–86. 33. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003.– 320 с. 34. Коломієць С. С. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). – Ч. 1. / С.С. Коломієць. – К.: НАУ, 2003. – 180 с. 35. Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині / Ю. М. Поліщук. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – 116 с. 36. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1961–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: KotsPublishing, 1995. – 224 с. 37. Костриця М. Ю. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення / М.Ю. Костриця, Й. Г. Рейтман. – Житомир: «М.А.К», 1997. – 240 с. 38. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара.: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с. 39. Власюк І. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179 с. 40. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипін та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Людмила Русланівна Ігнатова. – К.: 2002. – 197 с. 41. Михайлик А.О. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах(1861- 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Артур Олександрович Михайлик – Чернівці:, 2006. –215 с. 42. Кравець Ю.А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті XIX – 1917р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Антонович Кравець. – Луганськ:, 2007. – 202 с. 43. Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Світлана Геннадівна Закірова., 2006. – 220 с. 44. Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вікторія Олексіївна Венгерська. – Житомир, 1998. – 196 с. 45. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 /Олександр Антонович Буравський. – Чернівці, 2003. – 220 с. 46. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX століття) / М.П. Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с. 47. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. – Острог: 2000. – 193 с. 48. Суліменко О.Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XX

ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Олександр Григорович Суліменко. – К.: 2002. – 189 с. 49. Шпиталенко Г.А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галина Андріївна Шпиталенко. – К., 2003. – 198 с. 50. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с. 51. Ковалинський В.В. Семья Терещенко / В.В. Ковалинський. – К.: Преса України, 2003. – 218 с. 52. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати / М.Ф. Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2001. – 327 с. 53. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861- 1917 pp.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олеся Віталіївна Ткаченко. – К., 1998. – 220 с. 54. Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва.– Біла Церква: Вид-во Пшонківський О.В., 2010. – 269 с. 55. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Лобко Оксана Анатоліївна, 2008. – 18 с. 56. Бовыкин В. И. История предпринимательства в России // Книга вторая. Вторая половина XIX – начало XX века/ В. И. Бовыкин, М. Л. Гавлин, Л. М. Елифанова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 575 с. 57. Lukawski Z. Polskaw Rosji 1863–1914 / Z. Lukawski. – Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdan'sk: Zakład Narodowym. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. – 229 s. 58. Podhorodecki L. Dziej'e Kijowa, 2t. /L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – 329 s. 59. Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX i XX w. /A. Jezierski.–Warszawa:Książka i Wiedza, 1984. – 294 s. 60. Chrzanowski T. Dziedzictwo: ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu /T.Chrzanowski. – Kraków: Wydawnictwo ZNAK, 1995. – 296 s. 61. Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów Północno-Wschodnich 1864–1904: działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa: Przegląd Wschodni, 2001. – 603 s. 62. Klemantowicz D. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914 // Ucrainica Polonica / D. Klemantowicz, W. Ziomek. – Київ – Житомир, 2004. – Т. 1. – 444 s. 63. Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. – 125 s. 64. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. ARNDT.–Würzburg: Kraft Verlag, 1994. – 96 s. 65. Arndt N. Die Schitomirer Arndts / N. Arndt. – Würzburg: Holzner – Verlag, 1970.– 151s. 66. Giesbrecht W. Inden Verbannung / Giesbrecht W. // Wolhynische Hefte. – 1986. – N 4. – S. 9–97. 67. Holz H. Deutscher Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien / H. Holz // Wolhynische Hefte. – 1984. – N 3. – S. 127–152. 68. Рихлік Є.А. Чехи на Житомирщині / Є. А.Рихлік // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир: «Волинь», 2001. – Т. 24. – С. 115–117. 69. Vazulik J. Dejiny volynskych Cechu (Leta 1868–1914) /J. Vazulik. – Praha, 1997. – 211 s. 70. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

Неля Романюк

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ПРІДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КИЄВСЬКІЙ, ПОДОЛЬСЬКІЙ І ВОЛЫНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: 1861–1914 ГГ.

Проанализировано состояние исследования проблемы развития предпринимательства периода капиталистической модернизации Украины: 1861–1914 гг. Определена периодизация, в которой выделено три этапа: дореволюционный (1860–1917 гг.), советский (1920–1980-е гг.), современный (1990–2000-е гг.). Отмечено, что становление предпринимательства и деятельность предпринимателей рассматривалось фрагментарно, без учёта системного характера этого явления, факторов общественно-политического и социально-экономического развития Украины в составе Российской империи.

Ключевые слова: историография, предпринимательство, сельское хозяйство, сахарная, винокурная, мукомольная промышленность.

Nelia Romaniuk

HISTORIOGRAPHY OF BUSINESS IN KYIV, PODILIA AND VOLYN GOVERNORATES: 1861–1914.

We have analyzed status of study of business development during period of capitalistic modernization of Ukraine: 1861–1914. We have specified periodization that comprises three stages: prerevolutionary (1860–1917), Soviet-era (1920–1980), contemporary (1990–2000). It was mentioned that formation of business and activity of entrepreneurs was investigated fragmentarily, without considering system character of this phenomena, factors of social and political progress and socio-economic development of Ukraine and its regions as part of Russian Empire.

Key words: historiography, entrepreneurship, agriculture, industry, sugar, distillery, flour milling industry.

УДК 94:378.091.8(477) «18/19»

Ігор Мельник

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

У статті проаналізовано повсякденне життя студентства в університетах України кінця ХІХ – початку ХХ ст. на основі мемуарної літератури вказаного періоду. Наведені детальні згадки щодо середовища студентської молоді і питань, які стосувались академічної та позауніверситетської повсякденності.

Ключові слова: повсякденне життя, студент, університет, мемуари, спогади.

Повноцінне дослідження і висвітлення повсякденного життя студентства України не можливе без опрацювання мемуарного комплексу джерел. Вивчення студентської повсякденності України кінця ХІХ – початку ХХ ст. ні в якій мірі не може вважатися повним без комплексного напрацювання і внесення мемуарної складової (щоденники, записки, листи, короткі вирізки з газет) до сучасного історичного обігу. Саме тому актуальність даної теми полягає в заповненні цієї ніші епістолярним фактажем, котрий безперечно актуальний для розуміння внутрішньо-історичних процесів тогочасного повсякденного життя українського студентства і, можливо, є ключем до зрозуміння буття української молоді вищої школи на сучасному етапі.

Мета статті полягає у висвітленні повсякденного життя українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. в головних наукових центрах тогочасної України, які входили до складу Російської (Харків, Київ, Одеса) та Австро-Угорської (Львів) імперій.

Історіографія даної проблеми ґрунтовно відображається у працях І. Посохова, В. Іващенко, О. Музичко, І. Заболотна, частково знаходить свій відбиток у наукових доробках В. Астахової та Є. Астахова.

Беручи до уваги специфіку написання мемуарних творів слід наголосити, що майже всі автори торкалися питання студентства і власними спогадами дають можливість дещо ширше відкрити історію університетського життя, що тим самим дозволяє глибше розкрити проблему повсякдення української молоді в стінах вищих навчальних закладів України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, розглядаючи повсякденне життя українського студентства університету м. Харкова, слід зазначити, що деякі автори мемуарів згадували про обставини, які спонукали їх до вступу в цей навчальний заклад, навчальний процес, а також стосунки між викладачами і студентською молоддю. Колишній вихованець Харківського університету А. Селиванов згадує, як дружньо і надзвичайно тепло був прийнятий ректором університету Г. Цехановецьким на його дачі з приводу вступу до навчального закладу на юридичний факультет [1, с.170–171]. Упродовж всіх чотирьох років (серпень 1881р. – червень 1885 р.) на факультеті панувало повне взаєморозуміння та «сердечное отношение» між студентами та викладачами, жодного разу не виникало непорозумінь та конфліктних ситуацій, студентство зверталось навіть з особистими проблемами і зустрічало лише гостинність з викладацької сторони [1, с.171]. Як згадує А. Селиванов, єдиний професор, який «возбудил неудовольствие» серед студентської молоді, був К. Ярош через його різку критику системи суду присяжних. На період навчального повсякдення відбувалися неодноразові відвідування «...судебных заседаний в Палате, окружном суде и даже у мировых судей...», за час перебування у яких студентська молодь стала великим прибічником суду присяжних і гласності [1, с.171].

У повсякденному житті серед студентів з'являлись і шанувальники викладацької майстерності професорів. Наводяться твердження навіть про так звані «студентські партії», які називались на честь того чи іншого викладача (в залежності від того, хто більше подобався). Наприклад: «кадміністи» – на честь професора Кадмінова, «фредерічисти» – професора Фредерічі [1, с.173].

Представлені також згадки про особливості громадського життя студентства і матеріально-побутові питання повсякденного життя під час навчання на перших курсах в університеті. А саме: «Студенты принимали деятельное участие в общественной жизни...В обществе студентов принимали хорошо...Часто посещали студенты и заседание городской думы и земских собраний в особенности». Коротким тезисом представлено дозвілєву сферу молоді: «На первом курсе часто посещали театры и в особенности оперу...Устраивали студенческие вечера и вечеринки...». Житлове питання також не залишилось поза увагою мемуариста: «Обыкновенно студенты нанимали квартиру с полным содержанием. За комнату со столом платили от 15 до 25 руб[лей] и более. На студента смотрели не как на квартиранта, а как на члена семьи» [1, с.173–174].

Яскраво описуються студентські сходки, які стали важливою складовою повсякденного життя, що організовувались у зв'язку з академічними питаннями та поза факультетським життям молоді.

«Один студент поцеловал гимназистку на Екатеринославской улице. Составилась сходка и постановлено просить ректора уволить студента... Один студент имел две стипендии, и составилась сходка. Студент отбил у товарища жену и опять сходка... Был у меня товарищ – хохол и ходил он в национальном костюме... Ему запретили ходить в университете в этом костюме...» [1, с.172].

Цінними для наукового обігу є спогади вільного слухача Є. Чикаленка, який був прийнятий до Харківського університету на природничий факультет. Мемуарна спадщина Є. Чикаленка містить певну інформацію щодо причин вступу в навчальний заклад і стислі свідчення щодо навчального процесу упродовж 3-х років. Дається опис його повсякденного життя в стінах навчального закладу у якості підопічного професора агрономії Зайкевича, під керівництвом якого відбулось детальне «студіювання» всіх галузей сільського господарства. Є. Чикаленко також згадує про поїздки до найкращих господарств окремих регіонів тогочасної України. Власноручне складання брошури за замовленням Зайкевича «для народу про культуру кукурудзи», яка по невідомим причин не побачила світ [2, с.179]. Що ж до інших викладачів, то наукові пошуки велися не більше ніж того було потрібно аби отримати підпис від викладача на право відвідувати і слухати лекції в іншому семестрі [2, с.179].

Репрезентовано повсякденне життя Харківського студентства в складі Студентської української громади, яка не займалась спеціальною роботою, немала ніякої програми і до складу якого входила строката університетська молодь. Єдиними функціями, які виконувались громадою було – влаштування Шевченківських вечірок, організацією зустрічі театральної трупи і організація концерт–вечірок на користь власної громади [2, с.179].

Наводяться згадки про дещо комічні і досить не типові ситуації, які побутували в повсякденному житті українського студентства кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, згадується такий собі Федя Єленський, який завжди відзначався оригінальною примітивністю і непостійністю у будь-якій справі. Так, в Одесі Єленський Ф. відправив замість себе здавати екзамен товарища Козубова І., який досить вдало його склав. Єленський Федя відразу ж перевівся до Харківського університету, де про нього виникли розповіді анекдотичного характеру [2, с.179]. Студентська молодь організувала мало не театральну касу, коли приходила черга здавати екзамен Єленському Ф., запускаючи студентів з інших факультетів по квиткам аби вони моли змогу побачити цю картину на власні очі. З такими успіхами, за свідченнями очевидця, «... Єленський просидів в університеті коло десятка років» [2, с.180].

Важливими у дослідженні повсякденного життя студентства українського студентства є згадки автора, котрий побажав залишитись не відомим, підписавши себе ініціалами А.Е. Він подає фактаж про деяких викладачів університету, описує процес проведення семінарсько–практичних занять та їхню популярність серед молоді. Так, згадуючи такого собі професора Лагермарка Германа Івановича, основна увага цього мемуариста акцентується на серйозності і одночасній готовності прийти на допомогу студентів, який дійсно бажав знати хімію. Завдяки його допомозі кожен студент мав доступ до будь-якого прибору чи хімічного препарату, міг ставити будь-які досліди, а також користуватись всією літературою, котра була в наявності [3, с.193–194].

Не менш важливі дані про студентську повсякденність подає Г. Бердичевський, колишній випускник медичного факультету Харківського університету. Представлена коротка характеристика протікання повсякденного життя студентської молоді стосується виключно навчального процесу. Так, одні заняття для університетської молоді були справжнім випробуванням у слуханні професорського монотонного викладу лекції (викладача фізики Пільчікова), інші професори викликали зацікавленість та імпонували в студентів (професори Осіпов і Ренгард) [4, с.294]. Практичні заняття в лабораторії професора М. Попова для студентів часом більше нагадувало не сувору і копітку роботу, а «анатомический театр», який влаштовував професор, тим самим спонукаючи студентство «до бегства на другие факультеты» [4, с.294].

Аналізуючи повсякденне життя студентства харківського університету через призму мемуаристики, слід, перш за все, наголосити на акцентуванні авторами на оцінці викладацько–професорського складу, навчальному процесові та громадській діяльності, частково увага приділялась матеріальній та дозвіллевій структурі повсякденності.

Університет Св. Володимира має власну історію повсякденного життя студентства кінця XIX – початку XX ст., і це відображається не тільки в офіційних документах, але і в мемуарній спадщині його вихованців. Зокрема, В. Андрієвський, колишній вихованець університету, який навчався на природничому факультеті, в свої спогадах про студентські роки дає короткі відомості про молодіжне повсякдення у стінах навчального закладу, засвідчує загальні симпатії щодо викладацького складу, використання навчального та позанавчального часу. Тогочасне студентство негативно оцінювало професійні якості більшості лекторів факультету через їх невміння зацікавити навчальним процесом. Проте деяких професорів студентство полюбляло. На жаль, за якими критеріями подавалась така оцінка, інформація не надається. Лише про окремих осіб вказувалось, що той був

«...милим і симпатичним...» [5, с.230]. Значну кількість повсякденного часу студентство проводило за навчанням в навчальних лабораторіях, але в позаучбовий час багато молоді віддавало переваги хорошому співові [5, с.230]. Як згадує очевидець, набирались «...хористи до «старого» студентського хору», репертуар якого складався з незначної кількості українських пісень, що призвело до підбивання «...товаришів по хоріві, аби вимагали від нашого диригента і хорової управи розширення українського репертуару» [5, с.231]. Студентський хор мав надзвичайну популярність, виступаючи на студентських концертах. «При початку кожний раз, як тільки відсунулася завіса, з сотні молодих грудей лунало могутнє й урочисте: «Віват академія!» [5, с.231]. Як згадує автор, весь вільний від лекційних і лабораторних занять час у нього займав хор.

Цінними за фактологічним матеріалом виявились спогади колишнього вихованця історико-філологічного факультету університету Св. Володимира Б. Крупницького, що навчався на початку ХХ ст. (1913–1916 рр.). Його мемуарні свідчення про повсякденне життя студентства присвячені головним чином процесу навчання. Так, ґрунтовно описується, як організовували цей процес найвідоміші викладачі факультету, а також ставлення до своїх наставників університетської молоді. Так, на семінарсько-практичних заняттях в доцента В. Данилевича (назву предмета, який він викладав, не було вказано) студенти спочатку вичитували та розбирали певні тексти, а згодом кожен із семінаристів обирав тему реферату і робив відчит кожен за своєю тематикою [6, с.274]. Професор М. Довнар-Запольський для студентської молоді був надзвичайно цікавою особистістю і, так званим, «науковим живчиком». На семінарські заняття до нього приходило «...чоловік з тридцять, коли не більше». Практичні заняття університетська молодь у М. Довнар-Запольського проходила за класичним сценарієм, а саме: «...читання текстів, виголошення та обговорення студентських, іноді коротких рефератів» [6, с.276].

Широкий спектр інформації з повсякденного життя студентства в академічному середовищі надає вихованець і згодом викладач історико-філологічного факультету В. Романовський. Він в деталях описує навчальний процес, що подавав «отзвуки бурних революционных событий 1905 года уже в 1909 году». В загальних рисах репрезентовано інформацію про спосіб складання іспитів, а також перехід від курсової до предметної системи навчання на факультетах. Студентська молодь більше не поділялась на курси, а створювався один навчальний план для факультету, за яким представлялась загальна кількість предметів, і кожен персонально обирав собі довільну кількість дисциплін, котрі слухатиме, за власним бажанням, але так аби прослухати їх за 8 семестрів. Відвідування занять було вільним і абсолютно безконтрольним. Підготовка до занять велася за підручниками та додатково вказаною літературою. До того ж студенти самі організовували стенографічні записи читаємих лекцій [7, с.280]. Іспити студенти здавали за безбілетною системою, тобто екзаменувалась молодь по найважливішим питанням курсу, але, як згадує мемуарист, багато предметів були простою формальністю, і їх оцінки не вносились до диплому [7, с.281]. Та були дисципліни, до яких потрібна була надзвичайно копітка підготовка. «Что же касается экзаменов по специальным предметам, таким, например, как латинский автор Тацит, Лукреций, Тит Ливий и др., то здесь требовалось не только знание языков и свободный перевод текста, но и научный комментарий, который обычно заключал в себе исторический сведения и бытовые подробности текста»; до екзамену з давньоросійської літератури потрібні були «не только знания древнерусских литературных памятников, но и знакомства с различными их списками и редакциями» [7, с.281].

Що ж до наступного курсу, то повсякденне життя студентства було ще більш насичене саме завдяки практичним заняттям, які проводились один раз у тиждень. До кожного заняття студентська молодь готувала окремий текст (який детально розбирався і обговорювався), знайомились з історичними творами, статтями і монографіями [7, с.282]. У випадках якщо студент не був готовий по текстові (роз'яснення власного бачення розуміння прочитаного), який закріплювався за ним для вивчення, то викладач звертався до аудиторії, а потім давав власну оцінку [7, с.282].

Повсякденне життя студентської молоді в університеті Св. Володимира кінця ХІХ – початку ХХ ст. у мемуарній літературі здебільшого представлено питаннями навчальної повсякденності. Представлені «оцінки» викладач за такими критеріями: читання лекцій, ведення практичних занять та приймання екзамену. Частково проступають згадки про сатиричні ситуації в академічному житті, а також окремо репрезентовано приклади дозвілєвого повсякдення поза межами стін навчального закладу. Аналізуючи повсякденне життя студентства головних наукових центрів тогочасної України, чії території входили до складу Російської імперії, особливої уваги потребує й Новоросійський (Одеський) університет, який також відігравав значну роль у творенні інтелектуальної верхівки українського суспільства. Саме тому необхідність розгляду повсякденного життя студентства Новоросійського університету кінця ХІХ – початку ХХ ст. через призму мемуаристики, в контексті студентської повсякденності тогочасної України, є необхідним для повного розуміння і розкриття картини молодіжної буденності в цілому.

Розглядаючи студентську повсякденність Новоросійського університету крізь призму мемуаристики, потрібно проаналізувати спогади А. Левицького, колишнього випускника філологічного факультету зарахованого до навчального закладу в 1890 р. В його спогадах відображений навчальний процес на факультеті, а також ставлення університетської молоді до викладацького складу. Наведені короткі уривки із лекційних та практичних занять. Загалом подається достатньо похмура картина тогочасного повсякдення 90-х рр. XIX ст. «Профессора все были какие то нахмуренные... Молодые приват-доценты чувствовали себя затравленными: факультеты превратились в царство действительных статских советников...служебные сплетни вместо научных интересов...» [8, с.42]. Саме така обстановка була притаманна для Новоросійського університету кінця XIX – початку XX ст. Студентська молодь зустріла «сухість», байдужість та недовіру зі сторони викладацького складу по відношенні до студентства. Загалом простежується всезагальна невдоволеність збоку молоді заняттями на факультеті через невміння більшості викладачів читати лекції («не обладали лекторскими способностями, что, читая по писанным, или же самими составленным лекциям, буквально водили пальцем строчка за строчкой») [8, с.43]. Проте перейшовши на 3 курс і розділившись на спеціальності перед студентством постав професор А. Кірпічніков, який відразу завоював приязне до себе ставлення. Практичні заняття (згадуються автором) постали в якісно новому світлі: розбір найголовніших питань історії західної літератури, аналізу та дискусій по самостійній підготовці реферативних матеріалів.

Загалом мемуарна спадщина А. Левицького обмежується спогадами про навчальне повсякдення студентства і не розповсюджується на матеріально-предметні та особистісні рівні молодіжного буття.

Короткі відомості про повсякденне життя студентства в стінах навчального закладу подаються вихованцем університету Д. Заболотним, який описує особливості організації навчального процесу академіком О. Ковалевським та його стосунки з молоддю на природничому факультеті. Практичні заняття проводились в дусі відкриття нових «горизонтів» шляхом самостійної роботи студентів над «...препаровкой какого-нибудь морского ежа или же звезды...», приготуванням препаратів і перенесенням їх зовнішнього вигляду на папір шляхом змальовування [9, с. 62]. При успішному дослідженні того чи іншого представника тваринного світу студентам пропонувалось вивчення і приготування препарату. Розповсюдженням явищем для молоді була й екскурсійна практика в рамках навчального процесу практичним значенням якого було закріплення та збір лабораторного матеріалу. Так, «...экскурсии бывали как в окрестностях города, на лиманы, так и более отдаленные места, например, в Крым для ознакомления с фауной Севастопольской бухты», на території якої знаходилась лабораторія, в якій студентство проводило дослідження та експерименти [9, с. 63].

Досить поверхово представлено повсякденне життя студентської молоді після революційних подій 1905–1907 рр. Безпосереднім їх свідком П. Заблудовським, який був студентом природничого відділення фізико–математичного факультету. Він репрезентував тогочасний стан речей у навчальному закладі, а саме: пильний нагляд за молоддю під час навчального процесу, складну міжнародну обстановку серед студентства, а також як революційні події торкалися молодіжних наукових гуртків. За його свідченнями, в 1911 р. повсякденне життя студентства Новоросійського університету постало в абсолютно новій окрасці. В університеті був встановлений жорсткий контроль та нагляд за молоддю, наряди поліції були присутні і в самій будівлі закладу аби «когда ожидались «беспорядки», то иногда вводились и в аудиторию» [10, с.195]. Представлено невелику групу студентів, які з'явилися в молодіжному середовищі, так звані «чорносотенці» або «белоподкладочники» («они любили щеголять в мундирах, которые студенты, в подавляющем большинстве своим, избегали носить, предпочитая им форменные тужурки»), які брали активну участь в розгоні студентських демонстрацій і були допоміжним загоном поліції [10, с.195].

Суттєві зміни в період буремної Столипінської реакції торкнулись студентського повсякдення в рамках наукових гуртків і товариств. Так, масово почали закриватись як наукові студентські гуртки так і каси взаємодопомоги, але уцілів лише біологічний гурток котрий від того часу почав розширюватись кількісно та змістом наукової роботи [10, с.196].

Одночасно у навчальному закладі, в студентському повсякденному житті назривала напруженість на міжнародному підґрунті, що призводила до складаних взаємовідносин серед студентського соціуму. В дореволюційній Російській імперії не існувало жодних наукових центрів в Грузії, Вірменії, Азербайджану, Молдови та Криму і відповідно велика концентрація представників цих національностей була присутня в Новоросійському університеті [10, с.195]. Все це призвело до утворення численних міжнародних груп та ускладнення стосунків між студентством, в цілому.

У навчальному студентському повсякденні мали місце, звичайно, і ситуації комічного характеру. Так, випускник Новоросійського університету початку XX ст., Л. Коган згадував про студентську малочисельність на історико–філологічного факультеті та побутування ситуації при яких 10 викладачів могли читати свої курси для одного студента. Професор Е. фон Штерн, дуже

полюбляючи починати свої лекції зі слів «милостиві государи», завжди розгублювався розпочинаючи читати лекцію для одного студента [11, с.393]. Подібний випадок спостерігався на екзамені у професора Ф. Бруна, коли погано підготовлений студент прийшов на екзамен: «Плохо Вы знаете, господин, плохо...Да я Вас и на лекциях моих не видал никогда...- Нет, господин профессор: я часто ходил...Вы не заметили меня...за толпой. Толпа? – ответил профессор.У меня – два!» [12, с.105–110]. Подібні ситуації, при яких надзвичайно мала кількість студентської молоді відвідувала лекційні заняття, того часу була зовсім не в новизну і досить часто притаманною в університетському середовищі на різних факультетах.

Аналізуючи повсякденне життя студентської молоді Новоросійського університету кінця XIX – початку XX ст. на основі мемуарної літератури слід наголосити на акцентуванні уваги, яка спрямована на академічну повсякденність (навчальний процес), а саме: ставлення до викладацького складу навчального закладу, їхньої методики донесення навчального матеріалу і безпосередньо практичної роботи зі студентами (практична робота в аудиторії та лабораторіях, туристичні походи наукового характеру). В межах студентського академічного повсякдення побіжно торкались питань сатирично-гумористичного і соціального характеру.

У відтворенні повноцінної картини студентського повсякденного життя України кінця XIX – початку XX ст. в цілому необхідний розгляд та аналіз молодіжної повсякденності Львівського університету через призму мемуарної спадщини.

Окремим блоком необхідно проаналізувати повсякденне життя студентства Львівського університету, який знаходився на території Австро–Угорської імперії, що дасть змогу більш повніше розкрити ситуацію студентського повсякдення тогочасної України кінця XIX – початку XX ст. Важливими при реконструкції повсякденного життя молоді в стінах Львівського навчального закладу є згадки колишнього вихованця філософського факультету та відомого українського історика І. Крип'якевича, який подав широкий спектр фактологічного матеріалу, що безпосередньо стосується студентської повсякденності і репродукує університетсько-академічне життя на початку XX ст. Зокрема, наведені короткі відомості про можливість вступу до навчального закладу, інформація щодо лекційних та практичних занять на факультеті, ставлення студентів до викладацького складу та оцінка того чи іншого викладача.

За мемуарними свідченнями можна встановити фактистудентського повсякдення, зокрема щодо можливості вступу молоді до тогочасного Львівського університету. Вдалось віднайти короткі свідчення, в яких говориться, що «...вступ до Університету не був тоді проблемою, тому що вступних іспитів не було...» [13]. Більшої конкретики щодо самого процесу вступу до студентських лав у мемуарній спадщині поки що встановити не вдалося. У спогадах про викладачів університету серед загальної більшості (Л. Фінкель, Б. Дембівський, Ш. Ашкенази та С. Шакшевського) виділяється професор М. Грушевський, до якого університетська молодь була досить прихильна і називали його поза очі «пан товариш» [14, с.478]. Лекції М. Грушевського були не до вподоби молоді, але семінарські заняття студентам подобались: «...дуже інтересно вів семінар...Бувало на семінарі 20–30 студентів–українців, з різних курсів, – на кожному засіданні читали роботи, було жваве обговорення, якому підсумки давав Грушевський...» [14, с.478]. Заохочення молоді до наукової роботи зі сторони Грушевського М. відбувалося шляхом допомоги у написанні та публікації їх власних робіт, наданням необхідних матеріалів, рецензій, бібліографічних довідок, персональних характеристик для студентів [14, с.479]. Також всі його учні відправлялись ним вести додаткові наукові пошуки в архіви: «Грушевський посилав студентів в архіви: я вже на першому курсі, 1904–5., працював в архівах м. Львова – спершу відписував якісь матеріали для професора, а далі зібрав матеріали до праці,...яку читав на семінарі» [14, с.479].

Що ж до умов повсякденного відвідування лекційних занять та контроль над прослуховуванням студентами відповідних курсів, то можна наголосити на негативних сторонах навчального процесу. Так, « в ті часи не було обов'язку відвідувати лекції і студент сам собі вибирав це, що його цікавить...не було примусу брати участь в лекціях, – особливо юристи «студіювали» дома – вивчали підручники...рідко котрий студент охоплював весь курс даної дисципліни і важко приходилось готувати повний матеріал до іспитів» [14, с.479, 480].

До повсякденного життя студентської молоді входила також діяльність в студентських товариствах. На початку XX ст. студентська молодь Львівського університету проводила час і в складі одного із гуртків («Академічна Громада», «Друг»), за ініціативи яких відбувались студентські збори. Надзвичайно приваблювала молодь селянська справа і виборча реформа: «В той час проходили селянські страйки і молодь поширювала на селі брошури. Коли прийшов період «віч» за виборчу реформу – студенти масово виїздили на села» [14, с.480]. Та першочерговим до виконання завданням для студентства була боротьба за «український університет». На кожних нарадах та вічах це питання серед університетської молоді мало центральне значення і «за прикладом італійських студентів, які в (Небруці) добивалися університетських прав «фізичними»

виступами, також укр[аїнські] студенти розпочали гострі виступи» [14, с.482]. Величезний вплив на молодь відбувся також зі сторони революції в Росії 1905–1907 рр., а також в швидкому збільшенні популярності і масовості «...лівих «радикальних течій»» [14, с.482]. Та в своєму звичайному (інертному) середовищі студентське повсякденне життя, у складі товариств, обмежувалось досить класичною ситуацією, яку можна було спостерігати при кожному гуртку або громаді. А саме: прийняття участі в наукових засіданнях, які відбувались кожні два тижні і читанням власних підготовлених робіт, які потім секція вирішувала допускати до друку чи відмовити [14, с.483].

В цілому ж у повсякденному житті студентства Львівського університету кінця XIX – початку XX ст. спостерігалась надзвичайно активна внутрішньо-університетська та політико-соціальна позиції. Академічне повсякдення зазвичай проходило в науково-навчальному контексті, під безпосереднім впливом професорсько-викладацького складу, а особливе місце займала участь у наукових гуртках. Проте політико-соціальна позиція університетської молоді також посідала виключне місце у повсякденному житті студентства. Активна участь у боротьбі за «український університет» шляхом виступів і протестів, які були підсилені враженням революційних настроїв у Російській імперії; здійснювалась також агітаційна робота у сільській місцевості шляхом розповсюдження агітаційних брошур.

Отже, розглядаючи повсякденне життя студентства України кінця XIX – початку XX ст. у вищих навчальних закладах, що входили до складу Російської (Харків, Київ, Одеса) та Австро-Угорської (Львів) імперій через призму мемуарних джерел, можна дійти висновку: творці мемуарної спадщини чотирьох навчальних закладів тогочасної України головний напрям тримали в навчально-академічному руслі повсякденного життя студентства; мемуаристи всіх чотирьох навчально-наукових центрів України кінця XIX – початку XX ст. приділяли особливу увагу стосункам, ставленням та оцінці професорсько-викладацькому складові як особистості, лектора та екзаменатора, зі сторони студентської молоді; періодично і побіжно торкалися питання молодіжної повсякденності поза межами навчального закладу (робота в наукових гуртках, а також ансамблях); вдалось виявити згадки про локальні питання в середині студентської повсякденності, які торкалися конкретного навчального закладу і були не типовими для того чи іншого університету.

Загалом мемуарна спадщина вихованців та викладачів Харківського, Київського, Одеського та Львівського навчальних закладів України кінця XIX – початку XX ст. передусім скеровувалася на відтворення повсякденного життя молоді у внутрішньо-академічному руслі, і лише деякі автори звертають увагу на позауніверситетську повсякденність. Саме тому для повноцінної реконструкції молодіжної повсякденності, в цілому, необхідний комплексний аналіз і дослідження всіх мемуарних джерел вказаного періоду.

Список використаних джерел

1. Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о харьковском университете за время с 1881 г. (август) по июнь 1885г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т.2 / Уклад: Б.П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В.І.Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов; Наук. ред. С.І. Посохов. – Харків.: «Видавництво Сага», 2011. – С. 171–177.
2. Чикаленко Є. Х. Спогади / Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т.2 / Уклад: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов; Наук. ред. С.І. Посохов / Є. Х. Чикаленко. – Харків.: «Видавництво Сага», 2011. – С. 178–191.
3. А. Е. Из студенческих воспоминаний / А.Е. //Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т.2 / Уклад: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов; Наук. ред. С.І. Посохов. – Харків.: «Видавництво Сага», 2011. – С. 192–194.
4. Бердичевский Г.А. Фрагменты из прошлого Харьковской медицинской школы / Г.А. Бердичевский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т.2 / Уклад: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов; Наук. ред. С.І. Посохов. – Харків.: «Видавництво Сага», 2011. – С. 293–299.
5. Андрієвський В. Н. Київська студентська українська громада / В. Н. Андрієвський // AlmaMater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, док., спогади: У 3 тт. Т.1. / авт.-упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Наук. б-ка ім. М.Максимовича, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського НАН України.–К.: Прайм, 2000. – С. 225–245.
6. Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика / Б. Д. Крупницький // AlmaMater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, док., спогади: У 3 тт. Т.1. / авт.-упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Наук. б-ка ім. М.Максимовича, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського НАН України.–К.: Прайм, 2000. –С. 273–277.
7. Романовский В.А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время / В. А. Романовский // AlmaMater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, док., спогади: У 3 тт. Т.1. / авт.-упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Наук. б-ка ім. М.Максимовича, Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського НАН України.–К.: Прайм, 2000. –С. 278–292.
8. Левитский А. Из студенческих воспоминаний (Памяти А.И. Кирпичникова и А.И. Маркевича, профессоров Новороссийского университета) / А. Левитский //

Новоросійський університет в спогадах сучасників: Збірник спогадів / Автор-укладач Ф.О. Самойлов. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 41–53. 9. Заболотный Д. Академик А.О. Ковалевский (к 25-летию со дня его кончины) / Д. Заболотный // Новоросійський університет в спогадах сучасників: Збірник спогадів / Автор-укладач Ф.О. Самойлов. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 62–64. 10. Заблудовский П.Е. В Новоросийском университете в годы Столыпинской реакции. Фрагменты из воспоминаний / П.Е. Заблудовский // Новоросійський університет в спогадах сучасників: Збірник спогадів / Автор-укладач Ф.О. Самойлов. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 195–197. 11. Музичко О.Є. Мемуари Лева Когана як джерело для вивчення розвитку історико-філологічного факультету Одеського Новоросійського університету на початку ХХ ст. / О.Є. Музичко // Записки історичного факультету – Записки исторического факультета. – 2008. – Вип.19. – С. 381–399. 12. Борзаковский А. Филипп Карлович Брун / А. Борзаковский // Новоросійський університет в спогадах сучасників: Збірник спогадів / Автор-укладач Ф.О. Самойлов. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 105–110. 13. Іван Франко – студент Львівського університету. – Режим доступу: <http://writers.in.ua/articles/39>. 14. Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911) / І. Заболотна // Український археографічний щорічник: зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського. – К.: Наук. думка, 2010. – Вип. 15. – С. 476–497. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Zabolotna_Inna/Spohady_Ivana_Kryp'iakevycha_19041911.pdf.

Игорь Мельник

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СТУДЕНЧЕСТВА УНИВЕРСИТЕТОВ УКРАИНЫ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX В. (ПО МЕМУАРНЫМ ИСТОЧНИКАМ)

В статье проанализированы повседневную жизнь студенчества в университетах Украины конца XIX – начала XX вв. на основе мемуарной литературы указанного периода. Приведенные подробные упоминания относительно среды студенческой молодежи и вопросов, которые касались академической и университетские повседневности.

Ключевые слова: повседневная жизнь, студент, университет, мемуары, воспоминания.

Ihor Melnyk

EVERYDAY LIFE STUDENTS UNIVERSITIES OF UKRAINIAN LATE XIX – EARLY XX CENTURY (SOURCES FOR MEMOIR)

In the article the daily life of students at universities in Ukraine late XIXth – early XXth century based on the memoir literature specified period. These detailed mention about the environment students and issues concerning academic and non-university everyday life.

Key words: daily life, student, university, memoirs, memories.

УДК 78(477–25) «18/19»

Ольга Мусяченко

**МІСЦЕ МУЗИКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ ЩОДЕННИКА О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО)**

У статті досліджується перспективи використання джерел особового походження для вивчення місця музики у повсякденному житті київської інтелігенції другої половини ХІХ ст. Увага звертається на повсякденне життя киян, які не займалися музикою професійно. Як приклад використано матеріали щоденника видатного правника, громадського діяча, професора кафедри кримінального права і судочинства університету Св. Володимира О. Кістяківського. Для ілюстрацій в статті також наводяться приклади музичного життя киян зі спогадів Софії Русової та Софії Тобілевич.

Ключові слова: щоденник, О. Кістяківський, спогади, повсякденне життя, київська інтелігенція.

Музичне середовище Києва, який у другій половині ХІХ ст. стало одним із центрів українського культурного життя, не тільки вирізняло культурну панораму міста, а й набувало більш ширшого, громадського значення. Велику за значимістю роль у загальнонаціональних процесах та загальнокультурних процесах у той час відіграла саме київська інтелігенція.

Існує думка, що мистецтво за своєю природою є міський феномен, а місто формує специфічне середовище для розвитку мистецтва. Місто, згідно з І. Яковенком, стає акумулятором творчого потенціалу, який знаходить свою реалізацію у сфері мистецтва. Місто є умовою для виникнення і розвитку мистецтва [1, с. 21]. Із цієї точки зору досить цікаво дослідити мистецьке середовище Києва другої половини ХІХ ст., адже саме в цей період в музично-концертному житті міста відбулися кардинальні зміни, музика зайняла якісно нове місце в житті його мешканців.

Власне історія української музики другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. досліджена музикознавцями та істориками музики: ще на початку ХХ ст. було видано «Історію української музики» Миколи Грінченка [2]. Однією з ґрунтовних праць кінця ХХ ст. стала «Історія української музики» в шести томах М. Гордійчука, Т. Булат, С. Грица та ін. [3] Другий том цього видання присвячено музичному мистецтву другої половини ХІХ ст. Висвітлюється процес формування і розвитку української національної композиторської школи, аналізується оперна, вокально-симфонічна, хорова, камерно-вокальна, інструментальна творчість. Праця Т. Булат та Т. Філенка «Світ Миколи Лисенка» допомагає прослідкувати особливості мистецького середовища Києва [4]. Аматорському музикуванню присвячене дослідження Л. Дорогих [5]. Визначення ж місця музики в повсякденному житті киян, які не були професійними музикантами у літературі розкрито фрагментарно.

Актуальність статті зумовлена потребою висвітлення використання джерел особового походження у дослідженні впливу музики у повсякденному житті київської інтелігенції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті – дослідити перспективу використання джерел особового походження для дослідження місця музики у повсякденному житті київської інтелігенції за матеріалами щоденників О. Кістяківського.

Завдання статті – проаналізувати місце музики у повсякденному житті київської інтелігенції другої половини ХІХ ст. та розглянути, які аспекти музичного повсякдення можуть містити джерела особового походження, ґрунтуючись на матеріалі щоденників О. Кістяківського та прикладах зі спогадів українського педагога, прозаїка, літературознавця, громадської діячки, однієї із піонерок українського жіночого руху Софії Русової та української акторки характерного плану, перекладачки, фольклористки, мемуаристки Софії Тобілевич, які не були професійними музикантами.

Саме друга половина ХІХ ст. стала якісно новим етапом у розвитку музично-мистецького життя Києва: в 1863 р. засновано відділення Російського музичного товариства, в 1867 р. – відкрито оперний театр, у 1868 р. – засновано музичне училище, функціонувала велика кількість музичних шкіл та приватних репетиторів музики. У цей період в Києві сформувалося яскраве мистецько-інтелектуальне середовище, яке включало як видатних музикантів-професіоналів, так і просто глибоких шанувальників музики.

Музична грамотність ставала обов'язковою (та невід'ємною) ознакою київського інтелігента, що неодноразово підтверджується матеріалами щоденників київської інтелігенції, представники якої були досить частими відвідувачами концертів, оперного театру, добре розбиралися в історії музики.

Київські інтелігенти зазвичай мали ґрунтовну музичну освіту, грали на музичних інструментах і непогано співали.

Уривок зі спогадів Софії Русової яскраво це ілюструє: «Але вечірки у Гешвенд, прохідки по Хрещатику, флірт із красенем Орловим, адвокатом, що дуже часто заходив до нас, чудово співав пісні Шуберта і мене завжди садовив грати Шопена, особливо VIII вальс та баяди, – це все не вдовольняло мене... Правда, в мене була моя музика, якою я захоплювалася так, що грала по 5–6 годин на день, і мій учитель німець Куе odmовився давати мені лекції, бо він, мовляв, нічого мене вже навчити не може» [6, с. 22]. Отже бачимо, що музикування було звичним явищем у повсякденному житті киян, музична грамотність вважалася нормою для представників досить різних професій.

Для того, щоб проілюструвати місце музики у повсякденному житті київського інтелігента, ми звернулися до щоденників видатного київського правника Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885), який був істориком права, громадським діячем, доктором кримінального права, професором кафедри кримінального права і судочинства Університету Св. Володимира в Києві, одним із ініціаторів створення та голова Київського юридичного товариства, автора наукових статей у журналах «Киевская старина» та «Университетские известия». Вчений досліджував українське звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини, зібрав і видав збірник законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», був батьком Володимира, Богдана та Ігора Кістяківських. До вивчення особистості О. Ф. Кістяківського та його правових поглядів неодноразово зверталися дослідники [7, с. 252–260].

Нас цікавить особистість О. Ф. Кістяківського як представника київської інтелігенції із властивим їй стилем життя, інтересами, смаками. Одними з найцінніших джерел для дослідження цих аспектів повсякденного життя є джерела особового походження, зокрема, щоденники. Вони цінні як з точки зору безпосередньої реконструкції подій, так і для аналізу ставлення автора до того, що відбулося.

Щоденники О. Ф. Кістяківського було видано у 1994 і 1995 (перший та другий томи відповідно). Перший том охоплює період із 1874 р. до 1879 р., другий – з 1880 р. до 1885 р. Щоденники містять чимало епізодів пов'язаних із музикою: відвідини оперного театру, вибір піаніно, музичні вечори та музика на заводі. На сторінках щоденника можна також «зустріти» як відомих культурних та громадських діячів (М. Лисенко, П. Чубинський), київського міського голову (М. Ренненкамф) [8, с. 561–565], так і не відомих нам киян (актор Белявський, співачка Пузкова).

Розглянемо декілька найцікавіших епізодів. Перша група епізодів пов'язана з театральним мистецтвом. Одна з перших згадок у щоденнику про відвідини театру, без якого вже не можливо було уявити життя київської інтелігенції, датується 13 листопада 1876 р. (міський театр знаходився на перетині вулиць Володимирської та Кадетської). О. Кістяківський разом із дружиною відвідали оперу «Життя за царя» М. Глінки.

Автор щоденника любив оперу і непогано в ній розбирався, але бідкався через те, що через брак часу ходити туди не так часто як хотілося б: «Редко мы посещаем оперу, хотя и чувствую великое удовольствие слушать музыку, как ни дубовато мое ухо. Но вечные занятия. Раз, два, три в год побывал в театре и то хорошо» (т. 1) [9, с. 223]. Далі автор розмірковує з приводу акторів. Роль Івана Сусаніна виконував француз, який «для иностранца очень недурен, даже по игре», але для «Життя за царя», потрібна «русская душа» (т. 1) [9, с. 223].

Варто зазначити, що вислови на зразок «русская душа» можуть характеризувати погляди та самоідентифікацію автора. Проблема «подвійної ідентичності» та «подвійної лояльності» київських інтелігентів другої половини XIX ст. не є темою нашого дослідження, але все ж варто зазначити, що на сторінках щоденника О. Ф. Кістяківського вона є досить помітною. Як пише І. Гирич: «У парі з подвійною лояльністю стояла і проблема подвійної ідентичності. Подвійна лояльність – доля еліти будь-якої приєднаної території» [10], про О. Ф. Кістяківського: «... Доходило до парадоксів. Приміром, О. Кістяківський, який був одним із лідерів Київської громади у 1860-ті роки і закликав до творення надкласової української національної партії або руху, не писав і не говорив українською» [11, с. 14].

У своєму щоденнику О. Кістяківський стосовно відвідин опери «Життя за царя» М. Глінки відзначав, що співачка Пузкова, яка виконувала партію Вані (приймний син Сусаніна), викликала бурхливе захоплення всього залу, її викликали декілька разів, на четвертий раз вона не вийшла. Втім публіку не так просто було заспокоїти. На початку третього акту вигуки аж ніяк не вщухали, поки інша частина публіки не почала кричати «чиш-чиш» і «замовкніть». О. Кістяківський був роздратований такою безкультурною поведінкою: «Ни в одной стране в мире, вероятно, нет подобного безобразия в аплодисментах и вызовах, не знают ни меры, ни приличия, мешают другим спокойно наслаждаться непрерывным пением. Видел я немцев в их театрах. Видел горячих итальянцев и нигде не встречал ничего подобного» (т. 1) [9, с. 223]

Вигуки, на думку автора щоденника, були від студентів: «Студенты дают самый сильный и самый влиятельный контингент крикунов». Якою б поганою не була поведінка студентів в оцінці

О. Кістяківського, для нашого дослідження вартим уваги є сам факт їх появи у ролі постійних відвідувачів театрів. «Я советовал Клименку – репетитору наших детей, – продолжує О. Кістяківський, – чтобы он распространял среди товарищей своих мнение о неприличии подобного поведения» (т. 1) [9, с. 223]. Сам Клименко, щоправда, дотримувався іншої точки зору про джерело безладу в театрі. Він вважав, що «самыми беспардонными являются наборщики и кондуктора» (т. 1) [9, с. 223]. Важко сказати, чому було звинувачено саме ці професії, але можемо зробити висновок про те, що вони також були відвідувачами театрів, причому ці випадки не були поодинокими.

Варто зазначити, що некультурна поведінка була проблемою не лише оперного театру. Наприклад, Софія Тобілевич згадувала про публіку з гальорок, яка постійно лузала насіння та коментувала події на сцені. «Постійне лузання насіння докучало театральним прибиральницям, яким доводилось вимітати з театру гори лушпиння. Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали в собі нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгорталися на їхніх очах. «Не вір сукиному сину! Дурить!» – гукав хто-небудь з гальорки артистці, щоб застерегти її від лиходія» [12, с. 28].

У кінці лютого 1877 р. стався іще один курйозний епізод театрального життя Києва. Цю історію обговорювали на вечорі у Славатинських, який О. Кістяківський відвідав наприкінці лютого [9, т.1, с.363–365]. Пан Славатинський був в четвер (24 лютого) в опері на «Севільському цирюльнику». Співак Белявський, який виконував роль Дона Базиліо загримувався під тодішнього міського голову М.К. Ренненкампа і копіював його манери(т. 1) [9, с.365]. Причому робив це настільки вдало, що викликали оплесками не Белявського, а Ренненкампа. Історія, судячи з усього, ще довго не давала спокою киянам. Вже місяць по тому О.Ф. Кістяківському продемонстрували фотокартку, яку він описав: «Ни дать, ни взять Ренненкампа в каком-то костюме» (т. 1) [9, с.391–392]. Але, як з'ясувалося, це була картка співака Белявського в ролі Дона Базиліо. Тепер М.К. Ренненкампа у всіх на слуху. «Печальная популярность» (т. 1) [9, с.392], – підсумував О. Кістяківський.

Наступний епізод присвячено домашньому музикуванню, зокрема, музичним інструментам. Зробимо стислий огляд популярних на той час в Києві музичних інструментів. На кінець XIX ст. потребу киян у музичних інструментах задовольняла велика кількість магазинів та фабрик. Одним із найпопулярніших інструментів у середовищі інтелігенції та заможних верств стало піаніно (відносно новий інструмент, який було сконструйовано на початку XIX ст., а у середині XIX ст. піаніно набуло сучасного вигляду). Спочатку ці інструменти ввозили із-за кордону, але в другій половині XIX ст. у Києві виникли і свої фабрики: фабрика А. Стробля та Г. Мекленбурга. Мати музичні інструменти міг дозволити собі далеко не кожен киянин. Наприклад, піаніно фірми Мекленбург в кінці XIX ст. коштувало 400–700 крб. [13, с. 264], роялі – 550–1200 крб. Промовисто, що наприкінці XIX ст. музичних крамниць, фабрик, майстерень налічувалося у Києві понад сорок [3, с. 466].

У січні 1877 р. подружжя Кістяківських вирішило теж придбати фортепіано [9, т.1, с.314], про покупку якого вони думали вже декілька років, але «только теперь удастся осуществить наше намерение, не без некоторых, однако ж, денежных затруднений» [9, с. 314]. Вартість обраного інструменту складала 500 крб., що було порівняно великою сумою для бюджету сім'ї професора університету, але вже наступного дня відбулося транспортування довгоочікуваного фортепіано.

Досить помітне місце в другому томі щоденника О. Кістяківського за 1880–1885 рр. займають події пов'язані з відзначенням Шевченкових роковин. Згадується відзначання вечора в пам'ять Шевченка 26-го лютого 1883 р. Хазяїном вечора був Ф. Панченко. Зібралось людей 150–200, серед присутніх був і В. Симиренко з дружиною. «Вспоминали жизнь поэта, определяли его значение. Пел хор, которым управлял Лысенко. Некоторые дамы были в национальных костюмах. Язык господствовал смешанный» [9, т.2, с.394–395]. Згадки про співи, М. Лисенка або його хор досить часто зустрічаються у щоденнику. Згадуючи один з вечорів: «Разом пели, Лысенко играл, танцевали на старости метелицу и разошлись в 5 часов» (т. 2) [9, с.74]. Більшість вечорів закінчувалася не раніше першої години ночі, а переважно о четвертій – п'ятій годині ранку.

Описується підготовка у вересні 1884 р. (т. 2) [9, с. 467] до студентського Шевченківського вечора. Вечір мав складатися з «музичної частини, промов та студентської гулянки». Вже згадуваний Ренненкампа* за спогадами О. Кістяківського: «Целые вечера проводил в совещаниях со студентами, отвел им аудиторию для совещаний, дозволил организовать хор под управлением Лысенка, обещал одобрить программу, состоящую из великорусских, малорусских, польских, чешских и сербских песен. Объявил, что он ассигнует 3000 крб. на устройство вечера» (т. 2) [9, с. 467]. В університеті відбувалися репетиції хору. Але раптом ректор все скасував, члени комітету по підготовці вечора оголосили, що складають із себе повноваження. Студенти були «схвильовані». Думки з приводу того, що вплинуло на таку зміну в поведінці ректора Ренненкампа розійшлися. Одні

* На той час (1884 р.) – ректор університету Св. Володимира.

вважали, що він хотів продемонструвати свою владу над студентами та вміння їх утихомирювати. Інші говорили, що він взагалі не повинен був дозволяти студентами бути «хазяями» на святі, а якщо вже дозволив – потрібно було відповідати за наслідки такого рішення (т. 2) [9, с. 467].

Неочікуваним був епізод «музика на плантаціях», який описано в щоденнику під 21 червня 1880 р. О. Кістяківський відвідував Городищенський завод В. Симиренка. Під час об'їзду бурякових плантацій та пшеничних полів О. Кістяківський був присутній на обіді для працівників плантацій: «В 12 часов дали сигнал к обеду. Все устремились к куреню, здесь же, на поле устроенному около экономии» (т. 2) [9, с. 187]. Сіли групами по п'ять – десять чоловік. В «меню»: юшка без яловичини (Петрів піст) та пшоняна каша. «Вдруг заиграла музыка. Некоторые из работниц начали танцевать», це економ розпорядився грати з метою зайняти увагу гостя. О. Кістяківський дав музикантам 2 крб. Виявилось, що музика є невід'ємною складовою робіт на плантаціях, а утримання музикантів – обов'язком плантатора. «Вечером, по окончании полевых работ, и после ужина, начинаются музыка и танцы» (т. 2) [9, с. 187].

О. Кістяківський із подивом, навіть із повагою відзначив, що після 15-годинної роботи працівниці знаходять в собі ще сили і енергію для танців: «И если бы не было им это дозволено, то они разбежались бы. С другой стороны, если бы их не принуждали после полторачасовой пляски ложиться спать, чтобы сохранить их силу, они бы плясали до света». «Имея в виду такое значение музыки, некоторые из плантаторов запаслись катеринкою, или шарманкою» (т. 2) [9, с. 187]. В. Симиренко навіть замовив М. Лисенку покласти на музику українські народні мотиви і цю музику «воплотить» в шарманку. «Пока я не посетил Городищенского завода, я думал, что Симиренко делает это из одного народолюбия. Оказывается, что тут есть и расчет экономии» (т. 2) [9, с. 187], – писав О. Кістяківський. Отже, бачимо, яку важливу роль надавали значенню музики київські підприємці.

Підсумуюмо, джерела особового походження є цінними джерелами для дослідження повсякденного життя киян, і для вивчення місця музики у повсякденному житті, зокрема. Це ілюструють матеріали зі щоденника О. Кістяківського, на сторінках якого вдалося виявити та реконструювати такі аспекти музичного повсякдення киян: музичні смаки, рівень музичної освіченості, відвідування театрів та концертів, особливості театральної публіки, приватне спілкування та стосунки між окремими представниками мистецько-інтелектуального середовища Києва, попит на музичні інструменти, їх вартість та купівельну спроможність інтелігента другої половини ХІХ ст., проаналізувати особливості сприйняття подій повсякденного життя автором щоденника. Матеріали щоденника О. Кістяківського свідчать про важливе місце музики, переважно – класичної, в повсякденному житті київського інтелігента другої половини ХІХ ст.

Список використаних джерел

1. Яковенко И. Г. Художественное сознание и городская среда (в их взаимодействии и созидании) / И. Г. Яковенко // Город и искусство: субъекты социокультурного диалога. – М.: Наука, 1996. – С. 20–25.
2. Грінченко М. Історія української музики / М. Грінченко. – К., 1922. – 278 с.
3. Історія української музики в 6 томах / [Азарова А. І., Булат Т. П., Гордійчук М. М. та ін.]; Том 2: ХІХ ст. – К, 2009. – 800 с.
4. Булат Т. Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України ХІХ – початку ХХ століття. / Т. Булат, Т. Філенко. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; – Київ: Майстерня книги, 2009. – 408 с.
5. Дорогих Л. В. Аматорське мистецтво як історико-культурне явище (на матеріалах України д. п. ХІХ ст.): автореф. дис. канд. істор. наук / Л.В.Дорогих. – К., 1998. – 21 с.
6. Русова С. Мої спомини / Софія Русова/. – К.: Україна – Віта, 1996. – 208 с.
7. Кистяковский А. Ф. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / А. Ф. Кистяковский / Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 252–260.
8. Ренненкампф Н. К. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Н. К. Ренненкампф / Составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 561–565.
9. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) / О. Ф. Кістяківський / упоряд. В.С. Шандра та ін. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 645 с.; Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / О. Кістяківський //упоряд. В.С. Шандра та ін. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 583 с.
10. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті / І. Гирич. – К.: Стіло, 2009. – С. 23–24. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1199/12345678.pdf>.
11. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): [монографія] /І.Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – 494 с.
12. Тобілевич С. В. Мої стежки і зустрічі. (Зі збірки спогадів про Миколу Садовського) / С. В. Тобілевич. – К., 1957. – 182 с.
13. Киевский календарь на 1898 год. / В. Д. Бублик, А. Ярмолевич. – К., 1898. – 279 с.

Ольга Мусяченко

**МЕСТО МУЗЫКИ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КИЕВСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА
(ПО МАТЕРИАЛАМ ДНЕВНИКА А. Ф. КИСТЯКОВСКОГО)**

В статье рассматриваются перспективы использования документов личного происхождения для изучения места музыки в повседневной жизни киевской интеллигенции второй половины XIX в. Внимание обращено на повседневную жизнь киевлян, которые не занимались музыкой профессионально. Как пример используются материалы дневника А. Ф. Кистяковского, выдающегося юриста, общественного деятеля, профессора кафедры уголовного права и судопроизводства университета Св. Владимира. Для иллюстрации также приводятся примеры музыкальной жизни киевлян из воспоминаний других представителей киевской интеллигенции.

Ключевые слова: дневник, А.Ф. Кистяковский, воспоминания, повседневная жизнь, киевская интеллигенция.

Olga Musiyachenko

**THE PLACE OF MUSIC IN EVERYDAY LIFE OF KYIV INTELLIGENTSIA IN THE
SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY
(BASED ON THE PERSONAL DIARY OF ALEXSANDER KISTYAKIVSKYI)**

The article studies the perspective of using sources of personal origin for researching the role music played in everyday life of intelligentsia – middle class citizens in Kyiv in the second half of XIX century – at the beginning of the XX century. The study is focused on everyday life of citizens of Kyiv who were not involved in music professionally. It is primary based on the personal diary of Alexander Kistyakovskiy, a distinguished legal expert, civil activist, professor of the Department of Criminal Law and Judicial Procedure at St. Volodymyr University. Scenes of music life presented in memoirs of Sofia Rusova and Sofia Tobilevych are used as illustrations.

Key words: personal diary, Alexander Kistyakovskiy, memoirs, everyday life, middle class citizens in Kyiv – intelligentsia.

УДК 94(477) «1648/179» + 908

Павло Токаленко

**ФОРМУВАННЯ «ВНУТРІШНЬОГО ВОРОГА»
НА ШПАЛЬТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ПРЕСИ У 1905 Р.**

У цій статті розглядається процес поступового формування образу «внутрішнього ворога» на шпальтах офіційної преси, зокрема «Херсонские губернские ведомости». Особлива увага приділяється державній підтримці антиєврейської пропагандистської кампанії на Півдні України. Автор намагається частково розкрити роль єврейської громади у революційному русі, як активної з одного боку, і безправної з іншого, частини населення Російської імперії. Підкреслюється абсурдність обґрунтування «внутрішніх зговорів» окремої нації у державі з академічного боку.

Ключові слова: євреї, «внутрішній ворог», Херсонська губернія, Одеса, Південь України.

Перша російська революція, незважаючи на офіційну термінологію, має полікультурний характер з ознаками національно-визвольної боротьби народів Російської імперії за майбутню долю в історичному просторі. Полікультурність революції можна пояснити етнічними особливостями російських територій, рівнем культурного розвитку, політичною свідомістю, боротьбою за право вільно співіснувати з іншими націями, мати власну державу. Але як тоді пояснити активну участь єврейського населення в революційних подіях, представників народу, який на початку XX століття не мав власної держави? На той час єврейське суспільство лише мріяло про відновлення історичної справедливості, спираючись на глибокі історичні та духовні мотиви. Дуже ймовірно, що саме активна участь євреїв у революційних процесах, особливо з соціал-демократичних позицій, сформувала з них образ «внутрішнього ворога» царського режиму, інтелектуальну концентрацію сил, проти якої була направлена вся міць монархічної антиєврейської пропаганди на загальнодержавному рівні.

Інтерес до єврейської спільноти, звичайно, не був пов'язаний саме з подіями Першої російської революції, він виник значно раніше. Одним з перших дослідників єврейської історії був І. Оршанський, який ставив за мету досягти справедливого ставлення до єврейського населення.

Його праці «Євреї Росії» (1872 р.) та «Русское законодательство о евреях» (1877 р.) були першими спробами проаналізувати становище єврейської громади.

Серед сучасних російських дослідників слід відзначити М. Савіних з його дослідженням законодавчої політики російського самодержавства по відношенню до єврейського народу в другій половині XIX – початку XX ст. В. Бабінцев дослідив місце єврейського народу з соціально-філософських позицій, які сформувалися в Російській імперії на межі XIX та XX століть. Політичний аспект ролі євреїв під час Першої російської революції вивчав Г. Кузнєцов. Про вплив на політику імперського уряду, який неможливо уявити без конфлікту культур у російському суспільстві між євреями та росіянами, наголошувала Т. Шукшина, вважаючи його предтечею жорстоких єврейських погромів на початку XX ст.

Інший культурний аспект дослідив український історик В. Гончаров, який вивчав не тільки зовнішні прояви діяльності євреїв, що були сформовані під тиском офіційної ідеології, але й зробив спробу виявити внутрішню наповненість цієї діяльності (зміни у вихованні та освіті), зумовленої впливом релігійних чинників та історичних традицій у межах Південно-Східної України 1861–1917 рр.

Ближче до південного регіону було дослідження В. Щукіна про становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX ст. Економічний аспект на матеріалах Херсонської губернії вивчав А. Павлюк, культурологічну площину, у межах одного міста, дослідив В. Андреев у праці «Національний розвиток єврейського населення міста Херсона».

Публіцистичні джерела як зброя царської пропаганди на півдні Російської імперії і досі залишаються не розкритим питанням у повному обсязі. П. Стрельський (справжнє ім'я Лавров Владимир Степанович) у своїй книзі «Партії і революція 1905 року» підкреслював особливу роль газет «Московських ведомостей» та «Нового времени» у формуванні антиліберальних позицій у суспільстві. «Губернські відомості» всіх губерній, на його думку, лише дублювали офіційну точку зору реакційних «Російських зборів» [1, с. 54]. «Херсонские губернские ведомости» не були виключенням, і поступове формування «внутрішнього ворога» набуло форм постійного інтелектуально-виробничого процесу.

Звичайно, не всі періодичні видання висвітлювали офіційну позицію влади, багато з них залишалося на соціал-демократичних позиціях і в більшості випадків були нелегальними, інші ж трималися центристських позицій, підкреслювали особливу роль молоді буржуазії у майбутньому Російської імперії, плекали надії на поміркований перехід до конституційної монархії. Існувала й аполітична преса комерційного характеру, але більшість легальних газет і журналів відстоювало самодержавну позицію, міцно трималися на монархічній платформі й належним чином фінансувалися державою або великими місцевими землевласниками.

Процес формування в читача образу «внутрішнього ворога» розпочинається відразу після подій «Кривавої неділі», коли розстріляно багатотисячну мирну демонстрацію робітників у Санкт-Петербурзі, що направлялись з петицією до царя, у якій містилося прохання поліпшити умови їхнього життя.

Владі було відомо, що більша частина єврейського населення негативно ставилася до монархічного ладу та дуже часто брала активну участь в антиурядових виступах. Так, губерньська преса писала, що 19 січня о 10 годині ранку в центрі міста Одеси, неподалік від будинку поліції, відбувся замах на життя поліцеймейстера, підполковника Головіна. Коли його екіпаж проїжджав на поліцейському майдані невідомий, пропустивши екіпаж, вистрелив – куля потрапила Головіну в праву лопатку. Злочинець намагався зникнути, але був затриманий, його особу не було встановлено [2, с. 1]. Лише згодом вдалося з'ясувати, що це був 20-річний єврей Сруль Бурак, який відмовився давати свідчення. При особистому обшуку були знайдені брошури антиурядового змісту [2, с. 2].

Враховуючи те, що напад євреїв на представників влади був непоодиноким явищем, сформувалося стійке відношення до всієї єврейської спільноти як до неблагонадійного, у політичному сенсі, революційного елемента. Розпочинається антиєврейська кампанія з таємних вказівок влади про встановлення нагляду за єврейською громадою. Миколаївський градоначальник 2 жовтня 1905 р., враховуючи те, що вночі з 1 на 2 жовтня відбулася демонстрація євреїв у синагозі на вулиці Чернігівській, видав наказ про таємний нагляд за всіма синагогами в місті [3, арк. 178].

Активізація антиєврейських настроїв в офіційній губерньській пресі розпочинається з усвідомлення революційного процесу, спроби знайти зрозумілі причини. Важко звинувачувати в заворушеннях селян чи робітників, які не змогли б діяти самостійно, без функціонального керівництва та організації. Виникає логічний висновок, що масові заворушення – це спланована, заздалегідь підготовлена акція, у якій єврейське населення відіграло як пасивну, так і активну роль.

Безумовно, антиєврейські настрої були наслідком офіційної пропаганди, яка у свою чергу, в умовах революції, сформувала чорносотенний рух, пов'язаний з масовими єврейськими погромами. Листівки, на кшталт, «Геть жидів. Хай живе Російський наш Цар» стали розповсюдженням явищем [4, арк. 9].

Єврейські погроми та «особливе ставлення» до єврейської громади стало предметом обговорення на шпальтах губернських періодичних видань. Офіційний періодичний орган Херсонської губернії «Херсонские губернские ведомости» розвіював чутки, детально коментуючи події, пов'язані з утисками євреїв. У 128 номері газети за 16 листопада 1905 р. редакція, об'єктивно розібравшись у ситуації, намагалася прокоментувати чутки про євреїв, яких викинули в море з пароплаву «Ізмаїл» на шляху до Одеси.

Згідно з інформацією, яка з'явилася в закордонній пресі, і природу, якої встановити майже неможливо, частина євреїв залишилася на пароплаві, сплативши «контрибуцію». Губернські відомості пояснюють, що насправді вони прибули до Одеси без будь-яких проблем, де до них приєдналися місцеві євреї, об'єднавшись вони відмовилися зійти з пароплава та вимагали негайно вийти в море (рятуючись від єврейського погрому). Внаслідок їхніх вимог, екіпаж пароплаву здійняв бунт, але їм було запропоновано додаткову плату. Матроси разом з капітаном прийняли таку умову. Однак, пароплав простояв на рейді ще два дні, щоб виконати вимогу іншої групи євреїв, яка не погодилася залишати Одесу [5, с. 2].

Наслідки єврейських погромів та заворушень в Одесі були відомі далеко за межами Російської імперії. Німецька газета «Berliner Tageblatt» відзначала, що місто було спустошене: «Все чим жило півмільйонне населення знищено за декілька днів. Збитки від торгівлі оцінені в 40 млн крб. Але ця сума не остаточна і вона буде набагато більшою, якщо врахувати, що Одеса жила виключно торгівлею, особливо хлібною. Гавань спалена. На декілька місяців торгівлю призупинено. Разом з Одесою зруйновано багато міст Південної Росії» [6, с. 4].

Найбільшого розголосу в офіційній губернській пресі набуло повстання на броненосці «Потьомкін» та роль євреїв у цій події, як членів Південно-Руської революційної партії, так і румунів єврейського походження. Насамперед, згадали спробу провести антиурядову акцію на підтримку «Потьомкіна» в Одесі, під час якої 14 чоловік було затримано [7, с. 1] та опублікували свідчення одного з матросів, захопленого ескадрою А.Х.Крігера, який розповідав про присутність на броненосці членів Південно-Руської революційної партії [8, с. 4]. Стало відомо, що ватажок матросів Матюшенко розділив між матросами 5 тис. крб., а 700 тис. крб. захоплені революційним комітетом [6, с. 4].

Російський мандрівник Лендер стверджував, що де б тільки не з'являться матроси з «Потьомкіна», там обов'язково можна побачити євреїв. На кожного руського «потьомкінця» знаходились свої три євреї, вони демонстративно засідали в ресторанах. Він згадував групу невідомих людей з броненосця, серед яких найпомітнішою була інтелігентна особа з бородою та намагався з'ясувати роль жінок на «Потьомкіні» [9, с. 2].

В Одесі, після подій пов'язаних з броненосцем «Потьомкін», владна реакція набула величезних масштабів. Тюрми були переповнені. Поліція та чорносотенники активно агітували за єврейський погром. На розі вулиць Колонтаєвської і Тираспольської, чорносотенники разом з поліцією били всіх євреїв, які опинялися в полі їхнього зору, двох з них забили до смерті. Побиття припинив німецький фабрикант, заявивши, що буде скаржитись консулу про неможливість спокійно пересуватися і навіть буде вимагати охорону [10, с. 236].

18–21 жовтня 1905 р. в Одесі, переодягнені поліцейські разом з чорносотенниками нападали на робітників, представників інтелігенції та студентів. Підпалювали будинки, магазини, грабували майно. Між ними та загонами робочої самооборони відбувалися сутички [11, с. 90]. «Чорна сотня» використовувала «Урядові звернення» як матеріал для агітацій, розраховуючи таким чином на організацію єврейських погромів [10, с. 236].

Губернська влада була проінформована станом справ і могла надавати об'єктивну оцінку не тільки подіям, а й діяльності окремих категорій населення. Свідомо чи несвідомо влада звертала велику увагу на соціальну психологію окремих категорій населення та, в основному, правильно передбачала напрямок розвитку подій [12, с.40]. Відчувалася потужна підтримка в організації антиєврейських настроїв та потурання єврейським погромам. Одеські погромники знаходились під особистою опікою губернатора. Відомо, що коли секретар одеського «Союзу Октябристов» Кахов був заарештований за розповсюдження прокламацій, які призивали до єврейських погромів, то через деякий час після особистої розмови Кахова з губернатором по телефону, він був негайно звільнений [13, с.63].

Заява Нижегородського губернатора Павла-Симона Унтенбергера на шпальтах газети «Херсонские губернские ведомости» про те, що в місті розповсюджуються чутки, нібито напад робітників на демонстрантів не тільки схвалювався владою, ще й був організований поліцією, яка за це заплатила гроші, ставив під сумнів всю репутацію жандармського апарату [14, с. 4]. У свою чергу, Херсонський губернатор Левашов В. А. у циркулярному повідомленні до поліцмейстерів Херсонської губернії зазначав, що до нього у великій кількості надходять скарги про слабку діяльність поліції під час антиєврейських погромів. У деяких випадках поліцію звинувачують в

організації безладів. У своєму зверненні він підкреслив, що такі дії є злочинні та закликав розпочати розслідування відносно осіб, які підозрюються в потуранні масовим безладам під час несення служби. У разі виявлення, їх звільняти або, при наявності ускладнюючих обставин, обов'язково притягувати до кримінальної відповідальності [15, арк. 55].

Все-таки, відкрита антиєврейська позиція влади була небезпечною і для самої влади. Антиєврейські погроми могли обернутись і проти осіб, які брали в них участь, організували чи керували цим процесом. Щоб відвернути від себе увагу та не дати соціальному безладу перейти в повний хаос, канцелярія миколаївського градоначальника підготувала проект звернення до місцевих мешканців. У ньому згадали про «невідомий елемент», який останнім часом закликав усіх «руських людей» до єврейського побиття. Прикриваючись ім'ям Російського імператора, закликали до спокою все християнське населення, нагадували, що кожен, хто агітує вчиняти насилля однієї частини населення над іншою, здійснює злочин. Також наголосили на тому, що насправді імператору байдуже до якої національності належить спільнота, чи яку віру вона сповідує, до всіх монарх має рівне відношення [16, арк. 6]. Херсонський губернатор М. Малаєв наголошував: «Ми не в змозі закривати очі, та не бачити, що відбувається навколо нас. Єврейська спільнота найбільш пригнічена серед усіх народів. Ми повинні боятися себе, а не їх» [13, с. 62].

Апогеєм цієї «особливої позиції» стосовно єврейства, можна назвати приховану спробу поєднати «внутрішнього» та зовнішнього ворога Російської імперії. Основна теза – японці мають єврейське походження. Авторство цієї «нової етнологічної теорії» приписується західним науковцям. Її обґрунтування можна прочитати в Лондонській «St. James Gazette», де зазначалося, що одна з гілок єврейського народу проникла на Японські острови з Індії, через Азію та багато інших прикладів близькості між єврейськими та японськими традиціями. Знайдено навіть лінгвістичну близькість двох різних культур [17, с. 4]. Це яскравий приклад потужної антисемітської ідеологічної кампанії. Свідчення того, що навіть з академічного боку в Російській імперії існувала прихована спроба обґрунтувати причини внутрішніх негараздів, пошуки «ворогів», спробою поєднати те, що суперечить логіці.

Важко повноцінно зрозуміти мету чи наслідки антиєврейської імперської політики, не знаючи мотивів, на які спиралося самодержавство, але роль губернської преси у формуванні «внутрішнього ворога» та контролю за ним в Росії, була досить відчутна. Наприклад відомо, що Міністерство внутрішніх справ пропонувало обмежити діяльність єврейської освітньої громади в Росії та встановити повний контроль за обранням членів комітету та офіційних зібрань [7, с. 1].

Безумовно, єврейське населення Півдня України брало активну участь в подіях 1905 р. Але строката національна ідентичність революціонерів, навряд чи дає змогу констатувати, що саме єврейське населення було тим «двигуном» народних мас. Самодержавний уряд, в умовах російсько-японської війни, намагаючись дати народу «випустити пару», знайшов у єврейській спільноті «внутрішнього ворога», а губернська преса була одним з інструментів царської прихованої пропаганди насилля, незважаючи навіть на те, що значна частина єврейського населення трималася проурядових позицій.

Полікультурний характер революції ближче до істини, ніж теорія антидержавної таємної змови окремих етнічних груп. Враховуючи особливості культурного розвитку Російської імперії в умовах самодержавства, можна зауважити, що природа історичних подій багатовекторна, іншими словами – це справжній «казан» ідеологічних рецептів виходу з кризи, де освіченість та погляди індивіда разом з невирішеними економічними проблемами держави, зокрема аграрним питанням, і були справжнім двигуном революційних подій.

Список використаних джерел

1. Стрельський П. Партии и Революции 1905 года / П. Стрельский. – СПб., 1906. – 96 с. 2. Херсонские губернские ведомости. – 21 января. – 1905. – №9. – С.1, 2. 3. Держархів Миколаївської обл., ф-р. 442, оп. 1, спр. 28. 4. Держархів Миколаївської обл., ф-р. 229, оп. 4, спр. 158. 5. Херсонские губернские ведомости. – 16 ноября. – 1905. – № 128. – С. 2. 6. Херсонские губернские ведомости. – 06 июля. –1905. – № 78. – С.4. 7. Херсонские губернские ведомости. – 01 июля. – 1905. – № 76. – С. 1. 8. Херсонские губернские ведомости. – 04 июля. – 1905. – № 77. – С.4. 9. Херсонские губернские ведомости. – 25 июля. –1905. – №86. – С.2. 10. Революция 1905–1907 на Украине. – К., 1955. – Т. 2. – Ч.1. – 939 с. 11. Хроника революционных событий на Одессине в годы Первой русской революции. 1905–1907. – Одесса, 1976. – 207 с. 12. Швидько Г. К. До питання про достовірність джерел офіційного походження з історії революційного руху (на матеріалах Катеринославщини) / Г.К.Швидько. Тезиси докладов и сообщений республиканской научной конференции [Первая Российская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления], 18–20 декабря 1990 Горловка. – Т.1. – 149 с. 13. Уоллинг В. Е. Послание России (Истинное значение русской революции) / В. Е. Уоллинг. – Berlin. – 1910. – 407 с. 14. Херсонские губернские ведомости. – 22 июля. – 1905. – №85. – С.4. 15. Держархів Херсонської обл., ф-р. 1, оп. 1, спр. 60. 16. Держархів Миколаївської обл., ф-р. 229, оп. 4, спр. 158. 17. Херсонские губернские ведомости. – 11 мая. – 1905. – № 54. – С. 4.

Павел Токаленко

**ФОРМИРОВАНИЕ «ВНУТРЕННЕГО ВРАГА» НА СТРАНИЦАХ
ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ ПЕЧАТИ В 1905 ГОДУ**

В этой статье рассматривается процесс постепенного формирования образа «внутреннего врага» на страницах официальной прессы, в частности «Херсонских губернских ведомостей». Особое внимание уделяется государственной поддержке антиеврейской пропагандистской кампании на юге Украины. Автор пытается частично раскрыть роль еврейской общины в революционном движении, как активной с одной стороны, и бесправной с другой, части населения Российской империи. Подчеркивается абсурдность обоснования «внутренних заговоров» отдельной нации в государстве с академической стороны.

Ключевые слова: Евреи, «внутренний враг», Херсонская губерния, Одесса, Юг Украины

Pavlo Tokalenko

**FORMATION OF THE «INTERNAL ENEMY» ON THE PAGES OF KHERSON
PROVINCIAL PRESS IN 1905**

This article are focused on the process of gradually forming image of «the internal enemy» in the official press including «Kherson Guberniya's News». Particular attention is paid to the state support anti-Jewish propaganda campaign in southern Ukraine. The author tries to reveal partially the role of the Jewish community in the revolutionary movement as active on the one hand, and without rights on the other, the population of the Russian Empire. From academic side emphasize the absurdity of justification «internal conspiracy» separate nation in the state.

Key words: Jews, «internal enemy», Kherson province, Odessa, South of Ukraine.

УДК 94:070.13«1905–1914»:329.73(477)«XX»

Наталія Олешко

**УКРАЇНСЬКА НАДДНІПРЯНСЬКА ПРЕСА (1905–1914 РР.) ЯК ДЖЕРЕЛЬНА
БАЗА З ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглянуто українську пресу Наддніпрянської України як одно з пріоритетних джерел дослідження українського національно-визвольного руху в Галичині на початку ХХ ст. Окреслено основні функції преси, її роль у фіксації, аналізі, пропаганді та визначенні актуальних питань і проблем українського національного руху в Галичині. Визначено найбільш змістовні пресові видання, що висвітлювали вирішення національного питання.

Ключові слова: українська наддніпрянська преса, український національно-визвольний рух, Наддніпрянська Україна, Галичина, національне питання.

Проводячи історичні паралелі початку ХХ – та початку ХХІ ст. можна простежити певну аналогію. Нажаль і сьогодні залишаються актуальними проблеми відстоювання національних інтересів та вирішення національного питання, зокрема у засобах масової інформації. Зважаючи на те, що на початку ХХ ст. преса, зокрема українська наддніпрянська, була основним засобом масової інформації та відігравала провідну роль у формуванні громадської думки, національної свідомості та захисті й реалізації національних ідей, слід більше приділяти уваги значенню та ролі української преси.

Мета статті полягає у дослідженні української наддніпрянської преси початку як досить вагомої джерельної бази щодо висвітлення та аналізу подій українського національно-визвольного руху в Галичині на початку ХХ ст.

Для досягнення мети автор розглянув і проаналізував друковані матеріали української преси Наддніпрянської України 1905–1914 рр.

Пріоритетну джерельну вартість становлять періодичні україномовні та російськомовні українські видання, що виходили упродовж 1905–1914 рр. у Наддніпрянській Україні. Серед них газети: «Порада», «Хлібороб», «Рада», «Світова Зірниця», «Сніп», «Маяк», «Дніпрові хвилі»; журнали: «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Україна», «Світло». Для більш поглибленого вивчення нашого питання було досліджено друковані матеріали російськомовного українського журналу «Украинская жизнь», що виходив у Москві.

З огляду на висвітлення нашого питання, найбільш інформативно змістовними є газети «Рада», «Сніп» і журнали «Літературно-науковий вісник» та «Украинская жизнь». Слід зауважити,

що незважаючи на короткий період існування харківської газети «Сніп» (тільки рік – 1912 р.), на її шпальтах було розміщено багато цінного матеріалу з досліджуваної теми. Необхідно відзначити, що одні видання надавали інформацію за старим календарем (наприклад, «Рідний край»), інші за новим (наприклад, «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь»), а «Сніп» – за подвійним [1, с. 1], тому дати необхідно приводити відповідно до нового стилю. Також використовувалися старі назви та поняття (наприклад, «артикул» [2, с. 174, 175], «посли» [3, с. 311]), які необхідно редагувати, простежувалася розбіжність і у статистичних даних.

Безперечно, українська преса досліджуваного періоду відповідала потребам тогочасного життя, виконуючи просвітницьку функцію та пропагуючи національну ідею, вона мала своїх замовників переважно серед національно свідомої частини українського народу. Редакторами, видавцями та співробітниками українських видань були політичні, громадські діячі, які брали безпосередню участь у національно-визвольній боротьбі українського народу. Іноді в публікаціях українських газет і журналів простежувалася певна упередженість в оцінюванні подій, емоційна наповненість. Однак ці матеріали надавали послідовну та насичену, в основному об'єктивними фактами, інформацію. На сторінках української преси фіксувався, аналізувався перебіг подій українського національно-визвольного руху, по свіжих слідах визначалися актуальні питання та проблеми, що робить її унікальним джерелом.

Особливого значення набувають публікації з українського національно-визвольного руху в Галичині початку ХХ ст. українських науковців, громадських та політичних діячів, публіцистів, депутатів австрійського парламенту, які були безпосередніми учасниками цієї боротьби.

Загострення національного питання в Галичині, проблеми українського національно-визвольного руху, поява в польській пресі статей, які закликали суспільство до боротьби з українством, викликало велику кількість публікацій українських авторів. Статті та виступи М. Грушевського, І. Франка, С. Петлюри, Л. Цегельського, Є. Левицького, Є. Олесницького, В. Правобережця, М. Лозинського, Д. Донцова, В. Дорошенка, що друкувалися в українській пресі, мали не тільки інформативний, а й науковий характер. Намагаючись ознайомити читачів із перебігом подій у Галичині, висвітлюючи те чи інше питання, вони зверталися до їх історії, з'ясовували причини, окреслювали наслідки.

Звертаючись до національного питання та аналізуючи польсько-українські відносини в Галичині, в українській пресі Наддніпрянської України наголошувалося на згуртованості всієї польської нації у боротьбі проти українського народу [4, с. 34; 5]. Разом із тим критикувалася австрійська політика, яка підтримувала міжнаціональні суперечки, аргументувалося це недосконалістю виборчої системи, що усталювала нерівноправність націй і прошарків населення та давала перевагу багатоземельним і релігійним групам [6, с.177]. При цьому відзначалося, що незважаючи на таке становище, український народ в Галичині мав певні засади для легальної культурної та політичної діяльності, національного розвитку, виробив звичку до організації та парламентаризму. А довготривала боротьба за національні права сприяла здобуттю досвіду у цих питаннях [7, с. 15, 19].

Роз'яснюючи проблеми міжнаціональних відносин в Австро-Угорщині, українська преса Наддніпрянщини називала головну причину національних суперечок – невідповідність поділу держави на так звані історичні краї розміщенню населення за національностями [8, с. 156]. За матеріалами української преси австрійський уряд вперше за час існування конституційного ладу, з кінця 1908 р., коли гостро постало чесько-німецьке питання, нарешті визнав єдиний вихід щодо вирішення цієї проблеми – поділ «сфер володіння народів-суперників» [9, с. 169]. Це означало утворення національних територій у межах держави зі своїми законодавчими та виконавчими органами. Але для здійснення цього заходу необхідно було докорінно змінювати державно-правову систему. Австрійський уряд не поспішав цього робити, оскільки йому не вигідно було втрачати прихильність парламентської більшості, що складалася на той час із впливових німецьких, чеських і польських політичних сил. Українська преса писала, що в досліджуваний період у рамках міжетнічних стосунків відбувалася планомірна польська колонізація у Східній Галичині [10, с. 25].

Українська наддніпрянська преса констатувала, що національна політика польського уряду щодо українського народу в Галичині призвела до радикальних заходів з української сторони. У цьому контексті розглядалося вбивство намісника Галичини А. Потоцького студентом Львівського університету М. Січинським. Вчинок останнього характеризувався як «політичне вбивство» [11, с. 396–397].

Аналізуючи український національний рух у Галичині на початку ХХ ст., в українській пресі стверджувалося про значне його поширення в суспільстві, [12, с. 136]; відзначалася організація та політизація національно-визвольної боротьби; акцентувалася увага на зростанні самостійної активності селян, які вимагали від своїх представників у Галицькому сеймі та австрійському парламенті якнайшвидшого вирішення українського питання, отримання політичних і національних

свобод [13, с. 43]. Порівнюючи українські національно-визвольні рухи в Російській та Австрійській імперіях, визнавалася більша його активність у Галичині [14, с. 30].

Українська наддніпрянська преса підтримувала державницькі ідеї і наголошувала на об'єднанні українських національно-визвольних рухів Австрійської та Російської імперії для спільної боротьби за національне визволення і утворення незалежної соборної Української держави [15, с. 318]. Але для здійснення цієї мети, на його думку, необхідно було змінити напрям національної політики, а саме – не перейматися вирішенням місцевих «дрібних» справ, а вирішувати загальнонаціональні питання шляхом активної, наполегливої та принципової боротьби на засадах моральності та самокритичності [16, с. 15, 17].

У контексті українського національно-визвольного руху в українській наддніпрянській пресі відводилося важливе місце діяльності українських політичних проводирів у вирішенні українського питання на рівні галицького сейму та австрійського парламенту. У пресі констатовалася непослідовність у політичній діяльності українських депутатів, критикувалася політика опортунізму, яка проводилася всупереч вимогам українського суспільства і відступала від принципового напрямку. Основна причина такої політичної тактики, за матеріалами української наддніпрянської преси, полягала в історично-сформованому типі пасивного галичанина, оскільки Галичина, порівняно з іншими українськими землями, була найспокійнішим регіоном [17, с. 334].

Проведення опортуністичної політики в українській пресі називалася політикою «дрібного опортунізму» [18, с. 337], що впливало як на польсько-українські відносини, так і на австрійсько-українські. Українська наддніпрянська преса писала про те, що як польські, так і австрійські політичні кола, усвідомлюючи здатність українських депутатів до поступу, часто вирішували питання на свою користь. Зазвичай польський уряд свідомо відкладав і затягував проведення політичної реформи, питання про відкриття окремого українського вищого закладу освіти, поділ Галичини на українську й польську частини. А українські політики задовольнялися вирішенням буденних справ (відкриття гімназії, банку тощо) [19, с. 565], відступаючи від загальнонаціональних. Отже, реально відбувалася заміна вирішення стратегічних питань на владнання поточних справ. На думку української преси, необхідним було паралельне вирішення як дрібних поточних справ, так і загальнонаціональних.

Українська преса Наддніпрянської України вказувала на хибність проведення опортуністичної політики, яка призводила до падіння народної активності, призупинення національної боротьби, втрати реального розуміння головних принципів українського національно-політичного життя, цілей і завдань боротьби українського народу [20, с. 354].

Українська наддніпрянська преса виділяла дві пріоритетні справи української політики: боротьбу за політичну реформу в Австро-Угорській імперії та за українізацію освіти. На її думку, реформування виборчої системи на демократичних засадах сприяло б визволенню українського народу Галичини від польської залежності. А впровадження національної освіти, зокрема вищої, стимулювало б в українському суспільстві розвиток національної свідомості, культури, науки. Тим більше, що за австрійським основним законом було гарантовано право усіх народів на національну освіту [21, с. 29; 22, с. 79].

Щодо питання боротьби за український університет в українській пресі Наддніпрянської України аргументовано доводилося, що з початку заснування Львівський університет був призначений «обслуговувати культурні інтереси українського народу» [23, с. 23]. Тому українські студенти і все суспільство мали повне право вимагати від університетської та крайової адміністрації викладання дисциплін рідною мовою, відкриття нових кафедр з українською мовою викладання, призначення на посади українських науковців, а пізніше й українського університету в Галичині.

Отже, намагаючись об'єктивно оцінювати прояви українського національно-визвольного руху в Галичині, українська наддніпрянська преса, в першу чергу, виходила з національних позицій. Необхідно було показати дійсне становище українського суспільства в Галичині та необхідність боротьби за свої права. По-друге, вона показувала як позитивні, так і негативні сторони українського національно-визвольного руху. Зокрема, відзначала, що відбувалося захоплення політичною боротьбою, а в жертву приносилися культурні інтереси [24, с. 99]. Також для статей, які містилися в українській наддніпрянській пресі, був притаманний певний суб'єктивізм. Наприклад, якщо в одних статтях спостерігалася суворі критика політичної діяльності українських депутатів і в оцінці загальних наслідків політичної боротьби акцентувалася увага більше на негативних сторонах, то в інших, навпаки, – іноді спостерігалася дуже емоційне ставлення до позитивних результатів.

Слід звернути увагу на те, що в українській пресі знайшли місце ліберальні погляди російських, польських, чеських дослідників на міжетнічні взаємини. Вони розглядали польсько-українські відносини не з шовіністичних позицій, а прихильно ставилися до українського народу [25–29].

Аналіз української преси свідчить про те, що публікації, які містилися на її шпальтах, вирізнялися певним суб'єктивізмом та упередженим емоційним оцінюванням подій. Звичайно,

українська преса Наддніпрянської України не досягла цілісного концептуального осмислення досліджуваного нами питання, але внесла вагомий вклад і у вітчизняну історичну науку. Вона збагатила її великим статистичним і фактичним матеріалом, окреслила основні напрямки українського національно-визвольного руху в Галичині, простежила у хронологічній послідовності різні аспекти цього руху, намагалася визначити причини боротьби українського населення Галичини за своє національне визволення. На шпальтах української наддніпрянської преси з'явилися такі терміни, як «українське питання», «польсько-український антагонізм», що використовуються в сучасній історичній науці.

Список використаних джерел

1. 22 (4 Лютого) Січня // Сніп. – 1912. – № 4. – С. 1.
2. Цегельський Л. З австрійської України / Л. Цегельський // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 51, кн. 7. – С. 172–179.
3. Лозинський М. Клерикалізм і вільнодумство / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 49, кн. 2. – С. 306–323.
4. Петлюра С. Помста. З приводу суду над Січинським / С.В. Петлюра / Народе український: вибрані статті, листи, документи. – Харків: Лівий берег, 1992. – С. 32–36.
5. Франко І. Русько-польська згода і українсько-польське братання / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33, кн. 1. – С. 152–166.
6. Франко І. Австрійський кризис / І. Франко // Український вестник. – 1906. – № 4. – С. 175–178.
7. Франко І. Відвертий лист до гал. Української молоді / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 30, кн. 4. – С. 11–19.
8. Левицький Є. Чесько-німецький спір / Є. Левицький // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 46, кн. 4–6. – С. 155–169.
9. Левицький Є. Чесько-німецький спір / Є. Левицький // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 46, кн. 4–6. – С. 155–169.
10. Правобережець В. Політика польських керівних сфер по отношению к Украине / В. Правобережець // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 15–36.
11. Лозинський М. З австрійської України. Убивство галицького намісника / М. Лозинський // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 42, кн. 5. – С. 396–404.
12. Грушевський М. На українські теми. «Кінець рутенства!» / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40, кн. 11. – С. 135–147.
13. Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 49, кн. 1. – С. 43–56.
14. Грушевський М. За слова і букви / М. Грушевський / Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – С. 30–33.
15. Грушевський М. На українські теми. Крячуть ворони / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 37. – Кн. 1–3. – С. 318–329.
16. Франко І. Відвертий лист до гал. Української молоді / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. 30, кн. 4. – С. 11–19.
17. Грушевський М. На українські теми. «Малі діла» / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 48, кн. 11. – С. 333–341.
18. Грушевський М. На українські теми. «Малі діла» / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 48, кн. 11. – С. 333–341.
19. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 37, кн. 1–3. – С. 42–57, 213–220.
20. Грушевський М. На українські теми. Два роки галицької політики / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 47. – Кн. 8. – С. 340–355.
21. Грушевський М. За український університет / М. Грушевський / Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – С. 27–29.
22. Донцов Д. Начало конца / Д. Донцов // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 75–85.
23. Олесницький Е. Борьба за украинский университет / Е. Олесницький // Украинская жизнь. – 1912. – № 7–8. – С. 20–37.
24. Дорошенко В. Український науковий рух в 1913 році / В. Дорошенко // Україна. – 1914. – кн. 1. – С. 99–111.
25. Бочковский И. Проф. Т.Г. Масарик об украинском вопросе / И. Бочковский // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 42–53.
26. Василевский (Плохоцкий) Л. Спорные вопросы в области польско-украинских отношений / Л. Василевский (Плохоцкий) // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 39–51.
27. Дорошенко В. До характеристики польської суспільності в Галичині. (З приводу писань д. Л. Кульчицького) / В. Дорошенко // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 60. – Кн. 10–12. – С. 534–552.
28. Корш Ф. Е. Об украинском национальном возрождении / Ф. Е. Корш // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 14–24.
29. Корш Ф. Украинцы и Австрия / Ф. Корш // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 5–9.

Наталья Олешко

УКРАИНСКАЯ НАДДНЕПРЯНСКАЯ ПРЕССА (1905–1914 ГГ.) КАК ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ПО ИССЛЕДОВАНИЮ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГАЛИЦИИ ВНАЧАЛЕ XX В.

Рассмотрено украинскую прессу Надднепрянской Украины как одного из приоритетных источников исследования украинского национально-освободительного движения в Галичине в начале XX в. Определены основные функции прессы, ее роль в фиксации, анализе, пропаганде и определении актуальных вопросов и проблем украинского национального движения в Галиции. Определены наиболее содержательные прессовые издания, которые освещали решение национального вопроса.

Ключевые слова: украинская надднепрянская пресса, украинское национально-освободительное движение, Надднепрянская Украина, Галиция, национальный вопрос.

Natalia Oleshko

NADDNIPRYANSK UKRAINIAN-LANGUAGE PERIODICAL PRESS (1905–1914) AS A MAJOR SOURCE FOR THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN GALICIA IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The Ukrainian-language periodical press in Naddnipryansk Ukraine as one of the priority sources for the research of the Ukrainian national liberation movement in Galicia in the early twentieth century has been considered. The main functions of the periodical press and its role in the fixation, analysis, propaganda and definition of current issues and problems of the Ukrainian national movement in Galicia have been determined. The most informative periodicals covering the solving of the ethnic problem have been identified.

Key words: Naddnipryansk Ukrainian-language periodical press, Ukrainian national liberation movement, Naddnipryansk Ukraine, Galicia, ethnic problem.

УДК 004+355(477.83/.86)(051)

Наталія Вовк

ВПЛИВ ЧАСОПISУ «СТРІЛЕЦЬ» НА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬОЇ АРМІЇ

У статті розглянуто діяльність редакційної колегії часопису «Стрілець». Подано загальну характеристику даного видання, проаналізовані основні тематичні рубрики часопису. Авторка аналізує значення часопису «Стрілець» для пропагандистсько-виховної роботи у війську. У статті наведені факти, отримані в результаті аналізу інформації з часопису, про мету визвольної війни українського народу та хід подій польсько-української війни.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, пресова служба, часопис «Стрілець», польсько-українська війна, військова преса.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що початок новітньої історії України пов'язаний з відродженням, складною політичною та військовою боротьбою на декілька фронтів за утвердження української держави майже на всіх етнічних землях. Цей період у вітчизняній історичній науці позначений Українською національною революцією 1917–1921 рр. Від часу проголошення незалежності в 1991 р. проблематика національної революції стала предметом численних наукових досліджень у яких вказується на необхідність врахування досвіду 1917–1921 рр., а особливо в частині військового будівництва. Сучасна збройна агресія та інформаційна війна проти України демонструє, що фундаментальні засади Української національної революції не засвоєно. Безпосередньо науковий інтерес пов'язаний із інформаційним забезпеченням Української Галицької армії (далі – УГА), яка формувалася як регулярна збройна сила вже під час активних бойових дій листопада 1918 – липня 1919 рр. Значною мірою від добре налагодженої роботи пресової служби залежала мобільність, боєздатність та високий патріотичний дух УГА в польсько-українській війні.

Виникнення молоді західноукраїнської республіки спричинили суттєві зміни в тогочасній інформаційній політиці, спрямованій на забезпечення безпосередніх функціональних завдань преси – інформування споживача. Революційні переміни на західноукраїнських землях сприяли становленню української журналістики в нових державницьких умовах існування. Практично зникла традиційна для австрійської державної практики цензура. Демократизація суспільного життя сприяла поширенню свободи слова та друку. Постання української державності вивело на суспільну арену десятки нових українських часописів, що стали відображенням глибинного зламу української суспільної свідомості за надзвичайно короткий період. Участь у формуванні нової української газетної періодики взяли політичні та громадські діячі, літератори та науковці, представники молоді та студентства, українські військовики, стаючи редакторами, авторами публікацій, дописувачами газет тощо. Все це в комплексі знайшло своє відображення в кількісних та якісних показниках української періодики [9, с. 24].

Тема дослідження не була безпосереднім об'єктом вивчення в історіографії. Окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях В. Бачинського [2], П. Губи [9], Я. Малика [13], І. Крупського [14], О. Богуславського [18], П. Федоришина [22], В. Футулуйчука [23].

Серед загалу часописів, які виходили на західноукраїнських теренах варто виокремити в окрему групу друкованих періодичних та неперіодичних видань військову пресу УГА, що стала фактичним продовженням традицій стрілецької преси УСС.

До найбільш популярних серед військовиків належав часопис «Стрілець», який виходив під редакцією відомого поета і драматурга Василя Пачовського. До складу редакції В. Пачовський залучив багатьох письменників і журналістів: А. Бабія (М. Ірчана), В. Гадзінського, В. Гериновича. У газеті часто друкувалися О. Назарук, І. Кревецький, Б. Заклинський, О. Олесь, Ю. Шкрумеляк, Т. Франко (син І. Франка) та інші [23, с. 86]. Газета виходила щодня з січня 1919 р. величезним накладом – 16 тис. примірників у Тернополі, Станіславові, Стрию, Борщові, а з 15 червня 1919 р. у Кам'янці-Подільському як «Український стрілець» (редактор – Г. Микитей). Припинила існування 16 листопада 1919 р.

Перше число часопису побачило світ 1 січня 1919 р. в Тернополі [4, с. 130]. У тижневику, як урядовому часописі, подавалися звіти з засідань Національної Ради, статті на біжучі теми, а також новини з фронту. На шпальтах першого числа «Стрільця» знаходимо вступну статтю під назвою-закликом «Робочий народ український» [21, с. 4]. Головна думка відозви спрямована до боротьби за власну державність. Зосереджуючись над питанням про одвічне гноблення українського народу, редакція часопису закликала до рішучих дій населення, старшин УГА, у справі визволення Батьківщини від загарбників, акцентуючи, що в єдності сила народу.

З 13 січня 1919 р. друге число видання «Стрілець» почало виходити в Станіславові. Розглядаючи найбільш актуальні теми подій на фронті, у цьому випуску тижневика від 12 лютого 1919 р. опубліковано статтю-репортаж В. Пачовського «Настрій на фронті». В публікації вміщено розмову автора з раненим стрільцем у госпіталі в Станіславові, про настрої і дух галицьких солдат [19, с. 2].

З березня 1919 р. редакція часопису «Стрілець» перейшла під відомство колегії, в склад якої входили Г. Микитей і В. Гадзінський. Разом із збільшенням цільової аудиторії часопису увага редакторів приверталася до розширення проблемно-тематичних напрямків «Стрільця». Поряд із статтями на військову проблематику починають появлятися статті на світські теми. Так, у 12 номері тижневика від 19 березня 1919 р. знаходимо публікацію-заклик «Селянсько-робітничий з'їзд» [7, с. 2].

З огляду на великий вплив друкованого слова на свідомість старшин і стрільців УГА командування відводило часописам значну роль у пропагандистсько-виховній роботі. Про це свідчить наказ генерала М. Омеляновича-Павленка про поширення газет серед особового складу: «Доставка преси на фронт є конечним умовом морального скріплення Українського війська» – писав командувач УГА [17, с. 4]. Газета «Стрілець» також публікувала звернення командувача до війська з нагоди важливих подій, накази з подяками за успішні бойові дії корпусів і бригад. Великий вплив на психологічний стан стрілецтва мали публікації фронтовиків про героїчні подвиги частин, підрозділів і окремих воїнів [25, с. 2].

Значну увагу газета «Стрілець» також приділяла вихованню вояків на бойових традиціях УГА. Так, 1 листопада 1919 р. переважна більшість публікації часопису присвячувалася роковинам Першолистопадового чину. У святковому числі були поміщені спогади сотника УСС Д. Кренжаловського «Львів у перших днях Листопада 1918 р.» [12, с. 4]. Поряд із тим, в часописі неодноразово наголошувалось на агресивних діях польської влади, наводились численні факти знущань польських окупантів над українським населенням. Серед стрілецтва особливо великий резонанс викликав протест президента ЗУНР Є. Петрушевича: «За короткий час вспіли поляки так знищити Східну Галичину і більшість її спокійного населення, що більшовицькі банди в Росії не встигли доклати такого знищення навіть за рік свого існування. Майже всю українську інтелігенцію вивезли або розстріляли» [6, с. 2]. «Стрілець» приділяв постійно чималу увагу порушенням поляками гаазьких конвенцій щодо полонених [16, с. 6–7]. Варто зазначити, що в лютому газета помістила розпорядження ДСВС, за яким полоненим полякам у таборах видавалося щомісячно: солдатам – 30 корон, офіцерам до капітана – 500, вищим чинам – 800 [5, с. 290].

Значний вплив мала преса і на командування УГА, яке на них намагалося побудувати свою пропагандистську-виховну роботу, основний її акцент припадав на друковані видання. З цією метою командувач УГА Омелянович-Павленко видав наказ по УГА, у якому відзначав: «Начальна команда УГА, уважаючи, що доставка преси на фронт є конечним умовом морального скріплення Українського війська і щоби побороти труднощі кольпортажі аж до самої бойової лінії приказую: 1. Команди корпусів одержать по 100, команди батирий і булавних сотень по бригадах корпусах і Начальній Команді по 25 примірників часописа «Стрілець» до розподілу і розпродажі в своїх частинах. 2. Наказується рівночасно комендантам подбати, щоби «Стрілець» доходив дійсно до рук козаків» [24, арк. 3–4].

В очах людей – цивільних та військових – газета була беззастережним авторитетом. «В перших місяцях війни часопис йшов на вагу золота. – згадував Брилинський. – За прочитання треба було платити 2–5 крон. А ті гроші були тоді не так дуже дешеві, й так мало їх тоді було» [13, с. 26].

У ті буремні роки, коли на пошту особливих надій не покладали, військові газети виконували і своєрідну роль листинош. Вони друкували невеликі оголошення, повідомлення про долю родин.

Редакція воєнних часописів намагалася не бути істинною в останній інстанції, не нав'язувати читачам свого бачення подій, а прагнула виробити з важливих державотворчих питань спільну думку, залучаючи до вирішення найширші кола українського громадянства. Так, коли Антанта усіляко намагаючись допомогти Польщі, фактично робила усе для того, аби українські землі потрапили під протекторат Польщі, редакція «Стрільця» 29 січня 1919 р. опублікувала статтю «Битися чи миритися?»: «Україні загрожують два фронти. Ззаду – поляки, із сходу – московський комунізм, – писала газета. – Перед нами ... питання: Чи нам миритися з панами ляхами, що кроваві судиції Україні судять, – а з цілою силою вдарити на північного ворога» [3, с. 3]. Тому з даного питання вирішила провести на своїх сторінках публічну дискусію.

На сторінках газети постійно подавалася оперативна інформація з фронту бойових дій УГА проти польських, а згодом і більшовицьких військ. Ці повідомлення друкувалися найчастіше у рубриках «З начальної команди українського війська» та «Новини». Рубрика мала кілька підрубрик. Це, зокрема, «Офіційне повідомлення», «Звідомлення українського генерального штабу», «Північно-східна група», «Східний фронт», «Північна група» [22, с. 78].

Писала газета й про допомогу наддніпрянських українців Галичині. Зокрема 9 січня 1919 р. під рубрикою «Внутрішнє життя» газета надрукувала розширену замітку «Допомога галичанам та буковинцям» [11, с. 5]. У замітці йшлося про те, що Вінницька повітова народна управа виступила із ініціативою встановити день збору майна, продуктів для допомоги галичанам, а 26 березня 1919 р. в кореспонденції М.Обідного «Ми поборемо», опублікованій з підзаголовком «Фронтіві враження», йшлося про те, що на оборону Львова від польських військ піднялися усі – від малого до дорослого [18, с. 1]. М. Обідний розповів про вояків однієї з наддніпрянських батарей, які чи не кожного дня в боях проти польських військ виявляли чудеса героїзму. І таких публікацій на сторінках «Стрільця» було немало. Вони переконливо свідчили, що в боях за Галичину відзначились і сини Наддніпрянщини.

Редакція часопису не рідко опубліковувала цікаві для сприйняття тематичні військові нариси. Так, у трьох числах часопису «Стрільця» надруковано великий нарис О. Благодіра «Отаман Долуд» [4, с. 4]. Нарис вражає правильністю зображувальних подій. Автор не прагне зробити зі свого героя людину-ікону, одночасно вказує і на негативні його риси характеру. Загалом нариси, надруковані на сторінках «Стрільця», добре сприймалися читачами і тому були частими на сторінках газети. Обравши саме цей жанр, редакція «Стрільця» зуміла, наприклад, докладно розповісти про життєвий і бойовий шлях полковника Д. Вітовського, який безпосередньо спричинився до створення постійної української армії [14, с. 98].

Зустрічаємо на сторінках «Стрільця» і жанр, який в сучасній журналістиці не використовується. Це нарис-негатив. Особливістю цього жанру було об'єктивна констатація фактів, давався поширений авторський коментар [8, с. 2]. Значну увагу часопис приділяв розвінчанню планів польської та московської вояччини, доводив, що з боку України війна мала визвольний характер, та була справедливою. З цією метою редакція публікувала офіційні директивні дослідження, основною ознакою яких була доступність сприйняття. У кореспонденції «Наші вороги», яка друкувалася у двох числах (6 і 8 квітня 1919 р.) автор так пояснює суть польської агресії [20, с. 4].

Водночас, в кореспонденції чітко роз'яснено мету визвольної боротьби: «Ми боремось не лише за самостійність, але також за демократизацію нашого державного ладу. Ми хочемо мати свій лад, який небудь, він буде, але лад мусить бути український – мусить бути зроджений в душі нашого народу. Нашого державного ладу не сміє нам накинути ні польська демократія, ні польська державна ідея! Того ладу не сміє нам накинути московський більшовизм. Серед загальної демократизації державного устрою здемократизується Україна але самостійно» [10, с. 6].

У багатьох публікаціях розвінчувалися «подвиги» польських та московських завойовників. Так, на довго «прописалися» на сторінках «Стрільця» рубрики «Звірства поляків», «Польські знуцання й грабежі», які друкувалися з більшими чи меншими перервами впродовж усього часу існування часопису. Факти, які висвітлювалися в них, не могли залишити нікого байдужим, вони впливали на емоції читачів, сприяли формуванню громадської думки [14, с. 57].

Не краще, як свідчили публікації газети «Стрілець», поводити себе і більшовики. Так, за півтора місяця панування в Кам'янці – з 17 квітня по 2 червня – лише в цьому місці вони розстріляли понад 400 жителів [14, с. 57].

Домінуючими на сторінках часопису були публікації, які передавали патріотичне піднесення народу, дух часу: «Селяни із Равщини та Сокальщини від 17 до 50 літ вступали до армії, що би не впустити ненависного ворога до рідних осель... В Бібрині утворилися з необов'язкових до військової служби мужчин так звані горожанські курені, які чинно беруть участь в боях», – відзначав, зокрема «Стрілець» 9 травня 1919 р. [1, с. 4].

Часто на місці передових статей часопис вмщував рубрику «Лягли головами», в якій у сконденсованій формі подавалися факти, що свідчили про героїзм українського народу [15, с. 4].

В результаті бойових дій редакції часто доводилося переїжджати з одного місця на інше. Бракувало газетного паперу, тому нерідко часопис видавався меншим форматом і обсягом, а нерідко виходив на грубому обгортковому папері.

З опублікуванням 14 числа часопису «Стрілець» редакцію журналу перенесено до Ходорова, а сам часопис видавався у Стрию. Із зміною місця видання, часопис редагував сотник Іван Ерденбергер. Після переломних подій на фронті «Стрілець» перейшов під керівництво уряду Диктатора і виходив у Кам'янець-Подільському до 16 листопада 1919 р. В складній ситуації воєнно-політичних подій, головним редактором часопису періоду перебування його в Кам'янець-Подільському призначено О. Назарука. До складу редакції також входили четарі. Кривецький та С. Масляк, посаду адміністратора займав І. Романишин. Після перенесення Начальної Команди УГА до Балти, замість «Стрільця» почав виходити часопис «Пролом». Головним його редактором був четар УСС доктор Стецюк. В склад редакційної колегії входили І. Кривецький, Р. Ковшевич, І. Дидик. З редакцією також співпрацювали, пор. Р. Купчинський, чет. Л. Лепкий і хор. В. Бобинський. Після зорганізування Польового Штабу «Пролом» закрито. Натомість почав виходити новий часопис «Червоний Стрілець». Головним редактором щойно створеного часопису призначено М. Козоріза. В склад редакційної колегії входили І. Козоріз, Ф. Паршук – Конар, С. Ткачівський. Після переїзду Польового штабу до Києва, перемістилась туди і редколегія [23, с. 156].

Отже, пресо-видавнича діяльність УГА була однією із рушійних сил інформаційного забезпечення війська. Газети, які видавалися в цей час, відзначилися військовою тематикою. Не винятком є часопис «Стрілець». В цьому урядовому часописі подавалися звіти з засідань Національної Ради, статті на біжучі теми, а також новини з фронту. У часописі польсько-українська війна розглядалася як визвольна боротьба для українського народу, чітко роз'яснено мету визвольної боротьби.

Список використаних джерел

1. Бабій А. Дух часу / А. Бабій // Стрілець. – 1919. – Ч. 15. – С. 4.
2. Бачинський В. Преса ЗУНР 1918–19 / В. Бачинський // Над Сяном: матеріали до історії Української Галицької Армії. – Вінніпег. – 1978. Том 5. – С. 126–141.
3. Битися чи миритися // Стрілець. – 1919. – Ч. 12. – С. 3.
4. Благодір О. Отаман Долуд / О. Благодір // Стрілець. – 1919. – Ч. 26. – С. 4.
5. Богуславський О. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. / О. Богуславський – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2003. – 36 с.
6. Виступ Є. Петрушевича // Стрілець. – 1919. – Ч. 25. – С. 2–3.
7. Від обласної управи селянсько-робітничого союзу // Стрілець. – 1919. – Ч. 12. С. 2.
8. Генерал Бертельмі // Стрілець. – 1919. – Ч. 19. – С. 2.
9. Губа П. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр.: дисертація... д-ра і. н. / П. І. Губа. – Київ, 2007. – 420 с.
10. Два фронти // Стрілець. – 1919. – Ч. 14. – С. 6.
11. Допомога галичанам і буковинцям // Стрілець. – 1919. – Ч. 16. – С. 5–6.
12. Кренжаловський Д. Львів у перших днях Листопада 1918 р. / Д. Кренжаловський // Стрілець. – 1919. – Ч. 14. – С. 4–6.
13. Крупський І. Галицьке стрілецьтво та його преса в боротьбі за українську державність / І. Крупський, Я. Малик. – Львів, 1994. – 133 с.
14. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України / І. В. Крупський. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
15. Лягли головами // Стрілець. – 1919. – Ч. 13. – С. 4.
16. Микитей Г. Наші побратими / Г. Микитей // Стрілець. – 1919. – Ч. 15. С. 6–7.
17. Наказ до командирів корпусів бригад і полків про розподіл часопису Стрілець // Стрілець. – 1919. – Ч. 17. – С. 4.
18. Обідний М. Ми поборимо / М. Обідний // Стрілець. – 1919. – Ч. 26. – С. 1.
19. Пачовський В. Настрій на фронті / В. Пачовський // Стрілець. – 1919. – Ч. 2. – С. 2.
20. Пачовський В. Наші вороги / В. Пачовський // Стрілець. – 1919. – Ч. 14. – С. 4–5.
21. Робочий народ український // Стрілець. – 1919. – Ч. 1. – С. 4.
22. Федоришин П. С. Преса і Українська державність / П. С. Федоришин. – Тернопіль, 1996. – 158 с.
23. Футулійчук В. Українська Галицька армія: Військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920 рр.). / В. Футулійчук // Донецьк: Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.
24. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 159.
25. Честь відважним // Стрілець. – 1919. – Ч. 21. – С. 2.

Наталія Вовк

ВЛИЯНИЕ ЖУРНАЛА «СТРЕЛЕЦ» НА ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ГАЛИЦКОЙ АРМИИ

В статье рассмотрена деятельность редакционной коллегии журнала «Стрелец». Представлена общая характеристика данного издания, проанализированы основные тематические рубрики журнала. Автор анализирует значение журнала «Стрелец» для пропагандистско-воспитательной работы в армии. В статье приведены факты, полученные в результате анализа информации с журнала, о цели освободительной войны украинского народа и ход событий польско-украинской войны.

Ключевые слова: информационное обеспечение, пресовая служба, журнал «Стрелец», польско-украинская война, военная пресса.

Natalia Vovk

THE INFLUENCE OF JOURNAL «STRILETS» ON INFORMATION PROVISION OF UKRAINIAN GALICIAN ARMY

The article examines the activities of the editorial board of the journal «Strilets». The author of the article takes the general description this publication, examines the main thematic headings magazine. The author examines the significance of the journal «Strilets» for propaganda and educational work in the army. The article presents facts obtained from the analysis of information from the journal, the purpose of the liberation war of the Ukrainian people and the course of events of the Polish-Ukrainian war.

Key words: information system, pressing service, journal «Strilets», Polish-Ukrainian war, military press.

УДК 398.332.12(477)«1918/1931»

Віктор Ткаченко

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ, ЗІБРАНІ В РІЗНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1928–1929 РР., ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСАНКАРСТВА

У статті розглянуто, проаналізовано та оприлюднено архівні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України пов'язані зі звичаями та обрядами весняних релігійних свят, серед яких чимало інформації про писанкарство. Не відомі широкому загалу, розглянуті джерела засвідчують існування писанок та їх використання під час великодніх звичаєво-обрядових традицій, у віруваннях українців у різних областях України у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: архів, фонд, одиниця збереження, писанка, крашанка, обряд.

На сучасному етапі наукових досліджень вагомим фактором є інформація, що зберігається в архівах України. Серед таких можна виділити і Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, у яких зберігаються різнопланові документи. Серед них містяться і матеріали Етнографічної комісії ВУАН. Їх опрацювання дає можливість дослідити існування писанкарства у 20-х рр. ХХ ст. у різних етнорегіонах України, не зважаючи на антирелігійну боротьбу влади, у тому числі із українськими обрядами та звичаями.

Архівні джерела фонду досліджувалися переважно в контексті прикмет, вірувань, звичаїв та обрядів, пов'язаних з весняними релігійними святами. Автором статті частково вже опубліковано матеріали про писанкарство із рукописних фондів Інституту [1–3]. Проте відомості про писанки, їх використання в обрядах та звичаях, що маємо у різних одиницях збереження архіву, як історичне джерело залишаються маловивченими.

Мета статті – проаналізувати інформаційний потенціал фонду Етнографічної комісії, в якому чимало відомостей про виготовлення та використання писанок під час святкування Великодня та у післявеликодній період. Зокрема, увага звертається на розв'язання таких завдань: оприлюднення архівних одиниць збереження, у яких зафіксовано існування писанкарського промислу у різних областях України, збагачення джерельної бази; з'ясування спільних і відмінних рис у звичаях та обрядах, пов'язаних із використанням писанок.

У матеріалах із Вінниччини за 1928–1931 рр. із с. Спиченці Бердичівської округи зазначено, що на Великдень готували писанки, а також подано ілюстрації семи розписаних яєць із цього села [4, арк. 47]. Від С. Богатинчука із с. Терехови цієї ж округи маємо відомості про фарбування крашанок цибулею та гречаною половиною до Великодня. Подаються розповіді про дитячі ігри в «битка» та підміну яєць під час них підробками [5, арк. 42 зв. – 43].

Досить цікаве вірування щодо свячених шкаралуп з яєць записано О. Козієм у с. Тиманівка Тульчинської округи у 1928 р. Зокрема, дописувач указує на те, що місцеві жителі вірили: якщо кинути рештки яйця у воду, то курчата, гусята або качата «будуть рости, як з води». Розповідає він і про рахманів, які живуть під землею та святкують Великдень коли ці шкаралупи допливуть до них [5, арк. 155]. Про Рахманський Великдень занотовано і у матеріалах од. зб. 618 «Етнографічної комісії» [6, арк. 56 зв.].

Студент Л. Ставицький із Гайсинського педтехнікуму надіслав відомості до етнографічної комісії ВУАН у 1927 р., записані у с. Бідки на Тульщині. У них він указує на те, що виготовляли великодні яйця у селі на Сорок святих, а дівчата на Великдень віддавали хлопцям колодки у вигляді 3-х або 4-х писанок [7, арк. 128]. Як і в інших селах Вінниччини, тут, як видно із записів, теж у трону до покійника клали крашанку, а також чарку та трішки горілки, діти гралися в битки

(товкалися) [7, арк. 129 зв. – 130]; подається легенда про рахманів та інформація про «проводи» (поминання) померлих, на яких роздавали старцям крашанки [7, арк. 131–131 зв.].

А. Кривов-Сворук у своїх матеріалах з Вінниччини зазначив коли починали писати писанки, які вони мали назви, які продукти святити на Великдень. Звертає дописувач увагу на те, що писанку або крашанку використовували у народній медицині при лікуванні людей [8, арк. 29.]. Досить ґрунтовно респондент подав відомості про те, що на другий день Великодня ходили христосуватися: породілля йшла до баби-бранки і несла 10 писанок і калач. Знайомі при христосуванні обмінювалися словесними привітаннями та писанками або крашанками. Також у цей день дівчата віддавали колодку хлопцям у вигляді 12 писанок і крашанок, зав'язаних у вишиту хустинку. Автор розповідає і про ігри з крашанками біля церкви – «товкання». Він зазначає, що інколи для них використовували яйця підроблені (наприклад, дерев'яні або залиті воском, як в інших етнографічних районах. – В. Т.) або інших птахів (наприклад, пантарки, цесарки), тобто займалися шахрайством [8, арк. 30–31]. Такі моменти в дитячих іграх засвідчуються дослідниками писанкарства по всій Україні, що говорить про те, що це було масовим явищем.

В архівних документах од. зб. 697 знаходимо відомості про великоднє розговіння сім'ї, яке розпочиналося з крашанки. Записано також вірування в те, що залишки свяченого не можна викидати будь-де, а необхідно закопувати в землю. Заборонялося давати їх корові або собаці. У записах із с. Чагів (нині – Оратівського району Вінницької області) маємо інформацію про христосування у перший день Великодня на кладовищі з покійником крашанками та писакми. Фіксується респондентом і такий обряд на другий день свята як христосування породіллі із жінкою, яка в неї бабувала. У цьому селі він мав свої особливості. Висвітлюється дописувачем і великодній обряд, поширений у багатьох селах Поділля, Галичини, Гуцульщини, – обливання парубками дівчат – вливаний (обливаний) понеділок. У матеріалах відзначається, що молодь між собою гралася крашанками в ігри. М. Мельнічук указує і на те, що покійнику клали в труну крашанку або писанку, щоб на тому світі мав чим христосуватися. Також подає розповідь про те, як можна зробити твердішим яйце для використання його в іграх, наприклад, всім відомої «битка» [9, арк. 5–5 зв.], про що зазначалося.

Про дитячі ігри на Великдень в «битки» чи по-іншому «товкання» йдеться і в інших матеріалах із Вінницької обл. за 1926–1930 рр. Їх автор повідомляє про існування на другий день свята обряду христосування. За що дітей, які це робили, обдаровували крашанками [10].

Досить об'ємними є розповіді про великоднє святкування у с. Катюжани Могилівської округи, зафіксовані Г. Судиним у 1929 р. Так, респондент вказує, які страви готували до Великодня, розповідає про виготовлення писанок не тільки для себе, а й для інших, про кидання шкаралуп зі свячених крашанок на воду, в річку [7, арк. 214]. Також автор подає інформацію про те, що у селі хлопці дівчат водою не обливали на Великдень і крашанками в ігри не гралася. Водночас, як і в інших селах Поділля, тут у труну до покійника клали крашанку та ходили «славити» з ними сільську старшину [7, арк. 215–216]. Занотовано також і легенду про рахманський Великдень [7, арк. 219].

У матеріалах Г. Церковнюк із с. Когитуля Могилівської округи за 1928 р. наведено легенду про те, звідки беруть свій початок писанки та подано інформацію, що хлопці обливали дівчат водою на третій день Великодня [11, арк. 37], тобто у вівторок, а не у понеділок, як у більшості етнографічних районів.

Маємо записи про великодню обрядовість і в од. зб. 704. Вони зроблені Д. Федерів у с. Колоденка Вапнярського району. Зокрема, автор пише, що у селі до Великодня хазяйки готували 4–5 кіп писанок із різними орнаментами та подає деякі їх назви. Він зазначає, що святити до святкового столу, та те, що діти гралася в «битки» (цокалися крашанками). Дописувач також вказує і на те, що інколи робили підміну звичайних яєць на фарбовані камінці [12, арк. 29–29 зв.]. Зазначено в матеріалах і як виготовляють самі писанки, подано вірування, пов'язані з крашанками та писанками, записано легенду про рахманів [12, арк. 78].

У записах П. Ковальова із Вінницької обл. зафіксовано вірування про рахманів, які живуть під землею, обряд віддячування дівчатами та молодими жінками «масляної колодки» хлопцям на великодні свята, з писанок і крашанок [13, арк. 2 зв., 5 зв.]. Як виявляється, цей обряд був поширений майже на всій території України.

Варто детальніше розглянути записи од. зб. 428 цього самого фонду, які були зібрані М. Рябим у с. Кукавці на Поділлі. Так, дописувач зазначає, що починали виготовляти писанки і крашанки після Вербної неділі [14, арк. 9]. Після освячення великоднього кошика, перед тим як іти додому, бідним роздавали перпички і галунки [14, арк. 9 зв.], відмічається і те, що після розговіння діти йшли христосуватися до сусідів та рідних, а також гралася у великодні ігри, в тому числі й яйцями [14, арк. 10 зв.]. Досить детально автор описує сам процес розфарбування писанок, зазначаючи з чого роблять «кісточку», які фарби використовували при розписі і з чого їх виготовляли. Вказується також, що готують крашанки і яким чином, окрім них також у селі були і галунки, які фарбували

тільки в один колір [14, арк. 38 зв.]. Окремо М. Рябий описує святкування самого Великодня, фактично подаючи той самий матеріал з деякими доповненнями [14, арк. 40–44]. Зазначається, що і на Провідну неділю на кладовищі бідним роздають їжу, писанки та галунки, що їх фарбують до цього дня [14, арк. 44 зв.].

Із с. Казимирівка Кагарлицького району на Київщині у 1929 р. був надісланий вірш малих хлопчиків-христосувальників, що є досить рідкісним матеріалом [арк. 79]. Як відомо, за це їх обдаровували крашанками, а у цьому селі ще й цукерками та бубликами. Інший автор, З. Лавітьська, розповідає про ігри з крашанками «навбитки», зазначаючи, що це роблять і діти, і дорослі. Не оминула вона розповіді і про підроблені яйця-крашанки [5, арк. 79 зв.].

У с. Соснова Переяславського району, як засвідчують записи 1927–1930 рр., вірили в те, що свячені шкаралупи з яєць та кістки необхідно закопати під вітряк, «щоб буря не вшкодила, або на полі, щоб град не побив хліба». Так, як в інших регіонах, тут клали крашанку в домовину (тому, хто помре на Великдень) [15, арк. 34].

М. Сакун із с. Носівка на Ніжинщині у повідомленні на адресу Етнографічної комісії зазначив, що у селі в основному фарбували крашанки за допомогою природних барників із рослин. Писанок майже не виготовляли. Автор подав вірування про те, що «перше яйце треба з'їсти зі шкаралупою», щоб не боліли очі. Серед звичаїв він зазначає відвідування у понеділок кладовища, де роздавали старцям крашанки, та провідування жінками бабів, які приймали у них пологи, яким також несли освячені яйця [5, арк. 65–65 зв.].

Про відзначення Проводів та використання при цьому червоних крашанок ідеться у повідомленні М. Білокоця з хутора Сипатіно Мало-Перещепинського району на Полтавщині [5, арк. 265 зв.]. Серед матеріалів одиниці збереження 312 маємо і чорно-біле зображення двох писанок. Їх надіслав до етнографічної комісії О. Третина у 1928 р. із Глобіно Кременчуцької округи. Автор зазначав, що орнаменти на них мали назви «хрестики» та «поясок». На обох із них написи «Х. В.» (Христос Воскрес). На одному малюнку дійсно зображено хрест [16, арк. 111 а]. Із зібраних та надісланих матеріалів до Етнографічної комісії Ковбою Михайлом із с. Олександрівка на Полтавщині також бачимо факти існування писанкарства у селі. У записах 1929 р. до народного календаря автор, розповідаючи про святкування Великодня, замалював та надіслав зразки крашанок, що побутовали у селі. Зазначається, що малі хлопці на Великдень ходили по хатах та віршували із святом, а також гралися крашанками [16, арк. 178–178 зв.].

Артем Лазуха із с. Мороча Сумської округи у своєму дописі зазначив, що «крашанки малюють у п'ятницю, але перед цим у чистий четвер до схід сонця необхідно набрати води із річки і помити нею яйця. Фарбують в основному у відварі полови, але купляють порошок виготовлення синього, червоного, зеленого, рожевого і жовтого кольору». Називає він також і дитячі розваги із крашанками: навкотка, навбитки та розповідає, як зробити міцного битка за допомогою «сапожної смоли» [16, арк. 304–305], тобто виготовити підроблене яйце.

У с. Шульненка Старобільської округи П. Правеньком зафіксовано невідомий звичай залишати на дорозі, після освячення великодньої їжі, маленьку пасочку з крашанками. Селяни вірили в те, що хтось із мертвих це забере собі [5, арк. 189].

У матеріалах, зібраних збирачами в різних областях України впродовж 1928–1929 рр., знаходимо й інші відомості про писанкарство. Зокрема, І. Волошенко у відповідях щодо народного календаря пише, що святять паски, яйця тощо. Крашанки фарбують фарбою, яку купляють, шкаралупу з них закопують у землю, «щоб сліпець не шкодив картоплі» [16, арк. 55 зв. –56]. Оповіді дописувач і про дитячі ігри з крашанками: в котка та битки.

Отже, нами опрацьовано групу джерел, у яких засвідчено існування писанок та їх використання під час великодніх звичаєво-обрядових традицій, у віруваннях українців у різних областях України у 20-х рр. ХХ ст. Для писанкарства характерним є багато спільного у виготовленні розписаного яйця та вживанні його під час святкування Великодня. Варто відзначити і те, що серед досліджених матеріалів знаходяться ілюстрації писанок із місцевостей, звідки вони надходили до Етнографічної комісії ВУАН. Однак, попри часткове оприлюднення архівних відомостей та одиниць збереження, їх аналіз дав змогу виявити автору, що значна частина із них потребує подальшого опрацювання та публікації.

Список використаних джерел

1. Ткаченко В. Архівні джерела ВУАН з дослідження писанкарства / В. Ткаченко // Переяславський літопис: зб. наук. ст. / [ред. колегія: Коцур В. П. (голова ред. та ін.)]. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 7. – С. 100–105.
2. Ткаченко В. Великодня обрядовість та писанкарство на Волині в архівній спадщині Никанора Дмитрука / В. Ткаченко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хм., 2014. – Вип. 34. – С. 64–70.
3. Ткаченко В. Мистецтвознавчі аспекти дослідження писанкарства в архівній спадщині Т. Мішківської / В. Ткаченко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хм., 2014. – Вип. 35. – С. 182–188.
4. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського

НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), ф. 1, од. зб. 687, 89 арк. 5. АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 1–дод., од. зб. 309, 268 арк. 6. Там само, ф. 1, од. зб. 618, 275 арк. 7. Там само, ф. 1, од. зб. 702, 238 арк. 8. Там само, ф. 1, од. зб. 694, 77 арк. 9. Там само, ф. 1, од. зб. 697, 105 арк. 10. Там само, ф. 1, од. зб. 700, 151 арк. 11. Там само, ф. 1, од. зб. 911, 41 арк. 12. Там само, ф. 1, од. зб. 704, 115 арк. 13. Там само, ф. 1, од. зб. 420, 119 арк. 14. Там само, ф. 1, од. зб. 428, 73 арк. 15. Там само, ф. 1, од. зб. 691, 200 арк. 16. Там само, ф. 1–дод., од. зб. 312, 73 арк.

Виктор Ткаченко

ФОЛЬКЛОРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ, СОБРАННЫЕ В РАЗНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ В 1928–1929 ГГ., КАК ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ ПИСАНКАРСТВА

В статье рассмотрены, проанализированы и опубликованы архивные материалы Института искусствоведения, фольклористики и этнологи им. М. Ф. Рильского НАН Украины, связанные с обычаями и обрядами весенних религиозных праздников, среди которых много информации о писанкарстве. Не известны обществу, рассмотренные источники свидетельствуют о существовании писанок и их использовании во время пасхальных обычаев, обрядов, традиций, в верованиях украинцев в разных областях Украины в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: архив, фонд, единица хранения, писанка, крашанка, обряд.

Viktor Tkachenko

FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC MATERIALS COLLECTED IN DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE IN 1928–1929 AS A SOURCE OF PYSANKARSTVO INVESTIGATION

Archive materials of M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology, NAS of Ukraine, connected with the customs and ceremonies of spring religious holidays, that contain a lot of information about pysankarstvo, are considered, analyzed and published in the article. Considered sources, unknown to a wide community, affirm the existence of pysanky and their usage in Easter custom and ceremonies traditions, in beliefs of the Ukrainians in different regions of Ukraine in 20s of the XXth century.

Key words: archive, fund, the unit of preservation, pysanka, krashanka, ceremony.

УДК 94(477) «1920/1939»

Роман Мельник

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ УПРАЦЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянуто теоретичні основи проектування української національної воєнної доктрини у науково-теоретичних і мемуарно-аналітичних працях військових дослідників 20–30 х рр. XX ст.

Ключові слова: воєнна доктрина, науково-теоретичні праці, військово-теоретична думка, дослідники, міжвоєнний період.

Активний процес розбудови та реформування Збройних Сил України на сучасному етапі їх розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку певних аналогій, які можна було б використати для вирішення актуальних проблем. Це зокрема стосується й такого важливого аспекту як формування підвалин національної воєнної доктрини на основі досвіду періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. відображеного у науково-теоретичних працях військових теоретиків міжвоєнної доби.

Перебуваючи далеко за межами рідних теренів, в еміграції, військові дослідники, натхненно працювали над розробкою схем напрямку будівництва українського війська. Життєпис військових діячів доповнює історію формування і становлення збройних сил. Визначні військовики не просто зробили в українській визвольній рух середини ХХ ст. дуже важливий внесок, але й істотно вплинули на його масштаби, зміст, потужність і тривалість.

Здобуття незалежності, соборності, державності і створення національних збройних сил України стали визначальною метою та сенсом життя багатьох з них. Керівники мілітарних організацій, які почали утворюватися одразу ж після вимушеного інтернування вояків армії УНР, глибоко усвідомлювали необхідність творити власні збройні сили. За власними інтересами нація може розв'язувати всі проблеми тільки у своїй власній самостійній державі, тому для поневоленої нації найважливішим завданням мусить бути здобуття і закріплення своєї самостійної та соборної

держави. Здійснити це завдання можна тільки шляхом революції, збройного виступу, а збройне повстання вимагає ґрунтовної підготовки.

Збройна боротьба українського народу за державність у першій половині ХХ ст. висунула з народних низів та середовища національно свідомої еліти талановитих військово-політичних діячів, яких революційна хвиля поставила в епіцентр битв за незалежність та соборність України. Однак комуністичний тоталітарний режим доклав чимало зусиль, щоб потворити образ борців за самостійну незалежну Україну. Радянська історіографія, ігноруючи аспекти національного державотворення, розглядала революційні процеси в Україні, як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення – Центральну Раду, Гетьманат і Директорію УНР визначала, як «контрреволюційні та антинародні режими».

Новий етап у розвитку національної історіографії співпав з політикою «перебудови» в СРСР та проголошенням у 1991 р. незалежності України. Для істориків відкрилася можливість працювати з недоступними раніше архівними документами. Серед праць українських істориків новітньої доби виділяються праці Л. Дециньського [4] М. Литвина [2], С. Литвина [3], В. Голубка [18], В. Сідака [10], Б. Гудя [11]. Історіографія національно-визвольних змагань ґрунтовно узагальнена в двохтомній праці В. Солдатенка «Українська революція. Концепція та історіографія» [19]. У ній проаналізовано найважливіші науково-мемуарні публікації українського зарубіжжя, насамперед діячів Центральної Ради, що, правда, дещо поверхнево подано історіографію ЗУНР, українсько-польської війни 1918–1919 рр. Науково-історична та видавнича діяльність української еміграції стала також об'єктом досліджень представників сучасності О. Колянчука [9], З. Крупського [7], О. Фуртеса [20] та ін. У цілому загальний історіографічний огляд засвідчив, що проблема формування української військово-теоретичної думки в міжвоєнні роки не була об'єктом самостійного дослідження і не отримала системного відображення в історіографії. Нерозкритими питаннями залишилися: теоретичні проблеми основ проектування воєнної доктрини у міжвоєнний період.

Опинившись в результаті поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. за межами Батьківщини, насамперед в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та Франції, широкий загал високоосвічених і збагачених фронтовим досвідом військовиків зумів у короткий термін самоорганізуватись та створити еміграційні комбатанські структури, серед них Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939 рр.) й заснувати власні видання.

Визначальними у виборі напрямів досліджень військовиків стали концептуальні погляди на історичні процеси, методологічні засади та теоретичні концепції військових діячів С. Петлюри, М.Капустянського, В. Петріва. Їх наукові та публіцистичні праці визначили тенденційний розвиток воєнно-теоретичної думки ХХ ст. взагалі й у міжвоєнній добі зокрема.

Перебуваючи на чужині, провідний український діяч С. Петлюра глибоко усвідомлював: тимчасова поразка Української революції висунула нове завдання – зберегти національно державницькі прагнення народу та його збройних сил – Армії УНР для відновлення боротьби, інтернованої у таборах Польщі. Свою діяльність на початку 1920-х рр. С. Петлюра мотивував тим, щоб започаткувати, а точніше закласти підвалини воєнної доктрини УНР побудованої на зразках української військової традиції [2, с.137].

Попри несприятливі політичні й побутові умови (наприкінці 1921 р. був змушений залишити Польщу і виїхати в Угорщину, потім у Швейцарію, а в жовтні 1924 р. до Парижа, де провів останні два роки життя), С. Петлюра написав низку науково-аналітичних і теоретичних праць, які визначали тенденційні напрямки воєнно-історичної думки українського зарубіжжя.

Майже всі теоретико-аналітичні праці С. Петлюри періоду еміграції пронизані піклуванням про відновлення збройної боротьби і побудови боєздатного національно-патріотичного війська. На його думку рівень національної свідомості і морально-політичний стан української армії визначала історична пам'ять. Він стверджував: «Виховуючи національну армію в дусі любові до батьківщини і самопожертви для неї, не зможемо цього завдання доконати, коли не дамо ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу» [15, с.300–301].

Розглядаючи питання розробки планів, щодо майбутніх збройних конфліктів, Головний Отаман виділяв блок засад на які пропонував звернути увагу: по-перше, визначити основні етапи і формування збройних сил; по-друге, з'ясувати головні складові частини воєнної доктрини; по-третє, визначити характер майбутньої боротьби.

Помітною в розвитку української військово-теоретичної думки стала стаття С. Петлюри «Сучасна українська еміграція та її завдання», видана у 1923 р. в таборі інтернованих частин армії УНР Щипйорно. Насамперед Головний Отаман відзначав, що після поразки визвольних змагань за межами батьківщини опинилося щонайменше 100 тис. осіб, із них тільки в Польщі – 35 тис. спільно з частинами української армії [15, с.232]. Особливість цієї хвилі еміграції, на його погляд, у тому, що разом з урядом і армією вона складає «органічну і інтегральну частину українського народу», отже, «мусить виконати відповідну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми

української нації» [15, с. 235]. З повагою С. Петлюра ставився до військової еміграції – старшин і козаків, «що перебувають тепер згідно з законами та міжнародною практикою в умовах інтернування в спеціальних таборах», і які, за його висловом, зберегли «велику моральну силу супроти різних розкладових впливів і готові кожної хвилини стати до виконання своїх обов'язків перед Батьківщиною». Тому одне із найвідповідальніших завдань еміграції він вбачав у національно-патріотичному вихованні особового складу армії, яка є «здобутком цілої нації, цілої держави, знаряддям її і чинником державного будівництва» [15, с. 266–267].

Не менш важливим елементом у закладанні підвалин національної військової доктрини, зауважував автор, є місце збройних сил у системі загальнодержавного будівництва. Армія на його думку, має відігравати у ньому провідну роль. Наявність міцної, дисциплінованої армії, за переконанням С. Петлюри, є ознакою зрілості та сили національної держави. «Військо, – наголошував він, – захисник і оборонець держави: воно стоїть на варті її цілісності, чести її, добробуту населення і слави; воно охороняє мирну працю люду, воно дає можливість многогранній та різноманітній творчості народу в справі створення всяких матеріальних та духовних цінностей, що поліпшують його добробут, на вищий щабель піднімають його самосвідомість та поглиблюють і збагачують комплекс тих вподобань, потреб і інтересів, що звемо їх культурним життям» [15, с.43]. А для цього, вважав теоретик, суспільство повинно йти на певні жертви, бо лише тоді армія здатна стати гарантом національної безпеки.

Втілюючи в життя настанови й поради Головного Отамана, у 1923 р. в таборі Каліш група досвідчених військовиків (генерали В. Куц, М. Капустянський, С. Дельвіг, П. Шандрук, полковники В. Євтимович, В. Прохода та ін.) заснували воєнно-історичний журнал «Табір». У зв'язку з цим С. Петлюра відгукнувся працею «Табір». (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі), в якій розкрив погляди на військову історію новітньої доби і сформулював методологічні засади досліджень. Він зазначав, що вихід журналу – «початок творчої і шукання української військової думки» у великому процесі вивчення «мілітарної боротьби за власну державність». Водночас він застеріг редакцію журналу і дослідників узагалі, що українська військова думка не може обмежитись лише військово-фаховими справами. Загальнодержавні інтереси, інтереси національно-патріотичного виховання армії й української громадськості спонукають еміграцію до використання «різноманітних виховничих заходів, серед них і роль військової літератури відіграє не останню роль. Остання буде тим більш чинною та виконуючою своє завдання, чим більше вона буде різноманітною своїм змістом ... вимагає до себе спеціальної творчої уваги з боку представників нашої військової науки та літератури і чекає всебічного наукового освітлення в монографіях і розвідках» [15, с. 279]. Як, бачимо, вказані думки актуальні й для нинішніх дослідників.

Розглядаючи проблему підготовки народних мас до продовження боротьби за визволення України, С. Петлюра вказав на відмінність сучасних воєн і локальних конфліктів новітньої доби. «Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні, – підкреслював він, – це війни народів, де фізично беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кількакратно збільшуються шляхом мобілізації і де єдність не лише технічно-військового вишколення, а й єдність «воєнного духу» зарані передбачаються, як передумова перемоги» [15, с. 294]. Отже, зростає значення виховання нових поколінь нації на історичних традиціях українського народу. «Ті, хто морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забути ваги «воєнного духа» на долю нації» [15, с.294–295]. Як одне із найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників доленосних подій Української революції, С. Петлюра визначав «плекання військових чеснот в народі, як – от: хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної чести і самоповаги, самопожертва... Все це, повинно знайти своїх авторитетів і дослідників: все це теми, що спеціально, що в українській літературі вимагають і ширших монографій і популярних підручників, і журнальних розвідок., морально зобов'яже наших військових письменників до найбільш пильної уваги в цьому напрямку» [15, с. 288].

Формуючи засади військової доктрини, С. Петлюра, з'ясував основні, найважливіші компоненти, які складають основу будівництва збройної сили. До них теоретик зараховував: методи комплектування армії; матеріально-технічне забезпечення військ; навчання командного складу; виховання в особового складу армії високих бойових якостей; вишкіл резерву армії і військово-патріотичне виховання населення України.

Як політик та державний діяч в одній особі, С. Петлюра значну увагу звертав на розробку стратегічних питань, що завжди пов'язувалися з геополітичною ситуацією в Україні. Найвірогіднішим противником України С. Петлюра вважав Росію, а через те й акцентував увагу на тому, що «розважлива оцінка географічного положення України і стратегічної оборони кордонів її

висуває перед українською політикою завдання шукати опертя на системі політичних зв'язків з тими державами, що мають певні інтереси на Чорному морі або в басейні його» [16]. С. Петлюра не виключав можливості створення коаліції держав Балтійсько-Чорноморського регіону: України, Польщі Латвії, Литви, Грузії, Азербайджану [18, с. 24–25]. 15 січня 1921 р. представники УНР, Фінляндії, Естонії, Литви, та Польщі підписали конвенцію, поклавши початок її створенню. То був оборонний союз поти імперських зазіхань Росії.

Стратегія, на погляд С. Петлюри, повинна тісно пов'язуватись із всією державною політикою, яка з свого боку має бути послідовною і сталою. «Мистецтво стратегії, – писав він, – має діло з кров'ю людською, йде через трупи і руїну матеріальних цінностей. Струн і можливостей її не можна натягувати без кінця і краю, як не можна їх і все на новий лад ставити. В кожному відповідальному і задалегідь передбаченому питанні міжнародної політики своєї держави стратегія має обов'язок дати ясну відповідь: чи відповідає воно інтересам оборони краю, може чи не може витримати він своїм мобілізаційним напруженням певні комплікації, що випливають з політичних планів та комбінацій держав» [16, с.282].

Врешті, якою бачив воєнну доктрину УНР С. Петлюра: оборонною чи наступальною? З огляду на те, що стратегічною метою уряду УНР була боротьба за соборність українських земель, то й досягнення цієї мети С. Петлюра пов'язував із активною наступальною доктриною. Він вважав, що їй повинна підпорядковуватись «кожна проблема української політики» [16, с. 296]. Країна зобов'язана піклуватися про будівництво магістральних комунікаційних шляхів, а також підпорядковувати національну промисловість військовим потребам. Зрозуміло, що мілітаризація УНР впливала із того, що їй доведеться вести напружену боротьбу з державами, які володіли етнічними українськими землями.

Реалізація воєнної доктрини УНР, за С. Петлюрою, має здійснюватися у два етапи: перший – звільнення частини української території від окупантів; другий – закріплення збройних здобутків національної державності на всіх етнічних українських землях. Звідси випливало, що українська воєнна доктрина повинна носити наступальний характер. Осереддям Української держави С. Петлюра не без підстав вважав Наддніпрянщину, де зосереджений економічний потенціал країни. Його зміцнення, на думку головного отамана, є запорукою утвердження соборності УНР. «Стане дійсністю українська держава над Чорним морем і на обох берегах Дніпра, тоді питанням тільки часу буде реалізація ідеалу соборності українських і об'єднання їх біля державного першоджерела. Ось через що для нас спочатку мислиться державна незалежність, а потім вже соборність України» [16, с. 312].

Отже, С. Петлюра заклав підвалини воєнної доктрини УНР. В узгодженні політики і стратегії, всебічній підготовці армії та населення до військової служби, головний отаман вбачав запоруку успіху у боротьбі за утвердження незалежної соборної Української держави.

Щодо побудови та організації армії військовики інтернованої армії у своїх науково-теоретичних працях дотримувалися двох діаметрально протилежних поглядів. Так, частина армійців вважала, що українська армія має формуватися як регулярна одиниця в еміграції. На думку теоретиків цієї доктрини, український військовий провід буде творити свою збройну силу на займанщинах, а в разі війни чи збройного конфлікту склад української регулярної армії буде складатися з вояків, що набули військово-знання в лавах окупаційних армій.

Визначні військові діячі, командири визвольних змагань 1917–1920-х рр. стали прихильниками творення регулярного українського війська на теренах чужих держав. До детального розроблення української воєнної доктрини та її остаточного оформлення долучилося чимало українських військовиків. Серед них необхідно відзначити М. Капустянського. Він одним із перших військовиків високого рангу усвідомлював важливість і необхідність уже в ході визвольних змагань почати глибокі дослідження епохальних подій в історії України, проаналізувати її здобутки і втрати.

У 1930-х роках генерал спричинився до видання серії підручників «Військові знання», збірників «За збройну Україну» та «Війна і техніка». З під його пера вийшли змістовні науково-історичні праці «Українська Збройна Сила і Українська національна революція», «Іспанська громадянська війна», доповнення до «Історії українського війська» та «Золоті ворота. Історія Січових Стрільців».

Головним напрямком воєнно-історичних студій М. Капустянського були проблеми Української революції, праці з історії збройної боротьби українського народу за незалежність, що весь час було головним стрижнем розбудовчої політики.

Праця «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році» [5]. відзначається науковою глибиною та концептуальним мисленням і фактично відкрила історіографію визвольних змагань військовим історикам українського зарубіжжя.

В передмові М. Капустянський пише: «Автор має надію, що він своєю працею знову спричиниться до поширення і поглиблення серед українського суспільства, а зокрема молоді, відомостей про героїчні чини нашого війська, що довгий час у несприятливих умовах змагалось за

найвищий ідеал нації – її державність. Бо чи може існувати більш цілюще джерело віри у майбутнє, щоб перетривали сучасне та відповідно підготовлювались до переможного прийдешнього, як наше славне, українське революційно-мілітарне минуле» [6, с. 5].

Генерал М. Капустянський, людина, яка глибоко усвідомлювала необхідність творення власних збройних сил для відновлення боротьби наголошував: «... для поневоленої нації найважливішим завданням мусить бути здобуття і закріплення своєї самостійності та соборної держави. Здійснити це завдання можна тільки шляхом революції збройного виступу. А збройне вимагає ґрунтовної підготовки» [5, с. 9–10].

Власне, такою підготовкою стала його праця над розробкою концепції побудови національних збройних сил. У воєнно-науковому журналі «За збройну Україну», який вийшов друком в 1938 р. теоретик опублікував статтю на тему «Українська воєнна доктрина», в якій подає свої роздуми, щодо питання про напрямки розбудови національної армії. В цій статті автор визначає, якою повинна бути і на яких основах будуватися українська воєнна доктрина. На його думку, воєнна доктрина повинна стояти на рівні «... модерної штуки, септо оперувати сучасними воєнними поняттями», водночас вона повинна опиратися «а) на відповідній оцінці ваги та ролі складників українського воєнного потенціалу; б) на новітньому досвіді та науці останніх збройних конфліктів» [5, с. 9]. Генерал вважав, що це питання потрібно розглядати із врахуванням конкретної стратегічно-політичної ситуації в державі. Не може бути такого, наголошував він, щоб два найважливіші чинники державотворення – політика і стратегія – працювали порізно. Навчений сумним досвідом періоду збройної боротьби 1917–1921 рр. теоретик зазначав: «На жаль у нас в період інтернування української держави координація цих двох чинників проявлялась дуже слабо. Щоб більше – часто – густо політика не тільки не рахувалась із завданням стратегії, але й приносила її в жертву різними комбінаціями. Цей сумний досвід недавньої минувшини нам треба використати в майбутньому» [7, с. 14]. При цьому, автор наголошував, що для першого періоду відновленої боротьби українська воєнна доктрина буде по формі модерною, а по своїй історії національно-революційною.

Водночас теоретик окреме місце приділяє проблемі майбутніх збройних конфліктів, зауважуючи: «В майбутніх війнах змагатимуться в чотирьох сферах (на суші, в повітрі, на морі і під водою) не тільки величезні армії, а й цілі народи. Український нарід повинен боротися за життя і смерть, за великі національно-державні ідеали. Тому – то тільки спільними зусиллями українського народу їх можливо буде реалізувати. Таким чином, це перший і найважливіший складник нашого воєнного потенціалу. Його слід покласти, як одну з головних підвалин української воєнної доктрини, яка повинна вказати способи організації національного наставлення та планового скермування енергії її чинів українських мас» [7, с. 10].

У плані розробки воєнної доктрини генерал не оминає проблеми організації регулярної армії «... без регулярних, хоч невеличких спочатку частин нам буде дуже важко досягнути остаточну перемогу» [7, с. 10]. Далі наголошує, що в складний період для держави відбудову українських збройних сил краще здійснювати на займанщині де, як зауважує генерал, вже існують мільйони військово вишколених та національно свідомих українців, які перебувають на еміграції. «Такими робим технічно-командні кадри та військово-вишколені стрілецькі лави, з яких організується українська збройна сила, є другим так само важливим складником українського воєнного потенціалу» [5, с. 9–10]. Визначаючи головні складники воєнного потенціалу М. Капустянський виділяє ще два елементи доктринального плану – запілля і незломний дух у боротьбі. Так, за переконанням автора, все це дасть українському народові спроможність успішно завершити визвольні змагання [5, с. 10].

Отож, як наголошував автор, для того, щоб спроектувати воєнну доктрину та дати їй реальні підвалини, потрібно мати вичерпні відомості про всі складники воєнного потенціалу, а саме: 1) кадри майбутньої армії, їх військово-технічний і тактичний вишкіл; 2) забезпечення армії зброєю технікою, військовими припасами та базами; 3) дух, організованість та революційно – національну свідомість українських мас. Крім цього М. Капустянський зазначав, що воєнну доктрину потрібно пристосовувати до двох головних етапів: 1) боротьби за звільнення України від ворогів; 2) закріплення та оборона збройних здобутків. Воєнна доктрина на його думку це певна система та світогляд, за допомогою яких постають ті моральні і фізичні сили нації, які будуть потрібні для оборони і утвердження місця України у світі.

На такий аспект проблеми увагу також звертає В. Петрів. Маючи за плечима поважний стаж військової служби та воєн, він упродовж тривалого перебування на еміграції підготував велику кількість воєнно-наукових та мемуарно-аналітичних праць. Тому його розвідки потрібно сприймати не лише, як серйозні наукові праці вдумливого аналітика, але й досвідченого командира.

Зрештою, готуючи будь-яку статтю, він намагався дивитися на події і явища через призму розвитку військової тактики та стратегії українського народу. Навіть у своєму виступі «Про значення

селянства в житті держави», В. Петрів наголошує, що «є три складові державності кожного народу: територія – земля – люди, що на цьому обмеженому границями кавалку землі живуть, й збройна сила, що цю державну територію боронять». А далі робить такий висновок: «З цих трьох складових військо є лише тоді міцне, коли воно будується на підвалині землі, території й людей, що на цій землі живуть, а тому той, хто був колись покликаний до будови війська, не сміє не знати тих підвалин, на яких це військо будується, отже не сміє не знати значення й впливів на людину тієї праці, що людина виконує» [14, с. 9].

Значний практичний досвід військовика та глибокі знання дали можливість В. Петриву підготувати широкомасштабну працю з теорії оборони нації. У тезах майбутніх викладів він накреслює головні моменти, на які має звертати увагу у своїх лекціях перед слухачами Українського інституту громадознавства в Празі. Водночас наприкінці 20-х рр. ХХ ст. він замислюється над проблемою майбутніх збройних конфліктів. Починаючи науково-військову розвідку «До проблеми майбутніх світових збройних конфліктів» він, з перших же її рядків пояснює «чому могло українському національному емігрантові прийти під думку розробляти питання про можливий конфлікт, вузол якого лежить так далеко від його рідного поневоленого та розшматованого краю, а саме: на синіх водах Великого Тихого океану, в той час, коли його праця, мабуть, значно більше потрібна для розробки речей, елементарно необхідних тепер Українському народові, інтелігентні сили якого віками неволі та останніми фізичним знищенням, проведенням культурною Польщею та некультурною Москвою, зведені до мінімуму» [1, арк. 1].

Але кожен, хто буде досліджувати історичні обставини, під час яких відбудовуватиметься самостійність і державність поневолених націй, переконаний В. Петрів, «той побачить, що ця відбудова наступала здебільше в полум'ї війн і морі крові. Рідко коли бувало, що державність поневолених націй відбудовувалася тими з пануючих, які мали на меті використати нову державу в своїх інтересах для осягнення певної міжнародної рівноваги. Тому лише майбутній світовий збройний конфлікт чи як зусилля нації уникнути його може дати волю із державністю українському народу. А тому ми і мусимо, як усвідомити собі можливості виникнення нового міжнародного конфлікту, так і місто під час нього українського народу, як певної динамічної сили волі 40-мільйонного агрегату, галузі якого однаково відчуваючи і переживаючи однакові моральні здвиги, як то виявилися хоча б на конкретних випадках автокефального руху межі українцями в цілому світі, розкиданими більшими чи меншими групами по цілій земній кулі.

Усвідомивши собі місто, питому вагу сконсолідованої волі нашого народу в участі можливих конфліктів, ми мусимо усталити собі ті компенсації для нашого народу, які він має право вимагати собі від зацікавлених у висновках конфліктних сторін, щоби тим унеможливити для окремих кволих представників його спекуляцію, та дрібної розпродажі української крові і сил на міжнародному ринку» [1, арк. 2].

На відміну від свого колишнього професора в Академії Генерального штабу Головіна, котрий оцінював усе з точки зору пануючої на території Росії московської нації, В. Петрів узяв на себе оцінку майбутніх подій «під кутом поневолених, зокрема українського народу, в ім'я законних інтересів яко і культурних прав, надбаних ним його історією, пішли сотні тисяч людей на смерть у боротьбі, знуцанні концентраційних таборів смерті, в шеренгах яких як свідомий син землі Української» [1, арк. 2].

Отож, у передчасі майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях військових дослідників. Перебуваючи на чужині талановиті українські військовики забезпечили розроблення воєнної доктрини на випадок світової війни. Вони мали фахову військову освіту, пройшли через горнило визвольних змагань 1917–1921 рр., були знайомі з теоретичними студіями провідних військових теоретиків світу. Тому у своїх військово-історичних працях посилалися на національно-історичний досвід княжих часів, козаччини, визвольних змагань 1917–1921 рр.; зуміли вивчити наслідки локальних воєн в 30-х роках в Іспанії, на Далекому Сході і, очевидно, вони вбачали в майбутньому збройному конфлікті воєнну потугу, яка зуміє організувати українське громадянство на боротьбу за свободу та незалежність України.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, ф. 3947, оп. 1, спр. 45.
2. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С.Пеглори / В. Голубко // Ефективність державного управління. Львів 2002 – В. 1–2. – С. 139.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
4. Дещинський Л. С. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / Л. С. Дещинський // Держава та армія. Вісник університету «Львівська політехніка». – Львів, 1999. – № 377. – С. 3–10.
5. Капустянський М. Українська воєнна доктрина / М. Капустянський // За збройну Україну. – 1938. – С. 9–10.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921. – Кн. 2 (Ч.Ш). – 192 с.
7. Капустянський М. Наші завдання та

способи їх здійснення / Капустянський М. // За збройну Україну. – 1938. – С.9–12. 8. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (Короткий військово-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів: Діло, 1921.-Кн. 1 (Ч. II). – 88 с. 9. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с. 10. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с. 11. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / С. Литвин. – Київ, 2000. – 462 с. 12. Омелянович-Павленко М. Демократизація Военної науки, як вислід технічних удосконалень масових армій. / М. Омелянович-Павленко // Вояк. – 1935. – С. 4–5. 14. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / [упор. і автор передмови В. Сергійчук]. – Київ: Поліграфкнига, 2002. – 639 с. 15. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. Т. 3. – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1999. – 616 с. 16. Ряст О. Табор (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі.) / О. Ряст. – Табор. – 1923. 17. Симон Петлюра і його родина. Документи і матеріали / [упор. В. Михальчук]. – К.: Рада, 1996. – 319 с. 18. Сідак В. На шляху до військової доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.). – К., 2001. – 214 с. 19. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 507 с. 20. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / О. Фуртес. – Львів, 2009. – 20 с.

Роман Мельник

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ОСНОВ ВОЕННОЙ ДОКТРИНЫ В ТРУДАХ ВОЕННЫХ ИСТОРИКОВ МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье рассмотрены теоретические основы проектирования Украинской национальной военной доктрины в научно-теоретических и мемуарах – аналитических работах военных исследователей 20–30 х гг. XX в.

Ключевые слова: военная доктрина, научно-теоретические труды, военно-теоретическая мысль, исследователи, межвоенный период.

Roman Melnyk

THEORETICAL APPROACHES TO LEARNING THE BASICS MILITARY DOCTRINE IN WORKS MILITARY HISTORIAN OF THE INTERWAR PERIOD

In the article the theoretical foundations of design Ukrainian national military doctrine in scientific and theoretical and analytical works memoirs military researchers 20–30's XX century.

Key words: military doctrine, scientific-theoretical works, military-theoretical thought, researchers interwar period.

УДК 93/94(470.23+57) «1990/2013»

Олена Орленко

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В ЛЕНІНГРАДІ В РОКИ НЕП В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Стаття присвячена проблемам висвітлення реалізації податкової політики в 1920-х рр. в Ленінграді у працях дослідників з кінця 1990-х років. Зроблено висновок, що незважаючи на появу на початку ХХІ ст. в Російській Федерації дисертаційних робіт на матеріалах Ленінграда, питання реалізації податкової політики в місті в досліджуваній період залишається недостатньо невивченим. Не знайшли відображення в роботах і особливості місцевого оподаткування в Ленінграді, особливо в другій половині 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: історіографія, податкова політика, командно-адміністративна система, лібералізація.

Дослідження будь-якої наукової теми, незалежно від рамок, починається із опрацювання уже наявної літератури, іншими словами – історіографії. Зважаючи на це, дана стаття – це результат опрацювання історіографічного матеріалу у рамках роботи над темою реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. в Ленінграді. Слід зазначити, що окремих робіт присвячених висвітленню історіографії питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. в Ленінграді в українській історіографічній науці немає. Так, дана проблема лише частково висвітлюється в контексті дисертаційних досліджень, що були захищені на початку ХХІ ст. у РФ, а отже, відсутність праць з історіографічного аналізу досліджуваної нами проблеми і визначає актуальність даної статті.

Мета дослідження полягає в аналізі висвітлення питання реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в 1920-х рр. у працях авторів 1990-х рр. – початку ХХІ ст., визначанні кола питань, які були у центрі їх уваги.

Аналіз літератури, присвяченої проблемам податкової політики, що вийшла друком до 1990-х рр., свідчить про існування значної кількості робіт, найбільша цінність яких полягала в наявності в них значного фактичного матеріалу. Проте висвітлення різних аспектів проблеми було нерівномірним. Дослідників цікавили передусім питання прямого оподаткування та акцизів. Дана обставина була зумовлена не лише складнощами аналізу інших податків і зборів, а й впливом політичної кон'юнктури. Варто зазначити, що в цей період так і не з'явилось ґрунтовних узагальнюючих досліджень, які б висвітлювали особливості податкової політики на місцях, зокрема і в Ленінграді. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві.

Період від початку 1990-х рр. і до сьогодні характеризувався якісними змінами в історіографії проблем нової економічної політики: вчені отримали змогу розширити коло досліджуваних проблем з використанням нових підходів у їх трактуванні завдяки звільненню від ідеологічного, адміністративного тиску та залученню нових джерел. Цьому періоду було притаманне значне зростання кількості як наукових, так і публіцистичних робіт із проблем непу, що пояснювалося переосмисленням догматичних поглядів на процес формування радянської податкової системи.

Податки в роки нової економічної політики відігравали важливу роль не лише в наповненні державного бюджету, а й використовувалися владою як засіб тиску на підприємців. Зважаючи на це, увага дослідників кінця ХХ ст. зосереджувалася також на питаннях витіснення приватної промисловості із централізованої планово-економічної системи шляхом використання і податкових механізмів. Зокрема Л. Лютов у своїй праці «Частная промышленность в годы НЭПа (1921–1929)» (1994) [1] зазначав, що в другій половині 1920-х рр. податковий тиск на приватника досяг своєї верхньої межі, що викликало падіння податкових надходжень і зменшення кількості підприємств. У роботі використаний значний фактичний матеріал з проблем оподаткування промислового сектору Москви, проте є й інформація щодо Ленінграда. У цілому ж Л. Лютов охарактеризував ставлення держави до приватника як перехід від політики втручання та контролю на початку непу до політики повного придушення в наступні роки [1, с.101].

Прикладом переосмислення багатьох аспектів непу був збірник «НЭП: приобретения и потери», опублікований у 1994 р. Стаття В. Дмитренка [2] «Чотири виміри непу» не лише відкривала новий погляд на нову економічну політику, а й містила висновки про природу продподатку. Так, автор зазначав, що даний вид податку, відкривши деякий простір для приватної

торгівлі, сам став її головним обмежувачем шляхом виведення за рамки ринку більшої частини товарної продукції сільського господарства.

У статті Н. Роголіної «Новая экономическая политика и крестьянство» [3] також знайшли висвітлення питання реалізації НЕП. Автор прийшла до висновку, що НЕП «підказав» адміністративній системі, як протриматися і «окреслив приблизні межі її відступу до нормального життя» [3, с.149]. Дана робота є цінною для розуміння особливостей тих економічних процесів, які відбувалися в роки нової економічної політики, про вирішення криз непу шляхом обмеження ринку та поступової руйнації його механізмів.

Дослідник Г. Дегтярьов [4] у своїй роботі вважав 1923 і 1924 рр. найбільш успішними у справі реформування системи оподаткування країни. Автор зробив висновок, що бідність суб'єктів оподаткування сприяла створенню системи переважно непрямого оподаткування. Ідеологічна боротьба та пронизані нею економічні заходи, на думку автора, незмінно призводили до придушення приватнопідприємницької активності, що скорочувало податкові надходження від приватного сектору.

Крізь призму впливу політичної кон'юнктури розглядав реформи 20-х рр. ХХ ст. у роботі «Власть. Политика. Послереволюционная Россия (1917–1928)» (1997 р.) [5] В. Шишкін. Він зазначав, що в середині 1920-х років країна опинилася на роздоріжжі – економіка вимагала або повного визнання ринку, або повернення до адміністративно-розподільчої системи. Другий варіант, на думку автора, виявився більш прийнятним для радянської влади [5, с. 362]. Автор прийшов до висновку, що спроба реформування економіки в 1920-ті роки повністю суперечила «соціалістичній» меті правлячої партії. Врешті-решт, це і зумовило ліквідацію всіх позитивних здобутків реформ періоду непу.

Важливим є знання повсякденного життя Ленінграда в роки нової економічної політики. Так, цінною для розуміння життя пересічних жителів Ленінграда та їх проблем була праця Н. Лебіної «Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы» (1999 р.) [6]. Матеріал цієї роботи дозволив зрозуміти негативні для населення наслідки спрямованої державної політики на широке розповсюдження акцизного оподаткування. Зокрема збільшення акцизів на алкогольні напої автор тісно пов'язувала зі зростанням пияцтва в місті. З одного боку, дані дії сприяли наповненню державної скарбниці, а з іншого – створювали низку проблем у суспільстві, зокрема таких як падіння моральності, зростання злочинності тощо. У Ленінграді ж це виявилось в зростанні пияцтва, суїцидів тощо.

У роботі О. Толкушкіна [7] висловлена думка, що система податків періоду нової економічної політики відповідала рівню економічного розвитку країни, цілям і завданням держави. Зокрема ряд податків мав відкрито дискримінаційний характер, наприклад, податок на надприбуток, трудовий гужовий податок, індивідуальне оподаткування так званих куркульських господарств. Характерною рисою податкової системи дослідник визначив численність податків і зборів. Він наголосив, що 1922–1923 рр. були часом введення значної кількості різних податків і зборів, що стали важким тягарем для населення країни. Не менш важливим був висновок О. Толкушкіна, що введення податку на надприбуток, податку зі спадщини та дарувань, індивідуального оподаткування куркульських господарств стало проявом державного курсу на згортання нової економічної політики.

Ґрунтовним дослідженням з історії податків на початку ХХІ ст. була робота Н. Петухової «История налогообложения в России IX–XX вв.» (2009 р.) [8]. Особливу увагу дослідниця приділила прибутковому, промисловому, сільськогосподарському податкам та акцизам у роки непу. Н. Петухова зробила висновок про два аспекти податкової політики періоду нової економічної політики – фіскальний і соціально-політичний. Перший, на її думку, мав на меті досягнення бездефіцитного бюджету та припинення емісії шляхом відновлення грошових податків. Другий аспект полягав у прагненні використати податкову політику як знаряддя вирішення економічних і політичних завдань. Дослідниця подала також періодизацію здійснення податкової політики упродовж 20-х рр. ХХ ст., виокремлюючи три періоди у формуванні системи оподаткування. Першим етапом став період із 1921 – до 1923 рр., який характеризувався становленням системи податків і зборів, розробкою принципів податкової політики. Другий етап – період із 1924 р. до осені 1926 р., який був часом найбільш вдалого функціонування системи оподаткування. Третій період, на думку Н. Петухової, був часом посилення податкового тиску, класового принципу оподаткування та тривав з осені 1926 р. до 1929 р.

Для дослідження окремих проблем оподаткування становить інтерес збірник статей «Россия нэповская», виданий у 2002 р. [9]. Автори вміщених у виданні робіт приділили увагу широкому колу питань та зробили спробу розкрити сутність Росії «непівської», визначити, в чому полягали причини падіння нової економічної політики. У передумові переходу до продподатку в 1921 р. В. Теліцин вбачав невдалу економічну політику попередніх років. Він же наголосив на тому, що «єдність»

сільськогосподарського податку витримувалася не у всіх районах країни. Уряді губерній через інфляцію єдиний сільськогосподарський податок обчислювався в змішаній формі. І. Орлов у розділі «Проблеми єдиної економіки» зазначав, що із проголошенням непу податки перетворилися у важливий ресурс для розвитку державного господарства. Перехід до непу, на думку дослідника, покликав до життя громіздку систему оподаткування, що характеризувалася численними зборами. Причому центр податкового тягаря, на думку І. Орлова, був перенесений на групу непрямих податків: акцизи, митні, гербові та інші збори. Дані висновки авторів можуть бути підтверджені досвідом Ленінграда.

Слушним видається висновок І. Караваєвої, що проблема розподілу податкового тягаря між різними верствами населення, окрім фіскального, набувала ще й виключно політичного значення [10]. Так, регулююча функція податкової політики, на думку І. Караваєвої та І. Архипкіна, виконувала роль ефективного політичного інструмента та забезпечувала послідовне скорочення капіталістичного накопичення, роблячи розширення і модернізацію виробництва в приватних господарствах економічно не вигідними. Фіскальна функція податкової політики реалізовувалася за рахунок системи непрямого оподаткування, в основному за рахунок акцизного і митного обкладання товарів широкого вжитку. Автори стверджували, що дана функція реалізовувалася за допомогою прогресивного оподаткування майна та прибутків громадян, які володіли приватною власністю, а також шляхом створення пільгових умов оподаткування для платників, які не мали об'єктів приватного володіння [11].

Становище приватного капіталу в роки непу розглядали М. Новіков та Ю. Братющенко [12–13]. Дані роботи дали змогу зрозуміти ті обставини, у яких відбувалися реалізація непу та формування податкової системи країни. Зокрема Ю. Братющенко зазначав, що наприкінці 1920-х рр. діяльність податкових органів країни повністю узгоджувалася із загальнодержавною тенденцією витіснення приватника. Податкову політику наприкінці непу автор охарактеризував як несправедливу. На доказ цього Ю. Братющенко наводив статистичні дані податкових надходжень, згідно з якими в 1927 р. непмани сплачували податків у 20 разів більше, ніж робітники та службовці, в 1928 р. – вже в 40 разів більше [13, с. 9].

Питання підприємництва на регіональному рівні були предметом наукового інтересу дослідниці Є. Демчик [14, 15]. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у неї вийшов ряд робіт, присвячених вивченню історії сибірських непманів, яких авторка розглядала за допомогою категорії “приватний капітал”, розуміючи під цим терміном альтернативну державній форму підприємницької діяльності. Роботи даної дослідниці слугували прикладом дослідження особливостей економічної політики на місцях.

Відповіддю населення на податковий тиск з боку держави було ухиляння від сплати податків у роки непу. Саме тому інформація про правопорушення в податковій сфері є цінною для нашого дослідження. У своїй роботі М. Тошева [16] стверджувала, що напередодні введення непу радянська влада розглядала податки не як фінансовий ресурс, а як спосіб завершення конфіскації майна. На її думку, податкова політика вирішувала не стільки фінансові завдання, скільки соціально-політичні. Розглядаючи податкову політику часів нової економічної політики, М. С. Тошева відзначала в першу чергу її класовість [16, с. 13].

Інформативними є і дисертаційні роботи інших російських дослідників, зокрема І. Комісарової «Система прямого налогообложения в 1920-е годы» (2000 р.) [17], І. Сіботіної «Налоговое законодательство и налоговая политика в годы НЭПа (1921–1930 гг.)» (2008 р.) [18]. Питання особливостей податкової практики в Ленінграді авторами не висвітлювалися, оскільки вони не входили до завдань досліджень. Однак подані в них матеріали дали змогу зрозуміти особливості функціонування податкової системи в державі в цілому, що є дуже важливим при дослідженні регіональних особливостей.

Здійсненню нової економічної політики приділяли увагу такі сучасні українські дослідники, як В. Лантух [19], В. Калініченко [20], Ю. Волосник [21], О. Пиріг [22]. Вони розглядали вплив податків на економічне становище нової буржуазії України, їх роль у ліквідації приватного сектору в торгівлі, висвітлювали основні етапи становлення ринку. У роботі української дослідниці І. Ткаченко окремий параграф присвячений особливостям впливу податкової політики на розвиток промислового життя Москви [23].

Значний внесок у дослідженні різних аспектів непу належить українському вченому С. Кульчицькому [24]. У своїх працях він стверджував, що перехід до нової економічної політики був вимушеним кроком більшовиків. Дослідник дійшов висновку, що правляча партія не керувалася чітким планом економічних перетворень, а більшість заходів мала стихійний та імпровізований характер. На його думку, результатом впровадження непу стало зміцнення позицій більшовицької партії. С. В. Кульчицький стверджував, що неп не означав зміну концептуальних засад більшовизму

в економічних питаннях, а був лише тимчасовим маневром, який забезпечив би перехід до суто комуністичних принципів господарювання.

Розглядав історичні аспекти формування та розвитку податкової системи в Україні Є. А. Опря [25]. Він визначив реформування системи оподаткування як одну з ключових проблем ринкової економіки, яку неможливо вирішити без поглибленого вивчення історичних етапів формування та функціонування системи оподаткування.

Податкове законодавство УСРР в роки непу також було предметом ряду дисертаційних досліджень, захищених в Україні в даний період розвитку історіографії. Зокрема слід звернути увагу на роботи М. Шевердіна «Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.)» [26] та В. Чамлая «Правоохоронна діяльність у сфері державних фінансів в УСРР у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.)» [27]. Обидві роботи характеризувалися аналізом правових аспектів податкового законодавства в УСРР та його реалізації на практиці відповідними державними органами в 1921–1929 рр. Так, М. Шевердін прийшов до висновку, що податкове законодавство в 1920-ті рр. було спрямоване на створення фінансової та податкової систем союзних республік. Він зазначав, що в результаті податкової реформи 1926–1927 рр. значно посилювався податковий тиск на представників приватного капіталу, який спричинив їх витіснення з народного господарства СРСР у майбутньому. В. В. Чамлай у своєму дослідженні дійшов висновку, що податкова політика в роки нової економічної політики була непродуманою, необґрунтованою та мала протекціоністський характер. Отже, дані роботи дозволили подивитися на проблеми реалізації податкової політики в роки непу з юридичної точки зору.

У цей період історіографія НЕП збагатилася російськими дисертаційними дослідженнями. Податкові органи – важлива складова податкової системи, тому роботи з історії формування та діяльності податкових органів у Ленінграді є цінними для нашого дослідження. Є. Старовойтова у своїй роботі на тему «Формирование и деятельность налоговых органов в Петрограде в первые годы НЭП: 1921–1923 гг.» (2004 р.) [28] розглядала формування податкових органів у перші роки нової економічної політики. Предметом дослідження був процес організації структурних підрозділів петроградських податкових органів у 1921–1923 рр., а також основні напрямки роботи податкових співробітників, аналіз їх кількісного й якісного складу. Дисертацію характеризував тісний зв'язок між розглядом процесу формування та діяльності податкового апарату з податковою політикою, що проводилася на той час. Однак робота обмежена лише першими роками реалізації нової економічної політики. Крім того, часто статистичний матеріал поданий авторкою без належного аналізу, що зменшувало цінність даної роботи як історичного дослідження.

Дисертаційна робота М. Розової «Финансовая инспекция Петрограда-Ленинграда в 1921–1929 годах: Структура, кадры, основные направления деятельности» (2005 р.) [29] розширила уявлення про фінансову інспекцію як органу контролю за податковою сферою в Ленінграді часів нової економічної політики. Предметом вивчення дослідниці була діяльність фінінспекції з прямих податків у Петрограді (Ленінграді) в 1921–1929 рр., зокрема основну увагу вона приділила проблемам формування кадрового складу податкових органів міста. Цінними для нашого дослідження були матеріали, що містили інформацію про структуру, кадрові питання та соціальний склад працівників фінінспекції в Ленінграді в роки нової економічної політики. Часто інформація про введення того чи іншого податку подавалася авторкою без даних місцевої статистики. Перша третина роботи майже повністю висвітлювала законодавчі зміни в сфері оподаткування в 1921–1929 рр. у країні в цілому, тобто без конкретизації по Ленінграда. Крім того, акцентуючи значну увагу на проблемі боротьби з неплатниками податків, М. Розова залишила поза увагою створення в місті камери народного суду з податкових справ, що займалася судочинством у податковій сфері, хоча саме в Ленінграді була започаткована ця структура. Відсутні також статистичні дані про податкові надходження за другу половину 20-х рр. ХХ ст., що не дало змоги простежити динаміку надходжень від прямих податків у місті. У цілому, окремі аспекти функціонування податкової системи в Ленінграді в роки нової економічної політики знайшли відображення в роботі в достатньому обсязі.

Отже, праці вчених із дослідження питання реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в роки непу впродовж 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. відрізнялися відмовою від марксистсько-ленінської методології та використанням нових підходів у вивченні економічних процесів 20-х рр. ХХ ст. З'явився інтерес до регіональних досліджень окремих господарських одиниць, якими виступали великі промислові міста. Частково отримали висвітлення і проблеми розбудови податкової системи Ленінграда, проте висвітлення носило виключно фрагментарний характер, що дає можливість для подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. Лютов Л. Н. Частная промышленность в годы НЭПа, (1921–1929) / Л. Н. Лютов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 147 с. 2. Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // НЭП: приобретения и потери. Сб. статей. / Отв. ред. Дмитренко В. П. – М. : Наука, 1994. – С. 27-42; Дмитренко В. П. Четыре

измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125–138. 3. Роголина Н. П. Новая экономическая политика и крестьянство / Н. П. Роголина // НЭП: приобретения и потери. Сб. статей. / Отв. ред. Дмитренко В. П. – М. : Наука, 1994. – С. 139–149. 4. Дегтярев Г. П. Нэп: идеологические тупики хозяйственной реформы / Г. П. Дегтярев // Нэп: приобретения и потери / Отв. ред. Дмитренко В. П. – М. : Наука, 1994. – С. 126–138. 5. Шишкин В. А. Власть. Политика. Экономика: Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.) / В. А. Шишкин. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1997. – 399 с. 6. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии, 1920–1930 гг. / Н. Б. Лебина. – М. : Летний сад, 1999. – 320 с. 7. Толкушкин А. В. История налогов в России / А. В. Толкушкин. – М.: Юристъ, 2001. – 432 с. 8. Петухова Н. Е. История налогообложения в России IX–XX вв. : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. 08.01.05 «Финансы и кредит» и 08.01.07 «Налоги и налогообложение» / Н. Е. Петухова. – М. : Вузовский учебник, 2009. – 415 с. 9. Россия нэповская / С. А. Павлюченков, Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков [и др.] ; под ред. А. Н. Яковлева ; [Междунар. фонд «Демократия»]. – М. : Новый хронограф, 2002. – 470 с. 10. Караваева И. В. Социальные аспекты налоговой политики России в 20–30-х годах XX ст. / И. В. Караваева // Историко-экономический альманах: Вып. 2. / ред.-сост. Д. Н. Платонов. – М., 2007. – 456 с. 11. Караваева И. В. Налоговая политика России в XX веке: монография / И. В. Караваева, И. В. Архипкин. – М., 2002. – 167 с. 12. Новиков М. Н. Исторический опыт нэпа: идеи и реальность / М. Н. Новиков. – М. : Уникум-центр, 1997. – 123 с. 13. Братющенко Ю. В. Нэп: государство, частник, кооперация / Ю. В. Братющенко // Вопросы истории. – 2007. – №2. – С. 3–15. 14. Демчик Е. В. Частный капитал и государственная власть в Сибири: диалог середины 1920-х годов / Е. В. Демчик // Предприниматели и предпринимательство в Сибири. Вып. 3. – Сб. научн. ст. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2001. – С. 91–105. 15. Демчик Е. В. Предприниматели Сибири периода нэпа: купцы или нэпманы? / Е. В. Демчик // Актуальные вопросы истории Сибири. Научн. чтения памяти проф. А. П. Бородавкина: мат-лы конф./ под ред. Ю. Ф. Кирюшина. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 1998. – С. 233–236. 16. Тошева М. С. Эволюция советского законодательства по противодействию налоговым преступлениям в условиях НЭПа / М. С. Тошева // Современное право. – 2008. – №10. – С. 129–133. 17. Комиссарова И. А. Система прямого налогообложения в 1920-е годы : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. А. Комиссарова. – Иваново, 2000. – 234 с. : ил. 18. Сиботина И. В. Налоговое законодательство и налоговая политика в годы НЭПа (1921–1930 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / И. В. Сиботина. – М., 2008. – 169 с. 19. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В. В. Лантух. – Х. : Основа, 1992. – 189 с. 20. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с. 21. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу : [монографія] / Ю. П. Волосник. – Х. : Вид-во НМЦ «СД», 2002. – 384 с. 22. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: дис. ... докт. іст. наук. / О. А. Пиріг. – К., 2002. – 408 с. 23. Ткаченко І. В. Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / І. В. Ткаченко. – Х., 2006. – 226 с. 24. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 326 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид-во НАН України, 1995. – 203 с. 25. Опря Є. А. Історичні аспекти формування та розвитку податкової системи в Україні / Є. А. Опря // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3. – С. 375–378. 26. Швердін М. М. Податкове законодавство в УСРР у період нової економічної політики (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права : історія політичних і правових учень» / М. М. Швердін. – Х., 2005. – 20 с. 27. Чамлай В. В. Правоохоронна діяльність у сфері державних фінансів в УСРР у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права : історія політичних і правових учень» / В. В. Чамлай. – Х., 2010. – 18 с. 28. Старовойтова Е. Н. Формирование и деятельность налоговых органов в Петрограде в первые годы НЭП (1921–1923 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. Н. Старовойтова. – СПб., 2004 – 260 с. 29. Розова М. А. Финансовая инспекция Петрограда-Ленинграда в 1921–1929 годах : Структура, кадры, основные направления деятельности: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / М. А. Розова. – СПб., 2005. – 247 с.

Елена Орленко

ОСВЕЩЕНИЕ ВОПРОСА СОВЕТСКОЙ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В ЛЕНИНГРАДЕ В ГОДЫ НЭПА В ИСТОРИОГРАФИИ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI В.

Статья посвящена проблемам освещения реализации налоговой политики в 1920-х гг. в Ленинграде в трудах исследователей конца 1990-х годов – начала XXI в. Сделан вывод, что несмотря на появление в начале XXI в. в Российской Федерации диссертационных работ на материалах Ленинграда, вопрос реализации налоговой политики в городе в исследуемый период остается недостаточно изученным. Не нашли отражения в работах и особенности местного налогообложения в Ленинграде, особенно во второй половине 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: историография, налоговая политика, командно-административная система, либерализация.

Olena Orlenko

COVERAGE OF ISSUES OF TAX POLICY IN SOVIET LENINGRAD DURING THE NEP IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE LATE XX – EARLY XXI CENTURY

The article is devoted to the problems of coverage of implementation of tax policy in the 1920s in Leningrad in the research works of scholars since the late 1990s. It is concluded that despite the emergence in XXI century in the Russian Federation dissertations on materials Leningrad, the implementation of tax policy in the city during the investigated period remains insufficiently unexplored. Moreover, the features of local taxation in Leningrad, especially in the second half of the 20-ies of XX century are not reflected either.

Key words: historiography, tax policy, command-administrative system, liberalization.

УДК 94:327(470+571) «199»

Олена Потапова

ВИБУДОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЇ У 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Зовнішньополітична стратегія є системою теоретичних положень і практичних заходів держави для досягнення цілей зовнішньої політики і вибудовується кожною державою. У дослідженні подано історіографічний огляд праць, які розкривають еволюцію зовнішньополітичної стратегії Росії у 1991–1999 рр. Акцентується увага на розпаді СРСР, і тому, які глибокі і далекосяжні наслідки він мав. Підкреслено роль ключових фігур російського дипломатичного корпусу, які займалися реалізацією зовнішньополітичних завдань, продиктованих як логікою подій всередині країни або за її межами чи всупереч ним.

Ключові слова: зовнішньополітична стратегія, ліберальна ідеологія, національні інтереси, зовнішньополітичні орієнтири, балканська криза.

На початку 90-х рр. ХХ ст. в результаті розпаду СРСР в Російській Федерації, як і в провідних державах світу, панувала розгубленість. Нова держава тільки визначала свої національні інтереси і пріоритети зовнішньої політики в умовах сильної обмеженості ресурсів. Найскладнішим в цих умовах було формулювання оптимальної зовнішньополітичної стратегії. Сучасна політична ситуація актуалізує вивчення досвіду і спробу прогнозувати подальшу поведінку Росії як впливового сусіда України.

Мета публікації полягає у висвітленні стану дослідження в науковій літературі еволюції зовнішньополітичної стратегії Росії у 1991–1999 рр.

Історіографія проблеми є доволі широкою, однак весь комплекс джерел можна розділити на кілька груп: вітчизняна історіографія, російська історіографія та зарубіжна історіографія. Проте необхідно відзначити, що у зазначений період питання зовнішньополітичного курсу, головним чином, розглядалися на сторінках наукових періодичних видань, а монографічні праці стали з'являтися уже на початку 2000-х рр.

Російська історіографія представлена роботами, автори яких аналізували ситуацію у світі і в Росії після розпаду СРСР, намагалися теоретично обґрунтувати напрям побудови зовнішнього курсу. Зміст дискусій, що тривали серед науковців та політиків, відносно альтернатив та орієнтирів російської дипломатії демонстрували одночасно і розгубленість, і прагнення зберегти саме за Росією той вплив на міжнародній арені, який мав колишній СРСР. Виголошувалась критика російської влади щодо її бездіяльності у формуванні нової ідеології країни.

Вивчення проблеми неможливе без виявлення чинників, що привели до змін у радянському суспільстві. У працях В. Согріна [1], Б. Капустіна і І. Клямкіна [2] проаналізовано умови появи нової ідеології в СРСР наприкінці його існування, усвідомлення ліберальних цінностей росіянами. Відомо, що ліберально-демократична ідеологія декларує пріоритет і самоцінність особистості, проголошує верховенство народу в державному управлінні. Однак на Заході еволюція лібералізму відбувалася разом з еволюцією суспільства, а в Росії вона була «впроваджена згори» під час перебудови [1; 6–7], тому різні шари суспільства по-різному і сприймали ліберальні цінності.

Роздуми щодо зрілості радянського суспільства для змін ідеології відображені у статті Б. Капустіна і І. Клямкіна. Автори звертають увагу на те, що при дослідженні рівня політичної свідомості у 1990 р., дослідники прийшли до висновку про «наявність серед радянських громадян широкої підтримки демократичних цінностей, навіть значно більшої, ніж вони передбачали. За окремими ключовими показниками, наприклад, підтримка ідеї про реалізацію прав людини,

принципу альтернативності виборів та ін., ліберально-демократична орієнтація росіян цілком відповідає «західним стандартам» [2].

Завершення «холодної війни» і розпад біполярної системи міжнародних відносин змінили головні чинники світового розвитку, викликавши більше проблем, ніж розв'язавши наявні. У роботах М. Загладіна [3], Г. Немирі [4], Е. Позднякова [5] аналізуються причини завершення «холодної війни», уроки історії і реалії поточного моменту, а також взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики. Зокрема Г. Немиря зазначив, що ефективна зовнішня політика могла частково компенсувати, пом'якшити невдачі внутрішньої політики, особливо в економічній сфері; переваги загальнонаціональних державних інтересів над приватними і груповими, демонстрація можливостей досягнення консенсусу могли стабілізувати російське суспільство, що потерпало від суперечностей і небезпечних центробіжних тенденцій, від нестачі політичної культури і професіоналізму [5, с. 40].

Зовнішня політика є складним процесом і важливо розуміти, які чинники і наскільки істотно впливають на неї. Аналіз окремих із них поданий у дослідженнях О. Алтуняна, Г. Вайнштейна, М. Косолапова, В. Разуваєва. Автори намагалися окреслити коло проблемних питань: аналізуються концептуальні підходи у зовнішній політиці (право і сила) [6], виявляється вплив як національної ідентичності [7], так і самосвідомості суспільства [8] на зовнішній курс країни, разом з тим зроблено спробу виділити проблеми становлення російської дипломатії [9] і виявити зміни, які відбулися у свідомості росіян у перехідний період [10].

Видається необхідним при обговоренні еволюції зовнішньої політики Росії у 90-ті рр. ХХ ст. зосередитися на змінах, що відбулися у світі на початку зазначеного періоду. Майже всі російські дослідники відмітили розпад СРСР як ключову подію, але з різним ступенем трагізму і перспективності. Пошук Росією місця у новому світовому порядку відображено у статтях О. Волкової [11], Ю. Гусарова [12], М. Загладіна і М. Мунтяна [13], А. Загорського, А. Злобіна, С. Солодовника, М. Хрусталева [14], Н. Нарочницької [15–16] та ін.

Месіанськими ідеями наповнена стаття Н. Нарочницької про альтернативну концепцію зовнішньої політики Росії. Вона із категоричністю зазначає, що перед політиками «постало завдання зберегти геополітичний вигляд ареалу історичної держави російської, запобігти стратегічній переорієнтації колишніх її складових на інших партнерів, усунути спокусу для третіх країн боротися за сфери впливу на території колишнього СРСР [15, с. 35]. Таку концепцію науковець протиставляє «горе-доктрині про «входження у світове цивілізоване співтовариство», де під цивілізацією розуміється тільки західноєвропейська [16, с. 21]. Подібні кроки не тільки штовхають азіатські республіки в обійми Туреччини, Афганістана, Пакистана і Китаю, але і загрожують розпадом самій Російській Федерації.

У контексті здійснення Росією прозахідної політики варто звернути увагу на доробок О. Волкової про європейський контекст зовнішньої політики Росії. Авторка зазначає, що Росія змушена була будувати свою політику під тиском обставин: по-перше, це припинення діяльності Організації Варшавського Договору, розпад соцтабору і самого СРСР. По-друге, це суперечливість її статусу і становища [11, с. 18–19]. Але найголовніше, на думку авторки, це те, що Росії потрібно було знайти себе, виділити свої інтереси і чітко бачити свої цілі на перспективу, тобто сформулювати офіційну зовнішньополітичну доктрину. Такий шлях формування зовнішнього курсу підвищував передбачуваність дій російського керівництва на міжнародній арені і призвів би до укріплення довіри у відносинах із зарубіжними партнерами. Але Росія не мала досвіду довгострокового планування.

Зміна геостратегічного положення зобов'язувала Росію до дій. Окремі аспекти цієї проблеми у контексті еволюції зовнішньої політики країни відображені у статті М. Загладіна і М. Мунтяна [13, с. 5–19]. Автори зазначають, що хоча у Росії існувало багато проблем після розпаду СРСР, частини з них можна було позбавитися достатньо швидко, якщо визнати колишні республіки рівноправними суб'єктами міжнародного спілкування, а не повертатися до характеристик Російської Федерації часів СРСР. Та чим довше у ближньому зарубіжжі Росія сприймалася як чинник загрози суверенітету і непорушності кордонів, тим у більшій мірі росіяни у суміжних державах стали сприйматися як «п'ята колона» потенційно ворожої сусідньої держави. В цілому автори звернули увагу на той факт, що позиції Росії у світі на початку 90-х рр. ХХ ст. були сприятливими для здійснення глибокої модернізації всієї суспільної будівлі країни, а стратегічний курс мав бути орієнтований не на знищення, а на трансформацію національної самобутності країни [13; 19].

Позиція російських науковців і політиків щодо проблем всередині країни відносно зрозуміла. Як сприймали зміни, що розпочалися ще в СРСР, наприклад, у Сполучених Штатах, якими бачилися міжнародні відносини у подальшому? Відповідь на це питання подає у своїх дослідженнях М. Спаський [17–18]. Автор наголошував на тому, що навіть обізнані американські науковці серйозно недооцінювали глибину і розмах кризи, яка охопила радянську систему. Через швидкий

розпад комуністичних країн вони не встигли підготувати суспільну свідомість до думки про те, що реформи в СРСР можуть узгоджуватися з інтересами Заходу, і що з першим потрібно про це домовлятися. Однак, слова президента США Дж. Буша про те, що «політика Заходу мала заохочувати еволюцію Радянського Союзу у бік відкритого суспільства», а особливо їх тлумачення з огляду на американську традицію багато чого прояснюють у поведінці США [17, с. 41]. Одним словом, ставлення американців до подій в СРСР було суперечливим і залежало від того, наскільки події в Союзі співпадали з інтересами Сполучених Штатів.

Прослідкувати еволюцію зовнішньої політики Росії можна на прикладі балканської кризи. Ця проблема відображена у статтях О. Гуськової [19], О. Карасева [20], С. Романенка і А. Улуяна [21], О. Фененка [22] та ін. У своїй роботі О. Гуськова, керівник Центру з вивчення сучасної балканської кризи, критикує зовнішню політику російського уряду за відсутність стратегії у вирішенні балканської проблеми, а НАТО – за порушення правової системи, на якій засновані відносини між членами світового співтовариства. Це між іншим змусило Росію переглянути свій зовнішньополітичний курс.

Розумінню ситуації на Балканах, яка істотним чином вплинула на стратегію Росії, допомагає робота С. Романенка і А. Улуяна про балканську політику 90-х рр. [21]. Автори зазначають, що в Росії не склалося єдиної думки щодо розпаду Югославії і подій на Балканах в цілому. Однак у другій половині 1990-х рр. офіційна позиція в цьому питанні пройшла значну еволюцію. Якщо під час виборчих компаній 1995 р. і 1996 р. політики намагалися не згадувати про югославську кризу, то напередодні виборів 1999 р. і 2000 р. балканська проблема виступила тим тлом, яке впливало на позицію виборців [21, с. 48–49].

Зовнішньополітичні чинники, що спонукали російське суспільство замислитися про власні національні інтереси, проаналізовані у дослідженні О. Фененка. Створення натоцентричної системи європейської безпеки і військові операції альянсу у Боснії загрожували розширенням НАТО на Схід. Під впливом боснійської війни російські еліти усвідомили, за словами автора, що повертається «століття імперій» з характерною для нього геополітичною мотивацією зовнішньої політики [22, с. 66].

Глибоким аналізом і критичністю відрізняються роботи П. Канделя [23], В. Красільщикова [24], А. Мальгіна [25], Ю. Федорова [26], Л. Шевцової [27; 28]. В. Красільщиков, говорячи про перспективи Росії і світові модернізації, наголошує, що країну можна спробувати змінити після зупинення казнокрадства і обов'язкового підняття якості «людського капіталу». Часу на роздуми Росія не мала вже на початку ХХІ ст.: або велика країна не зможе чекати, або вона вже ніколи не буде великою [24, с. 109–110].

П. Кандель, розмірковуючи про російські національно-державницькі інтереси і рядові парадокси, прийшов до висновку, що логіка розподілу і перерозподілу власності і влади, які становили зміст політичного і економічного життя Росії ХХ ст., вимагала фрагментації держави і атомізації суспільства, тобто розподілу державного організму і соціальної роз'єднаності [23, с. 15–16]. В результаті академічних дискусій була сформульована теза, що відбулася підміна понять: в якості національних інтересів виступають інтереси державні, які іноді зводяться до потреб угруповання, що контролює верхівку виконавчої влади.

Будь-яка політика має спиратися на певну базу. А. Мальгін у своєму доробку акцентує увагу на зовнішньополітичних ресурсах Росії і межах їх реалізації. До таких ресурсів автор цілком логічно відносить територіально-географічний, соціально-психологічний, інформаційно-пропагандистський, науковий, освітній та інші ресурси, і що не менш важливо – ресурс часу і ресурс зовнішньополітичного маневру [25].

Тривалий період пошуків Росією основних принципів і установок зовнішньої політики призвели до кризи, основні прояви якої аналізує у своїй роботі Ю. Федоров. Зокрема автор наголошує на кількох моментах: «по-перше, з другої половини 90-х рр. ХХ ст. Росія постійно балансує на межі відкритої конфронтації із Заходом, насамперед зі США і Північноатлантичним союзом; по-друге, її постійна нездатність вирішити завдання, які ставить перед нею правляча еліта країни. Тільки зближення з Китаєм пом'якшує гіркоту попередніх невдач» [26, с. 31–32].

Не менш цікавими за інформаційною насиченістю і аналітичними викладками є роботи Лілії Шевцової «Росія: втрати перехідного періоду: спадок Єльцина і Путіна» [27], «Росія як виклик» [28]. Головною рисою цих робіт можна вважати обґрунтування ідеї про парадокси російського політичного життя. Стаття «Росія як виклик» хронологічно виходить за межі теми, але є важливою для розуміння наслідків попередніх курсів політики і перспективи розвитку подій. У ній Л. Шевцова наводить цікаву характеристику дій РФ у зовнішньополітичному спектрі: у 90-ті роки і на початковому етапі державної діяльності Путіна політичний клас спробував зі своїми правилами увійти до західної системи, що було приречено на провал. Але починаючи з 2004–2005 рр. еліта стала експериментувати з новою моделлю відносин, відповідно до якої світ мав перейти від блокової системи до «мережевої дипломатії», що означає свободу від довготермінових

зобов'язань, тобто мова ведеться про повернення до геополітики, але без ціннісного вектору. Суть зовнішньої політики Росії містила взаємовиключні позиції: бути із Заходом і проти нього [28].

Зарубіжна історіографія еволюції зовнішньої політики Росії у 90-х роках ХХ ст. представлена роботами З. Бжезінського [29], А. Вершбоу [30], Ст. Коена [31], Р. Кагана [32], А. Лінча [33], Д. Ривера [34], А. Стент [35] та ін. Оскільки Сполучені Штати залишалися провідною державою світу, то Росія при вибудові своєї зовнішньополітичної стратегії мала враховувати цей факт.

Відомий американський державний діяч З. Бжезінський у своїй роботі «Вибір: світове панування чи світове лідерство» [29] розглядає проблеми ролі США як світової держави, здатної стати запорукою стабільності та безпеки у всьому світі. З. Бжезінський акцентує увагу на ледь помітній грані між лідерством і пануванням та доводить, що тільки лідерство може стати запорукою стабільності і безпеки у світі [29, с. 17]. Безсумнівно, що подібні міркування мали вплинути і на побудову зовнішньополітичної стратегії Росії.

У 1990-ті роки в російському політикумі тривало визначення векторів подальшого розвитку країни, яку модель обрати – атлантизм чи європеїзм? На думку колишнього посла США у Росії О. Вершбоу, для Росії є помилкою обирати якийсь один вектор зовнішньої політики. Він вважає, що у подальшому Росія, ЄС і США мають проводити скоординовану і узгоджену політику [30]. Але з огляду на сучасну політичну ситуацію, яку створила власне Росія, у неї надто мало кандидатур серед провідних держав світу для партнерських відносин.

Не менш важливою для розуміння еволюції зовнішньої політики Росії є праця Ст. Коена, американського історика, який аналізує післяперебудовне десятиліття російської історії, а також намагається об'єктивно висвітлити роль адміністрації США і різних фахівців у тих змінах, які відбувалися на теренах Російської Федерації. Автор пише про те, що Америка намагалася трансформувати Росію за своїм образом і подобою, не адаптуючи власні напрацювання до російської дійсності. Тому їхні дії мали зворотний ефект – вони спричинили посилення антиамериканських настроїв до небачених розмірів [31, с. 22–24].

На наш погляд, цікавою і нестандартною за своїми судженнями є стаття Аллена Лінча про реалізм російської зовнішньої політики. Автор зазначає, що «особливо вражаюче останнім часом виглядає прагнення Росії зберегти видимість свого великодержавного статусу на світовій арені в умовах, коли владна «мускулатура» держави всередині країни майже відмерла» [33, с. 136]. З часом стало зрозумілим, що слабка держава не може тривалий час проводити відносно послідовну і чітку зовнішню політику.

Привертає увагу робота колишнього радника з проблем Росії при президентах Б.Клінтоні і Дж.Буші Анджели Стент, яка намагається зрозуміти причини відсутності розуміння між Росією і США [35]. Адміністрація Б.Клінтона була сповнена рішучості підтримувати суверенітет і незалежність пострадянських держав і стимулювати поступовий перехід Росії до постімперської зовнішньої політики. А. Стент звертає увагу й на те, що американці розуміли уразливе самолюбство російської влади. Тому втрату колишньої ролі наддержави було вирішено підсолодити пропозицією деяких атрибутів великої держави, в тому числі асоціацію з «Великою сімкою» – групою провідних індустриальних країн світу, а також партнерство з НАТО [35, с. 25–26]. Не обійшла увагою авторка і проблему Балкан. А. Стент вважає, що у період війн у Боснії та Косові яскраво проявилася внутрішня суперечливість позиції Росії, її невпевненість у питанні про те, чи хоче вона бути партнером Заходу чи відігравати особливу роль у балканських конфліктах, що безсумнівно підривало зусилля НАТО по встановленню миру в регіоні [35, с. 48–50].

У контексті проблеми партнерства Росії з НАТО варто звернути увагу на працю Д. Ривери «Розширення НАТО і Росія» [34], де автор наголошував на необхідності аналізу відносин пострадянської Росії з новими незалежними державами з моменту їх утворення у 1992 р. і до завершення президенства Б. Єльцина на предмет зовнішніх загроз для цих країн.

Вітчизняна історіографія не є численною, але дедалі політичні проблеми, пов'язані із зовнішньополітичним курсом Росії, все більше привертають увагу вітчизняних дослідників. Серед авторів, роботи яких безпосередньо присвячені зовнішній політичній стратегії та наближені до нашої тематики, варто назвати Б. Гончара [36], І. Железняка [37], Л. Коврик-Токар [38], Т. Орлову [39], В. Покляцьку [40] та ін.

Першою на пострадянському просторі узагальнюючою працею Робота Т. Орлової є, в якій розкриваються зміни, що відбулися у кожній з колишніх республік СРСР, а нині – незалежних держав. Автор акцентує увагу на особистісному чиннику в історії нових незалежних країн, звертається до імперського і радянського періодів у їхній історії, зокрема і Росії [39].

Цінною у контексті розкриття теми є розвідка В. Покляцької про засоби формування образу ворога у протистоянні СРСР та США у 1946–1979 рр. [40]. Саме ідеологічна складова була найважливішою у біполярному світі, виступала мобілізуючим чинником. З огляду на засоби формування негативного образу протилежної сторони стає зрозумілим, чому після завершення

«холодної війни» відсутність довіри тривалий час продовжувала панувати у відносинах двох великих держав.

Об'єктом досліджень Б. Гончара виступають американо-російські відносини. Свою докторську дисертацію він присвятив фактору регіональних конфліктів у процесі формування та реалізації політики США щодо СРСР у 70–80-і роки ХХ ст., яку захистив у 1994 р. У подальшому науковець приділяв увагу різним аспектам зовнішньої політики Сполучених Штатів і зокрема зосереджувався на особистісному чиннику. У статті про зовнішню політику адміністрації Б. Обама автор намагався довести, що діючий президент робить спроби відновити позитивний імідж США у світі, втрачений за попередніх президентів. Б. Гончар зазначав, що в цілому Обама і його команді вдається прагматично реалізовувати концепцію американського глобального лідерства [36, с. 8–13].

Одним з ключових гравців у постбіполярному світі були США. Американо-російські партнерські відносини у період президенства Б. Клінтона відображені у статті І. Железняка. Автор зазначає, що російська складова політики саме цього президента була найбільш послідовною і виваженою [37, с. 95] і позитивним чином вплинула на зовнішньополітичну стратегію Росії.

Не претендуючи на вичерпність історіографічного огляду з проблеми еволюції зовнішньополітичної стратегії Росії у 90-ті роки ХХ ст., необхідно зазначити про вагомий доробок вчених з окремих аспектів питання. Проаналізовані дослідження дозволяють стверджувати про значну кількість чинників, що впливали на формування зовнішньополітичної стратегії, яка по суті на довгострокову перспективу не була розрахована. Відбувався пошук свого власного шляху починаючи з ідей атлантизму, через проімперську політику до поки не встановленої межі. У перспективі дослідження потребує аналізу джерельної бази.

Список використаних джерел

1. Согрин В. Новая идеология для России: драма из современной истории / В. Согрин // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 10. – С. 5–16.
2. Капустин Б. Г. Либеральные ценности в сознании россиян / Б. Г. Капустин, И. М. Клямкин // Полис. – 1994. – №1. – Режим доступа: www.civisbook.ru/files/File/Kapustin_1994_1.pdf.
3. Загладин Н. В. Почему завершилась «холодная война»? / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – №1–2. – С. 45–60.
4. Немиря Г. М. Внешняя политика после «холодной войны»: уроки истории и новыереальности / Г. М. Немиря // Кентавр. – 1991. – № 11–12. – С. 39–46.
5. Поздняков Э. Внешняя и внутренняя политика. Парадоксы взаимосвязи / Э. Поздняков // Международная жизнь. – 1989. – № 10. – С. 41–52.
6. Алтунян А. Право и сила: становление принципов российской внешней политики / А. Алтунян // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 3. – С. 54–65.
7. Разуваев В. В. Национальная идентичность и внешняя политика России / В. В. Разуваев // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 5–15.
8. Косолапов Н. Россия: самосознание общества и внешняя политика / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 5. – С. 36–49.
9. Косолапов Н. Внешняя политика России: проблемы становления и политикоформирующие факторы / Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 2. – С. 5–19.
10. Вайнштейн Г. Общественные настроения в современной России / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 8. – С. 18–27.
11. Волкова Е. Внешняя политика России: европейский контекст / Е. Волкова // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 9. – С. 18–29.
12. Гусаров Ю. Проблемы европейской безопасности в свете создания нового мирного порядка / Ю. Гусаров // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 8. – С. 108–114.
13. Загладин Н. Некоторые аспекты нового геостратегического положения России / Н. Загладин, М. Мунтян // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 7. – С. 5–19.
14. Загорский А. Россия в новом мире / А. Загорский, А. Злобин, С. Солодовник, М. Хрусталева // Международная жизнь. – 1992. – № 5. – С. 5–13.
15. Нарочницкая Н. А. Внешняя политика России. Альтернативная концепция / Н. А. Нарочницкая // Кентавр. – 1993. – № 4. – С. 29–36.
16. Нарочницкая Н. А. Внешняя политика России. Альтернативная концепция / Н. А. Нарочницкая // Кентавр. – 1993. – № 5. – С. 16–30.
17. Спасский Н. Америка и перестройка: опыт взаимной адаптации / Н. Спасский // Международная экономика и международные отношения. – 1991. – № 5. – С. 32–48.
18. Спасский Н. Америка и перестройка: опыт взаимной адаптации / Н. Спасский // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 6. – С. 5–24.
19. Гуськова Е. Продолжающийся балканский кризис и политика России / Е. Гуськова. – Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/№12_99/12_11.HTM.
20. Карасев А. В. Россия выполнила свою миссию в Югославии / А. В. Карасев // Международная жизнь. – 2000. – № 11. – С. 36–43.
21. Романенко С. Балканская политика 90-х годов: в поисках смысла / С. Романенко, А. Улуныян // ProEtContra. – Т. 6. – 2001. – № 4 (осень). – С. 46–58.
22. Фененко А. Балканский кризис и российские внешнеполитические приоритеты / А. Фененко // ProEtContra. – Т. 6. – 2001. – № 4 (осень). – С. 59–73.
23. Кандель П. Российские национально-государственные интересы и заурядные отечественные парадоксы / П. Кандель // ProEtContra. – Т. 6. – 2001. – № 4 (осень). – С. 7–22.
24. Красильщиков В. Россия и мировые модернизации / В. Красильщиков // ProEtContra. – Т. 4. – 1999. – № 3 (лето). – С. 89–111.
25. Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации / А. Мальгин // ProEtContra. – Т. 6. – 2001. – № 4 (осень). – С. 94–117.
26. Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект / Ю. Федоров // ProEtContra. – № 6. – 2001. – № 1–2 (зима-весна). – С. 31–49.
27. Shevtsova L. Russia – Lost in Transition: The Yeltsin and Putin Legacies / L. Shevtsova. – Washington DC: Carnegie

Endowment for International Peace. – 2007. – 388 p. 28. Шевцова Л. Россия как вызов / Л. Шевцова. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=485922&soch=1>. 29. Бжезінський Збігнєв. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ. А.Щенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с. 30. Vershbow A. Russia: Between Europeanism and Atlanticism? – Access mode: http://www.moscow.usembassy.gov/links/statement.php?record_id=79. 31. Коэн Ст. Провал крестового похода. США и трагедия посткоммунистической России / Ст.Коэн. – М.: АИРО–XX, 2001. – 304 с. 32. Kagan R. Power and Weakness // Policy Review. – 2002. – June–July. – Access mode: <http://www.hoover.org/research/power-and-weakness>. 33. Линч Аллен С. Реализм российской внешней политики / Аллен С. Линч // ProEtContra. – Т.6. – 2001. – №4 (осень). – С. 136–170. 34. Ривера Д.В. Расширение НАТО и Россия: анализ внешней политики России в 90-е годы / Д.В.Ривера. – Обозреватель. – 2005. – №2. – Режим доступа: http://observer.materik.ru/observer/N2_2005/index.htm. 35. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / Анджела Стент: Манн, Иванов и Фербер; Москва, 2015. – Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8653497. 36. Гончар Б. Зовнішня політика адміністрації Б.Обами на шляху відновлення американського лідерства / Б. Гончар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2012. – № 113. – С. 8–13. 37. Железняк І. С. Америко-російські відносини в становленні зовнішньої політики Клінтона: до питання глобального лідерства / І.С.Железняк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Зб.наук. праць. Вип.107. Ч.ІІ. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – С. 93–99. 38. Коврик-Токар Л.І. Зовнішня політика Російської Федерації щодо країн СНД у першій половині 1990-х рр.: концептуальні засади та практична реалізація / Л.І.Коврик-Токар // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – С.122–130. – Режим доступа: mizhnarodni.at.ua/2012-21/26.pdf. 39. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав / Т. В. Орлова. – К.: Знання, 2010. – 487 с. 40. Покляцька В. Протистояння СРСР та США у 1946–1979 рр.: засоби формування «образу ворога»/ В. Покляцька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія. – 2014. – № 2. – Ч. 1. – С. 158–164.

Елена Потапова

ПОСТРОЕНИЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ РОССИИ В 90-Е ГОДЫ XX В.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Внешнеполитическая стратегия представляет собой систему теоретических положений и практических мер для достижения целей внешней политики и формируется любым государством. В исследовании представлен обзор работ, которые раскрывают эволюцию внешнеполитической стратегии России в 1991–1999 гг. Акцентируется внимание на распаде СССР, и том, какие глубокие и далекоидущие последствия он имел. Подчеркнуто роль ключевых фигур российского дипломатического корпуса, занимающихся реализацией внешнеполитических заданий, продиктованных логикой событий внутри страны или за ее пределами или же вопреки им.

Ключевые слова: внешнеполитическая стратегия, либеральная идеология, национальные интересы, внешнеполитические ориентиры, балканский кризис.

Olena Potapova

FORMING OF FOREIGN POLICY STRATEGY BY RUSSIA IN 90-IES OF 20TH CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Foreign policy strategy is a system of theoretical principles and practical measures of the state, aimed at achieving goals of foreign policy and it is built by each state. The study presents an overview of historiographical works that reveal the evolution of Russia's foreign policy strategy in 1991–1999 years. The attention is focused on the disintegration of the USSR, deep and far-reaching consequences of this process. The role of the key figures of Russian diplomatic corps who were engaged in the implementation of foreign policy goals that were dictated by the logic of events inside the country or abroad, or in spite of it, is emphasized.

Key words: foreign policy strategy, liberal ideology, national interests, foreign policy priorities, the Balkan crisis.

УДК 32:327.5(477):303.722.2(44)(045)

Леся Халецька

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті висвітлено підходи сучасних французьких дослідників до визначення ролі і місця України в геополітичних умовах початку XXI ст. у зв'язку з політичними подіями в Україні наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. («революцією гідності») та військовою агресією Росії, анексією Росією Криму. Розкрито бачення французькими науковцями чинників геополітичного статусу сучасної України та ймовірні сценарії її розвитку.

Ключові слова: Україна, геополітичний центр, Росія, ЄС, США.

Події кінця 2013 – початку 2014 р.р. з новою силою акцентували прагнення України відігравати роль повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Однак великою мірою реалізація цього прагнення залежить від зовнішньополітичних і геостратегічних чинників: чи бачать зарубіжні партнери, які виявили підтримку Україні в надскладних умовах розвитку в пост-революційний період, насамперед країни Європейського Союзу, США, в Україні самостійного зовнішньополітичного гравця? Образ суб'єкта міжнародної діяльності формується низкою чинників, враховуючи і внутрішньополітичні. Аналіз сприйняття України закордоном дасть відповіді на питання причин досягнутого на сьогодні як становища нашої країни, дозволить прорахувати перспективи розвитку міждержавних відносин України на близький і віддалений термін. Щоб зрозуміти, ким є Україна в очах іноземних партнерів і якими мають бути її дії, щоб змінити цей образ у кращий бік, необхідно проаналізувати роль і місце, які відводяться Україні зарубіжними дослідниками в сучасних геополітичних умовах. Оскільки визначальним для України напрямком розвитку є євроінтеграційний, а однією з впливових держав ЄС є Франція (з якою Україна має давні двосторонні стосунки), важливим для України буде розуміння її сприйняття французькою суспільно-політичною думкою.

Дослідження геополітичного виміру розвитку нашої держави присутнє у великій кількості праць вітчизняних науковців. Так, Н. Васюк у статті «Геополітична стратегія держави кризового суспільства: стан наукових досліджень» [1] узагальнює відомості наукових досліджень, які торкаються визначення ролі і місця України в сучасному геополітичному просторі. Серед проаналізованих ним – роботи Д. Базіва, С. Василенка, А. Гальчинського тощо (всього 41 праця), що засвідчує актуальність розглянутої теми. Однак проаналізовані праці належать до періоду до 2009 р. включно, тобто найновіші дослідження не увійшло у коло розглянутих автором. Крім того, вони досить побіжно висвітлюють місце України в геополітичних концепціях зарубіжних дослідників. Зокрема, частково дотичною з темою нашого дослідження є робота Ж. Панченко, яка в контексті розгляду інформаційної парадигми проаналізувала вплив геополітичного чинника на двосторонні відносини України з державами ЄС, дослідила геополітичний вимір взаємин України з Німеччиною, Францією, Великою Британією, Польщею [2]. Також певним чином суголосно розглянутій нами темі є праця О. Снігир, яка виділяє «український зміст» традиційних та сучасних геополітичних концепцій, приходячи до висновку про об'єктний статус України в геополітичних відносинах, рух нашої держави до статусу суб'єкта політики [3]. Загальний аналіз еволюції геополітики Франції представлений у праці О. Лозовицького [4], який аналізує погляди Елізе Реклю, В. де Ля Бланша, Ш. де Голля, Іва Лакоста та визначає специфічні риси геополітичної стратегії Франції. Особливості геополітичних досліджень французьких авторів, структура геополітичної думки Франції, формування та реалізація її стратегії розглянуті К. Денисенко [5]. Однак у зазначених дослідженнях не знайшли відображення сучасні геополітичні концепції французьких дослідників, а саме їхня українська складова. Метою нашої роботи є висвітлення поглядів сучасних французьких науковців стосовно місця та ролі України в геополітичних умовах, що склалися після подій «революції гідності», розглянути представлені ними можливі сценарії подальшого розвитку подій для України, визначальні з їхньої точки зору чинники наявного геополітичного статусу нашої держави.

Достатньо повний аналіз української геополітики подає Патріс Гурден, доктор історії, викладач міжнародних відносин і геополітики Повітряної школи, член наукової ради Центру геополітики [6]. Автор послідовно аналізує такі геополітичні чинники, як: матеріальна складова (географічне розташування, природні ресурси, розвиток господарства); характеристика населення (матеріальна забезпеченість, етнічний склад, мовна ситуація, релігійний чинник); формування нації.

Характеризуючи географічне розташування, рельєф, клімат України як такі, що більшою мірою сприяли розвитку її господарства і забезпечували матеріальне багатство цих територій, П. Гурден

зауважує чинники, що призводили чи можуть призвести до слабкості України. Серед них: 1) незахищеність процвітаючих регіонів України з півдня через відсутність жодної природної перепони; 2) повна енергетична залежність від Росії промислових підприємств, розташованих перш за все у східній частині країни та навколо Києва; 3) застаріле обладнання і тісні зв'язки з Росією. Незважаючи на якісні університетські та науково-дослідні центри, які могли б забезпечити кваліфікованою робочою силою і висококваліфікованими спеціалістами, необхідними для модернізації країни, Україна опинилася у безвиході, оскільки російський ринок виступає у якості основного, присутній постійний газовий шантаж з боку Росії, майже відсутній західний капітал, вичерпані фінансові можливості не дозволяють вирішити проблему застарілого обладнання.

Після XIII ст. регіон, позбавлений сильної державності, здатної забезпечити його безпеку, зазнав страждань через своє вигідне становище (суперечки за нього сусідніх держав, проходження й/чи окупація чисельними військами).

Важливе місцезоташування і потенційна вразливість роблять Україну державою, яка відповідає критеріям «геополітичної осі» («геополітичного центру»). Збігнев Бжезінський пропонує цей термін для держав, «чиє значення впливає не з їхньої сили чи мотивації, а швидше з їх важливого розташування і наслідків їх потенційної вразливості для дій з боку геостратегічних діючих осіб. Найчастіше геополітичні центри обумовлюються своїм географічним розташуванням, яке у ряді випадків надає їм особливу роль чи то стосовно контролю доступу до важливих районів, чи то стосовно можливості відмови важливим геополітичним діючим особам в отриманні ресурсів. В інших випадках геополітичний центр може діяти як щит для держави чи навіть регіону, який має важливе значення на геополітичній арені [7, с. 55]. На думку П. Гурдена, ця роль буферної зони допомагає пояснити слабкість сучасної України.

Дослідник зауважує, що демографічний фактор так само грає не на користь України, як і втрата нею матеріальної бази державної могутності. Демографічна складова характеризується наступними ознаками: 1) зменшення кількості населення (до 45500000) дає право автору не відносити Україну до країн з великою кількістю населення; 2) зменшення показника народжуваності; 3) старіння населення; 4) регіональна економічна нерівність забезпечення населення, що актуалізує питання отримання та розподілу податків та зборів, а зрештою проблему децентралізації; 5) етнічна неоднорідність населення, яка разом із мовними суперечками та сильним релігійним напруженням (успадковані від складної історії регіону) зумовлюють політичну важливість проблеми української ідентичності. Тому вирішення етнічних конфліктів за рахунок федералізації видається автору малоімовірним, оскільки історичний досвід свідчить, що федералізація далека від автоматичної стабілізації країни, яка її використовує (приклад Нігерії чи Індійського союзу): внаслідок відсутності компетентного керівництва, прийнятого всіма українцями, федералізація прискорить розпад країни на користь Росії, яка з'явиться в образі рятівниці.

Розглядаючи питання української ідентичності, П. Гурден приходять до висновку, що «українська нація на сьогодні знаходиться, у кращому випадку, в зародковому стані» [6]. Він зазначає, що до 1991 р. українське національне почуття було слабким. Разом з тим, у дискусії, яка торкається важливих геополітичних уявлень і викликає велику зацікавленість міжнародного співтовариства, дослідник, спираючись на факти історії IX–XVIII ст., вважає спірним заперечення сучасної України як спадкоємиці Київського князівства і таким чином коліски Росії. Насправді, лише з третім поділом Польщі Москві вдалося запанувати на більшій частині сьогоденної території України.

Саме позиціонування кремлівським керівництвом Росії як важливої геостратегічної діючої особи зумовило кризові події в Україні. «Володимир Путін зображує себе співцем втраченої російської величі і героєм її відновлення. Це зумовлює серію політичних і/чи воєнних дій...» [6].

П. Гурден зазначає, що позиція Росії зумовлена захистом її як економічних, так і стратегічних інтересів. Росія залежить від прибутків від продажу нафти і природного газу. Крім цього, вуглеводневі продукти є засобом зовнішнього тиску Росії. Також. З 2011 р. Росія зацікавлена у створенні митного союзу (Євразійського союзу). Стосовно стратегічних інтересів, Росія робить усе для збереження Кримського півострова для своїх морських сил. Але набагато важливішим для неї є повоювання розширення НАТО ще далі на Схід, користуючись прозахідним ставленням українського керівництва.

Дослідник підкреслює історичну схильність Росії до експансії. Згадуючи події 1938 р. (зустріч керівників держав у Мюнхені), він порівнює російського президента з фюрером, оскільки вони обидва відкидали принципи міжнародного права (однак, подібного звинувачення заслуговують і США за події 2003 р. в Іраку). Російський експансіонізм і пасивність Заходу нагадують стан свідомості, який панував напередодні Другої світової війни. Найбільш вражаючим є знецінення даного слова: йдеться про обіцянки, дані 5 грудня 1994 р. у Будапешті Російською Федерацією, Великобританією та США поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України. Реакція

Заходу, перш за все ЄС, на заяву Москви 4 березня 2014 р. про відсутність домовленостей з державою, яка щойно з'явилася, виявилася мінімальною. П. Гурден у зв'язку з цим говорить про безсилля, виявлене ЄС, оскільки у відповідності з Лісабонським договором 2007 р. держави-члени ЄС домовилися про проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки з метою сприяння миру, безпеці і прогресу в Європі й у світі. Відповідно до стратегічної концепції, прийнятої 12 грудня 2003 р. та продовженої у 2008 р., держави ЄС мали б втрутитися в український конфлікт. Така квота реакція з боку ЄС пояснюється, на думку П. Гурдена, частковою економічною залежністю від Росії. На чолі залежних – Німеччина, Великобританія, Франція.

Аналізуючи роль американського фактору в українській кризі, П. Гурден зазначає, що Європейському Союзу не слід його враховувати через низку обставин, а саме: 1) географічну віддаленість України, тоді як Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія (члени ЄС та НАТО) мають спільний кордон з Україною; 2) енергетичну самозабезпеченість США, які мало втягнені у торгівельний і фінансовий обмін з Росією і яким, таким чином, нема чого втрачати в економічному плані; 3) віддаленість США (в усіх аспектах) від Росії; 4) низька зацікавленість американського населення бачити свою державу втягнутою у зовнішні конфлікти. Учений наводить одну з поширених точок зору, згідно з якою в Україні Москва прагне завдати «символічної поразки» США, що продемонструє занепад американської могутності, а також те, що міжнародні відносини ґрунтуються на відносинах сили.

П. Гурден цілком погоджується із прогнозом, зробленим одним з кращих спеціалістів з дослідження України Андреасом Карелером у час проголошення Україною своєї незалежності: «Всюди в Європі в XIX ст. чисельні етнічні групи, які не мали власної держави, завершеної соціальної структури, власної літературної мови і культури великої цивілізації стали націями. Деякі, як чехи і фіни, швидко й успішно провели націєтворчий процес, інші зазнали відставань та падінь. Українці належать до цієї другої групи. Наслідком цього є відсутність на сьогодні їхнього національного об'єднання, і часто за кордоном вони не сприймаються нацією» [6]. Дослідник приходиться до висновку, що Росія має всі шанси на успіх у справі руйнації незалежної України, яка, можливо, не буде безкровною. У підсумку П. Гурден висловлює надію, що у зв'язку з українськими подіями президентство Путіна не буде вписане у наші книги з історії як найгірша геополітична катастрофа початку XX ст.

Комплекс гео економічних і стратегічних даних, а саме особливості формування території України, її населення, характер економічного розвитку, перспективи відносин з ЄС, Росією розглядає у своїй роботі Паскаль Маршан, професор університету Ліон II [8]. На початку дослідження він відразу зауважує, що до 1991 р. Україна ніколи не існувала як держава – визнаний суб'єкт міжнародного права. Незалежна Україна 1991 р. – це УРСР, реорганізована Сталіним у 1945 р. Вона об'єднує регіони, які упродовж століть мали різну історію, і тому знаходиться в пошуках елементів ідентичності, спільних для всіх: 1) три регіони ведуть свій початок від Київської Русі X – XII ст.: Середнє Подніпров'я та Київ, який приєднався до Москви після повстання проти католицької Польщі у 1654 р.; центрально-західна Україна і Волинь, полонізовані, включені до Російської імперії після 1793 р.; Галичина, яка перебувала здебільшого під польським та австрійським контролем, а з 1945 р. перейшла під управління Москви; 2) два регіони, які ніколи не були частиною Русі X – XII ст. і завжди керувалися московською владою: Слобідська Україна і Новоросія на півдні (Катеринославська та Херсонська губернії), завойована Катериною II наприкінці XVIII ст. і заселена російськими, українськими, німецькими колонізаторами в XIX ст.; 3) три регіони, анексовані Сталіним у 1945 р.: Прикарпатська Русь, Буковина, Буджак; Крим, завойований Катериною II (Таврійська губернія), був приєднаний до України рішенням Хрущова у 1954 р. від України ж було відрізано Трансністрію і приєднано до Молдавської РСР. Із здобуттям Україною незалежності давній розкол відновився: це виявляється, перш за все, в релігійних та мовних конфліктах, що мають тенденцію до політизації, що наочно представляє карта президентських виборів 2010 р., яка радикально протиставила дві України.

Дослідник проаналізував також економічну вагу регіонів України, порівнюючи відсоток представленого населення, ВВП та частку у загальнодержавному експорті: частка ВВП та експорту Центру становить подвійний відсоток його демографічної ваги – найкращий показник; Верхнє Подніпров'я та Схід мають найнижчу економічну вагу (з 37 % населення вони забезпечують тільки 25 % ВВП та 17 % експорту; особливо сильна відмінність для Сходу – 27 % населення, але лише 9 % експорту).

П. Маршан окремо розглядає два регіони, які знаходяться в центрі кризових подій, що розгорнулися в Україні, – Крим і Донбас.

Зважаючи на низьку економічну вагу Криму в Україні, російська реакція на події лютого 2014 р. в Києві викликана суто стратегічними мотивами: розумним прагненням Росії зберегти за собою

базу розміщення військового флоту, контроль за морськими підходами, а також небажання побачити в Севастополі НАТО.

Стосовно Донбасу, для Росії було б корисніше його перебування в складі України, оскільки з його втратою в Україні зменшилася б кількість російськомовного населення, а отже зменшився б і вплив Росії. Аналізуючи проблему майбутнього україно-російських відносин, що постала у зв'язку з анексією Росією Криму, П. Маршан акцентує увагу на взаємозалежності української та російської економік і робить висновок про негативні наслідки розриву економічних зв'язків між двома державами перш за все для економіки України. Дослідник наводить низку прикладів залежності українських підприємств від партнерства з Росією, перш за все тих, які випускають високотехнологічну продукцію: танки, ракети, ракетне обладнання, підприємства авіакосмічної галузі (КБ Морозов і завод Малишева в Харкові, дніпропетровський «Південмаш» тощо). «Відрізані від ринку Росії і її союзників, виробництво танків і будівництво військових кораблів в умовах зменшеного національного ринку можуть сподіватися лише на успішний експорт. Однак в цій галузі існує жорстка конкуренція і надзвичайно високий рівень розвитку, що потребує фінансових засобів, якими українські підприємства не володіють» [8].

Безперечною перевагою є для України, завдяки її географічному положенню, роль природного коридору між Євразією і західною Європою. За часів російської імперії та СРСР уздовж цього коридору була створена система портів та газопроводів, якими радянський режим транспортував на Захід сибірський газ. Розрив між Україною і Росією зумовить намагання останньої забезпечити транзит газу, оминаючи Україну (проекти Північний та Південний потоки).

Порівнюючи перспективи переважного співробітництва, передусім економічного, України з ЄС та Росією, П. Маршан доводить, що прозахідна орієнтація України буде згубною для її економіки. Так само згубними є й втрата економічних зв'язків із Росією. Україна потребує перш за все фінансової підтримки. Зважаючи на пояснення вже присутніх на українському ринку промислових інвесторів, які зацікавлені в Україні як в експортній платформі в Росію (ця роль України зникне в разі вільного обміну між Україною та ЄС), науковцю здається малоімовірним приплив прямих закордонних інвестицій. Інвестиціям не сприяє також збереження україно-російського конфлікту.

У невизначений термін Україна могла б стати базою низьковартісної продукції. «Французький міністр зовнішньої торгівлі заявив у січні 2014 р., що Україна «це важлива потенційна перспектива для нашої промислової продукції». Вона може одночасно виконувати функцію постачальника промислової сировини. Цей колоніальний поділ праці створює замало перспектив для української економіки» [8]. Через можливе зближення між Києвом і НАТО, Росія, керуючись мотивами безпеки, прагне як ліквідувати будь-яку залежність своєї військової машини від українського постачальника (що ставить на порядок денний питання виживання української авіакосмічної галузі), так і, через західні санкції, зберегти засоби власної зовнішньоекономічної активності, перемістивши російську зовнішню торгівлю з українських і балтійських портів у власні.

Дослідник зазначає, що втрата російських ринків спровокує в Україні також соціальні ускладнення, які охоплять, крім Луганської області, центри аерокосмічної індустрії (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя), портові міста (Одеса, Миколаїв), прикордонні території, які дуже залежать у своєму експорті від російського ринка (Харків, Суми, Чернігів). Згадуючи вираз європейського комісара Гюнтера Отінгера, що порятунок Греції – лише дріб'язок порівняно з потребами України, якій потрібні зусилля ЄС, США, Канади, МВФ, П. Маршан сумнівається, що ЄС, зважаючи на власну хитку економічну ситуацію, зможе «витягнути» економіку 45-мільйонної країни, відрізаної від частини своїх територій.

Зважаючи Кремль «розважливою діючою особою», науковець вбачає в застосуванні військових сил нормальну реакцію на загрози безпеці Росії українські події, до того ж, «чи може Кремль забути чисельне російськомовне населення, не втративши обличчя перед внутрішньо російською громадською думкою?» [8]. Дотримуючись відверто антиамериканської позиції, він стверджує, що протистояння між Росією і прозахідним блоком спричиняє економічні збитки всім сторонам – Росії, Україні, ЄС – за виключенням США, які «можуть тільки радіти, бачачи схвильованість європейських країн. Враховуючи їх залежність у сфері безпеки, вони можуть бути тільки більш поступливими бажанням Білого Дому» [8].

Відомий французький геополітик Александр дель Валь, викладач міжнародних відносин в університеті Меца та асоційований член Інституту Шуазель, розглядає українську кризу в контексті взаємин Україна – НАТО, вважаючи справжньою причиною кризи розширення впливу НАТО на Схід «у близьке російське зарубіжжя» [9]. Серед подій, які спонукали В. Путіна відмовитися від свого початкового оксиденталізму на користь «євразійського проекту», поряд з другою іракською війною 2003 р. стоять українські революції 2004 та 2014 рр. Дії Путіна пояснюються неможливістю допустити керувати Україною, – країною, розташованою в сфері стратегічного впливу Росії, – радикальному антиросійському уряду, підтримуваному Заходом. Для Росії анексія Криму стоїть в

одному ряду з визнанням Заходом автономії Косово. «Для Володимира Путіна, Москва має, т. ч., право захищати свої стратегічні бази, які дають доступ до теплих морів (Сирія, Крим тощо), так само, як Захід захищає свої бази всюди аж до портів російського простору» [9].

Стосовно застосованих проти Росії санкцій, «економічні та стратегічні цілі є такими, що ніхто не зацікавлений відчутними санкціями реально нашкодити владі Володимира Путіна, який наколи не був популярнішим, ніж сьогодні, і який може вдатися до «репресій» («заморозити» майно західних компаній, присутніх в Росії, припинити постачання в залежні європейські країни газу (Німеччина, Італія, балтійські країни) тощо» [9].

Александр дель Валь бачить вирішення загальної західно-російської (а в її межах, очевидно і української) кризи в рамках так званого «паноксиденталізму», коли Захід мав би «відмовитися від своєї універсалістської зарозумілості і зміг би реорганізуватися на основі своїх цивілізаційних інтересів, своєї іудейсько-християнської ідентичності і свого стратегічного простору перед новими викликами багатополюсного світу, які Росія приймає, але які Захід, здається, відкидає в ім'я універсалістської утопії («Village Global ou McWorld»), яка є результатом плутанини між мондіалізмом та глобалізмом: перший є небезпечною нео-імперіалістською утопією, а другий – лише полем дій і обміну між суверенними державами» [9].

У статті «Україна в кризі, ключова країна для Євразійської будівлі» Жан Бернар Пінатель, генерал, доктор політичних наук, консультант з геостратегії інновацій та ризиків, представляє чотири можливі сценарії розвитку України, яка на сьогодні містить стратегічний інтерес для США, Росії та Європи: інтеграція в Європейський Союз, розділення, фінляндизація, зв'язуюча ланка Євразії [10].

Інтеграція України до ЄС і НАТО, на думку дослідника, є малоімовірною, оскільки, по-перше, незначна кількість європейських країн бажають сьогодні розширення; по-друге, Україна не відповідає жодному з критеріїв розширення: 1) політичні критерії: правова держава, стабільна демократична система та захист меншин; 2) економічні критерії: життєздатна ринкова економіка та дієздатність в умовах конкуренції всередині Союзу; 3) прийняття обов'язків вступу: приведення національного законодавства у відповідність із загальноєвропейським. Крім цього, занепокоєння викликає поширення корупції та впливовість ультра націоналістичних партій.

Стосовно економічної допомоги, «гігантські» потреби в якій має Україна, надія на Європу та США має бути досить помірною, оскільки перша піклується головним чином про розвиток європейських країн з метою подальшого поширення на зарубіжні ринки, до того ж поширена в Україні корупція не гарантує правильного використання позичених коштів; другі ж готові надавати позики новому українському уряду, але в обмежених розмірах та опосередковано, через МВФ, тому що Б. Обама має інші пріоритети. «Але, як недавня історія це демонструє, лише Росія готова на фінансові зусилля великих масштабів» [10].

Щодо другого сценарію, розділення, дослідник певен, що його не хочуть ні США та ЄС, ні Росія, однак «цей вибір не усунений остаточно, якщо нова українська влада не знайде рівноваги між різними відцентровими силами всередині держави та назовні» [10]. Він вважає, що найбільш ймовірною гіпотезою є фінляндизація України. «Цей сценарій враховує різномірний характер коаліції, яка прийшла до влади в Києві й об'єднує про європейців та ультра націоналістів, загальну корупцію, сильний вплив російськомовної меншості на Сході України. Всі ці внутрішні фактори змушують думати, що нова влада буде нездатною провести реформи, необхідні для забезпечення підйому країни, першої умови її незалежності. У цьому ж руслі і зовнішні чинники: слабка рішучість європейців розщедритися, значні важелі, якими володіє Путін як стосовно України (географічна близькість, підтримка російського населення, преференційні тарифи на газ), так і стосовно США (дискусія стосовно стратегічних озброєнь, Афганістан, Іран, Сирія тощо) [10].

Безпосередньо Ж.-Б. Пінатель є прихильником сценарію, в якому Україна виступає каталізатором і зв'язуючою ланкою Євразії, оскільки, завдяки своєму географічному розташуванню і багатонаціональному характеру (російська, польська, румунська, німецька національні меншини) Україна одночасно звернена і на Схід, і на Захід. Однак «підпорядкування європейських лідерів американським інтересам суперечить життєвим інтересам Європи і європейців» [10]. І для України, і для Європи, і для Росії цікавим є погляд на Україну як на східні ворота Європи і зв'язуючу ланку з Росією.

Співробітник паризької Академії Геополітики, франко-хорватський дослідник Ж. Ж. Вюжік, аналізуючи кризові події в Україні в статті «Українська криза та третій геополітичний шлях», бачить ймовірну перспективу України в її участі як зв'язуючої ланки в євразійському проекті [11]. Дослідник зауважує, що сприйняття цього проекту є різним для Парижа, Москви, Відня, Берліну, Загребу, Києва. Зрозуміло, що пострадянськими країнами євразійство сприймається як «неоколоніальна ідеологія російської величі» і як пострадянська ідеологія» [11], тому вони чинять супротив будь-яким федеративним, багатонаціональним, неоімперським проектам. Автор наголошує на двох

пересторогах, нівелювання яких завадить реалізації євразійського проекту: 1) він не повинен еволюціонувати до неоколоніального і неоімперіалістського проекту, а навпаки «залишатися вірним ідеалу імперії як органічної й екуменічної єдності в розмаїтті. Це геополітичне євразійство було б послідовним і стабільним лише за умови поваги ідентичностей...» [11]; 2) євразійський проект не може засновуватися виключно на русо-центричній орієнтації. На думку Ж. Ж. Вюжіка, якщо мислити континентальними поняттями (від Атлантики до Сербії), цей проект матиме подвійну швидкість: 1) російсько-центричний навколо євразійського союзу, який зорганізується навколо російсько-слов'яно-православної складової; 2) середньоєвразійський чи центральноєвропейський, який простягається від Західної Європи, наступниці Каролінзької імперії, та центральнодунайське євразійство, яке простягається вздовж Дунаю до його впадіння у Чорне море до Добруджі, сучасного кордону Румунії та Болгарії. Україна є сполучною ланкою між російсько-центричною Євразією та центральноєвропейською Євразією. Дослідник підсумовує, що «українська криза ймовірно є сприятливим моментом поміркувати і можливо заново визначити геополітичні осі Євразії потрібної ієрархії, яка ґрунтується на геополітичній троїстості західно-каролінзької/австро-угорсько-католицької та центральноєвропейської/слов'яно-православної євразійській» [11].

Таким чином, кризові події кінця 2013 – початку 2014 рр. змусили Захід згадати про стратегічне значення України з точки зору задоволення геополітичних амбіцій США, Росії чи європейських держав, але вони, зокрема Франція, ще достатньо далекі від погляду на Україну як на самодостатню дієспроможну державу – суб'єкт міжнародних відносин.

Проведений аналіз засвідчує деяку спільність підходів французьких дослідників до визначення ролі і місця України в сучасному світопорядку. Україна відіграє роль важливого геополітичного центра. Завдяки своєму одночасно вигідному і вразливому географічному розташуванню вона є мостом, буфером між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями, зручними воротами західного світу до Росії. Саме в цьому полягає цінність України. Однак вона не сприймається геостратегічною діючою особою, здатною проводити самостійні політичні дії. Це обумовлюється комплексом проблем внутрішнього і зовнішнього характеру, успадкованим від складного історичного минулого України. Серед них нерозвинена національна ідентичність, етнічна, лінгвістична, релігійна неоднорідність, що провокує відцентрові сили, проблеми в управлінні державою, які призводять до нестабільності чи навіть перманентної кризовості суспільно-політичного та економічного життя країни, що в сукупності загрожує державному існуванню. Можна дискутувати стосовно глибини знань французьких дослідників історії формування території та державності України, що ставить насамперед завдання перед українськими науковцями завдання ширшої популяризації історії нашої держави закордоном. Україна сприймається французькими дослідниками у тісному симбіозі з Росією, як важливий чинник російської геополітики і геостратегії попри намагання української сторони «усамостійнитись». У сучасному багатополюсному світі Україна є важливим геополітичним центром, однак не є полюсом сили, яким Захід визнає Росію. Тому можливою перспективою для України бачиться не вибір між Сходом і Заходом, а орієнтація і на Схід, і на Захід відповідно до свого природного географічного розташування між цивілізаційними світами. Ймовірно, саме такий підхід до формування напрямків зовнішньої політики упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. забезпечував Україні мир. Чи вдасться Україні реалізувати сценарій перетворення на один з полюсів сили покаже майбутнє, однак, як засвідчує сьогодення, шлях цей надскладний, жертвний і кривавий.

Список використаних джерел

1. Васюк Н. О. Геополітична стратегія держави кризового суспільства: стан наукових досліджень / Н.О. Васюк [Електронний ресурс] // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарПІНАДУ «Магістр», 2014. – Вип. 3 (46). – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-3/doc/1/03.pdf>.
2. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Ж.О.Панченко. – К., 2006. – 19 с.
3. Снігир О. В. Україна в геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктних відносин: автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 «Основи національної безпеки держави» / О. В. Снігир. – К., 2004. – 16 с.
4. Лозовицький О. Еволюція геополітики Франції / О. Лозовицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analtic/index.php?ELEMENT_ID=27858&print=Y.
5. Денисенко К. Ю. Геополітика та геостратегія Франції: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / К. Ю. Денисенко. – К., 2009. – 14 с.
6. Gourdin P. Ukraine: géopolitique d'un Etat tampon / P. Gourdin [Ressource électronique]. – Режим доступу: <http://www.diploweb.com/Ukraine-geopolitique-d-un-Etat.html>.
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский; пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М.: Международные отношения, 1998. – 280 с.
8. Marchand P. Le conflit ukrainien, des enjeux géopolitiques et géoéconomiques / P. Marchand [Ressource électronique]. – Режим доступу: <https://echogeo.revues.org/13976>.
9. Del Valle A. Les racines géopolitiques de la crise ukrainienne et la brouille russo-occidentale / A. Del Valle [Ressource électronique]. – Режим доступу:

<http://www.atlantico.fr/decryptage/racines-geopolitiques-crise-ukrainienne-et-brouille-russo-occidentale-alexandre-del-valle-1019912.html>. 10. Pinatel J.-B. L' Ukraine en crise, un pays clé pour la construction de l'Eurasie / J.-B. Pinatel [Ressource électronique]. – Режим доступа: <http://www.geopolitique-geostrategie.fr/lukraine-en-crise-un-pays-cle-pour-la-construction-de-leurasie-64559>. 11. Vujic J. G. La Crise ukrainienne et la troisième voie géopolitique / J. G. Vujic [Ressource électronique]. – Режим доступа: <http://www.polemia.com/la-crise-ukrainienne-et-la-troisieme-voie-geopolitique>.

Леся Халецкая

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ УКРАИНСКОГО КРИЗИСА В РАБОТАХ СОВРЕМЕННЫХ ФРАНЦУЗСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

В статье рассмотрены подходы современных французских исследователей к определению роли и места Украины в геополитических условиях начала XXI века в связи с политическими событиями в Украине конца 2014 – начала 2015 гг. («революцией чести») и военной агрессией России против Украины, аннексией Россией Крыма. Раскрыто видение французскими учеными факторов геополитического статуса современной Украины, а также возможные сценарии ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: Украины, геополитический центр, Россия, ЕС, США.

Lesya Khaletska

GEOPOLITICAL CONTEXT OF UKRAINIAN CRYISIS IN WORKS OF MODERN FRENCH ACADEMICS

This article highlights opinions of modern French researchers on the role and place of Ukraine in present world's geopolitical situation (beginning of XXI century) in connection to political events that took place in Ukraine at the end of 2014 – at the beginning of 2015 (revolution of dignity); to the aggression of Russian Federation and the annexation of Crimea. Furthermore, opinions of researchers on the causes of modern geopolitical status of Ukraine are presented – they distinguish materialistic causes (geographical positioning, natural resources, level of development of the economy), population characteristics (individuals' and households' wealth, ethnical composition, language situation, religion) – and possible scenarios of further development based on those causes: either Ukraine to become a new-born member of European Union, or being divided; 'finlandisation' of the country or the road to become another satellite in Eurasian Union. Finally, the attitude of the EU countries and USA towards the crisis events is shown, and it becomes clear, that the opinions and actions of both the former and the latter are strongly dependent on preserving smooth relationship with Russian Federation. The analysis conducted has shown the unity of French researchers regarding the next thesis: Ukraine is an important geopolitical center, but it is not an active or vivid participant of international relations.

Key words: Ukraine, geopolitical centre, Russian Federation, EU, USA.

УДК 930.85–028.16:303.686:801.81(477)

Оксана Кісь

УСНА ІСТОРІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті висвітлено передумови виникнення, становлення та основні етапи розвитку усної історії як ділянки історичних досліджень, охарактеризовано особливості кожного етапу, показано процес її інституціоналізації. У цьому контексті подано виклад основних дискусій щодо предмету, теорії і практики усно-історичних студій, наслідком яких стало формування сучасних методологічних засад, підходів та ключових концептів усної історії у світі. Вказано на доцільність та труднощі застосування усної історії для вивчення тоталітарного минулого і окреслено перспективи цієї ділянки в сучасній Україні.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, спогад, нарратив, пам'ять

За століття свого існування – від античності і до постмодерну – історична наука зазнала чимало змін як у способах пізнання минулого, так і в стилі самого історієписання. Один із найрадикальніших поворотів стався у середині ХХ ст., і це був поворот до Людини – учасника, свідка, суб'єкта Історії. Власне кажучи, «історики віддавна відчували, що письмовим документам бракує людського виміру, спонтанності. Зазнавши попередньої цензури, призначені для особливих цілей, вони (документи) відображають лише формальні стосунки та позбавлені життя широкого кола людей» [1, с. 1].

Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду людини як головної дійової особи історії логічно призвела до переорієнтації дослідницьких стратегій. Так званий антропологічний поворот в історичних студіях означав зростання дослідницької уваги до звичайних людей (окремих індивідів та груп), їх повсякденного життя, що дозволило побачити багатоманітність людського досвіду різних історичних подій, показати неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність «історичних правд» і оцінок [2]. Визнання унікальності і самоцінності людського досвіду означало необхідність інтерв'ювання безпосередніх учасників подій минулого, що відкривало якісно нові можливості для історичних реконструкцій. Це дало поштовх до бурхливого розвитку нової ділянки історичної науки – усної історії (англ. – «oral history»).

«Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася усно, з вуст в уста... Усі в той чи той спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменності та розмаїтих засобів зв'язку [...] більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими...» – слушно стверджує Роналд Гріл, один з теоретиків усної історії [3, с. XV].

Попри те, що усна історія як дослідницька ділянка, здобула визнання та інституційне оформлення у світі, а також знайшла широке застосування в постсоціалістичних країнах (зокрема і в Україні) та засвідчила свою ефективність у вивченні тоталітарних суспільств, серед українських істориків тривають методологічні дебати та теоретичні дискусії щодо концептуальних засад усної історії. У країнах, де усна історія все ще є порівняно новою ділянкою, брак систематичних знань щодо її теоретичних засад та нерозуміння підставових принципів усно-історичних досліджень викликає не лише сумніви щодо релевантності цього підходу для вивчення недавнього минулого, але й критику усно-історичних матеріалів як повноцінних дослідницьких джерел. У цій статті, на тлі огляду процесу становлення усної історії як наукової ділянки, буде представлено розвиток основних засад, підходів та ключових концептів усної історії у світі, що дозволяє зрозуміти специфіку цього напрямку у порівнянні з традиційними історичними студіями, а також оцінити переваги і обмеження усно-історичних джерел.

Термін «усна історія» належить літератору Джозефу Гоулду, випускникові Гарварду, який у середині 1930-х рр. заявив про свій намір написати книгу під назвою «Усна історія нашого часу» (хоча насправді так і не зробив цього). У суто академічному контексті це поняття вперше використав у 1938 р. Алан Невінс – журналіст, біограф, історик, двічі лауреат Пуліцерівської премії. У передмові до своєї книги «Ворота в історію» він писав: «Ми вживаємо безліч заходів для того, щоб розшукати документи про людей, які давно померли. Однак лише окремі та безсистемні заходи здійснюються для того, аби здобути бодай часточку з величезного масиву інформації про нещодавнє американське минуле – минулі пів століття. А вона могла б надходити у чистому вигляді безпосередньо від людей, які колись відзначилися у політиці, бізнесі, професійному житті чи в інших царинах» [Цит. за 4, с. 44]. Саме Алана Невінса вважають засновником усної історії як відносно самостійної ділянки наукового пізнання. Пізніше, у статті «Усна історія: як і чому вона була народжена», сам Алан Невінс пояснював, що виникнення цього напрямку було неминучим

наслідком технічного прогресу, який спричинився, з одного боку, до масового використання нових засобів комунікації та транспорту (через які кількість звичних для історика письмових документів почала стрімко скорочуватися, формуючи потребу у новому типі джерел) та, з іншого боку, до створення та вдосконалення пристроїв звукозапису на магнітну плівку (які, власне, вперше дали змогу повноцінної і тривкої фіксації усної розповіді) [5].

Попри те, що окремі дослідження із застосуванням методу усної історії проводилися вже в 1930–1940-х рр., інституційне оформлення цей напрямок отримав лише у 1948 р., коли було створено Центр дослідження усної історії при Колумбійському університеті у Нью-Йорку [6]. Це дало змогу не лише започаткувати цілу низку дослідницьких проектів, але й відкрило простір для наукової дискусії про ключові теоретичні, методологічні та прикладні проблеми усної історії. Подальший розвиток усної історії можна умовно розділити на кілька етапів.* У межах кожного з них сформувалося певне покоління дослідників, які по-різному розуміли предмет і завдання усної історії та, відповідно, виносили у центр наукової полеміки різні теоретико-методологічні проблеми. Девід Дунавей виділяє принаймні чотири таких генерації вчених, які визначили періодизацію усної історії у другій половині ХХ ст [7, с. 8–9].

Період 1940-х – середини 1960-х рр. пов'язаний із становленням усної історії та діяльністю перших фахівців у цій ділянці – Алана Невінса та Луїза Стара. Вони та їхні колеги розглядали усну історію насамперед як засіб збирання та фіксації усних спогадів видатних і впливових особистостей. Для цього покоління учених усна історія була також важливим знаряддям отримання інформації, необхідної для написання біографій відомих людей. Тогочасні дослідники вбачали своє основне завдання в розширенні джерельної бази, у формуванні нових архівів з транскриптів інтерв'ю, попередньо записаних на аудіоплівку. Фактично, йшлося лише про новий спосіб створення письмових документів шляхом запису спогадів видатних людей про значні події, щоб доповнити існуючий масив джерел. З цією метою історики ретельно добирали питання, заздалегідь вибудовували структуру інтерв'ю, скеровуючи свого оповідача у потрібному напрямку, домагаючись максимально повної і детальної розповіді про певні важливі події чи осіб. Усвідомлення виняткової ролі інтерв'юера як співавтора оповіді, від якого значною мірою залежить зміст і обсяг розказаного, прийшло значно пізніше, після того, як було накопичено величезний практичний досвід та пройдено чималий шлях теоретичних дискусій.

Наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. спостерігається стрімкий розвиток усної історії, повсюдно виникають нові осередки, започатковуються архіви та колекції, реалізуються великі й малі проекти у найрізноманітніших ділянках. Саме в цей час відбувається суттєва зміна у розумінні суті та призначення усної історії в контексті подальшої антропологізації історичних досліджень, з одного боку, та піднесенням суспільних рухів (студентського, профспілкового, жіночого, антирасистського та ін.) – з другого. Дослідники цієї генерації вбачають особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос тим маргіналізованим та дискримінованим соціальним групам і верствам, які досі були «невидимі» для істориків, чия історія тривалий час залишалась поза увагою історичної науки (насамперед, етнічним та расовим меншинам, жінкам, робітникам та ін.). Соціальна орієнтація тогочасних усно-історичних студій під гаслом «повернути історію суспільству» виявилась у реалізації значної кількості проектів з регіональної, локальної, етнічної й жіночої історії, а також у масовому залученні до таких проектів волонтерів з числа краєзнавців, учителів, активістів громадських організацій.

То ж було створено ключові центри з усної історії та фахові асоціації. У 1966 р. постала Асоціація усної історії у США [8] (кількість членів якої за наступне десятиліття зросло на порядок – зі 100 до понад тисячі осіб [4, с. 48–49]), у 1970 – Австралії [9], у 1975 – Канади [10], у 1973 – Великобританії [11]. Ці професійні товариства об'єднують краєзнавців, бібліотекарів, архівістів, журналістів, студентів, викладачів та учених, створюючи фахове середовище для розвитку усної історії. Асоціації не лише створюють мережі і форуми для наукової полеміки та обігу інформації, але й координують діяльність регіональних та локальних центрів, сприяють фінансовій підтримці проектів, публікації результатів досліджень, забезпечують доступність архівів тощо. Одним із важливих завдань таких асоціацій є дотримання високих стандартів якості при записі, збереженні, поширенні та використанні усних свідчень, для чого розроблено принципи підготовки і проведення інтерв'ю, критерії оцінки якості матеріалів, правила архівування, виконання яких є зараз безумовною вимогою для кожного дослідника.

Тогочасне масове зацікавлення усною історією зумовило високий запит на навчальні курси, підручники та методичні посібники, значна кількість яких з'явилась саме у 1970-х рр. У центрі уваги

* Спроби знайти іншу назву для нової ділянки досліджень (як-от «усне документування» чи «жива історія») виявилися невдалими – термін «усна історія» міцно закріпився і нині є загальноновизнаним [4, с. 43–44].

науковців – техніки інтерв'ювання, процедурні питання, етичні і правові проблеми, пов'язані із проведенням інтерв'ю та використанням отриманих даних. Дослідники дискутують про взаємодію поміж інтерв'юером і оповідачем та роль кожного із них у процесі створення нарративу, а також інші чинники, які впливають на якість новоствореного джерела. Дослідниці феміністського спрямування (Ен Оуклі, Шерна Глюк, Доан Сангстер та інші) чи не першими звернули увагу на проблему нерівності під час інтерв'ю, на владні відносини, що складаються поміж інтерв'юером та оповідачем; вони також вказали на виняткове значення соціальних відмінностей (гендерних, расових, етнічних, класових, вікових тощо) та особистої дистанції поміж співрозмовниками, які в результаті суттєво позначаються на змісті й обсязі нарративу [12; 13; 14]. Серед ключових учених цього періоду слід насамперед назвати Пола Томпсона, Девіда Дунавея.

1980-ті рр. вирізняються тим, що у цей період з'явилося цілком нове покоління вчених, які вже отримали фахову освіту саме у ділянці усної історії. Якісні зміни у складі дослідників стимулювали бурхливу дискусію про співвідношення академічності й аматорства в усній історії, яка саме прагнула здобути статус повноцінної наукової дисципліни і при цьому зберегти свою соціальну місію та зв'язки із громадами. У цей період усна історія остаточно інституціоналізується як особлива ділянка досліджень (так, в університетах США у середині 1980-х вже налічували понад 500 позицій для викладачів усної історії).

Характерною рисою цього періоду є зростання саморефлексивності у середовищі усних істориків, критичний підхід до методів усної історії. Фокус наукової дискусії зміщується з обговорення процедурних і методичних питань у теоретико-методологічну площину. Полеміка про конструктивістську природу спогадів та інтерактивний характер самого інтерв'ю призводить до утвердження думки про те, що усна історія є не стільки процесом створення чистих першоджерел, скільки способом конструювання історії в процесі інтерв'ювання. Наукова полеміка стосувалася також проблем пам'яті (її полістадіальності, вибірковості, фрагментарності тощо) та опосередкованості спогадів про далеке минуле усім подальшим життєвим досвідом оповідача, контекстом його сучасного існування й очікуваннями на майбутнє. Знайшла своє продовження дискусія про взаємозалежність індивідуальної та колективної пам'яті та діалогічну природу інтерв'ю, що її започаткував Роналд Ґріл у своїй програмній статті «Рух без цілі: методологічні та теоретичні проблеми в усній історії» (1975) [15]. Гнучкість пам'яті означає водночас і «мінливість» минулого у сприйманні індивіда. Тож який, власне кажучи, час віддзеркалюють нинішні спогади – минуле чи сучасне? Інша проблема – як визначити роль оповідача у стосунку до нарративу: чи є він/вона просто інформантом (транслятором інформації), респондентом (носієм інформації), оповідачем (свідком), героєм (учасником), співавтором (продуцентом) чи істориком (інтерпретатором) подій, про які розповідає?

Іншим аспектом дискусій тих часів є питання про роль акустичної складової (аудіозапису) у процесі аналізу усно-історичних матеріалів, що постало внаслідок щораз ширшого використання для досліджень виключно текстів (транскриптів) інтерв'ю. Провідні вчені (Алесандро Портеллі, Луїза Пасеріні, Ян Вансіна) наголошували на винятковому значенні невербального складника розповіді (насамперед гучності мовлення, темпу, ритму, пауз, інтонацій, а також мови тіла) для розуміння смислу сказаного. Через це вимоги до оформлення і використання усно-історичних джерел стають жорсткішими, встановлюються високі стандарти створення, утримання та розвитку архівів і колекцій. Ці питання набувають щораз більшої актуальності із появою й поширенням цифрових технологій та інформаційних мереж, удосконаленням звукозаписувальних пристроїв, які дозволяють забезпечити високу якість фіксації, тривке зберігання та більшу доступність інтерв'ю як в аудіозаписах, так і в текстовому форматі.

1990-ті рр. – епоха постмодернізму, яка позначила відмову від традиційного позитивістського підходу в історичних дослідженнях, відхід від пошуку історичних фактів та зосередження на пізнанні історичних смислів. Так званий «лінгвістичний поворот в суспільних науках» [16] означав прискіпливу увагу дослідників до мови нарративу, отож фокус дискусій у царині усної історії пересувається на якісні методи аналізу текстів. Способи конструювання ідентичностей і форми репрезентації, дискурсивні стратегії, перформативність та інтертекстуальність в усних спогадах виводять наукову полеміку довкола усної історії на якісно новий теоретичний рівень. Серед ключових постатей цього періоду – Елізабет Тонкін, Роберт Перкс, Селма Лейдесдорф, Габрієла Розенталь, Доналд Річі, Джоан Сангстер та ін.

Якщо на попередніх етапах усна історія активно обстоювала своє право називатися самостійною дисципліною, то у 1990-х рр. з'являється тенденція до визнання її міждисциплінарного характеру. Справді, методи і матеріали усної історії активно використовують різні суспільно-гуманітарні науки (соціологія, історія, етнологія, культурологія, антропологія, фольклористика, лінгвістика, психологія, педагогіка, краєзнавство та ін.), хоча техніки проведення інтерв'ю, форми використання й методи аналізу розповідей різняться. З другого боку, усна історія також активно

послугується теоретичними напрацюваннями та аналітичним інструментарієм інших дисциплін [7, с. 8–9; 17, с. 185–206].

Особлива роль у згуртуванні спільноти дослідників та у підтримці високого академічного рівня усної історії належить професійним асоціаціям і фаховим періодичним виданням. У 1996 р. на IX міжнародній конференції з усної історії в Гетеборзі (Швеція) було офіційно створено Міжнародну асоціацію усної історії [18], що засвідчило новий рівень інституціоналізації усної історії та розширив перспективи її розвитку по всьому світу [19]. Фахові періодичні видання і публікації нечисленні*, проте рівень наукової полеміки та публікацій на їхніх сторінках відзначаються високим професіоналізмом і забезпечують розвиток усної історії як в теоретично-методологічній, так у практичній площині. Забезпечити вільний обмін інформацією, полегшити доступ до найновіших розробок та архівів, сприяти розвитку наукових контактів поміж дослідниками різних країн, молодими й досвідченими ученими – таким є завдання віртуального інтерактивного форуму H-Oralhist, що існує у всесвітній мережі Інтернет [22].

За десятиліття існування усної історії, на різних етапах її розвитку змінювалося розуміння самої сутності предмету. Простежити цю динаміку можна хоча б за дефініціями, які належать провідним ученим того чи того періоду. Скажімо, один з основоположників усної історії, Луїз Стар, свого часу писав: «Усна історія – це першоджерело, отримане шляхом запису (найчастіше під час спланованого інтерв'ю з аудіозаписом) усної розповіді людини, яка володіє цінною, вартою збереження інформацією, що недоступна в інший спосіб. Воно (джерело) створюється спеціально з історичною метою» [23, с. 440]. Його наступник, Доналд Рітчі, розумів усну історію в дещо відмінний спосіб: «Усна історія збирає усні спогади та особисті коментарі, що мають значення для історії, шляхом запису інтерв'ю (...) Інтерв'ю є усною історією лише тоді, коли воно записане, опрацьоване у певний спосіб, доступне в бібліотеці, архіві чи іншому сховищі, або ж відтворене у відносно дослівній формі у вигляді публікації. Доступність для дослідження, інтерпретації та верифікації є визначальним для усної історії» [17, с. 1-6]. Натомість сучасна російська вчена, Єлена Рождественська (Мещеркіна), ще інакше окреслює усну історію: «Під усною історією маємо на увазі більше, аніж техніку опитування свідків подій; це радше зміна перспектив у буквальному сенсі слова. Мова йде про інший підхід, про те, щоб зробити суб'єктивність і досвід суб'єктів загалом предметом історіографії та пояснити їх як такі, що успадковуються, або ж традиції. Завдання усної історії полягає в тому, щоб за допомогою різноманітних джерел і методів виявити й описати сліди передачі індивідами та групами їхнього досвіду, культури, життєвих форм» [24, с. 16].

Для багатьох істориків одна з головних методологічних проблем зводиться до питання: коли, за яких обставин оповідь про минуле перетворюється з розмови в акт усної історії? Роналд Гріл пропонує, здається, просту й водночас універсальну відповідь: такого сенсу «розповідь набуває тоді, коли для діалогу створено спеціальний контекст; творцем його є історик, тобто особа, яка завдяки здатності сформулювати загальне бачення історичного процесу, може досягнути сенсу того, що сказано» [3, с. XV]. Хоча консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії досі не досягнуто, простежується одна незмінна тенденція – зростання інклюзивності цього поняття. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) та одним з сучасних посібників з теорії і практики усноісторичних студій.

«Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття» [8].

«Усна історія є всеохоплюючим поняттям, яке застосовують і до двох речей: воно стосується процесу проведення та запису інтерв'ю з людьми задля отримання від них інформації про минуле, і водночас усна історія є продуктом такого інтерв'ю, розповіддю про минулі події. Таким чином, це і методологія (спосіб проведення дослідження) і результат дослідницького процесу, іншими словами – це водночас і процес запису, і запис, який створюється» [25, с. 2].

Отже, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і різні форми новостворених історичних документів, а також їх подальший аналіз.†

Засадничим постулатом усної історії є твердження, що історія не є «минулим-у-собі», вона є продуктом осмислення історичною свідомістю сучасних людей їхнього минулого історичного

* Найвідомішим виданням є «*Oral History Review*», який з 1973 р. публікує Асоціація усної історії (США). Міжнародна асоціація усної історії двічі на рік видає журнал «*Words and Silences*» [20]. Від 1971 р. Товариство усної історії Великої Британії двічі на рік видає «*Oral History Journal*» [21]. Деякі національні асоціації усної історії (наприклад, у Канаді та Австралії) також мають місцеві періодичні видання.

† Докладний огляд можливих методів аналізу усноісторичних наративів, їх переваг та обмежень представлено у монографії Г.Грінченко [26, с. 13–76]

досвіду. Отож вона покликана допомогти досягнути шляхи перетворення індивідуальної пам'яті в колективну, подій минулого – в історію [2, с. 74]. Як писав один із головних теоретиків усної історії, П. Томпсон, «Усна історія – це історія, вибудована довкола людей» [27, с. 28].

Розмірковуючи про призначення усної історії, Роналд Гріл писав: «Усна історія є вельми перспективною щодо збагачення наших знань про минуле та про те, як це минуле живе у сьогоденні. Часто такі сподівання набувають спрощеної форми – або «більше історії» або «більше жодної історії». У першому випадку усну історію розглядають лише як спосіб конкретизувати історичні знання, здобути більший обсяг власне історії для історика. В другому ж у ній вбачають спосіб позбутися історика, щоб здобути справжній голос минулого, позбавлений впливу позиції історика, тобто вийти за межі історії. Але насправді це ані одне, ані інше. Обидва такі підходи нехтують діялектику самого інтерв'ю: у першому випадку – заперечується будь-яке значення інтерпретації з боку тих, кого ми розпитуємо; в другому – ігнорується вирішальна роль самого історика у створенні документу. Натомість усна історія має бути способом творення кращої історії, більш критичної і свідомої історії, яка залучає учасників подій у створення їхньої власної історії» [3, с. XVI].

Від самого початку становлення усної історії об'єктом гострої критики з боку традиційно орієнтованих істориків була проблема ненадійності усних свідчень. Те, що дослідник оперує індивідуальними спогадами, записаними інколи через багато років після того, як відбулися описувані події, ставить під сумнів повноту, неупередженість, точність, правдивість отриманих у такий спосіб даних. Дослідження психологічних особливостей функціонування людської пам'яті лише підкріпили сумніви щодо надійності усно-історичних джерел. Складно назвати бодай одну ґрунтовну працю з усної історії, яка б не містила коментарів з цього приводу. Чільні теоретики усної історії – від її засновників до сучасних вчених – сходяться на тому, що беззастережно і цілковито покладатися на самі лише спогади недоцільно. Натомість, «дослідник має перевірити свідчення в усно-історичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі спогадами інших людей на ту саму тему» [4, с. 41]. Очевидно, що лише використання якнайширшого кола доступних дослідникові джерел, зіставлення різних даних, застосування різних методів отримання й аналізу інформації дозволить дослідникові отримати більш точну і повну картину минулого, і таке твердження є слухним у стосунку до будь-якого історика*.

У межах дискусії про надійність автобіографічних свідчень для історичних студій постало питання надійності будь-яких історичних джерел, зазнав критики міф про об'єктивність в історичних дослідженнях, замість якої запропоновано інтерсуб'єктивність. Ця категорія має два виміри: з одного боку, йдеться про взаємодію між особистим і масовим нарративами, з другого – про взаємодію поміж оповідачем і аудиторією [29, с. 3]. Особисті нарративи використовують дискурсивно доступного узагальненого суб'єкта, щоб сконструювати конкретного індивідуального суб'єкта. Тобто індивід використовує масові міфи, легенди, історії, стереотипи для конструювання своєї особистої історії [30, с. 16]. Як слушно зауважує Доналд Рітчі, «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю, і кожне джерело має бути перевірене шляхом зіставлення з іншими» [17, с. 6]. Фактично, «останнім часом історики гостро усвідомили, що будь-який опис минулого є послідовною реконструкцією, і жодна історія не сягає нас безпосередньо – вона завжди опосередкована постаттю історика, який фактично творить її, передаючи своє бачення подій і фактів через певні усталені культурою жанри» [31, с. 12]. Втім, і досі не втрачає актуальності потреба вивчення історичної пам'яті (індивідуальної та колективної), того, як окремі люди та групи пояснюють, раціоналізують, виокремлюють смисли у своєму прожитому минулому, як вибудовують свої ідентичності на основі власного історичного досвіду†.

Сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців. Як слушно стверджує один із чільних теоретиків усної історії, Алесандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення... Усні джерела повідомлять нам не лише про те, що люди вчинили, але що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді вчинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили» [33, с. 48]. Тобто дослідження з усної історії засадничо не спрямоване на встановлення якоїсь «історичної правди», яка є непізнана по суті своїй. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не так про події, свідком яких вона була, але радше про те значення, якого набули ці події в контексті її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, ідентичність. Реальність і те, що розповідає про неї очевидець – не тотожні речі. «Біографічне знання

* Всебічний огляд проблеми (не)надійності біографічних спогадів див. [28].

† Докладніше про дискусію довкола проблеми історичної пам'яті [32].

неоднозначне, відносне і суперечливе, оскільки воно практичне або ж прагматичне. Воно є одним із способів інтерпретації світу; воно конструюється і реконструюється почерез численні і постійні часопросторові особливі зіткнення з іншими (окремими чи груповими) акторами або масивами знання» [28, с. 194–195]. В такий спосіб власне і виробляється індивідуальний сенс історії. У передмові до книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» Роналд Гріл слушно зазначає: «Спосіб бачення історії окремим індивідом є фактом, що заслуговує на історичне дослідження. Історія, історична думка є продуктом культурного конструювання, і розуміння цього конструкту інформує нас про саму культуру, в межах якої це відбулося» [3, с. VII].

Проте найважливіша відмінність усних спогадів криється саме в усному способі їх представлення, завдяки якому відкривається ціла низка непрямих, невербальних шляхів – для оповідача – щоб висловити, а для інтерв'юера – щоб вловити, – певні смисли, значення, оцінки, ставлення. Порівнюючи переваги усних джерел щодо письмових, Алесандро Портеллі цілком слушно підкреслював, що «зміни тону та гучності, ритм народного мовлення містить імпліцитне значення і соціальні конотації, які неможливо відтворити на письмі... Тривалість та місце паузи є важливим для розуміння значення сказаного» [33, с. 47–48]. Справді, швидкість мовлення, вираз обличчя, міміка, поза, жести можуть сказати багато про ставлення оповідача до предмету розповіді, особливо якщо з певних причин людині важко вербалізувати якісь думки, судження, оцінки. Тому усна історія є вкрай ефективним і важливим методом у пострадянських умовах, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел доби соціалізму (замість та форма яких часто вирізняються шаблонністю, неповнотою, спотвореннями, (само)цензурою тощо), з іншого ж – люди не мають достатніх навиків усної авторефлексії та вербалізації пережитого.

Доволі часто предметом критики і самокритики в усній історії є владні, ієрархічні стосунки, що характеризують співрозмовників під час інтерв'ю [13]. Адже саме дослідник створює ситуацію для продукування спогадів, керує ходом розмови: обирає оповідача, ініціює діалог, задає рамку і правила розмови, врешті – отримує спогади і надалі розпоряджається ними. Нерівність співрозмовників полягає й у тому, що дослідник дізнається практично все про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про особу інтерв'юера. Окрім того, часто у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача поспоживацькому, розглядаючи його як об'єкт дослідження чи як просте джерело історичної інформації, мимоволі нехтуючи почуття, переживання, особистість цієї людини. Кетрін Андерсон, критикуючи істориків за те, що вони «явно віддають перевагу запитанням про події і факти, й уникають запитань про почуття, ставлення, цінності та значення», наголошує, що саме усна історія дає досліднику унікальний шанс довідатись про індивідуальний смисл історичних подій від їхніх учасників та свідків, замість того, щоб самотужки інтерпретувати факти на основі наперед заданих теорій [35, с. 98]. Автобіографічне нарративне інтерв'ю, у якому оповідач отримує щонайширшу свободу «дизайну» своєї життєвої історії, частково компенсує згадану первісну нерівність між співрозмовниками.

Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягає в тому, що дослідник може не лише інтерпретувати певні джерела, але й залучений у процес їхнього створення. Отож чи не найважливішою ланкою у цьому процесі є інтерв'ювання. Завдання полягає у створенні нарративу, що становитиме головне джерело подальшого аналізу. Для усної історії головне завдання полягає в тому, щоб «виробити такі прийоми, які заохочуватимуть людину розказати про те, що невимовне» [35, с. 95]. Дослідник повинен пам'ятати, що основним продуцентом спогаду як історичного джерела є оповідач, тоді як роль інтерв'юера зводиться до створення оптимально сприятливих умов для цього. Оскільки «найкраща усна історія є квазі-монолог оповідача» [12, с. 11], головна мета полягає в тому, щоб стимулювати, заохочувати і підтримувати природний плин і неперервність оповіді. Прямий вплив інтерв'юера на зміст, форму, послідовність викладу, тривалість тощо слід звести до мінімуму. З іншого боку, його роль є вкрай важливою у процесі оповіді, оскільки, як слушно зауважила Луїза Пассеріні, «немає про що оповідати, коли немає кому слухати» [36, с. 3].

Усна історія сьогодні має особливу спрямованість: від людини – до концепту, від індивідуального досвіду – до узагальнень і гіпотез. «Нам слід вибудовувати наші теорії, виходячи з реального досвіду», – закликає Джудіт Вітнер. Націленість на пізнання унікального особистого досвіду, поглядів, оцінок (а не фактаж) дозволяє уникнути нерівноправної ситуації під час інтерв'ю, визнаючи пріоритетну роль оповідача (яко соціально компетентного історичного актора) в інтерактивному процесі творення такого складного першоджерела, як спогад. Йому слід надати цілковиту свободу в обранні форми подачі, сюжетних ходів та змісту, послідовності викладу, глибини і детальності, тривалості й об'єму спогаду. Це означає, що інтерв'юер засадничо відмовляється від власних наперед сформульованих тез і гіпотез, готовий слухати, чути і поважати те, що оповідач вважає суттєвим і значущим.

Якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного джерела і, відповідно, успіх усього дослідження. Цілком очевидно, що зміст, форма й обсяг оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, хто є слухачем. Отже насправді перед інтерв'юером постає надзавдання: постати у двох ролях водночас. З одного боку, він репрезентує певну суспільну інституцію (університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проект тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру, отож оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які допоможуть оповідачеві «розкритися» та сприятимуть плинності і повноті оповіді. З огляду на це до особистості та фаховості інтерв'юера сьогодні висувуються доволі високі вимоги, які докладно описано у методичній літературі про підготовку та проведення інтерв'ю.*

Історія України ХХ ст. містить чимало драматичних сторінок, вивчення яких без залучення особистих спогадів учасників та очевидців тих подій було б однобічним, неповним, а часом й неможливим. Саме тому розвиток досліджень у форматі усної історії набуває особливої актуальності. Особливості і труднощі проведення дослідження методом усної історії у посттоталітарних суспільствах були предметом дискусій серед учених Заходу у 1990-х рр. Одна з проблем полягає у тому, що тоталітарна держава позбавляла Людину її індивідуальної пам'яті, і загальне мовчання створювало враження уніфікованої колективної пам'яті, де досвід кожного був схожим на інші». Радянських людей десятиліттями привчали сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері всезагальної недовіри і підозри, люди навчилися мовчати про свої власні спогади (які часто суперечили офіційній версії минулого). Тому, як завважили дослідники, коли наприкінці 1980-х рр. вперше з'явилася можливість говорити відкрито і про все, виявилось, що людям украй важко осмислювати минуле і промовляти його [37, с. 16]. Це одна з причин, чому дослідники усної історії неминуче стикаються з цілою низкою психологічних бар'єрів: людей справді складно вмотивувати розповісти про пережите відверто, повно і детально. До того ж, спогади часто мають болісний характер, і людям справді неохоче повертаються до свого травматичного досвіду [38]. Людям похилого віку все ще некомфортно обговорювати теми, які раніше були табуйованими (політичні репресії, релігійні переслідування, депортації, етноцид, соціальна нерівність та ін.). Вони схильні недооцінювати власне минуле та недовіряти тим, хто розпитує. Усна традиція значною мірою втрачена, і це становить серйозний виклик для дослідника.

Попри згадані труднощі, брак інституційної підтримки та нестачу знань і досвіду, в Україні вже реалізовано чимало дослідницьких проектів різного масштабу у форматі усної історії [39]. Їх результати свідчать про незамінність цього підходу при вивченні тих сторін недавнього минулого, які мали травматичний характер (досвід Другої світової війни, примусова праця у нацистській Німеччині, депортації), були заборонені для висвітлення (Голодомор, національно-визвольні змагання, історія Церкви) чи вважались маргінальними (жіночі студії, дослідження української діаспори та субкультур). Такий підхід відкриває можливість для пізнання історії водночас на суспільному, індивідуальному та повсякденному рівнях її розгортання. У центрі наукової полеміки українських істориків, етнологів, соціологів – особливості вибору та застосування різних технік інтерв'ювання при дослідженні тієї чи тієї тематики, особливості роботи з людьми, що зазнали історичної травми, проблема надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язок між індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, гендерні особливості усно-історичної практики, роль усної історії у подоланні історичних конфліктів та пошуку порозуміння, тощо†.

Поворотним моментом у розвитку усної історії в незалежній Україні стало створення у 2006 р. Української асоціації усної історії [40–41], яка згуртувала представників різних дисциплін, які у своїй дослідницькій практиці спираються на методологію усної історії та використовують усно-історичні джерела. Регулярні міжнародні наукові конференції та видавнича діяльність УАУІ дозволяє підняти якісний рівень досліджень, сприяє популяризації усної історії та її інституційному оформленню в межах академічної науки і вищої школи‡.

Втім, чимало питань для істориків досі залишаються відкритими, багато сторінок історії все ще рясніють прогалинами та білими плямами. Водночас щораз менше живих свідків минулого залишається серед нас. Їхній історичний досвід – то наша спадщина та, можливо, ключ до

* Методички та посібники з настановами щодо підготовки, проведення та документування інтерв'ю розміщені у вільному доступі на офіційних інтернет-сторінках чи не усіх осередків та асоціацій усної історії.

† Скласти уявлення про актуальні питання, що перебувають у фокусі наукової полеміки українських дослідників усної історії можна на основі програм конференцій, що їх регулярно проводить Українська асоціація усної історії [40].

‡ На інтернет сторінці УАУІ в електронному вигляді доступні видання з усної історії (збірники наукових праць, матеріали конференцій, методичні матеріали тощо), що дозволяє студентам та молодим науковцям ознайомитися із засадами теорії і практики усної історії та кращими зразками вітчизняних і зарубіжних усноісторичних досліджень [40].

розуміння багатьох важливих суспільних процесів сьогодення. З іншого боку, драматичні події в Україні, пов'язані з Революцією Гідності та війною на Донбасі ставлять українських дослідників перед новими викликами щодо документування та осмислення спогадів про пережите учасників Майдану і ветеранів АТО, вимушених переселенців і тих, хто опинився на окупованих територіях. Незавершена історія і неподолане минуле відкривають нові перспективи для розвитку досліджень з усної історії в Україні.

Список використаних джерел

1. Kessler Harries A. Introduction / A. Kessler Harries // *Envelops of sound: the arts of oral history* / ed. by Ronald J. Grele. – Chicago: Precedent, 1991. – P.1–9.
2. Шутова О. М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии / О. М. Шутова // *Женщины в истории: возможность быть увиденными*. Сб. науч. ст. / под ред. И.Чикаловой. – Минск: БГПУ, 2001. – С. 55–74.
3. Grele R.J. Preface to the Second Edition / R. J. Grele // *Envelops of Sound: The Arts of Oral History* / ed. by Ronald J. Grele. – Chicago: Precedent, 1991. – P. XV–XX.
4. Starr L. Oral History / L. Starr // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 39–61.
5. Nevins A. Oral History: How and Why It Was Born / A. Nevins // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 29–38.
6. Oral History Research Office [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.cul.columbia.edu/ohro/about-ccoh/>
7. Dunaway D.K. Introduction. The Interdisciplinarity of Oral History / D. K. Dunaway // *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* / Dunaway, David K. and Willa K. Baum. – California: Alta Mira Press, 1996. – P. 7–22.
8. Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oralhistory.org>
9. Oral History Association of Australia [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohaa.net.au/>
10. Canadian Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oral-history.ncf.ca/>
11. The Oral History Society [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohs.org.uk/>
12. Gluck S.B. What's so special about women? Women's oral history / S. B. Gluck // *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. – 1977. – Vol. 2 (2). – Special issue on women's oral history. – P. 3–13.
13. Oakley A. Interviewing women / Ann Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. – New York; London: Routledge, 1981. – P. 30–61.
14. Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history / J. Sangster // *The oral history reader* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 87–100.
15. Grele R.J. Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history / R.J. Grele // *The Oral History Reader* / ed. by R. Perks and A. Thompson. – London; New York: Routledge, 1998. – P. 127–154.
16. Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарьова // *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / за ред. Л. Гентош та О. Кісь. – Львів: Класика, 2003. – С.15–45.
17. Ritchie D.A. Doing Oral History / D.A. Ritchie. – New York: Twayne Publishers, 1995. – 267 p.
18. International Oral History Association [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iohanet.org/home/>
19. Феррейра Мораес де Маріета. Інституціоналізація та розвиток усної історії: 10 років Міжнародній асоціації усної історії / М. де Мораес Феррейра // *Схід/Захід: Іст.-культ. зб.* – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 25–41.
20. Words and Silences [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iohanet.org/category/publications/journal/>
21. Oral History Journal [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohs.org.uk/journal/>
22. H-Oralhist network for scholars and professionals in oral history [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h-net.org/~oralhist/>
23. Starr L. Oral History / Louis Starr // *Encyclopedia of Library and Information Science*. – Vol. 20. – New York, 1977. – P. 440–441.
24. Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд / Е. Мещеркина // *Устная история и биография: женский взгляд* / Под ред. Е. Мещеркиной. – Москва: Невский просто, 2004. – С. 13–37.
25. Abrams L. Oral history theory / L. Abrams. – London; New York: Routledge, 2010. – 224 p.
26. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. – Харків: НТМТ, 2012. – 304 с.
27. Thompson P. The Voice of the Past: Oral History / P. Thompson // *The Oral History Reader* / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. London – New York: Routledge, 1998. – P. 21–28.
28. Gardner G. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge / G. Gardner // *Qualitative Research*. – 2000. – Vol. 1(2). – P. 185–204.
29. White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe / H. White. – Baltimore: Johns Hopkins UP, 1973. – 464 p.
30. Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods / ed. by T. Cosslett, C. Lury, P. Summerfield. – London: Routledge, 2000. – 265 p.
31. Gender and Memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. – International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 4. – London: Oxford UP, 1996. – 194 p.
32. Грінченко Г. Усна історія: теорія, метод, джерело / Г. Грінченко // *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. стаття Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – С.10–32.
33. Portelli A. What Makes Oral History Different? / A. Portelli // Portelli A. *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History* / Alessandro Portelli. – New York: State University of New York Press, 1991. – P. 45–58.
34. Oakley A. Interviewing women: a contradiction in terms / A. Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. – New York; London: Routledge, 1981. – P. 30–61.
35. Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history / K. Anderson, S. Armitage, D. Jack, J. Wittner // *Feminist research methods. Exemplary reading in social sciences* / ed. by Joyce McCarl Nielsen. – San Francisco; London: Westview Press, 1990. – P. 94–112.
36. Passerini L. Introduction / L. Passerini // *Memory and Totalitarianism* / ed. by Luisa Passerini. – International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 1. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – P. 1–19.
37. A Revolution of Their Own /

ed. by Barbara Alpern Angel and Anastasia Posadskaya-Vanderbeck. – New York: Westview Press, 1998. – P. 1–16. 38. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор / О. Кісь // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. – Харків: ПП «Торгсін плюс», 2010. – С. 171–191. 39. Грінченко Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках / Гелінада Грінченко, Ірина Реброва, Ірина Романова // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 172–187. 40. Українська асоціація усної історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua>. 41. Пастушенко Т. До створення Української асоціації усної історії / Т. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 230–235.

Оксана Кісь

УСТНАЯ ИСТОРИЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ

В статье освещены предпосылки возникновения и основные этапы развития устной истории как области исторических исследований, указаны характерные особенности каждого этапа, показано процесс ее институционализации. В этом контексте изложены основные дискуссии о предмете, теории и практике устно-исторических исследований, следствием которых стало формирование современных методологических оснований, подходов и ключевых концептов устной истории в мире. Указано на целесообразность и трудности применения устной истории для изучения тоталитарного прошлого и очерчены перспективы этого направления в современной Украине.

Ключевые слова: устная история, интервью, воспоминание, нарратив, память.

Oksana Kis`

ORAL HISTORY: CONCEPTUAL FOUNDATIONS

This article explores preconditions of formation, the main stages of development and the process of institutionalization of oral history as a research area; the characteristic features of each period are indicated. In such a context the author offers a brief overview of core discussions on research subject, theory and practice of oral historical research, which ultimately determined modern methodological principles, approaches, and key concepts of the oral history worldwide. The author points out to the suitability and complications of using oral history in studies of totalitarian past; prospects of further development of this research trend in Ukraine are outlined.

Key words: oral history, interview, testimony, narrative, memory.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Батюк Тарас – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Берест Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, документознавства та інформаційної діяльності Львівської академії друкарства.

Берест Роман – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму.

Бойко Надія – завідувач відділу «Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Вовк Наталія – асистент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка».

Гірна Наталія – старший викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Гончаренко Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Дем'янчук Віталія – здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Дробот Микола – здобувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Животівська Діана – аспірант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди».

Жук Вадим – асистент кафедри політології і соціології Національного університету харчових технологій.

Зуляк Мар'яна – кандидат історичних наук, викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Кісь Оксана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України.

Ленартович Олег – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої та новітньої історії України Східноєвропейський національного університету імені Лесі Українки.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Ігор – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Мусіяченко Ольга – аспірант кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

Олешко Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Орленко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Пасічник Іван – аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Петрова Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Історії та права» ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (м. Красноармійськ Донецької області).

Петрова Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Потапова Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання суспільних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка.

Романюк Неля – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Житомирського національного агроєкологічного університету.

Росицький Вадим – аспірант Науково-дослідного інституту українознавства.

Росіцький Петро – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Рудюк Андрій – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савіцький Роман – аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Сафонова Надія – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної підготовки Одеської державної академії технічного регулювання та якості.

Сергієнко Дар'я – аспірант Харківської державної академії культури.

Ткач Юлія – магістрант кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

Ткаченко Віктор – кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Токаленко Павло – аспірант Херсонського національного технічного університету.

Халецька Леся – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та документознавства Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету.

Чепурда Ганна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського національного технологічного університету.

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шульга Володимир – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Ющенко Петро – кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ЗМІСТ

УКРАЇНА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	3
Вадим Росицький ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ УПРОДОВЖ 1941–1942 РР.	3
Надія Сафонова ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА ОДЕЩИНІ У 1941–1944 РР.	7
Микола Дробот МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В 1941–1944 РР.: ГРУПИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ТА РЕЛІГІЙНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ	12
Олег Ленартович АНТИНІМЕЦЬКИЙ ФРОНТ УПА НА ВОЛИНІ В 1942–1943 РР.	19
Петро Росицький ВИШКІЛЬНІ КУРЕНІ УНС: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ	26
Петро Ющенко КОНЦЕПЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В ХОДІ «ВОЗЗ’ЄДНАННЯ» ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ В 1939 Р.	30
Інна Гончаренко ДОКУМЕНТАЦІЙНИЙ СУПРОВІД ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1943 РР.)	35
Надія Бойко НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ (АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ ЦДАВО УКРАЇНИ)	39
Роман Савицький «ЛІТОПИС УПА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ГАЛИЧИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)	43
Ігор Дацків ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	48
ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ	55
Вадим Жук НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ МЕДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА ПОЧАТКУ ЙОГО ІСНУВАННЯ	55
Володимир Шульга ВИТОКИ СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОСЕРЕДНИЦЬКОГО БЮРО ТА ВИПРОБУВАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ НЬОМУ (ДО 135-РІЧЧЯ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ)	60
Ганна Чепурда ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ПЛАНІВ ЗАЛІСНЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	63
Ірина Петрова, Юлія Ткач СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ СПЕЦІАЛЬНОСТІ «ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО, АРХІВОЗНАВСТВО» В УКРАЇНІ	69
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА	75
Дар’я Сергієнко ІСТОРИКО-ГРОМАДСЬКІ ВПЛИВИ НА ДОБРОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИЗАВЕТИ МИЛОРАДОВИЧ (1832–1890 РР.)	75
Діана Животівська ПОЧЕСНІ ЧЛЕНИ КИЇВСЬКОГО ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНОГО ТОВАРИСТВА (1890–1917 РР.)	79
Віра Мельник АНАЛІЗ Т.ОКУНЕВСЬКИМ «БАДЕНІВСЬКИХ» ВИБОРІВ 1895 Р. ПІД ЧАС ЗАСІДАнь ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ	83

Наталія Гірна ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ АГРАРНИХ РУХІВ ГАЛИЧИНИ.....	87
Ігор Берест, Роман Берест ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	93
Іван Пасічник СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ П. СКОРОПАДСЬКОГО В БАЧЕННІ ВІДОМИХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЯЧІВ УНР ТА ГЕТЬМАНАТУ.....	99
Тарас Батюк БІОГРАФІСТИКА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ	106
Мар'яна Зуляк ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО.....	110
Віталія Дем'янчук ПРАЦЯ ІВАНА ГЕЛЯ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ «НЕФОРМАЛЬНИХ» ОРГАНІЗАЦІЯХ УРСР (1987–1989 РР.).....	117
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 122	
Андрій Рудюк ВІТЧИЗНЯНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ПРО КОЗАЦЬКУ СИМВОЛІКУ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	122
Інна Петрова РЕВІЗЬКІ «СКАЗКИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ ЛОКАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ТЕМРЮК ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ПОВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ).....	127
Олександр Шама ПОЕМА ПОЛЬСЬКОГО ПОЕТА АНТОНІ МАЛЬЧЕВСЬКОГО «МАРІЯ. ПОВІСТЬ УКРАЇНСЬКА» (1825 Р.): СПРОБА СИМВОЛІКО-АЛЕГОРИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	137
Неля Романюк ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В КИЇВСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: 1861–1914 рр.	155
Ігор Мельник ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ).....	161
Ольга Мусіяченко МІСЦЕ МУЗИКИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ ЩОДЕННИКА О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО).....	168
Павло Токаленко ФОРМУВАННЯ «ВНУТРІШНЬОГО ВОРОГА» НА ШПАЛЬТАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ПРЕСИ У 1905 Р.	172
Наталія Олешко УКРАЇНСЬКА НАДДНІПРЯНСЬКА ПРЕСА (1905–1914 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА З ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	176
Наталія Вовк ВПЛИВ ЧАСОПІСУ «СТРІЛЕЦЬ» НА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬОЇ АРМІЇ	180
Віктор Ткаченко ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ, ЗІБРАНІ В РІЗНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1928–1929 рр., ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСАНКАРСТВА	184
Роман Мельник ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ УПРАЦЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	187
Олена Орленко ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В ЛЕНІНГРАДІ В РОКИ НЕП В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	194
Олена Потапова ВИБУДОВА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ РОСІЇ У 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	199
Леся Халецька ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....	205

Оксана Кісь

УСНА ІСТОРІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ.....	212
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	221

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – 227 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.10.2015 р. Підписано до друку 9.10.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 25,5.
Замовлення 199. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»